

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№2 / 2017
серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени Ш. УАЛИХАНОВА

ISSN 1608-2206

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени Ш. УАЛИХАНОВА

Меншік иесі Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті ШЖҚ РМК
Собственник РГП на ПХВ Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова

Бас редакторы - Главный редактор
Абжаппаров А.А., д-р тех. наук, профессор

Бас редактордың орынбасары - Зам.главного редактора
Анищенко О.А., д-р филол. наук, доцент

Редакция алқасы - Редакционная коллегия

Жакупова А.Д.	д-р филол. наук;
Шаймерденова Н.Ж.	д-р филол. наук;
Баяндина С.Ж.	д-р филол. наук;
Юрина Е.А.	д-р филол. наук;
Приёмшышева М.Н.	д-р филол. наук;
Журавлёва Е.А.	д-р филол. наук;
Джусупов М.Д.	д-р филол. наук;
Дмитрюк Н.В.	д-р филол. наук;
Жахина Б.Б.	д-р педагог. наук;
Шапауов А.К.	канд. филол. наук;
Исмагулова А.Е.	канд. филол. наук;
Байманова Л.С.	канд. филол. наук;
Фаткиева Г.Т.	ответственный секретарь.

Адрес редакции: 020000, г. Кокшетау, ул. Акана-сері, 24.
тел./факс: 25-55-83; редакция: 72-11-12;
E-mail: vestnik-kgu@mail.ru

ISSN 1608-2206

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

№ 2 / 2017

серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

Техникалық редактор
Технический редактор
Громова О.В.

2008 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Издается с 2008 года
Выходит 4 раза в год

Басуға 14.06.2017 ж. қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/12.
Кітап-журнал қағазы.
Көлемі 19,1 б.т.
Таралымы 300 дана.
Бағасы келісім бойынша.
Тапсырыс № 101.

Подписано в печать 14.06.17 г.
Формат 60x84 1/12.

Бумага книжно-журнальная.
Объем 19,1 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ № 101.

Ш. Уәлиханов атындағы КМУ
баспаханасында басылған

Отпечатано в типографии
КГУ им. Ш. Уалиханова

©Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова

Зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия РК
Регистрационное свидетельство № 481-ж от 25.11.1998 г.

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Ахметова Б.З. Об этнолингвистической ситуации: на материале топонимии Костанайской области	6
Аширова А.Т. Иманқұлова С.М. Газет мәтінінің тақырыбы және сөйлеу тілі	12
Баяндина С.Ж., Исмағұлова Б.Х., Ақыш Б.О. Функции и функционирование заимствований в массовой коммуникации	15
Жумағұлова Н.С., Ахетова А.А. Прагматические возможности сложноподчинённого предложения	21
Жумағұлова О.А., Каирбекова И.С., Тлеубердина Г.Т. Қазіргі қазақ тілінің мәден коды: аспаздық лексика негізінде мәдениеттану сөздігін жасау тәжірибесі	26
Жумағұлова В.И., Шерибай К.Б. Концепт "Лесть" в структуре языковой личности	32
Жунусова Ж.Н., Канайбекова Г.Т. Триада человек-природа-среда: эколлингвистический аспект	36
Кушкимбаева А.С. М. Әуезов драмаларындағы «Ер» концептісінің номинативті өрісі	41
Малик М.М. Әлеуметтік желілердегі дискурс мәселесі	46
Нурекешова Г.Р., Канаева И.Т. The role of scientific and textual meanings of terms in articles for communication	50
Мамырханова Ж.Т., Шим Т.В. Қытай қазақтарының тіліндегі ерекшеліктердің тарихи-әлеуметтік, қоғамдық-мәдени себептері мен сипаты	56
Набидуллин А.С., Алдашева К.С. Онлайн сөздіктер: жаңа сөздердің қалыптану үдерістері	63
Омарова С.Қ., Галымжанова З.Т. Қазақ антропонимдері мен аппелятивтік лексиканың зерттелу тарихы	69
Ордабекова Х.А. Аялық білім жүйесінің тілдік коммуникациядағы көрінісі	74
Садирова К.Қ. Әлеуметтік жарнама дискурсының ерекшеліктері	79
Сегизбаева К.К., Бекбосынова А.Х. Особенности употребления региональной жаргонной лексики	85
Селиверстова Ж.Б. Интеллектуальные истоки «концепта» в научном дискурсе: от Петра Абеляра до Ибн Сины и аль-Фараби	91
Темирова Ж.Г. Способы репрезентации ключевых смыслов художественного концепта «Честь» в одноименном рассказе Роллана Сейсенбаева	98
Тымболова А.О., Мурзинова А.С. Стереотиптенген тілдік образдардың ұлттық-мәдени сипаты	103
Түйте Е.Е., Кенжебеков А.Х. Коммуникациядағы бейвербалды амалдардың гендерлік сипаты	107
Tausogarova A., Utemgaliyeva N. Content analysis as a method of studying ethnostereotypes in linguistic consciousness	115
Шакирова К.М. Ақын Б.Ысқақов поэзиясындағы «туған жер» концептісі	121
Shayakhmet A. On the Issues of Child Multilingualism	127

САЛЫСТЫРМАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Куркебаев К.К., Карагойшиева Д.А., Шарипова Г.С., Дайрабекова Г.К. Лексико-грамматическое сходство татарского и казахского языков	133
Көшекова А.А. Үнді және Қытай шешендігі	140
Сағындықова Ж.О., Рашит Т.Е. Қазақ ертегілерін басқа тілге аударудың лингвомәдени және прагматикалық аспектілері	143
Төлеубаева А.М. Көркем аударма және метафораның берілу мәселесі	148

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

Әуесбаева П.Т. «Бозұғлан. Ахметбек-Жүсіпбек» жырының жиналу тарихы	154
Балтымова М.Р. Тарихи прозадағы жыраулар бейнесі	165
Бөкен Г.С. Славомир Мрожек әңгімелеріндегі гротескілік амалдар	170
Гакрама К.М. Лейтмотив возвращения главного героя в повести Т. Абдикова «Оралу» ...	179
Джамбаева Ж.А., Толемысова К.М. Фольклорный мир повести «Белая аруана» С. Санбаева	183
Қамарова Н.С. Ғалым Жайлыбай поэзиясындағы ежелгі әдебиет дәстүрі	189
Мүтәлиева Р.М., Кажыбаева Г.К. Ж. Аймауытовтың «Ақбілек» сентиментальды-психологиялық романындағы суреткерлік шеберлігі	194
Мүтәлиева Р.М., Кажыбаева Г.К. Б. Майлиннің «Қара шелек» әңгімесіндегі психологизм	204
Рахманова Н.М. Бақтықұл жандүниесіндегі дала салты мен намыс	207
Рахманова Н.М., Әбдіқалық К.С. Елдікке жету насихаты	213
Сағынаева Г.Ә., Оразханова М.И. Т. Әбдікәкімов поэзиясының құрылымдық ерекшеліктері	216

ТІЛДІҢ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Айкенова Р.А., Омарова С.К., Абилямжинова Б.Ж. Интерактивные методы обучения как средство формирования коммуникативных способностей студентов	223
Альжанова А.О. Основные ориентиры полиязычного образования в Казахстане	228
Альжанова А.Б., Смагулова С.С. Особенности обучения профессионально ориентированному иностранному языку в неязыковом вузе	235
Большина К.И. О новых подходах в преподавании русского языка как иностранного	240
Есқалиева Ж.А., Нәжікенова Г.Б. Кәсіби біліктілік – мұғалімге қойылар басты талап ...	245
Курманова А.К. Бағалаудың жаңа жүйесі-критериалды бағалау	250
Наурызбекова А.Ж., Абдрахманова Қ.М., Жұманова Г.Ж. К вопросу о повышении мотивации обучения студентов к изучению иностранному языку	255
Салханова Ж.Х., Киынова Ж.К. Риторический аспект изучения языка	260
Смагулова С.С., Альжанова А.Б. Профессионально-ориентированное обучение английскому языку на неязыковых специальностях вуза	266

Урунбасарова Э.А., Балтаева А.К. К вопросу о развитии коммуникативной компетентности у студентов	272
Цупкина Ю.А., Хасеинова Г.С. Ситуативные диалоги как стимул развития коммуникативных навыков на иностранном языке	278
Чакликова А.Т., Альжанова А.О. Современное состояние полиязычного образования в вузах Казахстана	284

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ

ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Абильгазиева Ж.К. Востребованность молодых специалистов на рынке труда и ее связь с системой образования в Казахстане	290
Қияқова Р.Ж. Атаулар сыры: Гидронимдер су нысандарының атауы	296
Суюнова Г.С. Рецензия на учебник «Структура современного языкознания». Авторы: Жумабекова А.К., Килевая Л.Т.	300

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ МАҒЛҰМАТТАР

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ	302
----------------------------	-----

УДК 80/81 (574-243) (038)

Б.З. Ахметова
КГУ имени А. Байтурсынова
Костанай, Казахстан
bigajsha@mail.ru

**ОБ ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ:
НА МАТЕРИАЛЕ ТОПОНИМИИ КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ**

Региональная этнолингвистика остается актуальным научным направлением, значение которого огромно теоретически и практически. На материале топонимии исследуются особенности взаимодействия языков и культур полиэтнического региона: язык как отражение психоэтнолингвистических процессов в условиях длительного контактирования, изменений в психологии и менталитете народов в условиях непрерывного взаимодействия и формирования новых языковых форм. Топоним рассматривается как единица языка, вскрываются связи и отношения этой единицы как в языковой системе, так и в языковом сознании носителей того или иного языка.

Ключевые слова: топонимия региона, топонимические ассоциации, этнолингвистическое пространство.

В аспекте этнолингвистики одним из важнейших источников по истории народа и языка является топонимия региона (совокупность названий местности). Этнолингвистические исследования по топонимии извлекают из топонимического материала различного рода информацию о духовной культуре того или иного народа.

Топонимикон Костанайской области выражает дух народов, проживающих на данной территории. Выделяя единство территории как системаобразующий фактор, мы признаем объективное существование топонимической системы, состоящей из материально выраженных элементов, находящихся в реальной связи друг с другом.

Костанайская область представляет собой регион, где казахское население находится в постоянном контакте с другими народами. Особенности языковых контактов не могли не сказаться на топонимической системе в целом. Нами отмечено, что топонимическая система Костанайского региона возникла на месте существования нескольких топонимических систем: 1) тюркско-казахской; 2) славянской. Установлено, что иноязычные топонимические пласты возникли при наличии следующих процессов: 1) постепенной смены одной топонимической системы другой; 2) постепенного перерастания одной топонимической системы в другую. Исследуемая территория является регионом с преобладающим русским населением. Часть топонимов, не являясь казахской по происхождению, усвоена казахами в местах их проживания, что позволяет говорить о казахской топонимии в «широком понимании этого термина все топонимы, употребляемые казахским населением, независимо от происхождения, входят в казахскую топонимическую систему, поэтому могут быть подведены под понятие «казахская топонимия».

Костанайский регион является местом проживания народов разных культур. На основании изучения архивных документов Костанайской области, по свидетельству исторических фактов казахская народность подверглась непрерывному и продолжительному смешению с другими народами и особенно славяно-русской. Естественно, что топонимия исследуемого региона представляет собой результат различных межъязыковых связей.

Исследователь Воробьева И.А. считает, что на «многонациональной территории функционирует не одна, а две и более параллельных системы, которые воздействуют друг на друга» [1, 27], что возможно, на наш взгляд, только при условии компактного проживания того или иного этноса в инонациональном окружении. Мы полагаем, что параллельные топонимистические системы сохраняются лишь в период активного освоения территории (освоение целинных земель), со временем одна из систем вытесняется. Именно об этом говорят архивные документы (ГУ «Государственный архив г. Костаная»).

С учетом последних достижений семасиологии структура словесной единицы (в том числе и топонима) включает в себя предметно-логический (денотативный), социальный (эмоционально-оценочный), структурно-языковой и эмпирический (образный) семантические компоненты, в которых закреплены результаты отражения внеязыковой и языковой действительности, связанные в сознании носителей языка с определенным комплексом фонем.

Предметно-логический компонент значения топонима представляет собой ту часть его семантики, которая возможно соответствует понятию, передаваемому данной словесной единицей. Этот компонент значения топонима может быть связан с выражением разного рода понятий: 1) общеизвестных и в одинаковой степени сформированных во всех формах национального языка; 2) этнографических, то есть специфических для данного языкового коллектива, отражающих особенности быта, культуры, традиций; 3) известных повсеместно, но различающихся степенью сформированности (чаще всего топониму соответствует атрибутивное словосочетание литературного языка). Например: с. Сосна «дерево», с. Тениз «болото» (Мендигаринский район), с. Дружба, с. Заря, с. Степное, с. Борки, с. Теректы «дерево» (Карасуский район), с. Волна, с. Песчанка «песчаное место», с. Казан (Узункольский район), с. Арман «мечта» (Костанайский район), с. Балыкты «очень глубокое озеро», «рыбное», с. Шиелы «ягодное», с. Муктиколь «глубокое озеро» (Житикаринский район), с. Тимтуир «спокойное место», с.Кызкеткен «покинувшая местность девушка» (Карасуский район), с.Алтын дала (золотая долина) (Костанайский район), с. Жыланды «змеиное место», с. Байкайын «богатое деревьями», с. Кенарал «широкое место» (Федоровский район).

Социальный (эмоционально-оценочный) компонент значения топонима возникает как результат отражения принятых в обществе эмоций и оценок, связанных с реалиями, которые обозначаются данным словесным знаком. Например: с. Юльевка, с.Новонеженка (Аулиекольский район), с. Сахаровка (Камистинский район), с. Долинка (Узункольский район), с. Елизаветинка (Тарановский - ласкательное, с положительной оценкой; с. Нелюбинка, с. Варваровка (Узункольский район), с. Барсуковка (Тарановский район), с. Веселый подол (Сарыкольский район) - шутовое, с положительной и/или отрицательной оценкой; с. Есир, с. Куркуыс, с. Кайгы - неодобрительное, с отрицательной оценкой.

Любая ранее освоенная территория отражает в своих названиях разные по своей языковой принадлежности топонимические пласты. Если топонимия региона представляет собой топонимическую систему, то эта система складывается из топонимических пластов, которых может быть несколько. Мы полагаем, что топонимические пласты представляют собой подсистемы региональной топонимической системы. Иноязычные топонимические пласты могут возникнуть при наличии следующих процессов: 1) постепенной смены одной топонимической системы другой; 2) постепенного перерастания одной топонимической системы в другую. В Костанайской области преобладают иноязычные топонимы славяно-русского происхождения. В результате наблюдений отметим специфичность топонимов русского происхождения. Собственно-русская лексика включает в свой состав преимущественно общеупотребительную терминологию. Это и понятно, так как крупные реки и озера уже имели названия на языке местных жителей, переселенцы же имели возможность называть лишь небольшие водоемы, и естественно, что эти названия относились к общеупотребительной лексике.

Во-первых, во многих случаях «обнаруживается стремление придать форме повышенное значение, что находится в связи с общим повышенным настроением и энтузиазмом эпохи» [2, 33]. Появляются такие названия, как Целинное, Юбилейный, Октябрьское. Во-вторых, с целью увековечивания имени появляются такие как, Ульяновское, Ленино, Константиновка, Киров, Сергеевка, Ждановка, Алтынсарин, Мичуринское, Фрунзенское. В-третьих, появляются названия с атрибутивом Красный в значении «советский», «относящийся к революции»: Красная Пресня, Красный Партизан, Комсомольское, Буденовка, Красносельское, Октябрьское, Кызыл ту. При освоении казахских целинных земель заимствована русская географическая терминология, зафиксированная в топонимии Костанайского региона: Дубравка, Наталовка, Луговое, Береговое, Барсуковка, Покровка (Тарановский район), Лоба, Борки, Урожайное, Сибирка, Воскресеновка, Веселый подол (Узункольский район), Загаринка, Суриковка, Воскресеновка, Маковка, Дорожное, Воробьевское, Чураковка (Мендыгаринский район) и т.д. Все же, несмотря на появление новых топонимов, которые «соответствовали духу времени», иноязычные (славянские) названия в большинстве своем сохраняются.

Язык выступает как средство закрепления в сознании этой связи между образами. Войдя в язык, закрепившись в нем, образное отождествление становится стимулом развития собственной языковой номинативной модели. Этнолингвистические исследования по топонимии извлекают из топонимического материала различного рода информацию о духовной культуре того или иного народа. Предполагаем, что этимологический анализ в тесном соприкосновении со словообразовательным анализом позволит в целом реконструировать народные знания о мире.

Топонимы меняются во времени по форме, часто и по содержанию, распространяются в зависимости от конкретных исторических событий – миграции населения, войн, культурного, экономического и языкового общения. Каждое явление в природе и обществе может изучаться с разных позиций, но полное познание изучаемого объекта достигается при всестороннем его исследовании. Следовательно, наибольшего успеха при изучении географических названий можно добиться при комплексном подходе, который предусматривает привлечение материалов всех трех направлений изучения географических названий: лингвистического, исторического, географического.

Топонимия исследуемого региона рассматривается нами как многослойное образование, что предполагает использование при ее анализе в первую очередь синхронно-диахронного метода, позволяющего рассматривать номинативные единицы в динамике, с учетом неразрывной связи истории языка с историей его носителей.

В качестве основного метода, применяемого при анализе языковых единиц, нами использованы описательный, или описательно-аналитический, предполагающий систематизацию материала в соответствии с задачами исследования и его последовательный анализ и описание. Данный метод предусматривает использование отдельных приемов, помогающих более детальной интерпретации топонимического материала: прием словообразовательного анализа, предполагающего рассмотрение словообразовательных типов, моделей. При изучении этнолингвистического пространства топонимии нами использованы методы картографирования и социолингвистический.

Материалами для исследования послужили наименования топографических объектов Костанайской области как полиэтничного региона, извлеченных из географических описаний, из речи жителей региона в ходе полевого сбора материала, а также топонимические ассоциации, полученные в ходе свободного ассоциативного эксперимента от жителей региона. Подобный объект исследования представляет собой сложный идеально-материальный комплекс, исследование которого не является точечным и однонаправленным, а представляет собой конкретную программу исследований, само постулирование которой необходимо, поскольку связывает воедино природу языка и биокультурную природу сознания.

На первый взгляд бесконечность значений топонима может показаться нелепостью и бессмыслицей. Однако семантическая «текущность» вариантных значений топонима как знака превращает его в символ, условный знак, где из-за своего множества неисчислимых значений утрачивается сходство с тем предметом, который символ представляет и на который символ указывает. Совсем необязательно, чтобы в деревнях Волковка (Карабалыкский район) водились волки, но само название несет негативную окраску для многих людей, которые даже не имеют понятия, где находятся данные топообъекта или в д. Суриковка - сурки, дд. Маковка - маки (Мендыгаринский район), Березовка, Грачевка (Карабалыкский район).

Закрепление в сознании другого человека образа топообъекта «единственного на всем белом свете» достигается определенными приемами и технологиями, что является особенно важным при отсутствии карты, при ориентировании на местности. При номинации топообъектов возникает ситуация ориентировочных схем или проспекции действий, делающих возможным восприятие топообъектов, что в конечном итоге позволяет ориентироваться на реальные топообъекты.

Микромир современного человека состоит из парной работы полушарий, которая и определяет гармонию личности человека в ее постоянном взаимодействии с информационно-энергетическим полем. Фоносемантические показатели топонима оказываются столь же существенными при восприятии названия в целом, формируя некий целостный образ топообъекта и отношение к нему, а также жителям, проживающим в нем или близ него.

В эксперименте участвовало более 2000 человек. Первую группу составили студенты Костанайского государственного университета имени А.Байтурсынова (330 человек). Вторую группу - студенты Костанайского педагогического института (200). Третью - представители работающей интеллигенции (350). Четвертую - представители рабочих профессий Костанайской области, учащиеся колледжей (250). Кроме того, пятая контрольная группа - 630 человек, владеющие татарским, таджикским, чеченским, украинским, корейским языками, а также шестая группа - 240 человек, владеющих казахским языком. Все исследования проводились только тогда, когда экспериментатор убеждался в том, что испытуемые полностью усвоили условия опыта.

При предъявлении субстратного или заимствованного топонима активность левого полушария резко снижается, в этот период активно работает правое полушарие. Именно оно проводит анализ информации процессов, развивает образное мышление. Поэтому мы видим такие разнообразные реакции на субстратные, заимствованные топонимы и топонимы, имеющие диалектное происхождение:

Святогорка, Воскресеновка (Карабалыкский район), Святославка (Мендыгаринский район): большая пятерня, алтарь, альтернатива, святость, ерунда, фигня, чепуха, гора, солнце, церковь, терновник, деревня, белиберда, народность, музыкальный, библия, монахи и т.д.

Веселый подол (Узункольский район): девчата карусель, бабенки, сосулька, карамель, соль, газ, что-то лукавое, хоровод, быстрая, веселье, подол, сарафан и т.д.;

Некрасовка, Гришенка, Чайковское (Алтынсаринский район): поэт, известность, музыка, пеликан, учебник, рукава, трудный, школьный учебник и т.д.

Научное (Федоровский район): наука, университет, образование, ученый, писанина.

Вместе с тем повторяемость таких топонимов, как Половинковка (Костанайский район), Новое, Гренадерка, Миролубовка (Узункольский район) говорит о стереотипности восприятия топообъектов такой формы, формируя между тем и специфическое отношение не только к какому-то одному озеру Близкопа, Круглое (Карабалыкский р.), но и ко всем озерам данной формы. Важным качеством восприятия топонимов является константность (постоянство), которая сохраняется при восприятии топообъектов в разных условиях. Например, при большем или меньшем удалении топообъектов от наблюдателя топообъект воспринимается все равно как имеющий одинаковые размеры, форму, цвет и др., независимо от того, рассматриваем мы его слева, справа, далеко, близко.

Отрицательная окраска присутствует у названий рек и зарастающих озер (типа: Тентекколь, Карасор, Аулиекольский р., Сасыксор Кособа, Кулы коль Карабалыкский р.), небольшие озера, ручьи имеют позитивную окраску (Аксут, Аккол Алтынсаринского р., Аят, Тумарлыкопа Тарановского р., Койбагор, Аккушук Карасуского р.). Фоносемантические показатели наглядно иллюстрируют формирование образов данных топообъектов, как положительных, или как отрицательных.

Можно предположить, что в условиях обыденной коммуникации топоним выступает в виде невербализованного эмоционального образа, который имеет определенное функциональное предназначение. Поскольку чаще всего этимология топонимов современным носителям казахского и русского языков неизвестна, то на первый план выступает эмоционально-психическая форма топонима, поэтому мы видим такие развернутые цепочки ассоциаций у субстратных, заимствованных топонимов (из славяно-русского языка), которые и составляют специфику топонимического «лица» региона.

Несоответствие между топообъектом и образом топообъекта не является недостатком или несовершенством восприятия. Наоборот, на наш взгляд, такое несоответствие собственно и образует те противоречия, (между отражением и отношением, например), борьба которых оказывается движущей силой развития психики, а вместе с тем и механизмом проникновения в природу вещей (познания).

Владение ассоциативными нормами - один из критериев овладения языком. Топонимическое ассоциирование находится в прямой зависимости от уровня языковой компетенции респондентов. В ходе изучения этнолингвистического пространства топонимии Костанайской области нами было установлено, что: насчитывается 5 уровней языковой компетенции опрошенных: 1) несформированность концепта - абстрактного понятия, отражающего основные, существенные признаки топообъекта; 2) представление о топониме как одном из признаков или свойств обозначенного им топообъекта; 3) значимость связей внутреннего лексикона между собой на основе общих черт плана выражения языковой единицы; 4) отличия, связанные с влиянием языков региона; 5) некоторые сбои при переходе от внутренней речи к внешней.

Топонимические ассоциации обусловлены социальной средой, культурой, в которой воспитан респондент, это с одной стороны. А с другой, отражают характер отношений между индивидом, топообъектом и топонимом как фактом языка.

Топонимическая ассоциация есть результат творческой интерпретации топонима, при котором происходит интеграция и трансформация значений, образующих смысловое поле топонима. Главная ценность ассоциативного изучения топонимической лексики заключается в том, что она позволяет выявить разносторонние связи топонима с другими словами лексикона. Анализ механизмов ассоциирования в норме и онтогенезе обнаруживает сопряженность ассоциативных и эвристических процессов. Как показывают наши данные, каждый человек создает свою репрезентативную «карту» мира, которая во многом определяет, каким будет миропонимание. Наиболее привлекательной проблемой, связанной с индивидуальными стратегиями речевого поведения, является проблема творчества в широком смысле слова - отклонение от стандарта, разрушение стереотипа, реализация индивидуальных возможностей в речевом поведении. Личность представляет собой сложный психофизиологический феномен, основанный на преобразенных свойствах индивидуального (рефлекторного) сознания. Эти свойства в условиях их полной реализации в структурах индивидуального естественного сознания подчиняются творческой силе индивидуума и формируют новые структуры естественного сознания - структуры личности.

В исследовании используются методологические принципы, в основе которых лежит понимание языка как важнейшего средства общения и признания единства сущностного и функционального в языке. Названные методологические принципы лежат в основе комплексной методики исследования материала, разработанной нами. Комплексный подход к интерпретации топонимического факта определил использование различных методов: сравнительного, этимологического, сопоставительного, структурно-статистического.

Использованы элементы социолингвистического метода (массовый опрос). Кроме того, изучение и описание топонимии полиэтничного региона потребовало синтеза когнитивного и коммуникативного подходов: применения инструментария теории речевой деятельности, теории речевых актов, семасиологии, психолингвистики. Разделяя мысль о том, что сущность языка открывается не инструментальному, но философскому взгляду (Хайдеггер, Лосев, Караулов, Налимов, Степанов, Топоров и др.), а также учитывая специфику самого объекта, мы используем некоторые принципы и методы феноменологии (непосредственное созерцание) при характеристике свойств и процессов в топонимии [3, 57].

Антропоцентризм современной лингвистики узаконил интроспекцию в качестве метода научного анализа, данные которой мы сопоставляем с данными, полученными в ходе семантических экспериментов, проведенных с другими носителями языка. И наконец, методика проведения ассоциативного эксперимента, где различают два вида ассоциативных экспериментов: 1) свободный ассоциативный эксперимент, в котором испытуемым предлагают отвечать словом, первым пришедшим в голову при предъявлении слова-стимула 2) направленный ассоциативный эксперимент, в котором экспериментатор некоторым образом ограничивает выбор предполагаемых реакций, задавая дополнительные инструкции (например, отвечать только прилагательным, или только существительным).

Свободный ассоциативный эксперимент ценится прежде всего тем, что данные, получаемые при помощи этой методики, обладают практически неограниченной разносторонностью, поскольку позволяют получить самые различные указания о связях слова с другими словами лексикона того или иного языка [4, 91]. Однако сложность заключается в трудности разграничения необходимых данных от ненужных.

При исследовании частично использовалась методика измерения значений. Суть этой методики сводится к следующему. Предлагается анкета на основе нескольких биполярных шкал прилагательных, обозначающих противоположные признаки, например: сильный - слабый, быстрый - медленный, добрый - злой и т.п. Проявление соответствующего признака оценивается до семи баллов: от -3 (очень -) - 2 (средне) - 1 (не очень) - 0 (не соотносится со шкалой) и до +3 или от +1 до +7.

Жители Костанайской области, представители разных этносов оценивали слово-стимул по вышепредложенной шкале, отмечая, что в его представлении Барсуковка, Чили (Аулиекольский район), Степняк (Амангельдинский район), Златоуст, Большая Чураковка (Алтынсаринский район), «очень большой», «не очень хороший», «средне сильный». Данные, полученные от нескольких десятков испытуемых усредняются. При исследовании выделены наиболее важные для человеческого сознания признаки, которые группируются вокруг трех базовых - силы, оценки, активности. Затем вычислены средние показатели для изучаемого слова по каждому из этих трех факторов. При этом слово определяется тремя цифрами, которые являются координатами слова в воображаемом трехмерном (по числу факторов-измерений) семантическом пространстве. В любом случае использование ассоциативных экспериментальных методик позволяет получить надежные и легко обозримые данные для разрешения спорных вопросов, связанных с субъективным переживанием говорящим некоторых языковых фактов. Думается, что различные стратегии изучения ассоциаций, прежде всего изучение языкового сознания при помощи ассоциативных экспериментов, наиболее плодотворны в свете возрастающего интереса лингвистов к личности, этносу, культуре.

Список литературы

- 1 Березович Е.Л. Топонимия Русского Севера: Этнолингвистические исследования. – Екатеринбург, 1998. – С. 38-85.
- 2 Мадиев Г.Б. Формирование русской гидросистемы Восточного Казахстана // Ономастика Поволжья. – М., 2001. – С.51-77
- 3 Фролов Н.К. Топонимическая таксономия в зеркале лексической подсистемы языка// Филологический дискурс: Вестник филологического факультета ТГУ. – Тюмень, 2000.- 280с.

4 Березович Е.Л. Русская топонимия в этнолингвистическом аспекте. – Екатеринбург, 2000. – 284с.

5 Березович Е.Л. Топонимия и исторические предания: к вопросу о взаимодействии различных версий этнокультурной информации // Ономастика и диалектная лексика: Сб. науч. тр. Вып.3. / Под ред. М.Э. Рут. – Екатеринбург, 1999. – 223с.

Аймақтық этнолингвистика өзекті ғылыми бағыт болып келеді, оның теориялық та, практикалық та маңызы зор. Топонимияның мәліметтеріне сүйене отырып полиэтникалық аймақтағы тілдердің қарым-қатынасы мен мәдениеті де зерттеледі: тіл психоэтнолингвистикалық үрдістердің ұзақ уақыттағы қарым-қатынастың айнасы ретінде, бір-біріне үзбей әсер ету мен жаңашыл тілдік қалыптардың пайда болуының әсерінен халықтардың психологиясы мен ділінің өзгеруі жайында.

Regional ethnolinguistics is still relevant scientific direction. It has vast theoretical significance as well as practical. Characteristics of interactions among languages and cultures in polyethnic region are investigated on materials of toponymy: language as a reflection of psychoethnolinguistic processes under conditions of long contact, changes in psychology and mentality of nations under conditions of continuous interaction and formation of new language forms.

ӘОЖ 81'367

А.Т. Аширова, С.М. Иманқұлова
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан
anara_314@mail.ru, isalta_69@mail.ru

ГАЗЕТ МӘТІНІНІҢ ТАҚЫРЫБЫ ЖӘНЕ СӨЙЛЕУ ТІЛІ

Мақала жазатын әрбір адам үшін ең алдымен мына факторларды есте сақтаған жөн: мақаланың дәл қазіргі уақыттағы өзектілігі және қоғамға берер ойы. Осыған орай мақала тақырыбы да дұрыс қойылуы керек. Сіздің қойған тақырыбыңыз мақаланы толық қанды аша білуі керек. Және ондағы көтерілген мәселеге сай болуы керек. Егер тақырып осал болатын болса, мақаланыңда эффектiсi жоғары болмайды. Ал керісінше тақырып өте мықты болып мақала оған сай болмай қалса да, сіз үшін үлкен кемшілік болып есептеледі. Газет мәтінінің сөйлеу тілі де дұрыс болуы керек.

Тірек сөздер: газет, мақала, журналист, сөйлеу тілі, фактор.

Бұқаралық ақпарат құралдары өкілдерінің ішіндегі газеттердің алар орны ерекше. Оны әлемнің барлық түкпіріндегі елдер мойындап қойған. Мәселен, Францияда қоғам қайраткерлері, саясаткерлер, жазушылар өз елдерінің республикалық-қоғамдық газеттерін оқуды міндет деп санайды. Себебі ол газеттер басқа ақпарат құралдарымен салыстырып қарағанда француз халқының мұң-мұқтажын, талап арызын мемлекеттік билікке жеткізуші құрал болып есептеледі. Сол секілді американдық белгілі журналист Ларри Кинг журналистика жайындағы өзінің бір сөзінде: «Мен үшін нағыз бақыт: таңертең тұрып, есікті ашып қалғанда табалдырығымда жатқан «New York times» газетін жерден алып, құмарлана иіскеу» деген екен. Жапонияда газетті «оқып тұрып тарату» деген дағды бар. Және бұл үшін мектеп оқушыларын пайдаланады, яғни олар газет таратушы болып жұмыс істей алады. Мұндағы басты мақсат: мектеп оқушыларының газетке деген құмарлығын арттыру. Соның нәтижесінде жапон халқы күніне өзінің бір сағат уақытын газет оқуға арнайды. Бұл

мысалдардың барлығы әлем елдері үшін газеттің қаншалықты маңызға ие екендігін айқын көрсетеді. Себебі газеттің өзі алғаш құрылған кезден бастап, оқырманға тек қана ақпарат жеткізуші ғана емес, оның сауатын арттырушы құрал ретінде пайдаланылған. Кез келген тілдің дұрыс қолданылуы, ондағы өзіндік ерекшеліктердің сақталуы, синтаксистік ерекшеліктері, барлығы тікелей осы газеттерге байланысты. Бүгін біздің газетте қолданған сөзіміз ертең жалпы көпшілікке жол тартып, оның тіліне айналады. Ал егер газеттерде тілдік ерекшеліктеріміз қолданылмайтын болса ше?

Қазақ тілі – өзінің жеке тілдік ерекшеліктеріне қарай түркі тектес тілдер арасындағы ең күрделі тіл. Бұл тілдегі ережелермен ескертпелерде жетерлік. Ал осы ескертпелер қазіргі таңда газет беттерінде сақталып отыр ма? Газет тақырыптарының сөйлеу тілі қай деңгейде? Соны талқылап көрелік.

Біріншіден, газет мақалалары тақырыптарының тілі ресми іс-қағаздар стилімен, публицистикалық стильдің қатысуы арқылы жасалатын еске сала кетейік. Алайда дәл қазіргі таңда оқырманды өздеріне тарту мақсатында арзан сөзге бет бұрып келе жатқан басылымдарда баршылық. Мәселен, **«ШЫМКЕНТ – БАЗАР ЖОҚ, БРАТ!»** («Айқын» газеті, 18.11.2015), **«Жігіттер, кончайте базар-вокзал» немесе қазақты құртудың әдісі** («Жас қазақ» газеті, 23.10.2015) деген мақалалардың тақырыптарын алып қарайық. Әрине бұл жерде журналистің негізгі екі мақсаты бар. Алғашқысы, оқырмандардың көңілін өзіне тарту. Себебі біздегі халықтың өзі екі тілдіге бөлінеді, дәлірек айтқанда екі тілді бірдей қолданады. Ал оларға бұл мақала бірден түсінікті бола кетеді. Және күнделікті өздері сөз арасында араластырып сөйлейтін сөздерді көргенде «көздеріне оттай» басылатын болар. Автордың екінші мақсаты осы шала тілдермен сөйлейтін адамдарды мұқату, кекету. Және оның дұрыс еместігін халыққа түсіндіру. Мақаланы оқып отырғанда да бірден осы ойға келеді. Алайда сіз өз мақалаңызға бұл тақырыптарды қоя отырып, оларды мұқатқаннан гөрі насихаттауға себепші болып отырғандайсыз. Бұл жай ғана қазіргі заманның ауызекі сөйлеу стилі емес, бұл қазақ тілінің дұрыс қолданылмауы. Оның алаланып, бұзылуы. Өзіңіз тілдің жанашары ретінде мақала жазып отырып, өзіңіз тақырыбыңызға сол тілдің шала нұсқасын қойып отырсаңыз. Онда сіздің мақалаңызда жұрт жағымды бола қоймайды. Әрі өзіңіздің азаматтық, журналистік позицияңызға қарсы шыққан болып есептелесіз.

Екіншіден, газет бетіндегі дұрыс емес аудармалардың көптеп кездесуі. Кей кездері авторлар сөздерді өз білгендерінше аударып жатады. Ал кей кездері көне тарих беттеріндегі осы сөзге мағыналас сөздерді тауып соларды қолданып жатады. Осы екі жағдайға да мысал келтіріп көрелік. **«Ақтаулық әйел айтқан жеріне жеткізуден бас тартқан таксишіні ұрып-соққан»** («Алаш айнасы» газеті, 08.12.2015), **«Соңғы жиырма жылдың ішінде барланған кен орындары жоқтың қасы»** («Түркістан» газеті, 07.04.2015) деген мақалалардың тақырыптарын алып қаралық. Бірінші мақаладағы «таксишіні» деген сөздің аудармасы жайында айтамыз. Негізінен «таксист» сөзін орыс тілінен аударғанда «көлік жүргізушісі» болып аударылады. Алайда бұл сөз біздің аудармаға енбеген. Яғни аударма ісінің өзі бір жүйеге келтірілмегендіктен «қазаншының өз еркі қайдан құлақ шығарса» деуден басқа амал жоқ. Ал екінші мақаланың тақырыбына келер болсақ. Бұл мүлдем басқа жағдай. Мұндағы тақырыпта берілген «барланған» сөзі көпшілікке түсініксіз. «Барланған» сөзі қазақ әдебиетінің кен орындары жайындағы кітаптарында кездеседі. Мәселен, Ғ. Мұстафиннің «Қарағанды» романында осы сөзді жиі кездестіруге болады. Алайда бұл сөз сол әдеби шығармалардың аясында ғана қалып қойған. Негізгі мағынасы жаңа кен орындарын «іздеу» деген анықтамаға тура келетін болар. Автордың бұл сөзді қолдануында әдеби шығармаға назар аударғаны көрініп тұр. Алайда осы сөзді қазақ тілінің ешбір ережесін бұзбай-ақ басқаларға түсінікті мысалмен келтіруге болар еді.

Үшіншіден, мақала тақырыптарының мағыналық қателері. Ол көбіне қазақ тілін аса күрделендіріп жіберуге тырысатындықтан пайда болады. Ал оны қазіргі заманда қарапайым ақпаратты күтетін оқырман түсіне бермейді. Сондықтан ондай мақаланы оқитындар аз. Себебі, бір жағынан тақырыпты түсінуге біраз уақыт кетіргенше, ол мақаланы оқымай қоя салу жеңіл ірек. Екінші жағынан қарапайым тақырыбының өзін түсінбеген мақаланың өзін

түсінуде қиынырақ болып жатады. Мәселен, «Қазақ бардына құрмет» («Түркістан» газеті, 08.12.2015). «Бард» сөзінің жай өзін қолданған кезде түсінбейтініміз анық, егер оның астында Табылды Досымовтың суреті тұрмаса, немесе «бард ақын» деп қолданбаса.

Осы үшін бөлікке енгізетін тағы бір жайт бар. Сөздердің дұрыс қолданылмауы. Яғни тақырып түсінікті, алайда қолданылып тұрған сөз дұрыс емес. Біздің оқырманға түсінікті болу үшін мысалдарға зер салыңыз. Әр мақала тақырыбын жеке-жеке талдап өтелік. **«Бабалардың жүзеге асқан өсиеті»** («Түркістан» газеті, 17.04.2015). Бұл жердегі басты қате «жүзеге асқан өсиеті» деген тіркес. Негізінен «жүзеге асқан» деген тіркесті «өсиет» сөзімен қолдану қате. Себебі «өсиет» адам баласының ішкі жан дүниесіне байланысты рух, адамдық, махаббат сынды ұғымдарға байланысты айтылады. Мақаланы оқып отырып, бәлкім бұл жерге «арманы» деген сөз келетін болар деген ой келді. **«Халықтың алақаны – сенің атқарған жұмысың»** («Алаш айнасы» газеті, 08.12.2015). Мақала дәлірек айтқанда сұхбат Асанәлі Әшімовтен алынған. Тақырыпта соның сөзінен алынған. Әрине актердің өзі осылай айтқандықтан осылай қойылғаны анық. Алайда бұл мақала жарияланбай тұрып, журналистің, редактордың сүзгісінен өтеді. Сол кезде олар «алақаны» сөзін «шапалағы» сөзімен ауыстыруы керек еді, себебі мақаланың өзінде осы жайында айтылып отыр. **«Татулықты тұрақтандыруда журналист жауапкершілігінің орны ерекше»** («Ана тілі» газеті, 19.11.2015). Бұл жердегі қате «татулықты тұрақтандыру» тіркесі. Татулық пен тұрақтылық сөздері бір мағынаны береді. Демек «татулықты тұрақтандыру» дұрыс емес. **«Елбасы бұл дағдарыс жаңа мүмкіндіктер екендігін ескертті»** («Түркістан» газеті, 01.12.2015). Тақырыпты қысқарту мақсатында «кезеңі» деген сөзді алып тастаған болар. Алайда тақырыптың өзі осыншалықты ұзақ болып тұрған кезде оны қысқартудың не керегі бар еді? Одан да президенттің өз сөзін қысқартпай «Елбасы бұл дағдарыс жаңа мүмкіндіктер кезеңі екенін айтты» деп қоя салу керек еді. **«Депутат зейнетақысы төмен қарияларды тегін емделуді ұсынды»** («Түркістан» газеті, 15.04.2015). Әрине бұл жерде әріптік қате болуы мүмкін. Алайда осы бір әріптің өзі тақырыптың мәнін өзгертіп тұр. Бұндағы қателік «емделуді» сөзі дұрысында «емдеуді» болуы керек сынды.

Осы үшінші бөлікке кіргізетін тағы бір қатені айта кетейік. Ол газет бетіндегі тақырыптарды тым қатты әсірелеу. Қандай да бір мақаланы немесе сұхбатты әсерлі ету үшін жай ғана қарапайым нәрседен үлкен тақырып жасау. Мәселен, **«Ақылы көлік тұрағы Мәжіліс пен Сенатты дауластырды»** («Түркістан» газеті, 16.04.2015). Тақырыптағы «дауластырды» сөзі дұрыс қолданылмаған. Себебі «дауласу» адамдардың әртүрлі пікірде болуы немесе екі жаққа бөлініп бір-бірімен сөзге келісуі деген мағына береді. Ал мақалада депутаттар бір-бірімен дәл олай дауласып, сөз келіспейді. Мақалада жай ғана Сенаттың Мәжіліс қабылдаған заңға келіспеуі жайында. Мұны осынша өршіктірмей «Сенат Мәжіліспен келіспеді» деп қысқа әрі дәл тақырып етіп қоя салуға болатын еді. **«Қазақтардың ішінен қазақ іздеп жүрмін мен...»** («Айқын» газеті, 02.12.2015). Сұхбатта актер Бекжан Тұрыс өзінің «Ұлым саған айтам» атты спектаклі туралы сөз қозғайды. Және өз сөзінің арасында осы бір сөзді қолданып кетеді, сұхбат алушы журналист оның тамаша ойларының ішінен осы бір сөзді іліп алуды жөн көрген екен. Алайда мұны оқып отырған оқырманның ойына бірінші кезекте Бекжан Тұрыстың бұл сөзі ерсі көрінетін болады.

Ғалымдардың зерттеуі бойынша адам баласы бар жоғы бір минуттың ішінде он алты беттік газетті оқып үлгермесе де, ондағы мақалалардың тақырыптарын толық оқып үлгере алады екен. Бүгінгідей уақыттың аса бағалы кезінде адамдардың барлығы қысқа ақпаратты іздейді. Сондықтанда қандайда бір газетті ашқан кезде бірінші кезекте ондағы мақалалардың тақырыбына мән беріп қарайды. Және тақырып ұнаған жағдайда ғана мақаланы оқиды. Ал кейде мақаланы мүлдем оқымай тек тақырыптан түсінгені бойынша ақпарат ала беретіндер де көбейіп келеді. Бұл бір жағынан уақыттың аздығын білдірсе, екінші жағынан ақпараттың көптігін білдіреді.

Демек біздің зерттеу аймағы тұрғысынан қарағанда газет бетіндегі тақырыптардың алар орны орасан. Бүгін сіз мақалаға тақырып етіп қате сөздерді қоя бастасаңыз, келесі күні дәл сол сөздер ел аралап кете береді. Оған қоса сол сөздер біздің өмірімізге еніп, сөйлеу

дағдымызға кіріп, тіліміздің тазалығын бұзады. Және сіз қойған қате тақырыптар сіздің беріп отырған дұрыс ақпаратыңыздың мәнін де кетіреді. Және керісінше аса керемет тақырып беріп, мақалаңыз маңызды болмай қалса, келесі жолы сіздің газетіңізге жазылушылар саны азаюы әбден мүмкін. Сондықтан әр тақырыпты ойланып қойыңыз.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Әзбердиева Н. Сөз тіркесі жайлы түсінік. Қазақстан мектебі. – Алматы. 2007. – № 4. 62-63 бб.
- 2 Рысбай Б., Қазіргі қазақ тіліндегі шектеулі тіркестер. Дисс.фил.ғыл.канд. – Алматы, 1998. – 159 б.
- 3 Қасым Б., Күрделі зат есімдер сөздігі. – Алматы, 1999. – 110 б.
- 4 Қазақстан журналистерінің тәжірибесінен. Тәжірибелік нұсқаулық – Алматы, 2008.
- 5 <http://jasqazaq.kz/index.php>
- 6 <http://turkystan.kz/>
- 7 <http://aikyn.kz/>
- 8 <http://writers.kz/>
- 9 <http://zhasalash.kz/>

Для каждого журналиста прежде всего нужно следовать при написании статьи следующие факторы: актуальность вашей темы в настоящее время и конкретная цель или мысль вашей статьи которую должна понять общество. Тема статьи играет не мало важную роль чем сама статья. Она должна полностью соответствовать вашей статье. Если у вас будет некорректная тема, то и сам эффект статьи будет не очень успешным. Иногда бывает наоборот, слишком кричащая тема и не актуальная статья, и этого тоже нужно избегать. Стилль речи газеты тоже одна из самых важных работ.

For each journalist first of all you need to follow when writing the article to the following factors: the relevance of your topic to present and a specific goal or idea of your article you need to understand the society the topic of the article plays little role than the article itself. She needs fully to comply with your article. If you will be incorrect subject, and the effect of the article would not be very successful. Sometimes it is too loud topic and useless article, and this too should be avoided. The style of speech of the newspaper is also one of the most important works.

УДК 81.24.3

С.Ж. Баяндина, Б.Х. Исмагулова, Б.О. Акыш

Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана
Алматы, Казахстан
bayandina2004@mail.ru

ФУНКЦИИ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ ЗАИМСТВОВАНИЙ В МАССОВОЙ КОММУНИКАЦИИ

В статье рассматриваются особенности, экстралингвистические факторы, функции и функционирование заимствований в сфере массовой коммуникации. Особое внимание обращается на специфику новых слов как объектов неологии.

Ключевые слова: функции, функционирование, заимствование, массовая коммуникация, неология, неологизмы, дискурс.

Различные виды коммуникации в разных сферах общения выполняют определенные функции. Так, например, исследователи массовой коммуникации выделяют ее основные функции: 1) социальной ориентировки и участия в функционировании общественного мнения (индивид-общество); 2) амфилиация, социальной идентификации, приобщения к социальной группе, сопричастности (индивид-группа); 3) контакта с другим человеком (индивид-другой индивид); самоутверждения, самопознания и самореализации [1, 44].

В выявлении функций массовой коммуникации не существует единого мнения. Ф. И. Шарков, проводя очерк функций массовой коммуникации, отмечает, что «американский политолог Г. Лассуэлл выделял три функции коммуникации: 1) обозрение окружающего его мира (информационная функция); 2) корреляция с социальными структурами общества (воздействие на общество через обратную связь); 3) передача культурного начала (познавательного-культурологическая функция). В 1960 году американский исследователь Чарльз Райт к названным функциям добавил развлекательную функцию. Специалист по массовой коммуникации Амстердамского университета Мак-Квейл в число функций еще одну – мобилизующую [2, 13].

Социально значимые функции массовой коммуникации можно условно объединить в три группы: информационную, регулирующую и культурологическую.

Особыми функциями, по мнению С.В. Бориснёва, государственных СМИ являются:

- информационная (доведение собственно государственной информации);
- образовательная (социализация как орган социальной ориентации);
- защитная (психологическая, социально-психологическая защита);
- критика и контроль (арбитражная);
- артикуляция (варьирование различных интересов как межведомственного характера, так и иерархического);
- мобилизационная (публикация оперативной массовой информации для граждан России и заинтересованных в ней) [1, 181-184].

Средства массовой коммуникации являются одной из сфер, в которых постоянно функционируют заимствования.

На заимствование языковых единиц из одного языка в другой влияют различные социально-лингвистические факторы: политический, экономический, культурный, географический, исторический, технологический и др. Названные факторы остаются актуальными на протяжении долгового времени в языковом контактировании различных этносов.

Заимствование – элемент чужого языка, перенесенный из одного языка в другой в результате языковых контактов, а также сам процесс перехода элементов из одного языка в другой.

Заимствования в языке-реципиенте выполняют различные функции: номинативная, коммуникативная, когнитивная.

Войдя в другой язык, заимствование, став новой языковой единицей, подвергается или не подвергается различным фонетическим, семантическим, графическим, грамматическим изменениям.

В процессе функционирования в другом языке заимствования в начале проникновения воспринимаются как неологизмы, затем могут закрепиться в языке как единицы языка-реципиента.

Под единицами языка традиционно понимаются элементы системы языка, которые имеют разные функции и значения. Функции единиц языка в этом случае рассматриваются внутри языковой системы. Эта трактовка функций языковых единиц созвучна с интерпретацией функции объекта внутри какой-либо системы.

В языковой системе выделяются совокупности языковых единиц, образующие определенные уровни языка – некоторые части языка, представляющие собой подсистемы

общей языковой системы. Они характеризуется совокупностью относительно однородных единиц и набором правил, которые регулируют использование и группировку единиц языка в различные классы и подклассы. На этом основано также и изучение функций единиц языка в их отношении к уровням языка, функционирования единиц одного уровня по отношению к единицам более высокого уровня, например, функционирование фонемы в слоге и слове, функции слова в словосочетании или предложении. Выделение системной функции единиц языка при этом осуществляется в соответствии с диадой «от средств к функции». Тем не менее, нельзя сказать, что существовала единая позиция лингвистов в характеристике функций единиц языка и функционирования языковых единиц на определенных уровнях языка.

Номинативная функция заимствований является основной. Номинацию следует рассматривать как одно из универсальных явлений языка. Универсальность этого языкового явления связана с потребностью людей обозначать все, что их окружает, все, с чем они сталкиваются в своей жизни, и поэтому в разных языках можно наблюдать одинаковый механизм обозначения.

Номинация – термин латинского происхождения (*nominatio* – на(именование). Этим термином обозначается, во-первых, образование языковых единиц, которые характеризуются номинативной функцией, т.е. служат для называния и вычленения фрагментов действительности и формирования соответствующих понятий о них в форме слов и сочетаний слов, фразеологизмов; во-вторых, этот термин употребляется в теории референции для обозначения совокупности проблем, охватывающих изучение динамического аспекта актов наименования в форме предложения и образующих его частей, в-третьих, номинация – суммарное обозначение лингвистических проблем связанных с именованием [3, 336].

Типология процесса номинации в русском и казахском языках имеет много общего, в то же время можно обнаружить и особенности, характерные для каждого языка. Ученые единодушны в том, что среди единиц языка, обладающих функцией номинации, приоритет принадлежит слову. Так, по мнению А.А. Уфимцевой, «в кругу двусторонних единиц слово занимает особое положение, являясь универсальным по характеру и уникальным по объему выполняемых им функций. Слово охватывает фактически весь объем языковых функций: номинативную (обозначения), сигнификативную (обобщения), коммуникативную (общения) и прагматическую (экспрессивного выражения и эмоционального воздействия) [4].

Слово занимает в языке центральное место, так как «выступает в качестве основного средства номинации предметов и явлений и в этой роли осуществляет связь человека с действительностью, другими людьми, являясь главным элементом высказываний [5, 103].

Процесс номинации осуществляется в пределах универсально-логических отношений: реалия – понятие – имя, где реалия представлена как денотат имени, понятие выступает как сигнификат (смысл) имени, имя осознается как звукоряд, который расчленяется в языковом сознании в соответствии со структурной организацией данного языка [3, 336].

В пределах системы языка заимствования выполняют те же функции, что и другие единицы языка. Но функционируя в определенной сфере деятельности человека заимствования могут приобретать и другие функции. Так, с точки зрения стилистики, в сфере художественной литературы выделяют такие функции: 1) номинативная функция; 2) функция создания местного колорита; 3) функция речевой характеристики персонажей; 4) социально-стилистическая функция; 5) функция языковой игры; 6) экспрессивно-оценочная функция; 7) эвфемистическая функция; 8) рифмообразующая функция; 9) функция авторского самовыражения; 10) функция заимствований, способная создать эффект информационной опустошенности в тексте [6].

Как отмечают Скороходова Е.Ю., Щеголева М.М, в средствах массовой информации заимствования используются в следующих целях: 1. Усиление информативности. Большая часть новых слов приходится на сферы, в которых еще нет системы русских терминов и обозначений. 2. Возникает необходимость дифференцировать различные узкоспециальные

понятия. 3. Наличие в международном употреблении устойчивой терминологии. 4. Следование «языковой моде», то есть иностранные заимствования используются для придания тексту престижности, внесения в него эффекта новизны» [7].

Ушаков Б.Ю. описывая функционирование иноязычных слов на страницах русской прессы, утверждает, что «функции, выполняемые заимствованными словами, варьируются в каждом конкретном случае и, в основном, предопределяются семантикой лексемы и контекстным окружением. Кроме основной номинативно-информирующей функции, эти слова употребляются в функции авторской оценки и аттракции» [8].

Рассматривая способы передачи информации в газетном дискурсе, обусловленные социальным контекстом, Л.В. Толстикова пишет, что «содержание передаваемой в газетном дискурсе информации, обстоятельства, в которых происходит коммуникация, объединенные понятием «социальный контекст», и выполняемые газетным дискурсом функции определяют особенности использования языковых средств, в том числе заимствований ... Большая часть заимствований в газетном дискурсе используется для номинации отсутствующих в языке-реципиенте предметов и понятий, представляющих собой экономические, политические и другие термины. Этим объясняется их активное участие в образовании штампов. Однако перенасыщенность газетного текста заимствованиями приводит к затруднению его понимания» [9]. Далее, мотивируя употребление иноязычных слов в газетном дискурсе, автор подчеркивает использование оппозиции свое/чужое, что представляет собой мощную коммуникативную стратегию по управлению мнением читателя. В нее входят следующие аспекты:

- Выбор языковых средств иноязычного происхождения, сложных для понимания массового адресата.

- Использование неассимилированных, но знакомых читателю заимствований. Нормозадающая роль СМИ приводит в данном случае к формированию толерантного отношения к иноязычному («чужому») слову

- Участие заимствований в прагматической антонимической паре, построенной на основе: а) несоответствие стилистической окраски входящих в пару языковых единиц, имеет место в случае включения заимствований в устойчивые выражения языка-реципиента, которые входят в ядерный компонент когнитивной базы этого сообщества. иронический оттенок; б) противоположных лексических значений; в) противопоставления друг другу с точки зрения ценностной ориентации в контексте лингвокультурных реалий; г) на основе временного контраста. Заимствование используется в паре с его аналогом в языке-реципиенте.

По мнению Ушакова Б.Ю., иноязычные слова, например, «англицизмы употребляются на страницах всех газет, независимо от их политической направленности. Публицисты используют их по разным причинам, но важно отметить следующее: превращение газеты из выразителя определенных идей в средство передачи информации, находящееся в постоянной конкурентной борьбе, наметило определенную зависимость СМИ от читающей аудитории, что привело к унификации языка печатных изданий. Таким образом, определяющими факторами при употреблении слов англоязычного происхождения становятся тема статьи и рубрика, в которой она появляется. Главное отличие состоит в способе подачи таких слов. Так, авторы статей в КП, АиФ и «Известиях» оперируют иноязычными словами практически так же свободно, как и словами русского языка» [8].

В казахский язык заимствования из западных языков проникают через русский язык. Продуктивность заимствований отмечается в последние десятилетия, что объясняется активизацией факторов политического, экономического, культурного, технологического характера.

На страницах казахстанских газет часто встречаются заимствования. Например, в небольшом отрывке статьи в газете «Егемен Қазақстан» встречаются заимствованные слова и словосочетания из европейских языков: *«ҚХР Сыртқы істер министрі Қазақстан мен Қытай арасындағы егжей-тегжейлі стратегиялық әріптестік жаңа сипатта*

дамитынына сенім білдірді. Оның пікірінше, ынтымақтастықты күшейтуде екі ел лидерлері арасындағы жеке достық, жиі байланыстар мен өзара сенім ерекше рөлге ие. «Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың басшылығымен Қазақстан халқы қарышты өсу мен тұрақты даму жолына көшті. Ел маңызды реформаларды іске асыра отырып, заманауи қадамдар жасауда», – деді қытайлық министр. Келіссөздер қорытындысы бойынша тараптар Қазақстан мен Қытай сыртқы істер министрліктері арасындағы 2017-2019 жылдарға арналған ынтымақтастық туралы меморандумға қол қойды. Бұл – алдағы үшжылдық кезеңге арналған сыртқы істер министрліктері арасындағы екіжақты өзара іс-қимыл жасаудың «жол картасына» айналатын құжат. Министрлер Қазақстан-Қытай екіжақты ынтымақтастығының өзекті мәселелері мен халықаралық істер бойынша, оның ішінде Қазақстан Республикасының БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінде 2017-2018 жылдардағы тұрақты емес мүшелігі шеңберінде кездесулер мен консультациялар өткізіп тұруға уағдаласты» [10].

Займствования-неологизмы являются объектом изучения науки неологии. Неологию понимают как введение, образование новых слов, вообще всякого рода новое учение и как раздел языкознания, занимающийся изучением неологизмов (их разновидностей, способов образования, сфер употребления и т.п).

В современной неологии выделяются два основных направления: 1) исследование специфики обновления словарного состава языка (неологизм как объект неологии); 2) выявление и изучение проблематики, связанной с лексико-графированием неологизмов (неологизм как объект неографии) [11]. Как отмечает, Ю.А. Воронцова, «неологический бум последних десятилетий находит яркое отражение в публицистике, в языке средств массовой информации и литературной критике, которые особенно быстро реагируют на изменения в общественной жизни и языке. Язык СМИ стал средоточием тех процессов, которые происходят в разных сферах русского языка, от областей высоких и нейтральных до сниженных, пронизанных элементами жаргона и просторечия» [11].

Гацалова Л.Б. исследуя проблемы неологии в контексте общего современного языкознания, отмечает, что «анализ материалов русскоязычной периодической печати и словарей позволяет сделать обоснованные выводы об особенностях пополнения лексикона русского языка последних лет, в частности, о том, что основным источником неологизации являются собственные ресурсы русского языка- новообразования в соответствии с актуальными способами лексической, семантической, фразеологической деривации и перераспределение языковых единиц в стилях и жанрах речи. Среди новообразований большую часть составляют окказиональные образования, в том числе плоды индивидуально-авторского словотворчества с ярко выраженной эмоционально-экспрессивной окраской, что наглядно демонстрирует огромные потенциалы словообразовательной системы русского языка. Внешние же заимствования, вопреки определенным представлениям, занимают среди новаций русского литературного языка не более 11-12%. Увеличение доли иностранных слов в составе неологизмов последнего десятилетия по сравнению с предшествующим периодом обусловлено социальными факторами» [12].

По мнению Ушакова Б.Ю., иноязычные слова, например, англицизмы употребляются на страницах всех газет, независимо от их политической направленности. Публицисты используют их по разным причинам, но важно отметить следующее: превращение газеты из выразителя определенных идей в средство передачи информации, находящееся в постоянной конкурентной борьбе, наметило определенную зависимость СМИ от читающей аудитории, что привело к унификации языка печатных изданий. Таким образом, определяющими факторами при употреблении слов англоязычного происхождения становятся тема статьи и рубрика, в которой она появляется. Главное отличие состоит в способе подачи таких слов. Так, авторы статей в КП, АиФ и «Известиях» оперируют иноязычными словами практически так же свободно, как и словами русского языка.

Неологизмы активно функционируют на новостных казахстанских сайтах. Как правило, отражая злободневные события, происходящие в мире, употребляют наименования,

которые появились недавно в языке: *Талай елді әуре-сарсаңға салған кибершабуыл IT-мамандардың назарына ілінді. Киберқауіпсіздік тарихындағы ең күшті шабуылдың әсері әлемдегі мыңдаған бағдарламашы-қызметкерді аяғынан тік тұрғызды. Дүйсенбі күні көптеген ұйымдардың жұмысы тежеліп, компьютерлер ақша талап ететін зиянды вирустарға толып кетті. Еуропа мен АҚШ-тың және Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінің компьютер жүйелері істен шықты. Жалпы 150 мемлекет кибершабуылдан зардап шекті* [13].

В зависимости от того в какой сфере общественной жизни происходят события, в медиа дискурсах функционируют заимствования, отражающие реалии и понятия этих сфер, чаще всего освещаются новости политической, экономической, культурной сфер:

Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаев «Өзара байланысты ынтымақтастық жолындағы бірлескен іс-қимыл» тақырыбында өткен сессиясына қатысты деп, хабарлайды [Today.kz](http://www.today.kz) Ақорданың баспасөз қызметіне сілтеме жасап.

Сессия Бейжіңде «Бір белдеу, бір жол» атты халықаралық ынтымақтастық форумының аясында өтті.

Мемлекет басшысы сөйлеген сөзінде Қазақстанның құрлық елдері арасындағы тату көршілік қатынастарды нығайтуды белсенді түрде жақтайтынын және Қытайдың трансөңірлік кооперацияны дамыту жөніндегі талпынысын қолдайтынын атап өтті.

Қазақстан Президенті бүгінгі таңда «Нұрлы жол» және Жібек жолы экономикалық белдеуі бағдарламаларын ұштастыру жоспары аясында Қазақстан мен Қытайдың индустрияландыру саласындағы ынтымақтастығын үйлестіру ісі басталып кеткенін айтты.

Өз кезегінде, Қытай Халық Республикасының Төрағасы Си Цзиньпин Нұрсұлтан Назарбаевтың сөйлеген сөзін жоғары бағалап, Қазақстанды трансқұрлықтық транзиттік тасымалдаудың «чемпионы» деп атады.

Соңында Мемлекет басшысы осындай кездесулерді жоғары деңгейде өткізудің маңыздылығына назар аударып, Форумды ұйымдастырғаны үшін Си Цзиньпинге алғыс айтты [14].

Таким образом, заимствования как специфичное явление в языке с функциональной точки зрения характеризуются наличием многочисленных функций и их функционирование детерминировано социолингвистическими факторами.

Список литературы

- 1 Бориснёв С.В. Социология коммуникации. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2003.
- 2 Шарков Ф.И. Основы теории коммуникации. – М.: Социальные отношения, 2002. – 248 с.
- 3 Большой энциклопедический словарь. Языкознание. – М.: Большая российская энциклопедия, 1998.
- 4 Уфимцева А.А. Типы словесных знаков. – М.:Либроком, 2011.
- 5 Гируцкий А.А. Общее языкознание. – Мн.: Тетра-Системс, 2001.
- 6 Вершняк С.С. Стилистические функции заимствований в текстах Э. Хемингуэя // *Siberia. Lingua: Научный журнал.* –Красноярск, 2010.
- 7 Скороходова Е.Ю., Щеголева М.М. Роль и употребление неологизмов в современных СМИ// *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук*, № 3-5, 2016.
- 8 Ушаков Б.Ю. Семантика и функции лексических заимствований в современной русской прессе. Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. филол.н.. – СПб, 2009.
- 9 Толстикова Л. В. Особенности иноязычных заимствований, обусловленные их употреблением в газетном дискурсе (на примере английского и русского языков) // <http://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-inoyazychnyh-zaimstvovaniy-obuslovlennye-ih-upotrebleniem-v-gazetnom-diskurse-na-primere-angliyskogo-i-russkogo-yazykov#ixzz4fwCU35d5>.
- 10 Егемен Қазақстан газеті, 21 сәуір 2017 ж.

11 Воронцова Ю.А. Неология и неологизмы // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук, N 1, 2016 г.

12 Гацалова Л.Б. Неология как наука в общей парадигме современного языкознания (на материале русского и осетинского языков). АДЦ. – Нальчик, 2005.

13 <http://24.kz/kz/zha-aly-tar/lemde/item/177465-resejlik-mamandar-kibershabyldan-or-anudy-zholdaryn-ajtty>

14 <http://today.kz/kz/news/azastan/2017-05-15/742269-si-tszinpin-r-transrlyityi-tranzittk-tasyimaldaudyi-chempiony-dep-atadyi/>

Мақалада буқаралық карым-қатынастар аясындағы кірме сөздердің ерекшеліктері, экстралингвистикалық факторлары, қызметы мен қолданыстары қарастырылады. Жаңа сөздердің неология нысаны ретінде ерекше назар аударылған.

In the article are considered features, extra-linguistic factors, functions and functioning of borrowing in mass communication sphere. Special attention is given to specific of new words as objects of neology.

УДК 801. 561. 72: 801. 8: 821. 111

Н.С. Жумагулова, А.А. Ахетова
Кокшетауский университет им. Абая Мырзахметова
Кокшетау, Казахстан
n_schum@inbox.ru, ahetova.adiya@mail.ru

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ СЛОЖНОПОДЧИНЁННОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Изучение структурного, семантического и прагматического аспектов сложноподчиненного предложения делового письма можно отнести к задачам, которые относятся к области межкультурной коммуникации. Умение составлять убедительное деловое письмо является одной из важнейших задач процесса коммуникации. Деловое письмо – это документ, обладающий юридической силой, а в жанре коммерческой корреспонденции оно приобретает определенный динамизм, направленный на коммуникантов.

Сложноподчиненные предложения следует рассматривать с учетом выполнения ими коммуникативных функций сообщения и воздействия, которые тесно взаимосвязаны в деловом контексте, так как воздействие может осуществляться на фоне изложения какой-либо информации, а передача информации, как правило, сопровождается обращением к адресату с целью привлечения его внимания. Деловому письму свойственны определенные черты, выделяющие его в один из жанров официально-делового стиля, важное место среди которых занимают такие свойства как информативность и убедительность. В исследовании мы рассматриваем два коммуникативно-прагматических типа предложений делового письма: сложноподчиненные предложения с функцией сообщения (сложноподчиненные предложения-сообщения) и сложноподчиненные предложения с функцией воздействия (сложноподчиненные предложения-воздействия).

Ключевые слова: прагматические возможности, адресант, адресат, прагматические функции, семантическое содержание, коммуникативный процесс, речевая ситуация, деловое письмо, прагматическая установка

Текст делового письма имеет свою специфику, структуру, определённые правила оформления и организации, что ставит адресанта перед необходимостью ознакомления с

правилами и принципами его составления. Очевидно, что прагматическая функция зависит также и от семантического содержания, т.е. для воздействия на адресата адресант должен подобрать адекватные своему коммуникативному замыслу лексические средства.

Теория коммуникативного процесса, т.е. механизм осуществления процесса общения, лежит в основе успешной передачи информации. Как известно, основными составляющими процесса коммуникации (общения) признаны отправитель (sender), сообщение (message), получатель (receiver), обратная связь/реакция (feedback) и коммуникативные барьеры (communication barriers) [1, 10]. Коммуникативными барьерами считаются любые факторы, препятствующие успешному осуществлению процесса коммуникации. К ним относятся: выбор слов, различия в коннотации (скрытый смысл, подтекст, неверные подразумевание и выводы), ошибки в грамматике, орфографии, пунктуации и структуре предложения, неверный выбор типа сообщения, оформление и др.

Если в процессе общения принимают участие и отправитель сообщения и его получатель, то его можно назвать успешным. Каждому участнику процесса здесь отводится важная роль. Отправитель должен 1) выбрать тип сообщения, 2) проанализировать/изучить адресата, 3) использовать принцип you-attitude (т.е. направленность на читателя), 4) стимулировать адресата на ответную реакцию и 5) преодолеть коммуникационные барьеры. Получатель, в свою очередь, должен 1) уметь внимательно слушать или читать, 2) быть открытым любому адресанту и новым идеям, 3) по необходимости делать заметки, 4) осуществить обратную связь с отправителем и 5) задавать вопросы по поводу сообщения [1, 11].

Конечно, если речь заходит о роли коммуникантов и о функциях языка, важно упомянуть понятие «речевая ситуация», которую исследователь Л.П. Крысин понимает как «выявление и эксплицитное формулирование правил речевого поведения носителей языка в различных ситуациях, в зависимости от разных целей общения» [2, 99]. Составляющими элементами речевой ситуации он считает: 1) адресанта или отправителя речи и его социальную роль; 2) адресата или получателя речи и его социальную роль; 3) отношения между адресантом и адресатом; 4) тональность; 5) цель; 6) средство; 7) способ. С одной стороны, в случае изменения значения одной из составляющих это чревато изменением лингвистических характеристик речевой ситуации [2, 100]. С другой стороны, самым важным фактором речевой ситуации является фактор цели, который определяет тематический и функциональный тип деловой бумаги, композицию письма, его тональность и т.д.

А.А. Леонтьев определяет речевую ситуацию как совокупность условий, речевых и неречевых, необходимых и достаточных для того, чтобы осуществить речевое действие по намеченному плану [3, 182]. При исследовании прагматических особенностей делового текста данное понимание речевой ситуации является важным с точки зрения совокупности лингвистических и экстралингвистических условий.

Известный автор пособия по составлению деловых писем Дж. Сеглин рекомендует серьёзно задуматься перед написанием письма о том отношении, которое нужно передать, ведь именно оно влияет на выбор языковых средств и тона письма [4, 7].

Необходимо разобраться в сущности термина «прагматика» для того чтобы понять, какими коммуникативно-прагматическими установками может обладать письмо. Термин был введен в науку одним из основателей семиотики Ч. Моррисом. Будучи «последовательницей» риторики, прагматика включает в сферу своего изучения поведение знаков в реальных процессах коммуникации [5, 3]. Ещё Аристотель определял риторику как «an ability, in each particular case, to see the available means of persuasion» [6, 300]. Основами доступных средств убеждения признавались три вида доказательства: логическое (logos), основанное на цепочке доводов, аргументов; внутреннее (ethos), основанное на способе раскрытия личности говорящего; и эмоциональное (pathos), представляющее собой чувство, которое возникает у слушающих [6, 304].

В.Л. Наер к составляющим прагматики относит: 1) собственно прагматику текста – обязательное свойство всякого текста, отражающее отношение адресанта к объекту коммуникации, к самому коммуникативному акту и через него к адресату; 2) адресанта и

адресата; 3) прагматическую установку текста; 4) прагматическое содержание и 5) программируемый прагматический эффект [7, 5].

Как известно, основной целью делового письма является достижение договоренности с адресатом, информирование о чем-либо либо воздействие на его сознание и поведение, именно цель и определяет прагматическую установку письма. Можно сделать вывод, что текст всегда прагматичен, т.е. имеет материализованное в нем осознанное конкретное намерение адресанта оказать соответствующее воздействие на читателя [7, 8].

Понятие функции языка неотделимо от понятия прагматической установки. Основными функциями языка признаны коммуникативная и когнитивная функции. Первая включает такие функции как 1) контактоустанавливающая (фатическая); 2) конативная (усвоение); 3) волюнтативная (воздействие); 4) функция хранения и передачи национального самосознания [8, 564]. Нельзя не отметить, что классификация функций языка неоднократно видоизменялась в процессе развития лингвистических учений, но все же коммуникативная функция остаётся его основной языковой функцией.

Влияние коммуникативно-прагматической установки исследовалось в разных типах текстов: специальных текстах отраслевых журналов (Ю.А. Волоснова), деловых текстах (И.М. Подгайская), рекламных текстах (Ю.В. Демина) и др. Исследователями выяснилось, что коммуникативно-прагматическая целеустановка может служить основой для типологизации текстов, а также может использоваться в рамках стилистического анализа для объяснения языковых явлений лексического, синтаксического и композиционного плана [9, 22].

Говоря о прагматической установке, необходимо отметить, что в коммуникативном выборе языковых средств для выражения своих мыслей и эмоций в речевом общении определяющую роль играют так называемые «прагматические фильтры», включающие социальные, физиологические и интеллектуально-психические факторы во всём их многообразии [10, 9]. Эти фильтры определяют значимость, ценность информации. К прагматическим фильтрам или факторам можно отнести национальную специфику и фоновые знания получателя информации, его профессиональную компетенцию, жанрово-стилистические особенности материала, интенцию автора, ситуацию общения и др.

Итак, прагматика является неотъемлемой частью текста, поэтому прагматическая установка всегда конкретна и является параметром конкретного речевого произведения, конкретного текста. Очень точным определением вслед за В.Л. Наером можно назвать то, которое называет прагматическую установку текста материализованным в тексте осознанным конкретным намерением адресанта оказать соответствующее воздействие на читателя письма [7, 9].

Использование определённого набора языковых средств придаёт тексту определённую прагматическую окраску. Синтаксическая организация предложений текста признаётся одним из таких средств. Следовательно, использование сложных предложений определённой синтаксической структуры в языке коммерческой корреспонденции объясняется коммуникативно-прагматической направленностью письма.

В нашем исследовании сложноподчинённое предложение рассматривается как часть текста, относящегося к одному из жанров делового дискурса, при помощи которого происходит акт коммуникации в целях осуществления деловой деятельности, приносящей определённую выгоду. В силу того, что конечной целью дискурса является достижение определённой договоренности коммуникантов, сложноподчинённое предложение является единицей дискурса, который сочетает в себе различные средства достижения этого эффекта.

И.Р. Гальперин считает, что интенция автора в письменной речи распознаётся читателем, при условии, что последний прилагает некоторые усилия и использует опыт анализа текста других функциональных стилей [11, 16]. В этом случае могут помочь такие языковые или синтаксические средства как инфинитивные фразы; причастные и герундиальные фразы; инверсии, эмфатическое выделение.

Известное зарубежное пособие по деловому общению [1, 102] рассматривает роль сложноподчинённого предложения в качестве эмфатического выделения мысли. Подобное эмфатическое выделение может придать так называемую гибкость языку при составлении или

организации письма. Можно предположить, что главное предложение выражает главную, а придаточное предложение подчёркивает сопутствующую мысль. Но встречаются и такие конструкции, в которых, наоборот, придаточное предложение выражает основную мысль. Определяющим здесь является использование автором соответствующей синтаксической конструкции. Все зависит от того, какая синтаксическая конструкция используется автором. Например:

We can also show you our collection of before-and-after snapshots to give you a graphic idea of the nature and extent of the improvements we have made thus far [12, 112].

(Мы также можем показать вам нашу коллекцию снимков «до» и «после», чтобы у вас было представление о характере и объёме усовершенствований, которые мы внесли до этого времени).

В данном сложноподчинённом предложении слово “improvements” определяется и уточняется придаточным определительным предложением “we have made thus far” (‘усовершенствования, которые мы внесли до этого времени’). Придаточное предложение не является здесь определяющим, предложение сохранило бы смысл и без придаточного предложения.

However, we note that it was mailed to an address other than the one on your letterhead [12, 107].

(Однако мы отмечаем, что оно [письмо] было отправлено не по тому адресу, который был указан на вашем фирменном бланке).

В этом примере, наоборот, при помощи придаточного дополнительного предложения “that it was mailed to an address other than the one on your letter head” раскрывается основное содержание мысли, смысл всего предложения, а главным предложением лишь вводится эта информация. Предложение потеряет свой смысл без придаточного предложения. Намерение адресанта и его умение акцентировать нужную мысль определяют структуру предложения.

В лингвистике исследовались прагматические возможности различных видов сложноподчинённых предложений. Исследована прагматическая сторона придаточных определительных предложений на материале текстов кратких сообщений [13]. Результат исследования выявил, что к языковым средствам, которые направлены на реализацию функции прагматики придаточными определительными предложениями, относится использование в сложноподчинённом предложении (СПП) глаголов мысли и чувств, таких как “to seem” (казаться), “to think” (думать), “to feel” (чувствовать), “to fear” (бояться), а также модальных слов и операторов. В данном случае прослеживается взаимовлияние семантики и синтаксиса [13, 9]. Приведем пример:

The big film and video companies are to spend well over \$ 1 mln ... to fight video piracy, which is believed to account for about 40 % of the market in the pre-recorded videocassettes [13, 9-10].

(Большие компании по производству фильмов и видео должны потратить более 1 млн. долларов... для борьбы с видеопиратством, которое может составлять около 40 % на рынке видеокассет).

Исследование сложноподчинённого предложения на коммуникативном уровне на материале текста делового письма может объяснить частоту его употребления в текстах деловых писем, поможет рассмотреть особенности его функционирования, структуру и семантическое наполнение, а также выяснить степень его прагматического воздействия на адресата.

Коммуникация үрдісінің маңызды міндеттерінің бірі іскери хат жазу қабілеті мен мәдениетаралық коммуникацияға қатысты бағыныңқы құрмалас сөйлемнің құрылымдық, семантикалық және прагматикалық аспектерін қарастыру. Іскерлік хат - заңды күшке ие іскери құжат болып табылады және коммуниканттарға бағытталған коммерциялық корреспонденцияда белгілі динамизмге ие болады. Бағыныңқы құрмалас сөйлемді талдау сөйлемнің қатынасы мен әсерін есепке ала отырып зерттелуі қажет, іскерлік мәтінде тығыз өзара байланысты, себебі қандай да бір ақпарат негізінде әсер ете алады, ал ақпаратты беру бұл адресаттың назарын аудару үшін қолданылады.

Зерттеуде екі коммуникативті- прагматикалық сөйлемнің түрін көрсетуге болады: бағыныңқы құрмалас сөйлем хабарлы қызметімен (бағыныңқы құрмалас сөйлем - хабарлы) және бағыныңқы құрмалас сөйлем қатынас функциясымен (бағыныңқы құрмалас сөйлем - қатынас).

Studying structural, semantic and pragmatic aspects of a complex sentence in business letters relates to the tasks, which are lying in the field of intercultural communication and ability to make a convincing business letter can be attributed to one of the most important tasks of the communication process. Business letter is a business document, which often has legal force, and which acquires in the genre of business correspondence special dynamism, aimed at communicators.

Complex sentences should be considered with account of performing by them communicative functions of information and persuasion, which are closely related in a business text, as persuasion can be realized against the background of information presentation, and information transfer may be accompanied by an appeal to the addressee to get his attention. Business letters are characterized by certain features, which distinguish them in one of official style genres, important properties among which are informativity and persuasiveness. In the research two communicative-pragmatic types of sentences can be distinguished: complex sentences with information function (information complex sentences) and complex sentences with persuasion function (persuasion complex sentences).

Список литературы

- 1 Krizan A.C., Merrier P., Jones C.L. Business Communication. 5th ed. – Ohio: “South Western”, 2002. – 677 p.
- 2 Крысин Л.П. О перспективах социолингвистических исследований в русистике // Русистика. – Берлин, 1992. - №2. – С. 69-106.
- 3 Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. – Изд. 4. – М.: Едиториал УРСС, 2007. – 216 с.
- 4 Seglin J.L. The AMA Handbook of Business Letters. – New-York, 1998. – 410 p.
- 5 Новое в зарубежной лингвистике: Лингвистическая прагматика. – М., 1985. – Вып. XVI. – 501 с.
- 6 Griffin E.A. A first look at communication theory. 5th ed. – NY: McGraw Hill, 2003. – 518 p.
- 7 Наер В.Л. Прагматика текста и её составляющие // Прагматика и стилистика: сб. науч. тр. / ред. Т.М. Баталова. – М., 1985. – Вып. 245. – С. 4-13.
- 8 Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: «Со. Энциклопедия», 1990. – 685 с.
- 9 Волоснова Ю.А. Коммуникативно-прагматическая функция специальных текстов и средства её реализации: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 23 с.
- 10 Добрунова О.В. Влияние эмоций на синтаксический строй разговорной речи: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 25 с.
- 11 Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981. – 139 с.
- 12 Cross W. Action Letters for Small Business Owners. – New York, 1991. – 191 p.
- 13 Бельская М.И. Синтаксические и структурно-текстовые средства реализации прагматики в кратких информационных сообщениях (на материале английской прессы): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 24 с.

О.А. Жумагулова, И.С. Қайрбекова, Г.Т. Глеубердина
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау, Қазақстан
J_Omirgul_A@mail.ru

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ МӘДЕНИ КОДЫ: АСПАЗДЫҚ ЛЕКСИКА НЕГІЗІНДЕ МӘДЕНИЕТТАНУ СӨЗДІГІН ЖАСАУ ТӘЖІРИБЕСІ

Мақалада тіл бірліктерінің семантикалық өрісінде этностың мәдени құндылықтарына негізделген мәдени коды көрініс табады. Мәдени коды сол тілде сөйлейтін халықтың мәдениетімен бірлікте қарастыру зерттеу жұмысының маңыздылығын арттыра, мазмұнын тереңдете түседі. Қазіргі қазақ тілінің бейнелі жүйесіндегі аспаздық метафораларды қарастырып, оған лингвомәдени тұрғыдан сипаттама беру арқылы қазақ тілінің мәдени құндылықтарына негізделген коды зерделенеді. Қазақ тілінің бейнелі жүйесіндегі аспаздық метафораның көлемі мен семантикалық өрісі сараланады. Соның негізінде жасалған сөздік ұстанымдары мен сөздік мақала құрылымы ұсынылады.

Негіз сөздер: мәдени код, аспаздық лексика, метафора, лингвомәдени, лингвомәдени сөздік.

Тіл бірліктерін этностың тұрмыс-тіршілігі мен мәдениеті негізінде зерттеу үрдісі тіл білімінің этнолингвистика, тіл арқылы ел тану, лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистика сияқты жаңа бағыттарына жол ашты. Аталған бағыттардың негізінде этностың тілі мен мәдениетінің өзара байланысы мәселесі жатыр. Тіл мен халықтың, оның мәдениетінің арасындағы байланыс халықтың рухынан, тілінен көрініс табады. Олай болса, тілді зерттегенде оны сол халықтың рухани құндылықтарымен, мәдениетімен байланыстыра зерттеу қажет.

Қазақстан егемендігін алып, өзгелермен терезесі тең тәуелсіз елге айналған уақытта ұлттың бірегейлігі мен өміршеңдігін қалыптастыратын басты белгі – оның тілі екендігін негіздеу, тілді сол тілде сөйлейтін халықтың мәдениетімен бірлікте қарастыру зерттеу жұмысының маңыздылығын арттыра, мазмұнын тереңдете түседі. Сол себепті қазіргі қазақ тілінің бейнелі жүйесіндегі аспаздық метафораларды қарастыру, оған лингвомәдени тұрғыдан сипаттама беру бүгінгі тіл білімінің өзекті мәселелерінің бірі болып отыр. Сондықтан да аспаздық метафораларды тілдің бейнелілік жүйесімен сабақтастыра қарастыру арқылы сөздік жасау тәжірибесі – қазақ тіл білімінің лексикография саласындағы алғашқы қадамы.

Сөздік ҚР Білім және ғылым министрлігінің гранттық қаржыландыруы негізінде «Тіл аралық және мәдениет аралық байланыстары аспектісіндегі қазақ этносының ұлттық-мәдени доминанттары» (2012-2014жж.) ғылыми жобасы аясында іске асырылды (келісімшарт №1097,25.09.2012ж.). Жұмыс барысында бұған дейінгі жинақталған фразеологиялық және мақал-мәтелдер сөздіктерін жасау тәжірибесі сараланды [1], [2], [3]. Осы бағытта бір қатар лингвомәдениеттану сөздіктері де зерттеушілердің назарынан тыс қалмады [4]. Қазақ халқының тағамдық дәстүрі негізінде туған бейнелі сөздерді лексикографиялық түрде зерделеу қазіргі қазақ тілінің сөздік құрамындағы лексика-фразеологиялық бірліктерді саралап, лингвомәдени және лингвокогнитивтік зерттеу аспектісінде белгілі бір нәтижеге қол жеткізуге мүмкіндік береді [5].

«Тілдік бейнелер аясындағы қазақ халқының тағамдық дәстүрі» сөздігін жасау тұжырымдамасы ф.ғ.д., профессор Е.А. Юринаның басшылығымен анықталып, тілдік бірліктерді жинақтауда сөздің лексикалық бейнелігі мен тілдің бейнелілік жүйесі теориясы негізге алынды [6, 71-72]. Бұл теория бойынша лексикалық және фразеологиялық бірліктердің семантикалық құрылымындағы метафоралану, ұқсату бейнесі метафоралық

уәжділік және сөздің ішкі формасындағы метафоралану нәтижесіндегі семантикалық екі жақтылыққа сүйенеді. Тілдік бірліктерді жинақтау, ассоциативтік-бейнелі мазмұнын ашу барысында аспаздық лексиканың метафоралық үлгілеріне көңіл бөлініп, бейнелі лексиканың функционалдық-семантикалық қасиеттері ұлттық таным ерекшеліктері негізінде антропоцентристік және лингвомәдени тұрғыдан қарастырылды.

Сөздікте қазіргі қазақ тіліндегі тағам атауларының метафораланып, түрлі ұқсастықтары негізінде болмыстың сан алуан құбылыстарын бейнелі жеткізу әлеуеті көрініс табады. Сөздікте сипатталған бейнелі лексика екі түрлі семантикалық құрылымда анықталады. Бірінші семантикалық құрылымда бейнелі сөз негізгі лексикалық мағынаның дамуы барысында туындағын тілдік метафора түрінде (ТМ) қарастырылады: **бауырсақ** «томпақ», «домалақ», **уыз** «балғын», **ұйытқы** «бір істі ұйымдастырушы, жетекші», **май** «кұнарлы, табысты». Екінші семантикалық құрылымда бейнелі лексика ішкі формасының метафоралануы негізінде пайда болған нақты бейнелі (НБ) мағынасы тұрғысынан зерделенеді: **ұйытқыдай** «жылдам», тату-тәтті, **сүттей** «аппақ, кіршіксіз», «жарық», «адал», **күріштей** «тізілген», «аппақ», **тарыдай** «уақ», «мол», **бауырсақтай** «толық», «семіз», **ыстық бауырсақтай** «сұранысқа ие», «көңілге қонымды».

Зерттеу нысаны болып отырған бейнелі сөздер қатарына сөздікте ассоциациялық ойлаумен байланысты болатын ұқсату нәтижесінде туындайтын метафоралық аталымдарға түрлі құрылымдағы және түрлі фразеологиялық байлаулы мағынадағы тұрақты тіркестер де алынды: **май шелпек** «оңай олжа, арзан дүние», **сүр бойдақ** «көп уақытқа дейін үйленбеген ер адам», **қуырдақтай қуыру** «күйдіру», «сөгу, ұрысу», «асықтыру, дүрліктіру». Когнитивтік теорияға сәйкес атау жасаушылар қоршаған нысандардың сыр-сипатын ұқсастық ұстанымына қарай әр қырынан ашып, олар туралы білім қорын толықтырады. Мәселен, **май шелпек** фразеологизмінің байлаулы фразеологиялық мағынасына *тағамды дайындау үдерісі* негіз болып, майға салып, тез қайта алуына негізделген ассоциация «оңай олжа, арзан дүние» деген бейнелі мағынаны тудырады. Ал **сүр бойдақ** фразеологизміне қазақ халқының негізгі тағамдарының бірі етті ұзақ сақтау мақсатынан туған үдерістің заттық нәтижесі негіз болып, «көп уақытқа дейін» деген мағыналық компонентке негіз болады да метафоралану арқылы фразеологиялық байлаулы мағынаны тудырады, ал бойдақ «үйленбеген ер адам» тура мағынасында жұмсалып тұрғаны белгілі. Осы аналогия бойынша **қуырдақтай қуыру** фразеологизмі қалыптасып, танылған болмыс құбылысын бейнелі жеткізуге мүмкіндік береді де «күйдіру», «сөгу, ұрысу», «асықтыру, дүрліктіру» деген бірнеше мағынаны жеткізуімен сипатталатын әмбебаптық сипаты да көрініс табады. Бұл адамның таным тәжірибесіндегі болмыс нысандары қасиеттерінің өзге заттар арқылы ашылып, танылуы олардың тіл тұтынушының бай тәжірибесімен жинақталған ақпараттарды қайта жаңғыртуға негіз болады. Бейнелі сөздердің бұл ерекшелігі сөздік жасауда антропоцентристік және когнитивтік аспектілерге сүйенуімізге, қоршаған әлемдегі нысандардың байланысын антропоөлшемділік тұрғысынан қарастыруға негіз болып, соның нәтижесінде адамның болмыс шындығын таңбалау ерекшелігінде бұрынғы жинақталған білім қоры жұмсалып, оның ақпараттық мазмұнының бейнелі сөздердің семантикалық құралымында көрініс табуын ашуға мүмкіндік берді. Бұның өзі сөздікте сипатталатын нысанды анықтауда зерттеу аспектісі тұрғысынан метафоралық айырушы, ассоциативтік ұқсату мазмұнына қарай аспаздық тақырыптағы бейнелі сөздер деп қарастыруға жағдай жасайды. Шындық болмысты тану барысында қазақ халқы түрлі нысандарды өзіне етене таныс, үйреншікті бейнелер негізінде қабылдайды. Лексикографиялау нысанына алынған бірліктердің бейнелі семантикасы ассоциативтік ұқсату мазмұнында ашылады да, ұқсату ретінде:

1) тағамның өзі: **жал-жая** «қадірлі, қасиетті». – *Баласы Қожағұлдың Біржан салмын, Болғанда Қыздар қарта, жая-жалмын. Сұлудың ақ торғындай тамағынан Нәр алып, салдық құрып өскен жанмын* (Қаз. әндері).

2) тағам өнімі: **ет** «пісірілген ет, кәделі тағам аты, бесбармақ». – *Жаңыл ақ құманға шай салып отқа қойды да, дастарқан жайды. Қаламұштің алдына ет әкелді* (Т.Ахтанов, Боран).

3) дайындау үдерісі: **сүр шөп** «сүрленген мал азығы». –*Жоспар бойынша барлығы 129 мың тонна жем, 7 мың тонна пішендеме, 29,5 мың тонна сүр шөп жинау көзделген* (<http://baq.kz/news/33875>).

4) дайындау немесе пайдалану субъектісі: **арамтамақ** «біреудің есебінен күн көретін адам, жалқау». – Бойкүйез, **арамтамақ** жатып ішер, Жаман дерт осы бастан сақтаныңдар (К. Әзірбаев).

5) аспаздық әрекет етуші субъектілерінің физиологиялық және эмоциялық жағдайы: **көже** «былық, былапыт, былжыр». – *Әділбек ана екеуінің аузынан шыққан сөзді қағыс жібермей, бір нәрсе түсінуге тырысады. Әрі-беріден соң миы көже болып кеткендей* (З.Шүкіров, Қиын түйін).

6) аспаздық құралдар, ыдыс-аяқ, орын: **саяси асхана** «саясаткерлер, қоғам қайраткерлерінің ішетін асы», «саяси орта»: “**Саяси асхана**”. Президент таңертең ботқа, жеміс-жидек, жаңғақ жейді. Түскі асқа көкөніс немесе балық сорпасын ішеді. (zhasalash.kz/print/10034.html?type=news). Сөздік нысаны ретінде алынған бейнелі сөздер, метафораланған лексика заттар немесе құбылыстардың адам санасында сақталған қасиеттерін ұқсату арқылы өзге нысандарға телу әрекеті жүзеге асырылатынын, ұқсастық белгілері уәждемелік белгі ретінде жұмсалып, бейнелі аталымның ішкі формасын, уәждемелену үдерісін айқындауға мүмкіндік береді.

Бейнелі сөздердің семантикалық құрылымында адам бұрын жинақтаған білім қоры сақталады. Демек, негіз сөздің түрлі белгілері белгілі бір ұқсастыққа негізделіп, уәждемелік белгі уәждеуші сөз арқылы лексеманың ішкі мағыналық құрылымына енеді. Уәждеуші сөздің ауыспалы мағынасы оның негізгі лексикалық мағынасы негізінде дамып, метафоралану арқылы аталым жасауға қатысады, кейде бейнелі мағына сол бірліктің беретін кең пайымдаулармен айқындалып жатады. Бұл сөздік жасау кезінде шығармашылық топтың назарында болды.

Сөздік авторлары қазақ халқының метафоралық әлем бейнесіндегі аспаздық лексиканы қарастыра отырып, бұл когнитивтік жүйені тақырыптық топтастыруда тиісті фреймдер мен сценарий құрылымдарындағы слоттар бойынша зерделеуді де көздейді.

Типтік сценарий екі стереотиптік жағдайды қамтиды:

1) субъектінің тағамды белгілі бір азық-түлік түрлерінен дайындауы (Мысалы, **қамыр-суға**, сүтке илеген ұн, шикі нан⇒ **қамырша**. НБ. Үст. Миы шыққан).

2) дайын тағамды жеу үдерісі (**қымыздай сіміру** «бергенді қағып алу, айтқансыз түгел ұғып алу»). Сөздікте бейнелі сөздерді саралау барысында тағам атауларының бейне тудыруда уәждік белгі ретінде танылатын тағамның өзіне тән басты белгілері, оның сыртқы тұрпаты, өлшемі, дәмі, иісі, дайындалу үдерісі ескеріліп, ол лингвомәдениетанымдық түсініктемеде ашылады.

Сөздікте әрбір негіз сөзге берілген түсініктемеде бейнелі мағынаға негіз болатын тағам атауына қатысты этномәдени тұрғыдан жан-жақты мәлімет беріледі. Мұнда бейнелі мағына тудыратын сөз қандай тағам екендігі, дайындалу үдерісі, түрлері баяндалады. Сөздіктің авторлары қазіргі қазақ тілінде бейнелі мағынада жұмсалатын аспаздық лексиканы барынша қамтуға тырысты.

Жинақталған тілдік деректерді саралау барысында сөздік материалдары төмендегідей тақырыпта жүйеленді:

1. Ет өнімдері мен тағамдары;
2. Сүт және сүт өнімдері;
3. Бидай өнімдері;
4. Нан-тоқаш өнімдері;
5. Тәттілер;
6. Жемістер;
7. Жидектер;
8. Жұмыртқа;
9. Ыдыс-аяқ [5, 170].

Лексикалық бірліктер сөздікте идеографиялық (тақырыптық), сөзжасамдық ұя және әліпбилік ұстанымдары бойынша түзілді. Әр тақырыптық топта лексика-фразеологиялық бірліктер уәждемелік-бейнелі парадигмада әліпби тәртібінде берілді.

Уәждемелік-бейнелі парадигманың лексикографиялық құрылымы да сөздік мақсатымен астасып жатады:

1) парадигманың негіз сөзі – сөзжасамдық ұяның негізі болатын лексема, реестр сөз; Мұнда әрбір негіз сөздің негізгі лексикалық мағынасы анықталады.

2) негіз сөздің грамматикалық сипаты көрсетіледі (мысалы, зат.);

3) негізгі уәждемелік мағынаның түсіндірілуі және оның бейнелілік мәнінің лингвистикалық интерпретациясы; Метафораланған сөздің лингвистикалық интерпретациясы реестр сөздің тілдік мағынасы негізінде анықталды.

4) негізгі уәждемелік мағынаның иллюстрациясы; Уәждемелік мағынаның иллюстрациясы ретінде көркем шығармалардан, газет-журналдардан, ғаламтордан алынған тілдік материалдар пайдаланылды.

5) парадигма құрамындағы тілдік бейнелі құралдар – лексикографияланатын бейнелі бірліктердің сөздік мақалалары; тілдік бейнелі құралдар тілдік метафоралар, нақты бейнелі мағыналар, ұлттың тарихынан, мәдениетінен, таным болмысынан, тұрмыс-тіршілігінен хабардар ететін фразеологиялық бірліктер арқылы көрініс тапты, себебі бұл тілдік бірліктер белгілі бір ұлттың өзге ұлттардан менталдық айырмашылығын көрсететін, салт-дәстүр ерекшеліктерін білдіретін ұлттық өмір көріністерінің айнасы болып табылады.

6) лингвокогнитивтік түсініктеме – парадигма бірліктерінің бейнелі мағынасындағы типтік бейнелер мен метафоралық үлгілердің түсіндірілуі; Мұнда когнитивтік бейнелер стереотиптер мен этоландар түрінде берілсе, метафоралану үлгілері ассоциациялар негізінде анықталады.

7) лингвомәдениеттанымдық түсініктеме. Түсініктеме мазмұны сценарий түрінде беріледі.

Сөздік мақалада сөзжасамдық ұя тілдік метафора, нақты бейнелі сөз, тұрақты тіркестер түрінде әліпби тәртібінде беріледі.

Сөздік мақала құрылымы: 1) негізгі сөз – бейнелі лексикаға негіз болған лексема. 2) семантикалық құрылымдық сипатын көрсететін белгі – ТМ (тілдік метафора); НБ (нақты бейнелі сөз); 3) бейнелі мағынаның түсіндірілуі; 4) семантикалық нақтылауыш – денатоттық қатысым саласының көрсетілуі; 5) эмоциялық-бағалауыштық және стилистикалық белгілері; 6) иллюстрациясы – бейнелі бірліктің көркем әдебиет, публицистика және басқа да дискурстарда қолданылу иллюстрациясы, мәнмәтіндер.

Үлгі ретінде бір сөздік мақаласын ұсынайық:

БАУЫРСАҚ, зат.

I. Негізгі мағынасы.

Ескен немесе қалындау етіп жайған қамырдан бірөңкей домалақ, яки төрт бұрышты етіп кесіп, майға пісірген нан; тағам. – *Астау-астау бауырсақ пісіріп, қой үйтіп, құрт ездіріп, астарын да ықшамдады* (М.Әуезов, Шығ.).

II. Бейнелі мағынасы.

БАУЫРСАҚ. ТМ. Домалақ мұрын. – *Бауырсақ мұрын, бүйрек бет, Қаймақ қабақ, қара қыз* (М.Жұмабаев).

БАУЫРСАҚТАЙ. НБ. сын. 1. Бауырсақ тәрізді, Бауырсаққа ұқсас.

– *Ол аумаған Жұбай: бойы әлі күнге келіден екі-ақ елі биік, беті де шешесінің бетіндегі дөп-дөңгелек және күйіп піскен бауырсақтай, қып-қызыл* (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

2. Толық, семіз. – *Бір үйде бәйбішелер бауырсақтай, Ауызы еттен, майдан дамыл таппай, Сүртініп сорпа терін жеңіменен, Ұзын күн істеп отыр қарнын қаптай* (І.Жансүгіров, Өлеңд.).

3. Томпақ. – *Домалақ бауырсақтай томпайған екі беті қарақатқа шық тұрып тамып кетердей үлбіреген ашық қалың қасты қос жанарына сәжде қылған екі әлемге ұқсайды* (<http://massaget.kz/debiet/proza/10237>).

4. Ірі, үлкен. – Біздің осы жұмысты аяқтауымызды күтіп тұрғандай, әлінде ғана тас төбеге ілінген қара бұлттан **бауырсақтай-бауырсақтай** бұршақ төпелей жөнелді (<http://wap.pushkinlibrary.kz/library/index.php?id=12&page=2>).

5. Кішкене. – *Шайды сол бауырсақтай ғана қантпен ішті* (Ғ.Мұстафин).

6. Ыстық, жанға жылы. – **Бауырсақтай** тауымның Бүлдірген мен шиесі (Айтыс).

БАУЫРСАҚТАЙ. НБ. үст. 1. Көп, мол. – *Отбасыңыз амандықта, немере, шөбере, неменелеріңіз көп болып, маңайыңызда бауырсақтай шашылып ойнап жүрсін!* (ult.kz/adebiet-2/2246-қазақтың-ұлы-ақыны-60-жаста.html).

2. Сұранысқа ие, көңілге қонымды. – *Астана күніне арналған мерекелік шараларды ұйымдастырушылар, әлемдік жұлдыздардың концерттерін тамашалағысы келетін азаматтарға билеттерді сатып алуға асығуға кеңес берді, себебі, олардың сөздеріне қарағанда, кіру билеттері «ыстық бауырсақтай» жылдам сатылу үстінде* (<http://www.inform.kz/rus/article/2387529>).

3. Жылдам. – *Фильмдер майға қуырылған бауырсақтай бірінен соң бірі шығып жатты* (qaznews.kz/mitxun-chakraborti-kim.html).

БАУЫРСАҚША. НБ. үст. 1. Шашырату, ыдырату. – *Қыс бойы көрінбеген, енді бой жазып, айдынды аспанға жүзе шыққан ұлпа бұлттардың өзін қызғана ма, теріскейден соққан ескек жел оларды жаңа жазылған ақ, таза дастарқанға шашылған түйе бауырсақша ту-талақайын шығарып ыдыратып жіберген* (tonykok.kz/uploads/files/kolshatyr.pdf).

2. Лезде, жылдам. – *Ылпылдаған өткір балта ағашты бауырсақша турайды* (Ж.Жұмақанов).

ДАСТАРҚАНҒА ТӨГІЛГЕН БАУЫРСАҚТАЙ ЖАЙЫЛУ. ФБ. Басы бірікпейтін. Бытыраңқы. – *Дастарқанға төгілген бауырсақтай жайылып, жапан түзде біресе солтүстікке, біресе оңтүстікке бытырап көшіп жүрген қазақты ел етіп біріктіру үшін қаншама тәсіл, қаншама күш қолданылмады!* (<http://www.litmir.net/br/?b=110490&p=57>).

III. Лингвомәдениетанымдық түсініктеме.

Бауырсақ – қазақтың ұлттық тағамы. Бауырсақты бидай ұнын ашытып, әртүрлі үлгіде жасап, майға пісіреді. Дәмді бауырсақ пісіру үшін сұйық май, қаймақ, ұн, құрғақ ашытқы, жылы су/сүт, қант және тұз қажет. Қаймақты ашыған айран немесе майонезбен алмастыруға болады. Негізінен бауырсақтың әр өңірде дайындалу тәсілі әр түрлі болғандықтан, оның бірнеше түрі қалыптасқан.

Ши бауырсақ еленген ұнға жұмыртқаны жарып құйып, сүтке немесе сорпаға иленеді, ашымаған қамырды жіңішкелеп есіп, ұсақтап кесіп қайнап жатқан майға қуырады. Оның қуырылғаннан кейінгі пішіні жастықша кәмпит секілді болады.

Ақ бауырсақ ақ ұнға еріткен сары май құйып илеп, құйрық майға қуырады. Көлемі өріктің үлкендігіндей болады.

Май бауырсақ қамыры сүт пен майлы сорпаға иленеді. Содан соң майды аса қайнатпай, сәл қыздырып қана қуырады.

Шай бауырсақ деп айран мен сүттің біріне илеп майға тоғытып қуырған ши бауырсақтан сәл ірілеу ақ ұнның бауырсағын айтады.

Тұш бауырсақ сүт, май, қант езген су үшеуін тең құйып илеп, жұмыртқа жарып, ши бауырсақша ұсақтап кесіп қуырылады. Қуырып болған соң ішіне сары май жаққан қалыпқа салынады, үстіне бал құйып, көкнәр себіледі, мейіз, мәмпәси салып қатырады.

Ашыған бауырсақ еленген ұнға жұмыртқа жарып илеп, ашытқан қамырдан үлкендеу етіп кесіп, майға жүздіріп қуырады.

Бармақ бауырсақ ши бауырсақ секілді дайындалады. Бар айырмашылығы – одан ұзыншалау болады.

Жалпақ бауырсақ шай бауырсақ сияқты дайындалады. Айырмашылығы – қамыр ұзыншалап жайылып, содан кейін 2x3 см. етіп жалпақ кесіледі.

Жол бауырсақ атынан көрініп тұрғандай, жолда яғни, асығыста иленген қамырды алақанымен жұқартып алып, ұзыншалап үзіп майға қуырылады.

Бадана бауырсақ сүт немесе суға ашытқыны езіп, қамыр көтерілген соң, қатты қайнап жатқан майға қуырылады. Көлемін 4-5 см. етіп кессе, піскенде кішігірім жұдырықтай боп, томпыып шығады.

Қазақтың той, мереке дастарханында міндетті түрде бауырсақ болуға тиісті. Ыстық бауырсаққа сары май жағып жесең, өте дәмді. Бауырсақ қырғыз, татар, башқұрт, ноғайларда да кездеседі.

IV. Типтік бейнелі көріністер.

1. Бауырсақ табиғат құбылысын, заттардың өлшем-пішінін, толық адамдарды, олардың бет әлпетін, мұрнын сипаттаудың этоланы болып табылады.

2. Жылдамдық, қажеттілікпен ассоциацияланады.

3. Бауырсақ күн бейнесімен астасып, сүйіспеншілік, мейірімділік, тіршілік, байлықпен ассоциацияланады.

Сөздік мақаларында бейнелі аталымдар үрдісіндегі тағам атауларының метафоралануы кезінде нысандардың әртүрлі белгілерін ұқсастықтар мен абстракциялар негізінде жасалатыны ашылады. Тілдік бірліктердің жасалуында, уәждемесінде уәждемелік белгілер ұқсату арқылы жиі таңдалып, когнитивтік тұрғыда атауға зәру нысанды таңбалауда кеңінен қолданылатын тағам атауларының метафоралануының әртүрлі ұқсастықтарға негізделетіні нақты тілдік деректер арқылы анықталды, сөздік мақаладан тиісті орнын алды. Тілдік бірліктің тілден тыс факторы болып саналатын заттар мен құбылыстардың ұқсастығы метафораланудың негізгі белгісі болып, тілде бейнелілік тудырады, бұл үдерістің нәтижесі аспаздық лексиканың бейнелі сөздер тудыруынан анық көрінеді және әрбір тағам атауының сөзжасамдық әлеуеті сөздіктегі сөздік мақалалардан анық көрінеді.

Сөздік жасау барысында иллюстрациялық материалдар тілдің бейнелі жүйесінің жасалуындағы семантикалық құралдардың (метафора) және бейнелі ассоциациялардың маңызы анықталды. Мәнмәтіндік материалдар ретінде қазақ ақын-жазушыларының шығармалары, ғаламтор материалдары қолданылды.

Қай ғылымда да жаңа еңбектер белгілі бір ғылыми тұжырымдар негізінде жасалады және ол еңбек бұрынғы тәжірибені ескере отырып жасалады. Тіл білімі ғылымындағы лексикография саласында пайда болған «Тілдік бейнелер аясындағы қазақ халқының тағамдық дәстүрі» сөздігі бейнелі сөздерді түсіндіру және сипаттау ұстанымына және лексикографиялық мақсаты негізінде жасалған лингвомәдениеттану әрі түсіндірме сөздік болып табылады. Сөздікте бір жағынан қазақ тілінің мәдени аспаздық коды арқылы қазақ халқының болмысты бейнелі қабылдау ерекшелігі көрсетілсе, екінші жағынан қазақ тілінің бейнелі жүйесіндегі аспаздық сала нысандарының тілдік таңбалау сипаты мен метафоралану әлеуетін, семантикалық құрылымын анықтайды. Бұл сөздік тілдің бейнелі жүйесін, метафора мен метафоралану үдерісін, аспаздық лексиканы когнитивті-дискурстық зерттеуде практикалық тұрғыдан маңызды болып табылады. Мұндай еңбектер тіл тарихын зерттеушілер, жалпы ұлт тілін оқытушылар үшін өте құнды болмақ. Аталмыш еңбектің әсіресе қазақ тілінің бейнелі сөздерінің сөздігін жасауда қосар үлесі мол.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 1-10 том. – Алматы: «Ғылым», 1974-1986 жж.
- 2 І.Кеңесбаев. Фразеологиялық сөздік. – Алматы: «Арыс», 2007. –559 б.
- 3 Қайдар Ә. Халық даналығы. – Алматы: «Тоғанай Т.», 2004. – 605 б.
- 4 Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 1-3 том. 2013.
- 5 Тілдік бейнелер аясындағы қазақ халқының тағамдық дәстүрі. Лингвомәдениеттану сөздігі / Ф.ғ.д., проф. Е.А.Юринаның редакциялауымен. Ө.А.Жұмағұлова (қосалқы редактор), А.Д. Жақыпова, И.С. Қайырбекова, А.О. Мұқашева, Ж.О. Сағындықова, Г.Т. Тлеубердина.- Көкшетау: Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті баспаханасы, 2014. – 171 б.

6 Юрина Е.А. «Словарь русской кулинарной метафоры»: принципы отбора материала и структура словарной статьи // Вестник Томского государственного университета. Филология. - № 3 (15). – Томск, 2011. – С. 70 – 78.

В статье рассматривается культурный код языковых единиц, основанный на культурных ценностях этноса. Культурный код рассматривается в тандеме с культурой носителя данного языка, что дает возможность обозначить значимость и содержание научного исследования. . Изучая кулинарную метафору в образной системе современного казахского языка, исследуются культурный код, основанный на культурных ценностях, путем лингвокультурологического анализа. Определяется семантическое поле кулинарной метафоры в образной системе казахского языка. Предлагаются принципы создания лингвокультурологического словаря и структура словарной статьи.

The article in the current kazakh food metaphors of birth on the basis of visual dictionary of words and phrases describing the lexicographical linguistics to describe a form of collective experience that the author is being considered. Dictionary research will be comprehensive and objective lexicography. Language materials collection and sorting criteria based on the goal, the dictionary describes the structure and content of the article.

УДК 81.34.65

В.И. Жумагулова, К.Б. Шерибай
Казахский женский педагогический университет
Алматы, Казахстан
miss_karla.93.93@mail.ru

КОНЦЕПТ "ЛЕСТЬ" В СТРУКТУРЕ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ

В этой статье исследуется концепт «Лесть» в лингвокультурологическом аспекте. Ряд примеров из художественных произведений показывают, что лесть, особенно в современной лингвокультуре, является важной частью этикета. Изучению подвергались средства выражения похвалы и лести, речевой акт лести в сопоставлении с похвалой и комплиментом на материале английского языка, семантическая эволюция глагола льстить, мотивация этической оценки. По нашим данным, коммуникативный типаж «льстец» еще не становился предметом специального изучения. Концепт “Лесть”, всегда связаны только с адресатом, отличительными признаками которых являются неискренность, корыстность, многословность, удовлетворения, тщеславия объекта лести.

Ключевые слова: концепт, лесть, похвала, язык, речевой акт, дискурс.

Сегодня существует множество классификаций языковых личностей на основе особенностей их коммуникативного поведения, сходства дискурсивной деятельности. В зависимости от уровня коммуникативной компетенции изучается элитарная/маргинальная языковая личность; по характеру взаимодействия с партнером по коммуникации выделяют конфликтный, центрированный, кооперативный тип языковой личности; в зависимости от особенностей вербального поведения исследуются такие ипостаси бытия человека в языке, как человек агрессивный, человек ироничный, человек неискренний, человек лгущий. Хорошо известно, что наименования человека лгущего многочисленны, разнообразны и отсылают к практике основных видов неистены [1, 102]. Все многообразие номинаций, обозначающих человека лгущего, сводятся к основным «лексико-фразеосемантическим подрядам, характеризующим лживого человека: 1) лгун, обманщик; 2) хвостун; 3)

лицемер; 4) льстец» и связанным с различными целями говорящего: похвастаться, подольститься, пофантазировать и т. д. Для целей настоящего исследования представляет интерес типизация личностей на основе особенностей их коммуникативного поведения, в связи с чем коммуникативный типаж понимается как типичный представитель группы коммуникативных личностей, абстрагируемых от уникально-индивидуальной комбинации социальных и этнических признаков, но объединенных общими признаками коммуникативного поведения. Вслед за В. И. Карасиком мы рассматриваем коммуникативный типаж как разновидность концепта, как абстрактное ментальное образование, содержанием которого являются обобщенные представления о типичных характеристиках той или иной коммуникативной личности [2, 27]. Его анализ проводится в аспекте описания понятийной, образной и ценностной сторон соответствующего концепта и средств его объективации. Заметим, что лесть привлекала и продолжает привлекать внимание исследователей. Изучению подвергались средства выражения похвалы и лести, речевой акт лести в сопоставлении с похвалой и комплиментом на материале английского языка, семантическая эволюция глагола льстить, мотивация этической оценки в обозначениях льстеца в романских языках [3, 158] и т. д. По нашим данным, коммуникативный типаж «льстец» еще не становился предметом специального изучения. Лесть наряду с хвастовством, конвенциональными этикетными формулами относится исследователями к разряду ложного/частично ложного поведения [2, 147]. На связь лести с обманным поведением указывает прежде всего этимология, отсылающая к древнегерманскому *list* – хитрость, уловка [3, 28], древне-русскому льстивый – хитрый, обманывающий [4, 27]. В русском языке в обозначениях льстеца – льстец, низкопоклонник, подлиза, прихвостень, угодник, юла, лакей, подхалим, лизоблюд и др., его коммуникативной деятельности – льстить, лебезить, ползать, пресмыкаться, низкопоклонничать, угодничать, унижаться, юлить, ходить на задних лапках, лакейничать, раболепствовать, подхалимничать пред кем-либо, поддакивать, подделываться, подлаживаться, подлезать, подласкиваться, подлебезиться, петь дифирамбы, подольщаться, подлизываться, подмазываться, выслуживаться, подъезжать, подыгрываться, заискивать, заигрывать, ласкаться, ублажать, улачивать, умащивать, заглядывать кому-либо в глаза, лить сироп, рассыпаться мелким бесом, извиваться ужом и другие фиксируются признаки услужливости, унижения, лицемерия. Для характеристики льстивого человека используется метафорическая модель «верх – низ», где к идее низа отсылают такие единицы, как низкопоклонник, низкопоклонничать, ползать, пресмыкаться, унижаться, извиваться ужом. Угодническое поведение ассоциируется с представлением обволакивания адресата масляными, сладкими речами. Мотивирующей основой негативной этической оценки служит семантический компонент «лизать» (подлиза, лизоблюд, подлизываться, груб., разг. жополиз, «лизнуть до самых гланд» В. Шендерович), «слуга» (раболепствовать, лакейничать, выслуживаться). Ассоциации с пресмыкающимися, а также представление «облизывания», вызываемые лестью, лицемерием, являются универсальными: (ср. англ. 'have one's tongue in one's cheek'), «льстец походит на ту змею, которая долго лижет свою жертву, прежде чем проглотить ее» (П. Буаст). Русскоязычное сознание предлагает, таким образом, номинации человека угодливого, унижающегося, практикующего поведение, сходное с поведением слуги, раба. Согласно словарю социальной психологии, «лесть – способ достижения своей цели, при котором человек преувеличивает, вплоть до гиперболизации, достоинства, качества личности, возможности и успехи значимого другого» [3, 31]. Учитывая эту дефиницию и данные толковых словарей (угодливое восхваление, лицемерное восхищение кем-чем-н., внушаемое корыстными побуждениями), становится возможным выделение трех основных признаков коммуникативного поведения льстеца: 1) апелляция к чувствам адресата; 2) преувеличение достоинств адресата; 3) корыстные цели.

Чаще всего льстец апеллирует к слабостям другого – самолюбию, тщеславию, страстям, честолюбию: вы нарочно окружаете себя людьми, которые умеют только льстить вашим слабостям (А. П. Чехов); Лесть – это фальшивая монета, которая имеет хождение

только вследствие нашего тщеславия (Ларошфуко), обращение к которым позволяет как минимум установить доверительные отношения, добиться расположения, стимулирует ответную искренность. Другими словами, лесть может рассматриваться не только как «эмоциональное поглаживание» [4, 85], но и эффективное средство манипулирования, психологического давления, призванного добиться откровенности адресата в межличностном общении. «Отрицательно маркированные лексемы в синтагматическом окружении характеризуют его как человека низких моральных принципов – бесстыдно, беззастенчиво, немилосердно льстить, предатель, льстец, наглец; о чем свидетельствуют также примеры, фиксирующие неразборчивость льстеца в выборе методов достижения цели: Метил в Кремль, создавал оппозицию, оболещал больного властителя, льстил дочери, распускал у ней за спиной чернящие слухи, тайно вступал в отношения с командующими округов» (А. Проханов). Подчеркнем, что в проанализированном материале чаще встречаются сочетания льстить и угождать; льстить и обманывать; льстить и лгать, притворяться; льстить и кривить душой; мастера польстить, прилгнуть и прихвастнуть, что отсылает в итоге к обманному поведению и недостоверности информации. Релевантным для нашего исследования мы считаем тезис, что «важным показателем лести является неискренность положительной оценки» [5, 32], подтверждения чему мы находим в примерах сочетаемости и контекстах рефлексии: Чем гордился властелин полумира император Нерон? Своим актерским даром, и упивался фальшивыми дифирамбами льстецов (М. Веллер). Я не хочу защищать моральных качеств Лузина; возможно, он трус, льстец, даже грубый льстец, неискренен и пр. (Капица).

Эффективность коммуникативного поведения льстеца зависит от легковёрности адресата, его интеллектуальных способностей и умения дифференцировать искреннюю похвалу и неискреннюю лесть. Соответственно поведенческая реакция адресата различается

М.Ю. Федосюк прав, говоря, что адресант не заинтересован в ее адекватной квалификации адресатами, однако было бы неправильно полагать, что лесть – коммуникативная неудача адресанта (коммуникативная неудача возникает в случае грубой лести, распознанной как таковая тем, кому лесть адресована), чаще всего она воспринимается благосклонно, даже если то, что это лесть, воспринимается. Следовательно, она оказывается эффективной, цель достигается. Очевидно, что благосклонно скорее будет воспринята не грубая, а тонкая лесть, поэтому она тщательно адресантом продумывается, планируется, а следовательно, во всяком случае с точки зрения адресанта это именно жанр, причем риторический. С точки зрения адресата можно говорить о речевом жанре лести (если она распознана) и риторическом, если она заранее спланирована так, что даже будучи распознанной адресатом, принимается им благосклонно (Я понимаю, что Вы мне просто льстите, но, каюсь, Ваши слова приятны).

Все человеческое общение осуществляется в речевых жанрах, их изучение необходимо. Сомнение может возникнуть только по отношению к обучению речевым жанрам. Очевидно, обучать можно только тем из них, которые одновременно являются или хотя бы могут быть и риторическими. Нельзя обучать ссоре, она возникает спонтанно (случаи намеренно организованной ссоры возможны, но являются исключением), нельзя ее заранее планировать (но можно и нужно обучать риторическим умениям предотвращения ссоры, выхода из нее, см., например, соответствующий риторический прием в книге Н.И. Формановской «Коммуникативно-прагматические аспекты единиц общения» [6, 25]), нет нужды обучать похвальбе, придиркам, но нужно обучать риторическим умениям добиваться желаемого (сообщать об успехах, обращать внимание собеседника на что-то нежелательное в его поступках и т. д.) так, чтобы это не выглядело похвальбой или придиркой. Обучать надо, видимо, все-таки риторическим жанрам, а изучать как риторические, так и речевые.

Существуют различные подходы к классификации концептов: по степени конкретности-абстракции, рациональности-эмоциональности. Рассматриваемый концепт, “Лесть”, относится к эмоциональным и абстрактным. В их структуре выделяются: понятийная часть, эмоциональный элемент, разного рода оценки, ассоциации, образы,

характерные для конкретной культуры [6, 52]. Феномены похвалы, лести и комплимента тематически близки и иногда взаимозаменяемы. Подобное положение дел приводит к тому, что в ряде случаев их номинанты относятся составителями словарей к одному синонимическому ряду. Дифференциация основных признаков эмоционального концепта “Лесть”, специфика мотивов и интенций адресантов одноименных эмотивных высказываний проявляется в сходствах и различиях лексических и синтаксических средств репрезентации эмоционального концепта “Лесть”. К установленным сходствам как на лексическом так и на синтаксическом уровнях относятся применение адресантами всех трех или только двух эмотивных высказываний (речевой акт похвалы и лести, речевой акт похвалы и комплимента, речевой акт лести и комплимента) одних и тех же лексических и синтаксических единиц. Ряд лексических и синтаксических средств, зафиксированных только в высказываниях либо похвалы, либо лести, либо комплимента, относятся к категории вербальных маркеров конкретного концепта. К отличительным особенностям лексических средств выражения эмоционального концепта “Лесть” относятся метафорический характер, многообразие и незначительная частотность. Во многом совпадает синтаксис высказываний похвалы и лести. Лесть (льстивость) как качество личности – склонность к сознательному использованию ложной, корыстной похвалы, к лицемерному, угодливому восхвалению влиятельных людей.

Вместо того чтобы унижать упреками, похвалите другого, когда он скажет или сделает то, что вы одобряете. Лесть - старое заимствование из готского языка, обозначавшее там "обман", "козни". Интересно что в древнерусском языке слово обозначало "хитрость", "обман".

Приоритетным признаётся лексико-фразеологический уровень языка, на котором наиболее очевидно фиксируются в знаковой форме факты материальной и, соответственно, духовной культуры человека, в целом отражаются ценностные ориентации того или иного социума, система его моральных, этических и эстетических предпочтений, иллюстрирующая особенности менталитета конкретного лингвокультурного сообщества.

В современной лингвистике наблюдается тенденция изучения языка как продуктивного способа интерпретации человеческой культуры. Это объясняется тем, что язык есть ключ к системе человеческой мысли, к природе человеческой психики, он служит для характеристики нации. По мнению Л. Ельмелева, язык «может открыть дорогу, как к пониманию стиля личности, так и к событиям жизни прошедших поколений». [6, 311] Его ‘призывы’ к исследованию культуры были услышаны отечественными культурантропологами.

Анализ эмоционального концепта “Лесть” позволил произвести их дифференциацию по следующим признакам: лексические и синтаксические средства, интенции адресантов. Концепт “Лесть”, всегда связаны только с адресатом, отличительными признаками которых являются неискренность, корыстность, многословность, удовлетворение тщеславия объекта лести.

Эмоциональный индекс российского народа очень схож с казахским. Полученные результаты подчёркивают значение змеи в казахских и русских сказках дают богатый материал для исследования, намечают его дальнейшие перспективы проводят аналогии между фольклором и мифологией двух народов, исторически живших по соседству и воспринявших черты культуры друг друга. Анализ эмоционального концепта “Лесть” позволил произвести их дифференциацию по следующим признакам: лексические и синтаксические средства, интенции адресантов. Концепт “Лесть”, всегда связаны только с адресатом, отличительными признаками которых являются неискренность, корыстность, многословность, удовлетворение тщеславия объекта лести.

Таким образом, будучи непосредственно связанным, с различными сферами деятельности человека, концепт «лесть», рассматриваемый с утилитарной точки зрения, акцентирует внимание в русской лингвокультуре, на материальной выгоде и житейской пользе от лести.

Человек, который льстит, оказывается парадоксальной, на первый взгляд, языковой личностью, сочетающей положительную интенцию «доставить удовольствие адресату» (установка на, а не против собеседника, на улучшение межличностных отношений, часть общей стратегии гармоничного коммуникативного взаимодействия) и намеренное преувеличение достоинств второго лица.

Полученные результаты подчёркивают значение змеи в виде культа «мудрости и лести» в казахских и русских сказках, дают богатый материал для исследования, намечают его дальнейшие перспективы, проводят аналогии между фольклором и мифологией двух народов, исторически живших по соседству и воспринявших черты культуры друг друга.

Список литературы

1 Гак В. Г. Языковые преобразования. - М.: Школа «Языки российской культуры», 1998. – 768 с.

2 Зализняк А.А., Шмелев А.Д. Льстить: семантическая эволюция и животрепещущая полисемия // Логический анализ языка. Меж ложью и фантазией / отв. ред. Н. Д. Арутюнова. - М.: Индрик 2008. - С. 660-667.

3 Карасик В.И. Языковые ключи. – Волгоград: Парадигма, 2007. – 228 с.

4 Лаконичный словарь древнерусского языка [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://old-rus.narod.ru/old.html>.

5 Леонтьев В. В. «Похвала», «лесть» и «комплимент» в структуре британской языковой личности: дис. ... канд. филолог. наук. – Волгоград, 1999. – 206 с.

6 [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://vasmer.narod.ru/>, свободный. Источк: http://refereed.ru/ref_2f8998f97c6f56385d18bff5feb58b90.htm

Бұл мақалада «Жағымпаздану» концептісінің лингвомәдени қыры зерттеледі. Өнер туындыларын кейбір мысалдары, әсіресе қазіргі заманғы лингво тілдік мәдениет саласындағы жағымпаздық этикеттің маңызды бөлігі болып табылатын анықтау. Біздің мәліметтерге сәйкес, коммуникативтік бейне "жағымпаздық" әлі кетпейтін арнайы нысанын зерттеу.

In this article is examined the concept of "flattery" as lingvokulturologicheskij aspect. Some examples of the works of art reveal the fact that flattery, especially in contemporary linguistic culture is an important part of etiquette. The study has been a means of expression of praise and flattery, the speech act of flattery versus praise and compliment in the English language, the semantic evolution of the verb to flatter, motivation, ethical assessments.

УДК 81-114.2

Ж.Н. Жунусова, Г.Т. Канайбекова
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан
zhanyl08@mail.ru, kanaibekovagulmira@gmail.com

ТРИАДА ЧЕЛОВЕК-ПРИРОДА-СРЕДА: ЭКОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В статье рассматриваются современные подходы к исследованию в языкознании сложной полифункциональной системы, которая изучает взаимовлияние экологии языка и экологии речи, а также роль человека и языка в поиске возможных решений проблем окружающей среды и экологии. Анализируется эволюция значений понятий экология и антропоцентризм, а также их связь с эколингвистикой, рассматривается разграничение понятий культура речи и лингвоэкологии.

Ключевые слова: эколлингвистика, экология языка, экоантропоцентрический подход, языковая личность, культура речи.

Отличительной особенностью развития современной науки является появление новых направлений в лингвистике, что объясняется развитием и усложнением человеческого общества, наблюдаются новые открытия, исследование которых необходимо развивать в смежных областях на стыке двух и более наук.

Так, в XX веке возникла наука *экология*, которую мы понимаем как науку «об отношениях организмов с окружающей средой, куда мы относим в широком смысле все «условия существования» [1, 1706]. Теперь идеи, высказанные в биологии, начинают применяться и к исследованию системной организации языка, предпринимаются попытки различения внутренней и внешней лингвистики. Как и в экологии, в лингвистике ключевым становится понятие системы и экосистемы. Следовательно, еще раз подтверждается то, что сегодня многие науки из-за сложных, комплексных и многогранных объектов исследования развиваются на основе нескольких научных направлений, а человеческое общество постепенно вырабатывает новый подход к взаимоотношению с природой/средой.

Экологизация научного знания приобретает массовый характер и требует развития новых направлений, которые сочетают экологию с другими науками. В настоящее время лексема *экология* прочно закрепилась в названии таких наук: экология информации, экология языка, экология культуры, экология сознания, экология общения, экология человека, экологическая этика, лингвистическая экология и т.д.

В лингвистике новое направление, возникшее на стыке с экологией, получило название – *лингвоэкология*, которая как современное полипарадигмальное научное направление одновременно развивается западными и российскими лингвистами. Данное научное направление исследует динамику сосуществования языка и человека в аспектах социальной, языковой и речевой деградации и реабилитации.

В сфере лингвистики впервые термин *экология* стал использоваться в 70-х гг. прошлого столетия. Главным свойством эколлингвистики является стремление достичь гармонии в отношении триады *человек-природа-среда*. Экологический подход к языку предполагает трактовку последнего как неотъемлемого компонента холистической цепи взаимоотношений, существующих между человеком, обществом и природой. Одним из важнейших критериев экологичности и неэкологичности языковых единиц является соотнесенность с антропоцентризмом. Эколлингвистика, имея тесные связи с социоллингвистикой, семиотикой, лингвосинергетикой, культурой речи и многими другими отраслями лингвистического знания, демонстрирует новый подход в отношении человек-природа, предполагающий отказ от дуалистического восприятия этого отношения в пользу восприятия целостного. Этот подход можно назвать экоантропоцентрическим, в центре внимания которого находится человек, пытающийся связать идеи гармоничного существования природы и языка.

Если лингвистика XX века сосредотачивала свое внимание на изучении понятия язык и способах его анализа, то новизна экоантропоцентрического подхода состоит в изучении динамики сосуществования языка и человека в аспектах социального, языкового и речевого взаимодействия, взаимосвязи между языком и средой, между самими языками, между языками и обществом.

В работе американского лингвиста Э.Хаугена выделяется аспект взаимодействия в рамках социоллингвистики и психоллингвистики, он впервые вводит термин *эколлингвистика*, определил объект новой дисциплины – язык и экология, изучение взаимосвязи между языками в уме человека и в многоязыковом обществе [2, 87].

Так, в коммуникационное поле социума стали активно внедряться новые понятия, такие как: лингвоэкология, лингвокультура, лингвоэкологическое мышление, на которые в свое время указывал В.И. Вернадский в своей концепции о ноосфере, утверждая неизмеримую важность языка в создании новой формы человеческой культуры в ее

отношении к природе не как к сущности, но как к существу в большей степени свойственному экологическому мышлению и сознанию [3]. Вследствие чего создается новый тип научного знания – ноосферное, в котором меняется не только отношение к природе, но и к человеку как самосознанию природы [4, 376].

Взаимоотношение триады *человек-природа-среда* чаще называют инвайроментальным или экоцентрическим. Е.В. Рубанова считает, что это новое видение отношений корректнее именовать эоантропоцентрическим, подчеркивая гармоничность выстраиваемых взаимосвязей между человеком и его средой обитания [5, 97]. Далее она отмечает, что экологическое знание является по своей сути интегральным, поскольку включает в себя как философские, так и естественнонаучные интерпретации природных процессов и взаимоотношений *человек – природа* [5, 4].

В современном коммуникативном пространстве социума большое внимание следует обратить к проблемам экологии языка и культуре речевого общения языковой личности, так как экология языка и речи теснейшим образом связана с экологией духовной культуры, экологией культурно-исторических традиций каждого этноса.

Таким образом, культура речи и лингвоэкология имеют общее предметное поле – проблематику нормы. Они различаются тем, что «культура речи сосредоточивает свое внимание на вопросах оптимальной организации речи, ее коммуникативной эффективности и соответствующих компетенциях языковой личности, то лингвоэкология – на условиях и факторах благоприятного или неблагоприятного существования и развития языка как сложной полифункциональной системы» [6, 197]. Экология речи (экология речевого общения), в отличие от экологии языка, по своему объекту совпадает с культурой речи, понимаемой нами как норма и компетенция речевого общения в их совокупности, но отличается от культуры речи аспектно. Если культура речи призвана заниматься данной проблематикой без определения того, к каким последствиям для языковой системы могут привести изучаемые речевые явления, то экология речи рассматривает эти процессы как раз с ориентацией на указанные последствия» [7, 153].

Следует отметить, что особым предметом исследования в лингвоэкологии стали лингвокультурные явления, поэтому лингвокультурологический подход – это закономерное и логическое последствие появления нового интегративного направления в современном языкознании – лингвоэкология. Так как, одним из главных принципов лингвокультурологии является соизучение языка и культуры, поскольку язык отражает во взаимодействии мир человека и его культуру, а язык хранит культуру и передает ее из поколения в поколение. Именно поэтому язык играет столь значительную решающую роль в формировании личности [8].

Соответственно, культуруобразующая концепция, лежащая в основе лингвокультурологического подхода в исследовании языковых явлений, сближает последний с эколлингвистикой, оперирующей в свою очередь концепцией сохранения самобытности национального языка, национальной культуры, сохранения языкового многообразия [9]. Экологические и культурные аспекты лингвистики позволили отдельным ученым Б.К. Мурзалиной, А.Н. Кошербаевой, Г.А. Кажгалиевой обратиться к глубинным истокам проблемы и осветить историю вопроса.

Таким образом, базируясь на приведенных рассуждениях, следует отметить, что лингвоэкологическая культура – это процесс совершенствования культуры речевого общения в условиях трансформирующегося общества, а лингвоэкомышление, согласно научному трактованию – это способность контролировать и направлять работу ума, ориентированного на подлинно нравственные ценности и идеалы, высокая культура речи (знание языковых, речевых норм, умение адекватно выразить мысль), владение нормами и правилами речевого этикета. Это все те факторы, которые определяют лингвоэкологическую культуру речевого поведения языковой личности.

Современная казахстанская эколлингвистика находится на стадии накопления теоретического и практического материала, которой «предстоит завершить этап научной легимитизации и определиться в границах своей предметности» [7].

Суть экологического подхода к языку ученые объясняют тесными взаимоотношениями между природой, человеком и обществом в целом. Исходя из этого, в эколлингвистике выделяют два основных поднаправления: в первом «главенствует экология и экологические идеи экстраполируются на язык и языки (Э. Хауген, В. Ф. Маккей, П. Мюльхойзлер)», во втором «лежат языковые данные, способствующие раскрытию экологических проблем в самом широком понимании данного определения (М.А. К. Хэллидей, А. Филл, Й. Дреер, Й.Кр. Банг)» [10].

Как социальное явление языком нельзя овладеть вне социального взаимодействия, т.е. без общения с другими людьми, что свидетельствует о высокой степени приспособляемости языка к потребностям человека и общение между людьми претерпевало бы многие трудности. Кроме того, каждое новое поколение, каждый представитель конкретного этноса, осваивая язык, приобщается через него к коллективному опыту и знанию об окружающей действительности, общепринятым нормам и правилам поведения, отвергаемым или принимаемым народом оценкам, социальным ценностям, поэтому язык не может не оказывать влияние на опыт конкретного индивида, его поведение, культуру, реализуя себя в речи. Отсюда один шаг до главного постулата эколлингвистики – язык не только инструмент познания окружающего мира, но и средство воздействия на социальную и природную среду обитания. Второй постулат эколлингвистики состоит в том, что национальный язык в разное время испытывает, как и природная среда, различные негативные воздействия, поэтому язык, как и природа, нуждается в мерах защиты и сохранения.

Для реализации этих целей используется металингвистическая функция языка или, иначе, экспланаторность. Человек способен использовать язык для изучения самого языка и языкового социального пространства, язык посредством языкового мышления служит инструментом познания самого себя и таким образом способен следить за собственным «здоровьем».

В современной лингвистике одной из функций языка является функция воздействия, которая понимается не только как инструмент влияния на мысли, чувства других людей, но и как инструмент воздействия на окружающий мир, поскольку язык сопутствует и управляет деятельностью человека в социуме и в природной среде. В настоящее время «здоровье» экосистемы и национального языкового пространства вызывает серьезную озабоченность. Для того, чтобы повысить внимание общества к этой проблеме в лингвистике применяются языковые средства воздействия на информативное и эмоциональное поле в сознании человека.

Среди основных функций языка можно выделить и коммуникативно-экологическую функцию, которая относительно разделяется на собственно экологическую (здесь можно говорить о здоровьесохранении языка) и коммуникативную (собственно здоровьесохранение или охрана здоровья коммуникативной личности от негативного воздействия языка). В целом это можно сформулировать так: в современной коммуникации необходимо осуществлять охрану как самого языка, так и охрану от него же. В то же время лингвоэкология как наука способствует формированию лингвоэкологической компетентности языковой личности.

Все современные языки мира подвержены лингвоэкологическому воздействию, на что указывают исследования в области лингвоэкологии. Несмотря на то, что языковое неблагополучие в разных странах мира различается своим характером, общее у него одно: глобализация языковых процессов в результате крупнейшего взрыва научно-технической революции, информационных технологий, основанных на английском языке, и ее экспансия в мировое языковое пространство. Данная ситуация привела к различным негативным процессам: деформации, деградации и даже к исчезновению языков на планете, этот процесс продолжается и сегодня.

Резюмируя все вышесказанное, следует отметить, что по всем признакам эколлингвистика является продуктом интегральной полипарадигмальной научной парадигмы, «существенно расширяющей горизонты лингвистических исследований и сулящей достижение еще более интересных результатов лингвистической деятельности в будущем» [11, 231]. Будучи сложным и многогранным феноменом, естественный человеческий язык требует к себе такого подхода в изучении, который предполагает широкий системный контекст. Сама же лингвистика все больше приобретает черты полипарадигмальности, поскольку именно ей отводится главная роль в решении большого спектра общечеловеческих проблем, что превращает ее в общенаучную дисциплину [12, 64].

Изучение различных языковых аспектов в русле новой междисциплинарной науки – лингвоэкологии, является одним из актуальных вопросов современной лингвистики.

Лингвоэкология реализуется в разноплановых направлениях, таких как – натуралистическая концепция усвоения языка, экология языков, различные лингвоэкологические и экологолингвистические теории. При этом существуют расхождения в оценке данной науки. Это объясняется тем, что лингвоэкология находится в процессе становления своей объектно-предметной области, понятийно-терминологического аппарата и методологии анализа. Однако, несомненно, что это новое направление имеет большие перспективы.

Лингвоэкология также соотносится с эстетикой языка, этикой и нравственностью, с ценностями и установками общества.

На сегодняшний день лингвоэкология представляет собой молодую развивающуюся науку, формирующую свой терминологический аппарат. Задачами лингвоэкологии становятся сохранения чистоты речевой и языковой среды обитания. Решение этих задач обеспечит стабильность культурного развития и воспитания членов общества в целом. Основной целью лингвоэкологии как науки становится обеспечение эффективного коммуникативного пространства для индивидов.

Таким образом, в стремлении достичь гармонии в отношении *человек-природа-среда* наблюдается отход от антропоцентризма к экоантропоцентрическому мировоззрению, который становится ключевым свойством современной эколлингвистики.

Экологизация научного знания приобретает массовый характер и требует дальнейшего развития новых направлений, связывающих экологию с другими науками, как например, эволюционная экология, палеоэкология, геологическая экология, радиоэкология, космическая экология, сельскохозяйственная экология, социальная экология, медицинская экология, эколлингвистика и др., что позволяет называть парадигму, берущую начало в 70-х гг. XX в., также парадигмой экоантропоцентрической.

Освещая многоаспектность, актуальность и перспективность лингвоэкологических проблем, представляя различные точки зрения ученых и исследователей, показан возросший интерес к ним, продиктованный культурными и социальными изменениями в современном коммуникативном пространстве.

Список литературы

- 1 Водопьянов П.А. Экология // Новейший философский словарь: 3-е изд., исправл. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – С. 1706-1707.
- 2 Ионова С.В. Основные направления эколлингвистических исследований: зарубежный и отечественный опыт // Вестник Волгогр. гос. ун-та. Серия 2. Языкознание. – 2010. № 1 (11). – С. 86-92.
- 3 Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера. – М, 1989.
- 4 Черникова И.В. Философия и история науки: Учеб. пособие. 2-е изд., испр. и доп. Томск: Изд-во НТЛ, 2011. – 388 с.
- 5 Рубанова Е.В. Философские проблемы становления экологического знания. Томск: Изд-во «ТМЛ-Пресс», 2007. – 140 с.

6 Сковородников А.П. О предмете эколлингвистики применительно к состоянию современного русского языка // Экология языка и коммуникативная практика. 2013. № 1. С. 194-222.

7 Сковородников А.П. К философским основаниям предметной области эколлингвистики // Экология языка и коммуникативная практика. – 2014. № 2. С.140-161.

8. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Слово/Slovo, 2000. – 624 с.

9 Кажгалиева Г.А. Лингвокультурологический подход к языковому обучению как средство экологического воспитания обучающихся в вузе. Материалы круглого стола «Взаимодействие лингвоэкологии и языкового поведения этносов в казахстанском полиэтническом обществе. – Астана, 2015, с. 50-56.

10 Кислицына Н.Н. Эколлингвистика – новое направление в языкознании [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.crimea.edu/tnu/magazine/culture/culture37 /part 1 /zip/kislitsina.zip](http://www.crimea.edu/tnu/magazine/culture/culture37/part_1/zip/kislitsina.zip).

11 Кубрякова Е.С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигмального анализа) // Язык и наука конца XX века / под ред. Ю.С. Степанова. М.: Издательский центр РГГУ, 1995. С. 144-238.

12 Курашкина Н.А. Экология языка и коммуникативная практика. – 2016. № 1. С. 51–69.

Мақалада тіл экологиясы мен сөз экологиясының өзара әсерін, сонымен қатар, адам мен тілдің қоршаған орта мен экология мәселелерін шешудегі зерттеулері мен ізденістерінің маңызын анықтайтын лингвистикадағы күрделі көпфункционалды жүйені зерттеудегі заманауи бағыттар қарастырылады. Экология және антропоцентризм түсініктерінің эволюциялық маңыздылығы, сонымен қатар олардың эколлингвистикамен байланысы зерттеледі және тіл мәдениеті мен лингвоэкологияның айырмашылығы қарастырылады.

The article examines modern approaches to the study in linguistics of a complex polyfunctional system that studies the mutual influence of the ecology of the language and the ecology of speech, as well as the role of man and language in the development and possible solution of environmental and ecological problems. Analysed the evolution of the changes of meaning, which took place in the concepts of ecology and anthropocentrism and their connection with ecolinguistics, and the distinction between the culture of speech and linguoecology is considered.

ӘОЖ 809.434.2

А.С. Кушкимбаева

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Ақтөбе қаласы, Қазақстан

Alitok@mail.ru

М. ӘУЕЗОВ ДРАМАЛАРЫНДАҒЫ «ЕР» КОНЦЕПТІСІНІҢ НОМИНАТИВТІ ӨРІСІ

Мақалада М. Әуезов драмаларындағы “ер” концептісінің номинативті және когнитивті өрісі талданады. М. Әуезовтің қолданысында «Ер» концептісі қанатты сөздер арқылы да, мақал-мәтелдер арқылы да қолданыс тауып отырады. Бір ғана драмада «ер» лексемасы 20 рет қолданылады, ал жалпы драмаларында 385 рет қолданылған. «Ер» концептісі – халқымыздың өзіндік мәдени келбетіне орай ұлттық негізгі тұғырлы концепті.

Драмалық шығармаларда жиі кездесетін контраст концептілер өмір шындығын қарама-қарсы ұғымда суреттеп беру үшін қолданылады. Мақалада контраст концептілерге жататын ер – ез концептілерінің суреткер қолданысындағы ерекшеліктері талданады. «Ер» концептісінің ер – жігіт, ер – қорған, ер – намыс, ер – қайрат, ер – сүйген жар, ер – адамгершілік, ер – ұлт болашағы түрінде танымдық-тілдік құрылымы анықталады. Жазушы драмаларындағы «ер» концептісіне қатысты астарлы сөздер, яғни ойды астарлап жеткізетін символдар да автордың тіл байлығының аса терең екенін дәлелдей түседі. Мақалада символдарға нақты мысалдар келтіріле отырып дәлелденеді.

Тірек сөздер. концепт, метафора, семантикалық өріс, периферия, когнитивтік модель.

М. Әуезовтің драмаларында ең көп қолданылған лингвомәдени бірліктің бірі – «Ер» концептісі. Оны сараламас бұрын түсіндірме сөздікте берілген мағыналарына назар аударайық:

1. Ер жеткен, кәмелетке толған ер азамат, бозбала. «Жігіт» сөзінің ертедегі, алғашқы мағынасы өзгешерек болған. Орхон-Енисей жазба ескерткіштеріндегі Күлтегін немесе Тоныкөк жазуларына көңіл аударсақ, *igid* сөзін оқып, «қолдау, көтермелеу» деген түсінік аламыз. Ал Жүсіп Баласағұнның «Құдатғу білігі» атты еңбегінде *igid* – «тәрбиелеу, дағдыландыру, өнеге беру» мағыналарына ие [1]. Осы деректерге қарағанда, қазіргі қолданылып жүрген *жігіт* деген сөзіміздің алғашқы мағынасы – «қолдау, көтермелеу», одан бері келе «өнеге беру, тәрбиелеу» мағынасында ұғынылып, қазіргі кезде өнеге көрген, тәрбие алған, ой-өрісі қалыптаса бастаған адамға айтылатындығын көріп отырмыз.

«Ер адам» концептісі барша халыққа ортақ концепт болғанымен, әр халықтың менталитетіне, дүниетанымына, болмысына қарай оның концептосферасы айқындалып отырады. Еркек атаулыны сипаттауда оның жас ерекшелігі, отбасындағы орны, әлеуметтік орны, туыстық байланысына қарай атаулары да әртүрлі лексемалармен беріледі. Мысалы, «ер адам» тезаурсын түзетін *ұл, ер бала, бозбала, жігіт, ер, еркек, күйеу жігіт, азамат, сойыл соғар, отағасы, әке, ата, баба, ақсақал, шал* сөздері мақал-мәтелдерде «*еркек – ұл*», «*еркек – жігіт*», «*еркек – ер*», «*еркек – күйеу жігіт*», «*еркек – әке*», «*еркек – ата*», «*еркек – баба*», «*еркек – ақсақал*» когнитивтік модельдерін құрайды. Аталмыш ұйытқы сөздер қатысқан мақал-мәтелдерден «Ер адам» концептісіне байланысты этностық дүниетаным мен халықтың ұлттық-мәдени ерекшелігін аңғаруға болады. Ер адамға тән қасиеттерді халық аса бағалап, қастерлеген. Ер адамға тән ақылдылық, батырлық, өткірлік, білімділік, пысықтық т.б. қасиеттер ұлт мәдениеті шеңберіндегі «Ер адам» концептісін қалыптастырады [2].

«Қазақ отбасында ер баланы ерекше қадірлеген, тіпті оның алғаш атқа мінгенін де, бір жаққа жолаушы жүргенін де, алғаш рет шаруашылыққа араласуын да шашу шашып, қуанышпен атап өтетін, «тоқымқағар», «тырнақалдысы» деп жақын-туыстары мен көрші-қоланды шақырып, кішігірім той-томалағын жасайтын» [3].

М. Әуезовтің қолданысында «Ер» концептісі қанатты сөздер арқылы да, мақал-мәтелдер арқылы да қолданыс тауып отырады. Бір ғана драмада «ер» лексемасы 20 рет қолданылады, ал жалпы драмаларында 385 рет қолданылған. «Ер» концептісі – халқымыздың өзіндік мәдени келбетіне орай ұлттық негізгі тұғырлы концепті. «Ер» макроконцептісін *жігіт, еркек, күйеу, әке, аға, бала, батыр, қорған, намыс, қайрат, адамгершілік* микроконцептілері құрайды.

«Ер» концептісі *Матайқолын бастап келе жатқан өңшең ығай мен сығай, көкжал бөрі, жортуыл басы* т.б. фреймдер арқылы образды түрде сипатталады. «Ер» концептісінің эмоционалды-бағалауыштық қабатының жағымды мәнін *бақ талай баршындай, көктемнің көркі, мамырдың бір нұр шуағы, адал жолды, мерейі асқан, асыл ұлдар, талапты ер* т.б. сияқты ұғымдар құрайды. Жағымсыз мәнін *белге шықпай ойда ойнақшыр бейпіл, ауыл үйдің тентегі, төңірегін торыған жатты көрмей, жағаласар жауы жақыны, жарқын жүзді жақсы жоқ, асылымның бәрі бор, таял сияқты* ұғымдар қатары құрайды.

М. Әуезов тезаурусындағы «Ер» концептісінің ядросына *жігіт, азамат, ұл, аға, бала* сөздері шоғырландырылды. «Ер» концептісінің жақын аймағына *тентек, ақ жүрек, бауыр, оқыған, жар, әскер, қол, сойылсоғар*; «ер» концептісінің шеткері перифериясына *қорған, намыс, қайрат, адамгершілік, ұлт болашағы, адал ниет, бөрі* сөздері жатады.

«Ер» концептісінің танымдық-тілдік құрылымы

1. *Ер – жігіт: я ұл атанып, ел табам», «ер тумаса ел болар ма?»*, «ел жігітін бермейді. Бұл жерде ер адамның жынысы нақтыланып тұр, яғни ер лексемасы – еркек кіндіктіге тән лексема.

2. *Ер – қорған: Елің, ерің аман ба?* Осы бір амандық сұрасуда ер аман болса, елін қорғайтыны автордың ұлттық дүниетанымын көрсететін тіркестер арқылы ердің ел қорғаны екенін адресантқа эксплицитті де, имплицитті түрде де жеткізіліп тұр: «*жау қырам деп қыра алмай, ерлер отыр ұялмай*», «*бар еді зой ер егесі, ұл таптым деп қалжа жеді зой айналайын анамыз*», «*ұзақ ерлік сапары*», «*ұл туса, анадан сендей болып тусын, өлімің өкіндірсе, ерлігің сүйсіндіре бастасын тағы ерлікке*», «*ерлік айнымаса, анық ер жалқы болса, жарамас, артынан өзіндей ер халқы жүрсе жарасар*»; «*елі үшін ері қаны тұрсын жанын да қиятын*», «*Бірақ мен ұстадым ел кегін*» т.б. Сондай-ақ ер концептісі «Бекет» пьесасындағы ерінің соңынан Сібірге іздеп барған Зеренің репликасында:

«Ерім ердің сойы еді.

Қатарға қосар елімді

Сахараны сарғайған

Сан қайғыдан арылтар» деп ер жігітке елдің қорғаны болуы міндет екенін репрезенттейді [4].

3. *Ер – намыс.* Намыс – қашаннан халқымыздың айрықша қастерлеген ұғымы. Ар, намыс жолында талай ерлер құрбан болған. Халық дүниетанымындағы *ерді намыс, қоянды қамыс өлтіреді* деген түсінік авторда Есен батырдың Кебекпен жауласып, ақыр соңында ағасының кегі мен Еңліктей жесірінен айырылып қалған намыс жолында қаза табуымен нақтылана түседі.

Драмалық шығармаларда жиі кездесетін контраст концептілер өмір шындығын қарама-қарсы ұғымда суреттеп беру үшін қолданылады. Контраст концептілерге жататын *ер – ез* суреткер қолданысында «*осы кесір асудан ер кім болады, ез кім болады*», «*ез мың өлгенде, ердің бір-ақ өлетіндігін жеткізіп көріңдерші*» түрінде бағаланады. Ердің намысын қайрайтын *қатал сындар ер намысын жанысын* деу арқылы қасиетін, белгісін танытса, «*намыс ері кеміместей кек емес*», «*ер өктесе, ер шығарлық өр де осы, езді көмер көр де осы*», деген үйлескен сөз тізбектері концептіні санада тұрақтандырып тұр.

4. *Ер – қайрат.* Халқымыз ежелден-ақ қайратты ерлерді қадір тұтқан. Қайраты болмаса, ол ер саналмаған. Алайда кейде «батырға аса қайрат абырой бермес» деп қайратты орынды жеріне пайдалану керектігін де ескертеді. Ер күш, қайратын қайда жұмсауы керек деген сұраққа Абыз аузынан шыққан «*Қай ер қандай қамқор қайрат көрсетті?*» деген сөздің астарында ол ер қайратты ғана болмай қамқор да болуы керек деген ойды түсінеміз. Сонымен қатар халық танымындағы *ел мен елді табыстыратын да, жауластыратын да – елші* деген түсінік автор дүниетанымында *ел мен елді еміренте табыстыратын ер* түрінде өзгертілген. Кебектің қайраты туралы Көбейдің аузына салады: *Матайдың алғашқы екпінін су сепкендей басқан да сол Кебектің бір өзінің қайраты зой. Матай қолын бастап келе жатқан өңшең ығай мен сығай, көкжал бөрі дәл жортуыл басы он бес батырға жалғыз өзі майдан берген. Қандай қып берген десеңші! Қиын шақта жапа-жалғыз соқтығып, жетеуін бірдей бірінің үстіне бірін ұмар-жұмар түсіріп, сегізін түре қуып кеткен... Бар батырын бір батырға байлатқан қол енді қайтып ес жисын?* Автор нағыз қайратты ер қандай болатыны туралы танымдық ақпарат береді.

Суреткер халыққа белгілі мақал-мәтелдерді өз дүниетанымы мен идеясын беру құралына айналдыра отырып: *Қасқырдан қайрат кеткенде ешкіні «ана» депті»* (текені «жезде», ешкіні «ана» деп күн көру); «*уайым серік емес ер жігітке, қайрат серік»* (ер серігі – қайрат) т.б. оның мағынасын сақтап, орын тәртібін өзгертіп қолданған.

5. *Ер – сүйген жар*. Ұлттық дүниетанымдағы «жеті қазына» ұғымында ер жігіттің бір қазынасы – сұлу әйелі екені белгілі. Міне, сол сұлу әйелге жар болатын ер қандай болуы керек? Жігіттің өз жарын сүйіп қана қоюы аз, сол жігітті сүйікті де қалаулы ететін сұлу қызға лайық серік бола білуді меңзейді. М.Әуезов драмаларындағы жігіттерді «Міне, сүйген жар деген осындай болуы керек» деп сүйсіне отырып тамашалайсыз. Мысалы, Еңліктің Кебегі, «Қарагөздегі» Сырым да, Нарша да – сүйеге лайық жандар, Нұрлан-Назым, Ажар-Айдар, Әбіш-Мағыш, Ақан-Зайра т.б. М.Әуезов драмаларындағы «Жар сүйеге лайық болуы үшін ер қандай қасиеттерге ие болуы керек?» деген сұраққа жауап табуға болады. Бұл жерде Абыздың Есенге айтқан сөзінен (*Батыр десем, белге шықпай, ойда ойнақшыр бейпіл ме ең?! Азамат десем, ауыл үйдің тентегі ме ең?!*) немесе Кебекке айтқан сөзінен (*Жат айтпассың, жақсы айтарсың. Ажарыңнан аңғарам.*) ер жігіттің көңілінде ешкімге ашу, кек дегеннің болмауы керек екенін және жар таңдауда албырттық пен сабырсыздық, алып-ұшпа көңілмен ыссылай соқтықпау керектігін ескертеді.

6. *Ер – адамгершілік* моделін жазушы драмаларының өн бойынан көруге болады. Жеке өз басының күйін күйттемей, яғни асық боп асықтықтан есі ауып кетпей, қазақ қызының басындағы ауыр халге ортақтасып, жаны ашып, қолынан келгенінше араша түседі: *Өңшең қыршын жас – қор болған қыз көз жасы... Бұл ауылда қызды «қырық жылқы» деп атайды. Менің көзіме де, көңіліме де сол он қос жылқыда күңіреніп кеткен көп қыздың қайғы-қасіреті шұрқырап, шер күңіреніп жүргендей. Қысқасы, осындай сан жайдан өртендім де өшіктім. Өсер мүлкіне... Сендерге адал, бұл дүние, ала беріңдер! Көңілің соқса – көлік ет, қарның ашса – азық ет, түге!* деген Сырым, Нарша, Кебек, тіпті пьесада жағымсыз кейіпкер атанып жүрген Есеннің бойынан да адамгершілік қасиет қылаң беріп қалады. Кебекті іздеп келіп, нағыз ерлерше жекпе-жекте мерт болуы оның адамгершілігі деуге болмай ма? Есен: «Мен сені іздеп кеп тұрмын. Найман тобымен бірге келсем олар мені жекпе-жекте алыстырмас деп ұрланып әдейі кеп тұрмын», – десе, Кебектің оған: «Олай болса – нағыз ер екенсің», – деп баға беруі осы сөзімізді нақтылай түседі. Бұл пікірімізді Ы. Дүйсенбаевтың мына пікірі де дәлелдейді: «Ол – Кебекке үнемі қарсы шығып, бақ таластырғанымен, қалтарысты іздеп, қапыда тап беретін қаныпезер емес, батырлықтың жол-жөнін сақтайтын жігіт» [5].

7. *Ер – ұлт болашағы*. Адам баласының таным әлеміндегі, оның ішінде ұлттық танымымызда ер бала «ұл туғанға күн туды» деп, яғни қара шаңырақтың иегері, ұрпақты жалғастырушы ретінде бағаланады. Бұл көзқарас М.Әуезов драмаларында да өріс тауып отырады. Ер – ел амандығын, ұлттың болашағын сақтап қалушы. Ата-бабадан келе жатқан ел қорғау, жер қорғау идеясы «*ер еліңнің ата қаны мұздамаған сенің тамырыңда*», «*ер ұлдарын тудыра білген*», «*ел бетін ер болып көруге серт беру*», «*қасиетті еліңнің ер туының аты болсын*», «*ерлік айнымаса, анықер жалқы болса, жарамас, артынан өзіндей ер халқы жүрсе жарасар*» т.б. тілдік оралымдар ақылы беріліп отырады.

Автордың ұлттық дүниетанымын көрсететін тіркестер: «*жау қырам деп қыра алмай, ерлер отыр ұялмай, «қасиетті еліңнің ер туының аты болсын, ұзақ ерлік сапары, ер еліңнің ата қаны мұздамаған сенің тамырыңда, өлімің өкіндірсе, ерлігің сүйсіндіре бастасын тағы ерлікке*». Дәстүрлі танымдағы мақал-мәтелдерді өзіндік бағалағыштық, құндылық көзқарастарын бейнелеу үшін контекстке сай қолдануы драматург тұлғасының даралық қырын ашады. Суреткер халыққа белгілі мақал-мәтелдерді өз дүниетанымы мен идеясын берудің құралына айналдыра отырып, оның мағынасын сақтап, тұлғасын өзгертіп қолданған: «*елі үшін ері қаны тұрсын жанын да қиятын*», «*уайым серік емес ер жігітке, қайрат серік*», «*ез мың өлгенде, ердің бір-ақ өлетіндігін жеткізіп көріңдерші*», «*осы кесір асудан ер кім болады, ез кім болады*», «*еңіреген ер*», «*қорқақтың орнын ер басады*», «*ел бетін ер болып көруге серт беру*», «*қатал сындар ер намысын жанысын*», «*ер болсаң, сабырлы бол*» т.б.

Жазушы драмаларындағы «ер» концептісіне қатысты астарлы сөздер, яғни ойды астарлап жеткізетін символдар да автордың тіл байлығының аса терең екенін дәлелдей түседі. Символ – метафора сияқты тілдік тұлғаның тіліндегі ұлттық мәдениеттің көрсеткіші.

Символдық мәнді халқымыздың дәстүрлі ұғымдарын білдіретін сөздерден іздеуіміз керек. Мысалы, құстың, жан-жануарлардың атаулары – халқымыздың бұрыннан келе жатқан тіліміздегі символдары. Қазақ тіл біліміндегі символдардың орны мен маңызы туралы жан-жақты зерттеген Қ. Қайырбаева «Символ архетипі» деген ғылыми мақаласында: «Тұжырымдардың тоқайласар тұсы – символға тән образдылық, уәжділік, архетиптілік. ...Демек, символ архетиптілігі адамзат дамуының балалық кезеңіне, көне дүниетаным қабаттарына, мифтік ойлауға жетелейді», – деп, символдың күрделілігін өзге де ғалымдардың айтқан анықтамалары негізінде көрсетеді [6]. Осы айтылған тұжырымдама бойынша, «ер» концептісіне қатысты мақал-мәтелдердің астарындағы сөз-символдарға тоқталып көрейік: «*Батырың қане, ол не дейді? Бар ма бағлан?*», «*Аспанда қалқып келе жатқан қас қыран...*». Мұндағы *бағлан*, *қыран* сөздеріне қазақ халқының ұғым-түсінігін сыйғызған. *Бағлан* – ерте туған семіз қозы. Бағланның еті жұмсақ әрі тәтті болатындықтан, оны көбіне сыйлы қонаққа сояды. *Бағлан* сөзі «семіз» дегенді білдірген. Заман өте келе *бағлан қозы* тіркесі ықшамдалып, *бағланға* айналған. Батырлық жырларда кездесетін бал татыған бағлан тіркесі – осының айғағы. Автор бұл жерде *бағлан* сөзін жағымды бағалауыштық коннотация ретінде қолданып тұр. Ал екінші тіркестегі *қас қыран* лексемасын Еңліктің ізінен қалмай аңдып жүрген Есеннің өзін қыранға балағанын әжуалау мақсатында жұмсап тұр. Кебек пен Еңліктің өмірлерінің соңғы сәтін Жапалдың сөзімен *Сүйеніскен егіз маралға* теңеу арқылы автор қорғансыз жастардың ажал сағаты тақап қалғанына ымдайды. *Ер азаматтың әлгі бір сөзінде жалын тұр зой, елдік тұр* деген тіркес тілдік тұлғаны ел қамын ойлаған, елін алға сүйреген нағыз азамат ретінде танытады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Тымболова А.О., Кушкимбаева А.С. Пьесалар тілінің поэтикалық ерекшелігі. Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің хабаршысы. – Орал, 2014. – №1. – Б. 215-223.
- 2 Қайырбаева Қ. Символ архетипі // Тілтаным. – Алматы, 2003. – №2. – Б. 82-86.
- 3 Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü. Kültür Bakanlığı Yayınları. 1371 Kaynak Eserler Dizisi. – Ankara, 1992. – B. 54. – 1183 s.
- 4 Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lügat. Aydın Kitabevi Yayınları. – Ankara, 1993. – 1195 s.
- 5 Türkçe Sözlük. Türk Tarihi Kurumu Basım Evi. – Ankara, 1998. – 2523 s.
- 6 Есенова Қ.Ө. Қазіргі қазақ медиамәтінінің прагматикасы (қазақ баспасөз материалдарының негізінде). – Алматы, 2007. – 450 б.
- 7 Әуезов М. Шығармаларының 50 томдық толық жинағы. – Алматы: «Дәуір», «Жібек жолы», 2014. – Т. 3. - 424 б. – Б.35,30,32,60

В статье анализируется номинативный и когнитивное поле концепта «воин» в драмах М. Ауезова. М. Ауезов использует концепт «ер-воин» и через меткие крылатые слова, способные вдохнуть в произведение жизнь, а также с помощью пословиц и поговорок.

В одной только драме лексема «ер-воин» используется 20 раз, а в общих драмах 385 раз. Концепция «ер-воин» - согласно своеобразному культурному образу является национальной особенной (своеобразной) концепцией. Контрастные концепции, которые часто встречаются в драмах, используются для описания жизненных реалии в противоположных, но в то же время дополняющим друг друга понятиях. В статье анализируются особенности мастерски использованного художником контрастных концепции ер-ез. (воин-трус). Определяется познавательная-языковая структура концепции воин: воин-мужчина, воин-надежная защита (оплот), воин-честь (гордость, достоинство), воин-мощь, воин-любимый муж, воин-благородство, воин-будущее нации. Завуалированные слова, имеющие отношение к концепции «воин» в драмах М. Ауезова, т.е символы, посредством которых, между строками угадываются мысли героев, подчеркивают всю

глубину богатства эмоционального языка автора. В статье символы раскрываются конкретными примерами.

The article analyzes the nominative and cognitive field of the concept “warrior” in M. Auezov’s dramatic works. Auezov uses the concept “ep-воин-warrior”.

In one of the dramatic works this concept is used for 20 times, in general dramatic works the same concept is used for 385 times. This concept according to the cultural image is a special national concept. Contrast concepts which are common in dramatic works are used for describing life realities and for compliment. The article considers the features of contrast concepts “ep-ez” (warrior-coward). The educational and language structure of the concept is considered: warrior – man, warrior – reliable protection (stronghold), warrior – honor (pride, dignity), warrior – power, warrior – beloved husband, warrior – nobility, warrior – future of the nation. Words which are linked with the concept “warrior” can be named as symbols and help us to read the thoughts of characters. This stresses M. Auezov’s wealth of emotional language. In the article symbols are shown by concrete examples.

ӘОЖ :811.512.122:004

М.М. Малик
әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті
Алматы, Қазақстан
maira_malik@mail.ru

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДЕГІ ДИСКУРС МӘСЕЛЕСІ

Мақалада әлеуметтік желілердегі дискурс мәселесі және оның түрлері талданады. Тұлғалық дискурстың спецификалық белгілері, ерекшеліктері көрсетіледі. Әлеуметтік желілердегі дискурс категориясының прагматикалық мақсаттары, стратегиялары, феномендері және виртуалды дискурс мәселелері, позициялары талданады.

Түйін сөздер: дискурс, коммуникация (акт), институционал, виртуал, мотивация, прагматика, фатика.

Ашық коммуникативтік кеңістік бола тұра әлеуметтік желі адамдар арасындағы қарым-қатынас түрін жеңіл әрі әрдайым жетіліп отыратын технологияларға алмастырды. Ақпараттық қоғамдағы коммуникациялық процестердің әр түрлі зерттеулері өзін-өзі білдіру және әлеуметтік желі кеңістігін өзін-өзі анықтау, өзін-өзі таныстыру үшін жаңа негіздемелер іздеу, атап айтқанда, көрсетілуі мүмкін жекелеген мотивациялық жүйенің өзгеруіне байланысты болып отырады. Әлеуметтік желідегі байланыс түрі өмір мен ойлау желісін, имиджін (тұлға) қалыптастыру өзгерістердің нәтижесі болып табылады. Бұл өзгерістер әлеуметтік дискурстың жанрлық жүйесін, сондай-ақ оның барлық дискурстық кеңістігінен көрініс тапқан.

В.И. Карасиктің тезисінде дискурс әлеуметтік лингвистикалық лауазым ретінде зерттелген болатын. Дискурстың жеке түрі бар екенін айтатын әлеуметтік дискурс ерекшеліктерін анықтау және сипаттау мақсатында бірінші көзқарасқа толығырақ тоқталсақ. Әлеуметтік лингвистикалық тәсіл негізінде дискурстың екі негізгі түрі айтылады: жеке/тұлғааралық бағдарланған/, институционалдық / мәртебелі бағдарланған / [1, 6].

Дискурстың жеке түрі екі түрлі – тұрмыстық және ауызекі сөйлеу қарым-қатынасында көрініс табады. В.И. Карасик: «хотя и природа расширение смыслов в бытовом и бытийном общении различна (в первом случае сознание смысла зависит от конкретной ситуации

общения, а во втором – от формы знака и личностной концептосферы отправителя сообщения), личностно-ориентированное общение строится на широком смысловом поле сознания адресата», - деп атап көрсетеді. [1, 7] Басқа сөзбен айтқанда, дискурстың жеке түрінің шеңберінде сөйлеуші өзіндік ішкі әлемі бар тұлға ретінде көрінеді.

Өз кезегінде, дискурстың институционалды түрі мәртебелі қарым-қатынас аясындағы байланысты нұсқайды, сондықтан дискурс қарым-қатынасқа (коммуникациялық акт) қатысушыларыдың белгілерінен бөліп алу маңызды. Саяси дискурстың мақсаты немесе прагматикасы - билікті иелену және сақтау, ал педагогикалық дискурстың мақсаты немесе прагматикасы - қоғамның жаңа мүшесін әлеуметтендіру, медициналық дискурстың мақсаты немесе прагматикасы – науқасқа білікті көмек көрсету, т.б. Институционалды дискурстың қатысушылары - өздерінің сапасымен, мінез-құлықтарымен ерекшеленетін заңдылық, сондай-ақ дискурс ашықтығының әр түрлі дәрежелері кездеседі, сатып алушылар/агент мінездемелерінде әр түрлілік байқалады. Бұл факт ғылыми, ресми және дипломатиялық дискурс сатып алушыларының агенттерден ерекшеленбейтінін көрсетеді, ал саяси, заң, медицина дискурс сатып алушыларының айырмашылығы бар.

Тұлғалық бағдарланған және мәртебелі бағдарланған дискурстардың ұсынылған мінездемелері анатомиялық қабылдау ретінде қарастырылмайды, бұл тек зерттеу көзқарасы, шындығында, абсолютті тұлғалық емес қарым-қатынас жоқ. В.И.Карасик көрсетуі бойынша институционалды дискурстың әр түрінің өзінің мәртебелік және тұлғалық компоненттері арақатынасының өлшемі бар. Институционалды дискурстағы қарым-қатынас – бұл трафарет. Алдын-ала ойластырған «өзіндік бетпердегі қарым-қатынас», ол институционалды дискурстың тұлғалық дискурстан айырмашылығын көрсетеді. Мәртебелі бағдарланған дискурстың спецификасы институттың әлеуметтік түрінің аясында байқалады.

Қазіргі заманғы әлеуметтік желі-коммуникациялық қарым-қатынастың жаңа мүмкіндігін ашады, ал оның нәтижесі тұлғалық және институционалдық дискурс түрлерінің шекараларының жойылуынан көрінеді. Соған қарамастан, бүгінде әлеуметтік желі-коммуникациялық қарым-қатынастың көп тараған түрі болып табылады. Осыдан мониторингтің ар жағында шынайы адамның бар екендігін ұмыту қаупі бар.

Әлеуметтік желі және қазіргі заманғы технологиялар тәжірибеге және еркін іс әрекетке үлкен мүмкіндіктер береді, себебі қарым-қатынастың жаңа түрі әлі де стандартталмаған. Сондықтан біз жеке әлеуметтік желідегі дискурстың дискурстың институционалды және виртуалды түрлерінің қарым-қатынасында пайда болатын тұлғалық бағдарланған дискурстың ерекше түрі деп толықтай айта аламыз. Әлеуметтік желідегі дискурстың келесідей коммуникациялық түрлері бар: тұлғалық сайт, жеке блог, чат, форум, хабарламалар тақтасы, виртуалды конференция, блог, сайт, т.б.

Дискурстың институционалды, тұлғалық және виртуалды түрлерінің қарым-қатынас векторларының қиылысының ядросы немесе уақыт пен кеңістік дискурстың қалыптасуындағы адам және оның тілдік тұлғасы болып табылады. Бұл көзқарас адам тұлғалылығының пайда болуы ретінде қарастырылады, әлеуметтік желідегі дискурс тұлғалық дискурстың (тілдік тұлғаның түрі), институционалды (тұлғаның әлеуметтік рөлінің демонстрациясы) және виртуалды дискурстың (виртуалды қарым-қатынас аясында туындаған тілдік тұлғаның қарым-қатынас іс әрекеті) ерекшеліктерінен байқалады.

Әлеуметтік желідегі тұлғалық дискурстың спецификалық белгілері төмендегідей қарым-қатынас аяларының үйлесімінде көрінеді:

- а) тұлғалық;
- ә) қарым-қатынастың индивидуалды (жеке) түрі;
- б) қатысушылар арасындағы қашықтықты қысқарту;
- в) адресаты бар;

г) әлеуметтік желідегі қарым-қатынас формаларының сандық және эксплицитті комбинациясы (монолог – автор жазбасы және диалог/полилог – қолданушылар пікірі және форумдар).

Әлеуметтік желідегі қарым-қатынастың тұлғалық ерекшеліктерінен тыс, қарым-қатынасқа қатысушылардың іс- әрекеті (мотивация, прагматика) болып табылады. В.И.Карасик ұсынған дискурсты зерттеудің кешенді моделі дискурс категориясының төрт тобын көрсетеді:

1) Мәтінді мәтін еместен ажырататын **құрылтай** (қатысты құрылымдылығымен, субъектілігімен, стилистикалық және құрылымдылық бірлігімен, мағыналық аяқталғандығымен ерекшеленеді);

2) Мәтіннің сөйлеу тілі түрлерінің функционалдылығымен сәйкес келетін **стилистикалық-жанрлы** (стильдік белгілерінің, жанрлық канонының, клише мен айналымның, амплификация/компрессия дәрежесінің сипаттарымен ерекшеленеді);

3) Мәтіннің мағынасын ашатын **мазмұндық (семантика-прагматикалық)** (адресат белгілері, автор бейнесі, ақпараттылық, модальдылық, түсіндірмелілік және мәтінішілік бағдар қарастырылады);

4) Мәтінді ұйымдастыратын **формальді-құрылымдық** (композиция, мүшелену, когезия) [1, 7].

Дискурстың құрылтай категорияларының өз белгілеріне сәйкес прагматикалық мақсаттары, құндылықтары және стратегиялары, прецедентті феномендері бар. Әлеуметтік желі тұлғалық дискурс бойында дәстүрлі дискурста тән функционалды мақсаттардың әр түрі бар. Әлеуметтік желі дискурсының мақсаты өзін-өзі көрсетуге, сәйкестендіруге, көпшілікке танытуға, қолдау табуға/таппауға немесе әлеуметтің әлеуметтік желідегі тілдік тұлғаның жеке жетістіктерін мойындауға адам қажеттіліктері болып табылады. Өзін-өзі таныту қызметі жеке дискурс қатысушының әлеуметтік желі әлеміндегі тұлғаның өзін –өзі таныту мақсатына жетуге бағытталған белсенді тілдік іс-әрекетін дамытады.

Фатикалық мақсат фатикалық тілдік қызметпен тығыз байланыста, ол өз кезегінде қатысым қызметінен туындайды [2, 159] , міндеті - адам қарым-қатынасында басты құрал болу. А.В.Олянич өз монографиясында жеке және туынды қызметтердің қатысым қызметтерінен (фатикалық, байланыс орнатушылық, конативті, волонтеративті, кумулятивті) бөлінуіне қарсы пікір білдіреді, сондықтан шынайы зерттеуде тұлғалық дискурста жалпылай талқылауды қатысым қызметі арқылы қарым-қатынаста эстетикалық, эмоционалды-психологиялық қанағаттану үшін жүзеге асыру негізге алынады.

Әлеуметтік желідегі тұлға дискурсының жанрларының қатысымдық мақсаты әлеуметтік желідегі әр түрлі ұйымдардан өзін-өзін көрсету мен жақтастар іздеу мүмкіндігі және ақпарат қабылдау мен алмасу мүмкіндігі болып табылады. Блоггер қозғаған блог жазбалардағы мәселелерге қолданушылар пікірлерін ашық білдіреді, өз ойларымен бөліседі. Модератор форумдарда талқылауға тақырыптарды бөліп береді, форумның бұл ерекшелігі қолданушылардың керек тақырыбын іздеу мүмкіндігін жеңілдетеді. Әлеуметтік желі жанрының қатысымдық мақсаты орнатылған байланысты қолдау ғана емес, сонымен қатар кейін де жаңа табысты жұмыс істеу мүмкіндігі болып табылады. Өз кезегінде әлеуметтік желіде белгілі «Facebook» микроблогы қолданушылар назарын қарым-қатынасқа түсудің жеңіл ережелерімен қызықтырады (қарапайымнан кәсіби деңгейге, жекеден ортаққа), онда танымал адамдар өз микроблоктарында ойларын, жоспарын жазады, «Facebook» блогы тұлғаның өз көзқарасын көпшілік қарым-қатынасының деңгейінде көрсету мүмкіндігін ұсынады. Әлеуметтік желі дискурсының қарастырылған мақсаттары келесідей қатысымдық стратегияларда жүзеге асады: *ұйымдастырушылық, іздеу, позициялық, түсіндірушілік, бағалаушылық, жәрдемдесушілік, беделін арттырушылық.*

О.В. Лутовинованың айтуы бойынша, дискурстың виртуалды түрінде позициялық және бедел арттырушылық стратегиялар айқын көрінеді, онда қолданушылар өздерінің шынайы мінез құлықтарын анонимді түрде көрсете алады. Бұл стратегиялардың көрінісі тұлғалық дискурстың да белгілері болады, ал ол виртуалды дискурс бөлігі болғандықтан жеке позицияға бағытталған. Әлеуметтік желі дискурсының құндылықтары виртуалды дискурс сияқты ашық, демократиялық қарым-қатынас, ақпарат алудың шексіз мүмкіндігі және

байланыс орнату, кеңістік шекарасының болмауы, қашықтыққа, уақытқа мән бермеу, сонымен қатар өз пікірін еркін айту болып табылады [3, 30].

Әлеуметтік желідегі дискурс электронды қарым-қатынас ерекшеліктері есебінде жүргізілді, сондай-ақ Н.Г. Асмус зерттеулері бойынша оған өзара тығыз байланысты параметрлер виртуалды дискурсқа да тән: *коммуникативті мақсат, автор-оқырман бейнесі, композиция, тілдік ерекшеліктер* [4, 34].

Әлеуметтік желідегі тұлғалық дискурстың жанрлық-стилистикалық ерекшеліктерін сипаттау тұлғалық-ғаломтор дискурс жанрының автор-оқырман бейнесінің коммуникативті мақсатымен тығыз байланысын анықтайды: жанрлардың анық құрылымдары бар – автор образы түсінікті және қабылдауға қол жетімді: тұлғалық сайттардың басты парақшаларында әлеуметтік желі парақша иесінің фотосы орналасқан, сайт оның атында, сондай-ақ автордың мақсатымен құрылған. Бұл факт мультимедиялық бағдарламалардың қол жетімділігіне қарамастан электронды қарым-қатынас әлі күнге дейін визуалды мәтінді форматта жүзеге асырылуымен түсіндіріледі [5, 7], сондықтан вербалды/бейвербалды ақпарат континуумы оқырманды тілдік әлеуметтік желідегі тілдік тұлғаны толық қабылдауға бағдарлайды.

Әлеуметтік желі әлеміндегі тұлғаның өзін-өзі таныту, өзін-өзі көрсету үдерісінде мәліметтерді, берілген ақпараттың шынайы/жалған екендігін тексеру мәселесі тұлғалық әлеуметтік желі дискурсының талқылауында маңызды рөл атқарады, тұлғалық қарым-қатынастың жаңа аясы қолданушыларға өзіндік «менін» танытуға шексіз мүмкіндік береді және мәнмәтіндік ситуациялық жағдаят шарттылықпен ерекшеленді. Сондықтан автор образының жанрлық-стилистикалық ерекшеліктерін талдау мен табу лингвистикалықпен қатар экстралингвистикалық факторлар негізінде де жүргізіледі. Әлеуметтік желідегі оқырман образы немесе бейнесі пікір мәтіннің талдауы негізінде кристалданады немесе көрінеді, себебі оқырман автор секілді тұлғалық әлеуметтік желі дискурсының автор стилін қалыптастырушы тұлға, индивидум.

Жеке сайт – бұл тұлғалық-әлеуметтік желі дискурс жанры, оның коммуникативті-прагматикалық міндеті тұлғаны әлеуметтік желі әлемінде жариялау. Жеке сайттың құрылымдық-мазмұндық ақпараттық бірліктері (басты парақша, тақырыптық бөлімдер, жеке ақпараттар), олардың басты репрезентанты әлеуметтік-тілдік тұлғаның қоғамдық рөлін көрсетуге бағытталған тұлғалық жеке ақпарат. Жеке веб-парақша/веб-сайт гипермәтіндік қағидамен құрылады, әр түрлі гиперсілтемелермен байланысқан тақырыптық блоктардан тұрады. Басты бет артықшылығы – міндетті элемент, ол барлық веб-парақшаларды біріктіреді; қалған блоктардың ұқсас құрылымы болады («Обо мне», «Биография», «Фотоальбом», т.б.) немесе веб-парақша авторына ерекше көзқарасымен өзгешеленеді. Әлеуметтік желі – бұл көп қызметті веб-парақша, ол өзін туралы ақпарат береді, достар тізімін жасайды және оларды қарайды. Әлеуметтік желілер тұлғалық дискурстың жанры ретінде желілік ұйымдардың, форумдардың және ICQ-дің барлық ерекшеліктерін үйлестіреді. Әлеуметтік желі өзін-өзі танытудың барлық қызметтерін, сондай-ақ топтық және тұлғалық қарым-қатынастың синхронды мен асинхронды түрлерін біріктіреді. Сондықтан әлеуметтік желідегі тұлғалық дискурс жанры, ол тілдік тұлғалардың фатикалық өзара қарым-қатынасының негізін қамтамасыз етеді. Әлеуметтік желінің коммуникативті-прагматикалық міндеті - тұлғаның өзін-өзі танытуға мүмкіндік беретін орта.

Жеке блог (веб-блог) – бұл тұлғалық әлеуметтік желі-дискурсының ерекше жанры, ол әлеуметтік мәселелердегі автордың өзіндік позициясын көрсетуге бағытталған. Жеке блог жанры блоггерлердің көпшілікке арналған мақалалар құрылымын ұсынады, олар пікірлерді еркін оқуға арналған, сонымен қатар жаңарып отыратын ақпараттық посттарды көрсетеді, ал бұл хронологиялық ретпен тұрған парақшалардың ең жоғары жағында өзекті тақырыптар орналасады. Веб-блогтарда қолданушылар маңызды жаңалықтарға, өзіндік пікірлерге, түрлі ресурстарға және басқа да ақпараттарға қол жеткізе алады. Л.Ю. Щипицина әлеуметтік желідегі жанама қатысым дискурсының позицияларына талдау жүргізе отырып веб-блогтың күн сайынғы жаңа хабарламалар жарияланымын, белгілі сұрақтарға байланысты автор ойын,

өмір оқиғаларын ұсынатынын айтады. Сондай-ақ оқырман пікірлері веб-блогтың тұтас мәтінге емес, әрбір жеке постқа келіп түседі.

В статье анализируется дискурс и его виды в социальных сетях. Специфические признаки личностного дискурса и особенности. Категории дискурса в социальных сетях прагматические цели, стратегии, и феномены виртуального дискурса, анализируются позиции.

In article the discourse and its types on social networks is analyzed. Specific signs of a personal discourse and feature. Categories of a discourse on social networks the pragmatistical purposes, strategy, and phenomena of a virtual discourse, are analyzed positions.

Пайдаланған әдебиет

- 1 Карасик В.И. О типах дискурса. Языковая личность: институциональный и персональный дискурс: Сб. Науч.тр.– Волгоград: Перемена, 2000. – С. 6-7.
- 2 Олянич А.В. Презентационная теория дискурса: монография. – М.: Гнозис, 2007. – 159 с.
- 3 Лутовинова О.В. Виртуальный дискурс как одно из направлений в исследовании киберпространство. Вестник МГУ. – Серия 1 «ЛИНГВИСТИКА». – 2009. – 30с.
- 4 Асмус Н.Г. Лингвистические особенности виртуального коммуникативного пространство: дис. канд.фил. наук: 10.02.05. – Челябинск, 2005. – 34с.
- 5 Баринаова С.О. Типология англоязычных сокращений, используемых в сети интернет: автореферат дис. канд.фил. наук: 10.02.04. – Воронеж, 2008. – 24 с.
- 6 Щипицина Л.Ю. Компьютерная-опосредованная коммуникация: Лингвистический аспект анализа. – М.: Красанд, 2010. – 296 с.
- 7 Әлкебаева Д.А.. Сөз мәдениеті. «Қазақ университеті», 2011 ж. – 176-179б.

УДК: 802.0:001.4:001

Г.Р. Нурекешова, И.Т. Канаева
Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата
Кызылорда, Казахстан
i_kanaeva@mail.ru

THE ROLE OF SCIENTIFIC AND TEXTUAL MEANINGS OF TERMS IN ARTICLES FOR COMMUNICATION

One of the end-results of a researchers' activity is a scientific publication of their works. This main goal is to ensure that the author's work is available to other researchers and to assert his competency in the chosen field of research. The language of the scientific articles characterizes the presence of a variety of lexical components, represented by general literary vocabulary, general scientific terminology and special terms. Terms are the main informative units of the language of a scientific article. This article is characterized by several functional features, the importance of a scientific article to the readers and also it considers the various types of publications, describe the typology of scientific terms and frequently used words that organize common lexical units. And also in this article, the lexical units are described that show the objectivity of scientific information with some given examples.

Key words: scientific style, the problematic situation, communication tools, lexical units, the term, scientific articles, functional style, terminological vocabulary.

Introduction

The article is a material about the important phenomena in communication, which include facts as the main role in the communication. In the article, it presents that the most important things are phenomenon and an issue, and to an extent, argument, motivation for actions are fully applied including all types of text use such as narrative, description and the thoughts that occurs (take the place). One of the features of the article is to develop the specific idea. There are the logical thoughts and the feasibility of the evidence, the accuracy of the sentences and the nodes which are the main focuses in the article. The thoughts of the article created from the association and nodes are the writer's thinking. Gradually the author accumulates all of materials then, tries to connect the reader with the current issue, in such a way it creates eagerness for the reader along with providing the information about the issue discussed. Then the author identifies the meaning of her logical arguments and tries to convince the accuracy of her creation. However, the author pays attention not only the evidence of logic, but also to the emotional impression.

Scientific articles have a high degree of communication in terms of access to the user through subject indexes, information retrieval systems, and the global computer network Internet. On the other hand, scientific article is characterized by the tasks of not only reflecting, generating transmission, preserving and processing scientific information, constructing intercultural information and research relations and interaction, but also providing the necessary conditions for realizing the essential links of the language of scientific and pedagogical communication as a system with the surrounding world (new information and communication technologies, culture, development of modern science).

Interestingly, the modern era of the development of information and communication technologies has seen the translation of scientific publications into electronic media and their placement in the global Internet, such a characteristic of the title of a scientific article as its communicative nature is important. Subsequently, in the era of global information and computer communications, the high degree of communicative nature of the name of scientific and pedagogical status undoubtedly facilitates its access to the user through the subject information systems of information retrieval systems and provides access to the world's pedagogical experience, knowledge and potential.

Subsequently, in the era of global information and computer communications, the high degree of communicative nature of the name of scientific and pedagogical status undoubtedly facilitates its access to the user through the subject information systems of information retrieval systems and provides access to the world's pedagogical experience, knowledge and potential.

In addition, the authors under review in the field of pedagogy and education, share their experience, and the results of their research and teaching as well as research.

According to the stylistic features of the text of the article , there are two large groups which are classified as follows:

- scientific articles adapted to the style. This article differs because of its language identification, abundance of terms, defining the nature of the author's depth of logical thinking and the abundance of ability to "add" information.

- free articles that can be viewed. The author's "me" works active in such publications and reflecting art tools, images, also, the spoken language lexicon is used freely.

Linguistic features of articles in terms of language use in all its diversity, the terminological vocabulary of English-language scientific articles appears as a multitude of diverse linguistic elements (one-component, two-component, polycomponent terminological units, terms of abbreviations).

This situation is carried out in the result of styles' interaction and classification of genres.

According to the description, functional language styles will be created on the basis of occasion of the external use of the language (extralinguistic) and there are language tools which determine its specificity.

Language tools of this style are divided into two groups. The first group consists of language tools that produce stylistic paradigm of language and it includes stylistic painting tools, stylistic variants and synonyms. To on the other hand, the second group refers to functional language tools that can be used more in a different kind of styles.

Functional styles created by the merger of functional language tools and a neutral language tools.

From this point of view, there is a number of classifications of functional styles, such as:

- 1) Scientific style (brochures, articles, other scientific publications);
- 2) Official style (documents and papers);
- 3) Newspaper style (mass media)
- 4) Belles-letters style (genre of creative writing);
- 5) Publicist style (essay, public speech) [1].

In the process of translating the article into English the Belles-lettres style takes a special place than the scientific style. During this period, the color of stylistic language tools will be differing.

Overall, only one language tool can be used in all types of style, but its role will be differ in each style. Therefore every style has its main and additional features. For example, the main and regular sign of scientific style is the usage of more terms and also imagery is the main feature of Belles-letters style.

In addition, during the translation every kind of functional style expresses language concept as an important genre. Currently, this phenomenon is often observed in the process of collecting materials.

The language of the scientific article characterizes the presence of a variety of lexical components which presented general literary vocabulary, general scientific terminology of special terms, the whole field of pedagogy and education, and stylistically colored vocabulary, creating its unique specificity and distinguishing from the languages of other sub-genres and genres.

The lexical layers are presented in the texts of scientific and pedagogical articles in different context conditions express different meanings for describing the various characteristics of the pedagogical process, basic and additional information about it.

As a rule, they are connected with the aspiration of the authors of scientific pedagogical articles to identify, as completely and more clearly as possible, several variants of the development of pedagogical situations, to share opinions on existing methodological technologies, to make proposals for their development and implementation, and to share experience in solving this or other learning problems.

Various words of the exponents are characteristics of the English scientific pedagogical article. Such words in modern foreign linguistics have received different names, for example, text structuring words, content and functional words, discourse markers. As the words of D.Kristal, the words organizers are part of the language system of modern English, which are used to "express the movement of thought" [2].

However, it can also be done on a small scale, and most curriculum design is like this, being done by teachers to prepare or improve a course that only they will teach.

By the words of the organizers of English texts of scientific and pedagogical articles include, introducing a logical context of the words that intentionally emphasize the course of logical thought indicate the sequence of arguments (firstly, secondly, finally, second, so, etc.) [3].

Firstly because of that, we will be able to combine more traditional language learning activity with communicative activity, all combined in the same Internet software. I don't know what it will be called, but I think we're going to bridge the gap between internet-based learning activity and language learning software.

Secondly expanding the above considerations on the pedagogical phenomena under consideration, facts, processes (in addition, also, furthermore, additionally, etc.) have taken new discourse.

Further it will be more likely to attend to the content (meaning) of the text, rather than merely focusing on grammatical aspects. If your students do not find their books interesting or exciting, advise them to stop and find other books they may enjoy more.

Also, difficult vocabulary (e.g., kidney dialysis machine) and complex grammatical structures have been removed or replaced.

In addition, the use of ethics cases develops critical thinking skills readily transferable to other areas of a student's life, both in and out of the classroom.

Confirm the above reflections (thus, therefore, obviously, similarly, in fact, etc.)

This policy did **in fact** break down, slightly on occasions when two "especially weak" students sought clarification outside of class. **Therefore**, teachers were expected to replicate this environment in their classrooms. In other words, students were to be encouraged to interact with each other freely through activities that were motivating and resembled language use outside the classroom.

Deny the above considerations (yet, on the other hand; however, rather, though, although, despite, on the contrary, alternately, nevertheless, etc.)

However, the future is unpredictable. **On the other hand**, because English is a tool for international communication and because it forms the basis for constructing cultural identities, many local varieties could instead to develop. **Rather**, we must focus instead on language assessment. Yet in dealing with this complex task, many teachers continue to focus mostly on teaching the use of functional connectives such as conjunctions and conjunctive adverbs, overlooking another important element responsible for basic text cohesion: content lexical ties. **Despite** some early proposals in respect to the curriculum developmental view for language education and some more recent texts on this topic, the curriculum development perspective in language education, particularly in methodology, has been rarely mentioned. **On the contrary**, the process of development for courses based on authentic materials requires longer time frames and more complex designs than it does for textbook-based courses [4].

Activate the attention of the reader. These include, in particular, lexical units with a positive connotation such as: important, impact, success, successful and others indicating the receipt of highly effective results or the implementation of highly effective pedagogical practice (and other evidence of the receipt of high performance results and the implementation of highly effective teaching practice).

During group work, if the teacher does not check how **successfully** the groups complete their tasks, some of the groups or individual students within groups are likely to go off task. If a number of students are permitted to remain off-task for even a short period of time, group work becomes less focused for the entire class.

As words, there are such lexical units as the suggest, argue, assume, state, support, opine, note, know, etc., which state the objectivity of scientific and pedagogical information.

Form, style, register and semantically use of words in scientific articles

They **suggest** a need for more fundamental training in vocabulary, especially **in** terms of word semantics **in** context and word collocations. Carrel **argues** that cohesion is not coherence because the latter involves not only the writer, but also the reader. Long **stated**, that "methods don't matter because they don't exist"; **supported** criticisms of the profession and its preoccupation with methods [5].

In the texts of scientific and pedagogical articles, lexical units are often used, such as: for example, for instance, for clarification, see an example, chart and figure, diagram which confirming or illustrating a particular pedagogical fact, phenomenon or event.

In poetry it is not unusual to find the sustained use of lexis from a particular semantic field throughout the work. In Emily Dickinson's "Taste a Liquor Never Brewed", for instance, twelve of

the sixteen lines contain references to... For example, we learned that the human brain weighs two to three pounds and is about the size of two fists [6].

Units of common vocabulary and general scientific terminology are often confused in the texts of English-language scientific articles. As a result, a new pedagogical terminological vocabulary appears. So, in particular, special meanings peculiar to scientific and pedagogical communication acquire such common words such as learning, teaching, instruction, etc.

The recognition of the importance of incidental **learning** does not preclude, however, the exploration of ways in which vocabulary **learning** can be enhanced through direct **teaching**. Meaningful **instruction** should of course include the explicit **teaching** of word meanings and discussions about words and their prefixes, suffixes, and roots [7].

The orientation of scientific and pedagogical articles on the analysis and solution of a problem of communication, as an explanation of the problems of the methods and approaches to determine fairly widespread use of general scientific terms, such as, in particular, method, methodology, approach, research, etc.

For example: (old) method, research (methods), new (method), (cognitively oriented) method, (prevailing) method, methods (for carrying out civic learning projects), method (of practice organized elements and obtaining meaning); (teaching) methodology, methodology (in TE SOL), methodology (of an extensive reading program); scatter fire (approaches) to language teaching, (approaches) to language learning, content based (approaches) to language learning and teaching, (research) methods in language teaching.

Also, the stylistic characteristics of scientific articles are enriched by acquiring general scientific terms such as: approach; problem; strategy, method; So, in particular, nowadays various methodological approaches of teaching foreign languages are developed (language: education / language instruction program; models) which aimed at the formation and development of language skills.

Among of them are such as the vocabulary immersion approach, The Word Wall approach.

We describe a **vocabulary immersion approach** Green's Word Wall, which provides teachers with a versatile mechanism for-promoting vocabulary growth in their classrooms. The Word Wall **approach** expanded upon in the remainder of this article easily accommodates the three principles of vocabulary learning that were just introduced [8].

It is revealed that the effectiveness of the language of professional scientific and pedagogical communication within the framework of a scientific article is provided not only by the association of general literary and general scientific lexical units, which characterized by the complexity of the device. It is also connected with the development of special terminological vocabulary of terms and terminological word combinations.

As Ter-Minasova noted correctly that "... linguistic communication and the realization of the two main functions of the language - messages and influences are caused by the interaction of free and connected linguistic units, and the associated, stable complexes reproduced in speech in ready form prevail in all functional styles, and those varieties of styles, which are completely oriented to the message function (scientific, business, etc.) which are globally cliched [9].

The lexical layer of terminological vocabulary participates not only actively in the ordering of information received from outside in the framework of the scientific article. It also predetermines the imparting of experience to individual pedagogical phenomena and processes which accumulated in individual pedagogical cultures.

English-language scientific article is the most representative vocabulary of terminological nature, which carries a thematic load within the framework of the perspective on teaching and innovating in the teaching of English as a foreign language/second language. This is due to the well-known feature of the language of science which is more pronounced character code rather than the language of everyday communication. Furthermore as rightly pointed out by R. J. Kobrin, the terminology is the part of vocabulary, which is most sensitive to external influences and is therefore most pronounced effect of society on language. The greatest reflection of this

phenomenon finds in the development of terminology which is produced as the formation of a scientific discipline. For example (lexical) approach, (cognitive) approach (to language learning), and (interactive) approach (to language pedagogy States).

The terms are the main informative units of the language of the scientific and pedagogical article. Proceeding from the fact that mastering the subject competence, familiarization with new knowledge occur in the process of studying a scientific article, which should be understandable to the addressee in terms of understanding the meaning of terms. The authors of scientific articles in the field of pedagogy and education use one or another model for the definition of the term.

Conclusion

Peculiarities of using the terminological vocabulary in the texts of English scientific articles are related to the specifics disclosed in their specific theme of research, in particular research presented on the problems of teaching English as a second or foreign language, best practices and innovation in this area.

A scientific article in the modern English language is characterized by the functioning of high-frequency terminological nominal word combinations, because it is this type of terms that names processes and phenomena, scientific and pedagogical reality, form the basis of scientific communication.

At the same time, adjectives and participles take big part terminologies which are dependent elements of two-component and multi-component phrases that are most often found in the texts of English-language articles on scientific problems.

The language of the scientific article, which acts as a specially organized material performing a variety of functions in the system of scientific communications, characterizes the presence of such layers of vocabulary as general literary, general scientific and terminological.

They reflect the accumulated social and cultural experience of the speakers of this language, the existing continuum of educational and scientific traditions, values, cognitive and individual experience, in addition to, the total set of resources lexical means (remedy) in the English scientific article reflects traits such as social status of the author, individual linguistic creativity, communicative strategies, the importance of reporting to the readership of the diversity of its past and present scientific and pedagogical experience.

Different lexical tools are the most important aggregate tools used in the English-language scientific articles and it is aimed at a wide audience of readers for establishing of an effective, influential professional communication.

The universe of a variety of lexical means (remedy) that operate in the texts of English scientific articles are potentially important for effective implementation, which is intended for a wide readership multicultural global scientific community, professional communication.

Formally meaningful and lexical means of realizing the author's intent to attract the attention of the reader are discussed such as substantiation of the importance of various scientific ideas, concepts, theories, and approaches. Achievement of the communicative goal of fixing the author's belonging to the scientific environment of highlighting the most significant scientific information of the subjectively evaluative attitude towards the scientific phenomena described.

The variety elements of functional style combines in the usage of language and then multipart style phenomena will continue to appear communication.

References

- 1 Қанабекова М. Қазақ тілі стилистикасының негіздері / оқулық, «Қыздар университеті» баспасы Алматы, 2013
- 2 Crystal D. English and the communication of Science, 2006.
- 3 Кожина М.Н. О специфике художественной и научной речи в аспекте функциональной стилистики / М. Н. Кожина. Перм. ун-т, 1986. –169 с.

- 4 Richards J. 1984. Methodology in the new millennium [text] / Richards J. English teaching forum, October 2006
- 5 Nunan D. An introduction to Task Based Teaching [Text] / Nunan D. - Cambridge, Cambridge University Press, 2004
- 6 MaryAnn Christison, Brain-Based Research & Language Teaching [text] / English Teaching Forum Magazine January 2002, Volume 40, Number 2
- 7 Carter R. 1988. Vocabulary and language teaching [Text] / Carter R. McCarthy T. -N.Y. Longman
- 8 Green J. 1993. The Word Wall: Teaching vocabulary through immersion [text]. Ontario, Canada Pippin Publishing Limited.
- 9 Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация [Текст] 2000. - 259 с.

Одним из основных результатов деятельности исследователя является научная публикация. Главная цель научной публикации в том, чтобы сделать работу автора достоянием для других исследователей и обозначить его приоритет в избранной области исследований.

Язык научной статьи характеризует наличие разнообразных лексических компонентов, представленных общелитературной лексикой, общенаучной терминологией и специальными терминами. Термины представляют собой основные информативные единицы языка научной статьи. А так же здесь рассматриваются многообразия видов изданий, где описывается типология научных терминов и часто употребляемые слова, которые организуют общие лексические единицы. Дается описание и приведены примеры того, что лексические единицы показывают объективность научной информации.

One of the main results of the researcher's activity is a scientific publication. The basic aim of the scientific publication is to create the conditions for other researchers to be introduced and to prioritize his/her research key sphere.

The chosen language shows the presence of various lexical components represented by the standard vocabulary, scientific terminology and special terms. Terms are the informative resources of the article. Here you can see a great number of different publications with special terminology explained. In addition the description of terminology given which shows the object of scientific information.

ӘОЖ 811(510=512.122)

Ж.Т. Мамырханова, Т.В. Шим
 М.Х. Дулати атындағы мемлекеттік университеті
 Тараз, Қазақстан
 zhamila-4@mail.ru

ҚЫТАЙ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ТІЛІНДЕГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРДІҢ ТАРИХИ- ӘЛЕУМЕТТІК, ҚОҒАМДЫҚ-МӘДЕНИ СЕБЕПТЕРІ МЕН СИПАТЫ

Қазақтар Қытайға қоныстанғаннан бергі ұзақ уақыт аралығында алты-жеті ұрпақ ауысып үлгерсе де, әлі күнге дейін Қытай жеріндегі қазақ диаспорасы өзінің ұлттық қасиетінің басты элементі – ана тілін сақтап келеді. Олардың сөйлеу тілі фонетикалық, лексикалық, морфологиялық жағынан біршама өзгешеленгенімен, қазақтың біртұтас халықтық тілінен оншалық алыстап кеткен жоқ. Бұған себеп болып отырған жағдаяттардың бірі – Қытай қазақтарының ұлттық мәдениетті ұмыт қылмай,

қастерлеп қадір тұтатыны. Бұл мақалада Қытай қазақтары тілінің қазіргі жағдайы және ерекшеліктері қарастырылған.

Түйін сөздер: көшпенділер, билингвизм, территориялық диалект, әдеби тіл, сөйленіс, тілсаясаты.

Қазақ халқы ықылым замандардан бері өзінің ана тіліне өте жауапкершілікпен қараған. «Ана тілі халық болып жасалғаннан бері жан дүниесінің айнасы, өсіп-өніп, түрлене беретін, мәңгі құламайтын бәйтерегі», - деп Жүсіпбек Аймауытұлы айтып кеткендей, қазақ үшін ана тілі мәңгі жасайтын тірек іспетті. Тарихтан белгілі қазақтар Қытайға қоныстанғаннан бергі ұзақ уақыт аралығында алты-жеті ұрпақ ауысып үлгерсе де, әлі күнге дейін Қытай жеріндегі қазақ диаспорасы өзінің ұлттық қасиетінің басты элементі ана тілін сақтап келеді. Олардың сөйлеу тілі фонетикалық, лексикалық, морфологиялық жағынан біршама өзгешеленгенімен, қазақтың біртұтас халықтық тілінен оншалық алыстап кеткен жоқ. Бұған себеп болып отырған жағдаяттардың бірі – Қытай қазақтарының ұлттық мәдениетті ұмыт қылмай, қастерлеп қадір тұтатыны. Мәдениет – ұлттың жаны, оның тірегі және бірлігі. Қазақ қашан да мәдениетке, әдебиетке аса мән беріп отырған. Көшпелі өмір салтын ұстанған бабаларымыз тіл мәйегін сақтау мақсатында ауыз әдебиетінің үлгілерін сол қалпында ұрпақтан-ұрпаққа мирас етіп отырған.

Өмірдің түрлі ережелерін, салт-дәстүрлер мен рәсімдерді сақтау адамның этникалық ерекшелігін айқындап, өзін белгілі бір қауымның бөлшегі ретінде қарастыру үшін маңызды. Қытайда ШҰАА әлеуметтік кеңістігінде көптеген өмір салттары, мәдениеттер мен діндер араласып кеткеніне қарамастан, қазақтар өздерінің ата-бабасының мұраларын сақтауға және одан әрі дамытуға аса көңіл бөліп келеді.

Қазақтар Қытайға қоныстанғаннан бергі ұзақ уақыт аралығында алты-жеті ұрпақ ауысып үлгерсе де, әлі күнге дейін Қытай жеріндегі қазақ диаспорасы өзінің ұлттық қасиетінің басты элементі – ана тілін сақтап келеді. Олардың сөйлеу тілі фонетикалық, лексикалық, морфологиялық жағынан біршама өзгешеленгенімен, қазақтың біртұтас халықтық тілінен оншалық алыстап кеткен жоқ. Бұған себеп болып отырған жағдаяттардың бірі – Қытай қазақтарының ұлттық мәдениетті ұмыт қылмай, қастерлеп қадір тұтатыны. Мәдениет – ұлттың жаны, оның тірегі және бірлігі. Өмірдің түрлі ережелерін, салт-дәстүрлер мен рәсімдерді сақтау адамның этникалық ерекшелігін айқындап, өзін белгілі бір қауымның бөлшегі ретінде қарастыру үшін маңызды. Қытайда ШҰАА әлеуметтік кеңістігінде көптеген өмір салттары, мәдениеттер мен діндер араласып кеткеніне қарамастан, қазақтар өздерінің ата-бабасының мұраларын сақтауға және одан әрі дамытуға аса көңіл бөліп келеді.

Қазақтың киіз үйін құрып, оның ұлттық нақышта безендірілуіне мән берген шеттегі ағайын өскелең ұрпақтың санасына бабаларымыздан келе жатқан құнды қазынамызды дәріптеп отыр. Ел аузында «Қазақ кестесінің мекені» атанған Қытайдың Санжы облысына қарасты Мори қазақ автономиялы ауданында әлемдегі ең үлкен киіз үй жасалып, алып сырмақ тігілді. Қытай журналистері жарыса жазған жаңалықтарға сүйенсек, Шыңжаңның Мори ауданында тігілген киіз үйдің жалпы диаметр көлемі – 1175 шаршы метр, биіктігі 18,5 метр болып, күлдіреуіштен басқұрға дейін 13,5 метрді құраған. Керегесінің биіктігі – 5 метр, уықтың ұзындығы 6 метр болған алып ақ орда шаңырағының диаметрі 8,5 метр екен. Ал киіз үйдің төріне салынған сырмақтың диаметрі – 32 метр, айналма ұзындығы 101 метр ұзындықта болып, жалпы көлемі 803,8 метрді құраған. Оған 2000 адам малдас құрып отыруға болады. Мори аудандық үкіметінің қолдауымен сондағы «Меруерт» кестешілік кооперативі шеберлерінің қолынан шыққан киіз үй мен сырмақты дайындауға 5 млн. юаннан (шамамен 850 мың АҚШ доллары) аса қаражат жұмсалған. «Меруерт» кестешілік кооперативінің басшысы Азат Әбейұлының айтуынша, тек сырмақты тігуге 32 адам 3 ай уақыт жұмсаған. Ұзындығы – 3,37 метр, етегінің кеңдігі – 12,30 метр, елу қатпарлы үлкен қазақ көйлегі «Гиннес» рекордтар кітабына енгізілді.

«Ата салтым – асыл қазынам» демекші, ата мекеннен алыста жүрсе де, қазақтың салтымен құда күтіп, келін түсіріп, беташар жасап, дәстүрімізді жалғастырып келеді. Ұрпаққа үлгі-өнеге болар жөн-жоралғыны көбіне қазақтың көпті көрген қарияларының аузынан естуге болады. Қазақ халқының даласындай дархан пейілі мен қонақжайлық қасиеті туралы ХІХ ғасырдың аяқ кезінде Ресей зерттеушілері: «Қазақтар осы уақытқа дейін жылы жүзділігімен, қайырымды ақкөңілділігімен және қонақжайлылық қасиетімен таңғалдырады. Мұның өзі олардың сүйегіне ежелден сіңіп кеткен керемет асыл қасиет», – деп жазған екен. Алыстан келген қонақты құдасындай күтетін қазақ мың жылдық құдаларына құшағын ашып, төс қағыстырып, ерекше құрмет көрсеткен. Бұрынғыдан келе жатқан дәстүр бойынша ауыл ақсақалдары қадірлі меймандарға аса үлкен ықыласпен төр ұсынған. Бұл – халқымызда атадан балаға мирас болып келе жеткен ежелгі әдет-ғұрпымыздың бірі. Қытайда соңғы жылдары аз ұлттардың мәдениеті мен тарихын тереңірек насихаттау мақсатында арнайы бағдарлама қабылданған. Осы арқылы мемлекет аз халықтардың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын сақтауына ерекше мән беріп отырған көрінеді. Мәселен, қазақ халқының ұлттық құндылықтарын дәріптеу тұрғысында Алтай қалалық әкімшілік мекемесінің қолдауымен тұңғыш рет төрт бөлімнен тұратын «Көш жолында» және «Ағажай» атты көлемді шығармалар сахналанған. Сондай-ақ қазақтардың тарихынан тереңінен сыр шертетін Алтай қазағының саз-сырнай мұражайы ашылып, сырттағы қандастарымыздың рухани көкжиегін кеңейтіп жатыр.

Зерттеу жұмысымыздың нысаны – Қытай қазақтарының тілдік ерекшелігі. Бір байқағанымыз – қытай қазақтарының тіліндегі қолданып жүрген сөздердің басым көпшілігі қазақ әдеби тілімен бірдей. Сондықтан өзгешеліктерді сөздік құрамдағы кейбір элементтерден ғана іздеуге тура келеді. Мысалы: *бүліншілік салу* – әдеби тілде *бүлік салу*; *шеке қарау* – әдеби тілде *шекеден қарау*; *езіп малтау* – әдеби тілде *малтасын езу*; *көзайдан болу* – әдеби тілде *көзайым болу* т.б. [1, 232].

Қытай қазақтары тілінің саф күйінде сақталуының басты бір себебі олардың Қытайға қоныс аудару үдерісінің әдеби тіліміздің әбден кемелденген кезімен тұспа-тұс келуімен байланысты. Өйткені осындағы қазақтардың тілінде жергілікті ерекшеліктермен қатар қазіргі халықтық тілімізде ескі болып қолданыстан шыққан сол кездердегі байырғы сөздердің біразы әлі де сақталып қалып отыр. Бұған қоса тілдің ішкі даму заңдылығының өріс алуы, соңғы сексен жылдан бері мектеп, баспасөз, радио, театр т.б. рухани мәдениет саласының құралдары арқылы Қазақстанның игі ықпалы болуы сияқты факторлар да тілдің таза қалпында қалуына септігін тигізді. Аталған себептердің әсерімен мұндағы қазақ тілі қаншалықты сақталғанымен де, оның өзі ұзаққа бармай өзгерістерге ұшырайтынын жоққа шығаруға болмайды. Тіл – тірі ағза сияқты динамикалық құбылыс, үздіксіз дамып отыратын үдеріс. Лексикалық құрамның өзгеруі – сөз мағынасының өзгеруімен орайлас қозғалыс. Сөз мағынасының өзгеруі тілдің сапалық деңгейін арттырады. Ғалымдардың пайымдауынша, заман ағымына қарай сөз мағынасы мүлде жаңарады, оның бірде аясы кеңейе түседі, бірде тарылады. Дәуір өзгерген сайын адам баласының ұғым-түсінігі де дамып, өзгеріске ұшырайды. Басқа тілден сөз алу сөз жасау және сол сөздің мағынасын, қызметін кеңейту арқылы жаңа ұғымды көрсету деген сөз. Қытай қазақтары тілінің ерекшеліктерін сөз еткенде олардың басынан кешкен сан алуан тарихи, саяси және әлеуметтік-экономикалық жағдайларды ескерген жөн. Санамалап айтар болсақ: біріншіден, Кеңес Үкіметі тұсындағы саяси-әлеуметтік қарама-қайшылықтардың салдарынан ата жұртпен қарым-қатынастың шектелуі; екіншіден, қазақ тіліндегі мектептер мен балабақшалардың, мәдени орындардың, баспасөз, теледидар құралдарының болмауы; үшіншіден, жазу графикасының араб, латынша болып, орыс кириллицасын түсіндіру қиынға түсуі; төртіншіден, қазақ тілінің тек отбасында ғана қолданылатын ауызекі қарым-қатынас құралы ретінде ғана қызмет атқаруы; бесіншіден, өздері мекен еткен тілдік ортаның әсері, яғни солармен тығыз қарым-қатынаста болуы т.б. Дегенмен осындай қайшылықтар мен әрекеттер бола тұра, қандастарымыз ана тілде сөйлеудің қатаң тәртібін сақтаған. Қытай қазақтары тілін қазақ әдеби тілі мен оның өзге

говорларынан оқшауландырып тұратын басты лексикалық ерекшеліктердің бірі – өзге тілдерден енген сөздердің молдығы.

Тілдің дамуында ішкі факторлармен қатар сыртқы ықпал да шешуші рөл атқарады. Сыртқы фактор дегеніміз – көрші тілдің әсері, басқаша айтқанда, географиялық ортаның ықпалы. Ішкі фактор болса, ол – сол тілдің ішкі даму заңдылығынан туған, оның табиғатына, жаратылысына тән өз бойындағы төлтума ерекшелігі.

Осы тұрғыдан алсақ, Қытайдағы қазақтардың қалай сөйлейтінін және олардың тіліне түрлі сыртқы фактордың әсері қандай екенін әрі ондағы қалыптасқан тілдік жағдаятты да қысқаша сипаттап өткеніміз жөн. Кез келген этностың өз ортасынан тыс жерде, өзге тілдік ортада өз тілін қалай сақтап, дамытатындығын анықтау – әлеуметтік тіл біліміндегі маңызды мәселелердің бірі. «Шет ел, шет жерді мекендейтін қазақтардың тілдік жағдайын зерттеуді дәстүрлі лингвистика, атап айтқанда, диалектологиялық тұрғыдан жүргізу жеткіліксіз. Оны әлеуметтік лингвистикаға тән әдіс-тәсілдерді пайдалану арқылы жүзеге асыру ләзім» [2, 51] – дейді Б. Хасанұлы.

Қытай қазақтарының тілін зерттеуде және ондағы қалыптасқан тілдік жағдаятты көрсету үшін мұндағы қазақы тілдік ортаның өмір сүру формасын анықтау қажет. Тілдің өмір сүру формасын, оның түрлерін анықтауға келгенде зерттеушілердің көзқарастары бір арнаға тоғыса бермейді. Мәселен, әлеуметтік тіл білімі саласын зерттеген В.А. Аврорин тілдің өмір сүру формасын былай түсіндіреді: «Это самостоятельные языковые структуры, естественно объединяющиеся в группы с различной иерархией по признаку общности материала и потому в принципе доступные пониманию в пределах одного народа, но различающиеся по уровню совершенства, универсальности и по преимущественным сферам использования» [3, 58].

Синхрондық тұрғыдан Қытайдағы қазақтар тілінің өмір сүру формасын **территориялық диалект** деп қарастырамыз. Орыс ғалымы В.Д. Бондалетовтың пайымдауына, «территориялық диалект» кеңінен таралған тілдің өмір сүру формасы болып келген [4, 153]. Көптеген зерттеушілер территориялық диалектіні және әдеби тілді біршама тұрақты құрылымдық форма және ұлттық тілдің әртүрлілігі деп санайды.

Қазақ тілінің диалектілері қазіргі кезде сөйленіс түрінде қалыптасқан. Сөйленістер қазіргі ұлттық тіліміздің варианты есебінде соны қолданушылардың қатынас құралы болып табылады. Қытай қазақтарының тілі шығыс сөйленістер тобында қаралады. Олардың тілі қытай халқының ортасында өз халқынан және оның басқа диалектілік топтарынан ұзақ уақыт оқшауланып қалған тіл ретінде өмір сүріп отыр. Диалектолог Ш. Сарыбаев бір халықтың территориясында орналасқан елдің сөйленісін *ауыспалы сөйленістер*, оның ішінде *тіларалық ауыспалы сөйленістер* деп бөледі. Ғалымның түсіндіруінше, қазақ тілінің диалектілері (сөйленістері) таза территориялық емес, территориялық-рулық сипатта. Территориялық диалект көбінесе рулық, тайпалық диалектілерді негізге алады, соған сүйенеді. Өйткені сол территорияда тілді қолданатын әр түрлі ру-тайпалар тұрады. Осының негізінде шығыс сөйленісі қазақтарды құрайтын рулар тілі ретінде зерттеле алады.

Қазақ тілі талай қиын-қыстау тарихи кезеңдерді басынан өткізді. Қазақ тілінің кейбір элементтері әрідегі ру-тайпалық қоғамға барып ұласады, шешімін содан табады. Сондықтан әрбір сөйленіс, диалект келесі бір сөйленіс, диалектіден және олардың өмір сүру формаларынан ерекшеленіп тұрады. Алайда сөйленістер тілдік ерекшеліктерімен қатар аймақтық жақындығы бойынша тіліміздің батыс, шығыс, оңтүстік сөйленістері болып топ құрайтыны белгілі. Бірақ бұндай жағдайда, яғни сөйленістер тобы күйінде олар тілдің өмір сүру формасы деп қаралмайды. «Халықтық ауызекі сөйлеу тілінде территориялық диалект немесе жартылай диалектілердің (полудиалект) формалары, облыстық койне кең қолданылса да, бұлардың ешқайсысы жалпыхалықтық қасиетке ие емес» [5, 93].

Диалектілік аймақтарда тілдің өмір сүру формасын, яғни Қытайдағы қазақтар тілінің қолданылу ортасын да анықтап кеткен жөн. Себебі жергілікті қазақтар бір-бірімен тайпалық-рулық жағынан да, территориялық жағынан да тығыз байланыста.

Келесі қарастырылатын мәселе – Қытайдағы қазақ тілінің тілдік жағдаяты. Мұндағы қазақ халқының тілдік жағдаяты көп тілді қоғамдағы әр түрлі факторлардың әсерімен тығыз байланысты. Бір тілді және көп тілді қоғамдағы тілдік жағдаят туралы, көп ұлтты мемлекеттегі әрбір тілдің жұмсалуды туралы зерттеу жүргізу – қазіргі кездегі лингвистикадағы маңызды мәселелердің бірі. Тілдік жағдаят жайында зерттеушілердің берген анықтамасы біркелкі емес. Әлеуметтік тіл білімі саласындағы В.В. Аврорин, В.Д. Бондалетов, А. Швейцер, Г.П. Степанов, А.Б. Никольский т.б. ғалымдар бұл ұғымды әр қырынан түсіндіреді. Қалыптасқан жалпы түсінік бойынша, тілдік жағдаятты анықтауда тілдік ұжымда қаралатын тілдік жүйе мен жүйеішілік жиынтық негізге алынады [6, 126]. Басқаша айтқанда, тілдік жағдаят дегенде белгілі тарихи кезеңдегі бір этностық бірлестіктердің қолданылатын тілдердің (тілдің өмір сүру формалары: территориялық, әлеуметтік диалектілер, койне, жаргондар) жиынтығындағы басқа тілдердің жұмсалуды түсінеміз [7, 131]. Қытай қазақтарының тілдік жағдайатын біз *екі тілді* немесе *қос тілді* сипатта деп білеміз. Себебі қазақтар тұратын аймақта негізгі тілдер – қазақ және қытай тілдері.

Костілділік (билингвизм) – қоғамда қалыптасқан тілдік жағдаяттың көрінісі. Билингвизм терминін ғылымға У. Вайнрайх тілдердің түйісуі (контакт) негізінде 1953 жылы енгізді. Б. Хасановтың пайымдауына, костілділік – белгілі бір территория көлеміндегі ұлтаралық қарым-қатынасқа түсетін белгілі бір этникалық қауымдастық өкілдерінің, бүкіл қоғамның әр түрлі жағдайда екі тілді алма-кезек немесе қатар қолдануы [8, 96]. Билингвизм жағдаятында генетикалық жағынан туыс, типологиялық жағынан жақын не болмаса генетикалық жағынан туыс емес, типологиялық жағынан алыс тілдер қатар келе береді. Бұрын жарияланған бір зерттеуде билингвизм жағдаятында қатар қолданылатын тілдердің бір-біріне өзара әсерлестігінің төмендегідей негізгі типтері көрсетілген: 1) туыс емес тілдердің әсерлестігі; 2) туыстығы алыс тілдердің әсерлестігі; 3) туыстығы жақын тілдердің әсерлестігі.

Бұл туыстығы алыс, жақын тілдердің немесе туыс емес тілдердің өзара әсерлестігі дегенде, М.А. Бородинаның пікірінше, көршілес туыс тілдердің бір-біріне әсері туыстығы жоқ көршілес тілдердің әсерінен әлдеқайда аз болмақ. Оны автор былай түсіндіреді: «Взаимодействия двух разносистемных языков связано в конечном счете с потребностью общения, лучшего взаимопонимания: легче ввести некоторые свои слова, звуки формы в чужой, очень трудный для понимания язык и тем самым сделать его для себя более доступным, чем изучить его таким, как он есть. Два низкородственных языка настолько друг на друга похожи и понятны на деле, в очень небольшой практике общения, что в этих случаях, естественно, отпадает потребность такого взаимопроникновения» [9, 29].

Біз қарастырып отырған билингвизм жағдаятының ерекшелігі – қолданылатын қос тілдің туыстығының алыстығында. Себебі қазақ тілі Алтай тілдері құрамына кіреді, ал қытай тілі Тибет тілдері тобына кіреді. Салыстырар болсақ, басқа түркі халықтарының арасында отырған немесе іргелес отырған қазақтар сол көршілес халықтың тілін тез игеріп алатынын білеміз. Мысалы, Қырғызстандағы, Өзбекстандағы т.б. тілі жақын елдердегі қазақтар.

Қытай қазақтарының көпшілігі ханзу тілін жақсы біледі. Қазақтар ана тілінде сөйлей отырып, қытай сөздерін, қытай тілі арқылы енген кірме сөздерді көп қолданады. Дегенмен оларда билингвизм жалпылық қасиетке ие емес. Қытай тілін білетіндердің көпшілігі – жоғары білімділер, ғылым, әкімшілік саласындағы қызметкерлер, мұғалімдер т.с.с. Мектепте қытай тілі оқылатындықтан, мектеп оқушылары да осы тілде түсінісіп, сөйлесе алады. Дей тұрғанмен, тұрғылықты қазақтар тұтастанып, қоныстас отырған халықтың тілін толық игеріп алмаған. Сондықтан Қытай қазақтары тіліндегі билингвизм құбылысын *топтық билингвизм* түріне жатқызамыз. Ал жергілікті қазақтардың қытай тілін толық игермеуінің басты себебі – қытай қазақ тіліне туыстығы жоқ болғандығы. Тілдердің топтастырылуы, олардағы жүйенің алуандығы, айырмашылығы туралы А. Байтұрсынұлы келесідей пікір айтқан: «Қазақтың тілі – түрік тілінің бір тарауы. Дүниедегі жұрттың тілі негізінде үшке бөлінеді: 1) түбіршік тіл, 2) жалғамалы тіл, 3) қопармалы тіл. Түбіршік тіл

түпкі қалпынан өзгерілмей жұмсалады, мәселен, қытай, жапон тілдері. Жалғамалы тіл – сөздің аяғына жалғау қосылып өзгерілетін тіл, мәселен түрік, фин тілдері. Қопармалы тіл – сөз түбірімен қопарылып, өзгерілетін тіл, мәселен, орыс тілі, араб тілі. Біздің қазақ тілі түрік тілінің бір тарауы болғандықтан, жалғамалы тіл. Қазақ сөзінің түбірі өзгерілмей, аяғына жалғау қосылып өзгеріледі».

Тіл саясаты, сондай-ақ білім беру саясаты – көп ұлтты мемлекеттің ұлттық саясатының ең басты бөлігі. Ол тілдің қолданылуына, даму барысына мүдделі түрде мемлекет тарапынан қоғамдық топтар арқылы ықпал етеді. Қазақтар тығыз тұратын ШҰАА елді мекендерінде қазақ тілінде дәріс беретін мектептер бар. Дегенменен соңғы жылдары «қостілді оқыту» дейтін жаңа бағдарламаға сәйкес қазақ мектептерінде сабақтар қытайша өтіле бастады. Тек қана қазақ тілі мен әдебиет пәнін қазақша өтеді, бұның жақын арада ондағы қазақ тіліне деген ханзу тілінің ықпалын күшейтетіні түсінікті дүние.

Ұлт өкілдерінің тіл қатынасы ұлттардың тұрмысының, мәдениетінің өзара әсері – сол халықтардың тіліне жаңа атаулар, кірме сөздер алып келетіні анық әрі ол заңдылық болып табылады. Өйткені лексика – тілдің ауысуға және өзгеріске бейім тұратын қабаты. Өзге тілдік элементтердің ену үдерісін сөз қылғанда Э. Хауген: «Кейбір тілдік бірліктер басқаларымен салыстырғанда оңай игерілетіні бұрыннан белгілі. Тіпті сөз таптарының өзі ішінде еркін игерілетіні зат есімдер болса, одан кейінгілері суффикстер, жалғаулар және ең соңында фонетикалық бірліктер игеріледі», – деп ескертеді [10, 372]. Жергілікті халықпен қарым-қатынас нәтижесінде Шыңжаң қазақтарының тіліне де қытай тілінен кірме сөздер көптеп енді. Мұндағы қазақтардың тіліндегі кірме сөздердің пайда болу кезеңін дәл анықтау қиындық тудырады.

Қытай қазақтарының тілі қазіргі кезде диглоссиялық жағдайда. Олардың тілі ұлттық тілдің нұсқасы ретінде диглоссияның кең тараған функционалды типіне сәйкеседі: ол – *территориялық диалект және әдеби тіл*. Қазіргі кезде әдеби тіл дегенді Еуропа ғалымдары «стандартты тіл» деп қарастырады.

Шыңжаң қазақтарының тіліне әдеби тілдің әсері бұқаралық ақпарат құралдары арқылы, Қазақстаннан шығатын мерзімді баспасөз, әр түрлі әдебиетпен таныс болу арқылы және жергілікті басылымдар арқылы жүріп отырады. Кейбір жастардың Қазақстанда жоғары білім алуы, тіпті аймақ көлеміндегі мектептерде білім алудың өзі белгілі деңгейде әдеби тілдің таралуына ықпал етеді.

Белгілі бір әдебиеттерде диалектіде сөйлейтін ортаға әдеби тілдің әсері телерадио, ақпараттық құралдар арқылы жүзеге асады деген көзқарас кеңінен қалыптасқан. Алайда аталмыш жайыттың өзі де шартты деуге тура келеді. Мәселен, орыс тілінің диалектісінде сөйлеуші үшін тілдің әдеби формада берілген телерадио тілін толық түсініп, қабылдау оңай емес. Өйткені бұқаралық ақпарат құралдарының тілі әдеби формада болса да, тыңдаушының қатысуынсыз диалог жүрмейтінін ескеру керек. Берілетін хабар-ақпаратты тыңдаушы монолог (тыңдаушы тарапынан жауап қайтарылмайтын, тыңдауға арналған сөз) формасында қабылдайды. Ал тыңдаушыға монолог формасында айтылған мағлұматты толығымен түсіне қою қиын. Мұндай жағдайда қабылдаушы реципиент берілген хабар-ақпарат мәтінін үлгі ретінде алып, оның сөйлеу мәнеріне еліктей алмайды.

Сөйлеу тілінде жергілікті ерекшеліктер көп байқалатын егде жастағы адамдар күнделікті телерадио хабарларды көп тыңдап, мерзімді басылымдарды көп оқыса да, диалектілік ерекшеліктерді көп қолданады. Өйткені әдеби тіл бұқаралық ақпарат құралдары бойынша жасанды сипатта монолог түрінде сөйленіс иелерінің тіліне соншалықты әсер ете алмайды.

Қорыта айтқанда, белгілі бір тарихи себептерге байланысты елден бөлініп, жырақтап қалған осы бір саны бүгінгі күнде миллионнан асқан қандастарымыздың тілі қандай дәрежеде, қандай сипатта екенін зерттеу, оны жалпы халықтық мемлекеттік қазақ тілі деңгейінің аясында қарастыру — бүгінгі тандағы басты мақсаттарының бірі екені ақиқат.

Тілді зерттеуші белгілі ғалым Б.Хасанов шетелдерде шоғырланған қазақтардың тілін, өмірін зерттеу қазақ тіл білімі үшін ғана емес, дүниежүзі әлеуметтік лингвистикасы үшін

мәні зор екенін атай келе, былай дейді: "Жер жаһанның 40 елінде қоныс тепкен қазақтың "қазақ" болып қалуының бірден-бір куәсі - оның сақталған тілі. Бұған дәлел сол — оның ана тілінің көптеген елдерде қазақ өмірінің төрт негізгі саласында, атап айтқанда, тұрмыста, қоғамдық өмір мен көркем шығармашылық, ауыз әдебиеті саласында тиянақты қолданылуы". Қытай қазақтарының тіліміздің, дініміздің, діліміздің таза сақталуына зор мән беріп отыруы көңіл қуантады.

Пайдаланған әдебиеттер

- 1 Бафин Б.А. Китайские элементы в языке казахов Синьцзяня. Автореферат диссер.филол. канд.наук. – Алма-Ата, 1973. – 33 с.
- 2 Хасанұлы Б. Ана тілі – ата мұра. – Алматы: Жазушы, 1992. – 272 б.
- 3 Аврорин В.А. Синтаксические исследования по нанайскому языку. – Л., 1981.
- 4 Бондалетов В.Д. Диалекты территориальные. Пензенская энциклопедия. – М.: Научное издательство «Большая Российская энциклопедия», 2001. – 155 с.
- 5 Сарыбаев Ш. Қазақ тіл білімі мәселелері. – Алматы: Арыс, 2000. – 624 б.
- 6 Сулейменов О. Пересекающиеся параллели (введение в тюркославиистику). – Алматы: 2001. – 109 с.
- 7 Құмарұлы Я. Алыстағы атамұра. – Пекин: Ұлттар баспасы, 2003. – 110 б.
- 8 Хасанұлы Б. Ана тілі – ата мұра. – Алматы: Жазушы, 1992. – 272 б.
- 9 Бородина М.А. Диалекты и региональные языки // Вопросы языкознания. – 1982. – №5, 29-38с.
- 10 Хаугэн Э. Диалект. Язык. Нация. – М.: 1966. – 670 с.

В данной статье рассмотрена проблема и особенности языка казахов Китая в настоящее время. В разных языках в связи с экономическими, политическими, культурными взаимоотношениями, общественным развитием, научно-техническими изменениями появляются новые слова и словосочетания, так, постоянно пополняется словарный состав языка. Если рассматривать язык с точки зрения современной лексической нормы, то следует отметить, что устаревшие древние слова, архаизмы, обозначающие вышедшие из употребления вещи, явления и понятия, оказываются в «архиве» истории слов. Таким образом, в словарном составе языка постоянно, бесперебойно происходят изменения. Поэтому в мире не существует языков, в лексическом составе которых нет элементов заимствования из других языков, абсолютно «чистого» языка нет в природе.

This article is devoted to the problem and peculiarities of the language of the Kazakhs of China at the present time. In different languages, in connection with economic, political, cultural relations, social development, scientific and technical changes, new words and phrases appear. The vocabulary of the language is constantly replenished. If we look at the language from the point of view of the modern lexical norm it should be noted that obsolete ancient words, archaisms, denoting things that have disappeared from use, phenomena and concepts, turn out to be in the "archive" of the history of words. Thus, the vocabulary of the language is constantly changing. Therefore, in the world there are no languages, in the lexical composition of which there are no elements of borrowing from other languages, so there is absolutely no "pure" language in the world.

А.С. Набидуллин¹, К.С. Алдашева²
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті¹
М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті²
Алматы¹, Орал², Қазақстан
kama_kz89@mail.ru

ОНЛАЙН СӨЗДІКТЕР: ЖАҢА СӨЗДЕРДІҢ ҚАЛЫПТАНУ ҮДЕРІСТЕРІ

Тілдің өмір сүруі қоғам өмірімен сабақтасып жатыр. Қоғамдағы барлық әлеуметтік, мәдени, тарихи өзгерістер тілдің лексикасында көрініс табады. Сөздік құрамда ең алдымен тілден тыс ақиқатта орын алып жатқан өзгерістер айқын байқалады. Жаңа құбылыстар мен түсініктердің тууы, жаңа нәрселердің пайда болуы жаңа атаулардың – неологизмдердің жасалуына алып келеді. Мақалада қазақ тіліндегі лексикалық инновациялар негізгі этнос өкілдерінің санасында орын алған өзгерістердің нәтижесі ретінде қарастырылады. Неологизмдердің тілде пайда болуы, орнығуының жалпы бейнесін көрсету мақсатында заманауи ақпараттық технология құралдарында орналастырылған www.sozdik.kz онлайн сөздігінің материалдары қарастырылады және талданады.

Кілт сөздер: тіл және қоғам, ақпараттық технология, тілді сақтау, қазақ тілі, неологизм, лексикалық инновациялар, жаңа сөздер, онлайн-сөздер, норма, кодификация, www.sozdik.kz.

Қазіргі кезде қоғам мүшелерінің кеңінен пайдаланып отырған қайнар көздің бірі – қазақша-орысша орысша-қазақша онлайн сөздік (sozdik.kz). Бұл сөздік – қазақ әдеби тілінің лексикалық құрамында соңғы 25 жыл көлемінде пайда болған жаңа сөздерді тіркеу, олардың пайда болуының мерзімін шамамен белгілеу, құрылымдық ерекшеліктерін танып-білу, қалыптана және нормалана бастаған тілдік бірліктерді ажырату, тұтастай алғанда жаңа сөздер туралы дер кезіндегі мағлұмат беру жағынан аса маңызды сала, лексикографиялық еңбектердің ауқымды түрі.

Қазіргі ақпараттық технология құралдарында «sozdik.kz» деген атпен орысша-қазақша және қазақша-орысша онлайн сөздік орналастырылған [1]. Мәліметтерді жинақтаудың, сақтаудың, басқару мен өңдеудің технологиясы болып саналатын, адамдардың еңбегін тиімді ұйымдастыруға, өзара қарым-қатынасты жеңілдетуге бағытталған бұл сала қазақ тілі мен мәдениетін таныту мен дамыту, қазақ тілін өз бетінше үйрену, аударма арқылы ісқағаздарының қазақ тілінде шапшаң жүзеге асырылуы үшін аса оңтайлы жол ретінде танылып келеді.

Онлайн сөздіктің лексикографиялық жүйе ретінде және пайдаланушыға ақпараттық материал бере алатын қайнаркөз ретінде, сондай-ақ қазақ тілін оқып-үйрену, сауатты аударма жасау бағытында да маңызды құрал екендігін атап өту қажет. Өйткені әлемдегі дамыған елдердің барлығында да дерлік электронды және онлайн жүйесіндегі аударма сөздік, біртүрлі түсіндірме сөздік үлкен сұранысқа ие. Мысалы, түркологияда, оның ішінде бір ғана татар тілінде, зерттеуші Г.Р. Чумаринаның көрсетуінше, «*berenche on-line tatarcharuscha su'zlek* (<http://www.suzlek.ru/>), Татарско-русский онлайн словарь (www.tatar.com.ru/tatarus.php), Онлайн словарь татарского языка *tatsoft* (<http://tatsoft.biz/vocabulary/translate>) Татарско-русский словарь новых слов и новых значений (www.chelny.su/down/file_75/) деп аталатын құралдар бар [2].

Электронды сөздік түзудің практикалық жағына теориялық тұрғыдан баға беруге арналған ғылыми тұжырымдар да жетерлік. Олардың қатарында R. Blain, B. Bougaraev, P. Bouillon, E.J. Briscoe, R.J. Byrd, N. Calzolari, M. Chodorow, K.W. Church, A. Clas, L. Clause, J. Clear, J. Dancette, Ch. Dupriez, D. Dutoit, J-L. Ferre, W.N. Francis, F. Gruhier, R.K.K. Hartmann, G. Hatherall, P. Hanks, T. Heth, M. Kay, P. Longuet, W. Meijs, J-F. Mostert,

Е. Picchi, J.A.H. Potet сияқты шетелдік авторлардың зерттеулерін атауға болады. Орыс тіл білімі мен түркологияда бұл мәселе төңірегінде ғылыми тұжырымдар жасап, практикалық және теориялық ұсыныстар айтқан ғалымдар еңбектері де бар (Л.Л. Нелюбин, Г.Р. Чумарина, И.Н. Ларченков, В.Д. Табанакова, М.А. Ковязина, В.В. Куканова, Е.В. Бембеев және т.б.).

Зерттеушілер электронды сөздіктердің негізгі артықшылықтары (әрине, оларды тасқа басылған «қағаз жүзіндегі» лексикографиялық еңбектермен салыстырады) мыналар деп есептейді: *көп функциялы болуы* – мысалы, сөздіктен жеке сөзбен қатар қосымшалардың қызметі, сөз таптары туралы мәлімет алуға болады; *өзектілігі және динамикалығы* – ақпаратты жаңартып, өзгертіп отыруға болады; *мультимедиа құралдарының қолданылуы*, яғни электронды сөздіктерде сөздердің айтылуын беруге болады, суреттер, анимация, бейнематериалдар, графикалық құралдар пайдаланылады; *сөздік қордың ауқымды көлемде болуы* – бұл артықшылықты көрсетушілер электронды сөздіктерде сөз «қағаз жүзіндегі» сөздіктермен салыстырғанда анағұрлым көп деген пікір білдіреді; *амбебаптығы* – бірнеше электронды сөздіктерді қатар пайдаланып отыруға болады; *сөзді іздеудің ыңғайлылығы* – сөздің бастапқы әріптерінен-ақ қажетті мағлұматты тез алуға мүмкіндік бар [2; 3; 4]; *сөздік қорды молайтуға мүмкіндіктердің болуы*, яғни пайдаланушы жеке адам өз тарапынан сөз қоса алады, қателерді жөндейді, басқа да түзетулер енгізеді [2, 265].

Л.В. Щерба, Ю.Д. Апресян, В.В. Морковкин сияқты ғалымдар көрсететініндей, лексикографиялық еңбектердің, оның ішінде түсіндірме және екітілді сөздіктердің басты функцияларының бірі – бір тілдегі сөз глоссарийлерін жинақтаумен қатар нормативті сипатта болуы, қоғам мүшелерінің білім деңгейі мен сөйлеу мәдениетін жоғарылатуға үлес қосуы [5; 6; 7]. Бұл тұжырымдардың негізінде лексикографиялық еңбектің қай түрінде болса да кодификациялау міндеті – бір тілге қатысты нормалық талаптарды, заңдылықтарды жүйелей отырып, осыны басшылыққа алу деген қорытынды қалыптасады. Бұл әсіресе қазақ тіліндегі лексикалық инновациялардың кодификациялану және нормалану үдерісі жүріп жатқан қазіргі жағдайда аса маңызды.

Зерттеуші М. Малбақовтың пікірінше, «тіл дамып, өзгерген сайын оның нормалары да өзгереді. Оның үстіне тілдік ортада болатын алуан түрлі сапалық өзгерістер тілдік нормаларға өте қатты әсер етеді» [8].

Нормалану және кодификациялану үдерісі ең алдымен лексикографиялық еңбектерде берілетін жаңа сөздерге тікелей қатысты. Осы себепті «sozdik.kz» версиясы материалдарынан 2000-ға жуық жаңа сөз, оның ішінде зат, мамандық, кәсіп, ұғым, құбылыс атауларын білдіретін номинатив аталымдар, заң, экономика салаларына қатысты, мәдениет пен әлеуметтік мазмұндағы терминдер, сондай-ақ ішінара биология, жануартану, физикалық география, астрономия атаулары (жалпы орта білім беру жүйесінде жаңа сөздердің оқытылып-үйретілуі, меңгерілуі дәрежесін анықтау мақсатында), күнделікті тұрмыстық атаулар іріктеліп алынды. Оларды іріктеуге негіз болған факторлар – жоғарыда аталған салаларға қатысты атауларды қазақыландыру үдерісінің тіл саясатына байланысты жүзеге асырылып жатқандығы, қазақ тілінің қолданылу аясын кеңейту мақсатында жекелеген тұрмыстық атаулар мен басқа да зат, ұғым атауларының қазақша баламасының қалыптаса бастағандығы және ұсынылатындығы. Осылардың электронды сөздікте қалайша берілгендігі және олардың нормалану мен кодификациялану үдерісіне үлесі мен әсері қарастыруды қажет етіп отыр, өйткені қалай болғанда да электронды сөздіктер нормаландыруды басшылыққа алатын лексикографиялық еңбектердің бір түрі болып саналады.

Онлайн сөздіктегі лексикалық инновацияларды жинақтау барысында мынадай жайттар анықталды:

– «sozdik.kz» версиясы материалдарына қазіргі қазақ әдеби тіліндегі орфографиялық, түсіндірме, екітілді сөздіктерге енгізілген, Мемтерминком тарапынан бекітілген терминдер тіркелген;

– электронды сөздіктерде «қағаз» түріндегі лексикографиялық еңбектерде берілмеген, яки орысша баламасы көрсетілген сөздердің қазақша вариантын ұсыну басым; мысалы, *құлақтандырма (анонс), тапсырыскер (клиент); талдампаз (аналитик); тәлімбақ*

(питомник); әрлем / әрлендірме / әрленім (дизайн); кепілақы / кепілақша / кепілберіс / кепілдеме / қардар (задаток); кепілгер (гарант); телнұсқа (дубликат); бітеме / дайындама (задел); басқаша айтқанда, сөздіктің лұғатын қазақыландыру үдерісі басшылыққа алынған;

– бір аталым үшін екі немесе одан да көп варианттар ұсынылған; мысалы, егей / жақтаушы / жебеуші / жоқшы / ие / қамқор / қамқоршы / қолдаушы / қорғаушы / саруар / сүйреуші (покровитель); жсазакешім / кеңшілік / кешірім / рақымшылық жасау (амнистия); уатқыш / ұнтақтағыш / ұнтағыш (дробилка), жаратылыстану / табиғаттану (естествознание); сілікпе / тоңба (желе); басытқы / дәмтатым / жеңіл тамақ / шайнама (закуска); баяндама хат / баяндау жазбахат / баяндау хат (докладная записка); жеңілгек / ілмек (запонка); бөгеліс / кептеліс / тоқталыс / іркіліс (затор); көзқалқан / көзқап / көз қалтқы (наглазник) және т.б.;

– сөздікті қазақ тілінің сөзжасам заңдылықтарының мүмкіндіктері толық ескерілген: мысалы, әрленім (дизайн), дәлелдеме (аргументация), безбендеме (баланс); тәртіптеме (режим); ақшалай жабдықталым (денежное довольствие); бұрандама (заклепка); бетбелгі / белгі бау (закладка); орамахат (бандероль); жүгіргіш (бегунок); желекжол (бульвар); жаяужол (тротуар); бітеугүл (бутон); рұқсатнама (виза); жарқылдақ (вспышка); өндірім (выработка); мадақтама (грамота); емдәм (диета); темірқашау (зубило); деректеметану / деректану (источниковедение); мөлшерлеуіш (дозатор) және т.б.; яғни жаңа жасалым жасау үдерістерінде белсенді деп танылатын қосымшалардың барлығы да дерлік (-ым; -ма; -қыш, -уыш; -нама; -тану; (варианттарымен бірге), сондай-ақ -хат, -жол, -жай, -бау, -гүл сияқты жаңа сөз тудыруда сөз-форма дәрежесінде қолданылатындар, сөз біріктіру мен сөз тіркестіру амалдары кеңінен жүзеге асырылған;

– жаңа сөздердің емлесіне қатысты бірізділік жоқ, бұл әсіресе біріккен сөздерді жазуда көбірек байқалады;

– басқа тілдердегі ұғым-түсініктер мен зат-бұйым атауларын беруде «қағаз» жүзіндегі нормативті лексикографиялық еңбектерге енгізілмеген, бірі сирек қолданыстағы, енді бірі жергілікті тіл ерекшеліктері болуы мүмкін сөздер берілген; мысалы, дәргей (прерогатива), идара (ведомство), ептеш, қарсап (анфас), кеуіт (бюст), кеуіт сомдау (лепка бюста); кәжең (дождевик); епелек (заклепка); қиып (квитанция); жолжүк қиыбы (багажная квитанция); үймерет (коттедж); епелек (заклепка); сұлбі (модель); модель машины → машинаның сұлбісі; ағлақ / ағлақиман (мораль); түпқойма; тығырық; үйкек (подставка); мәнзара (панорама); тоғанақ (упаковка);

– ғылыми терминдердің қазақша баламасы берілгенімен, сөз тіркесі құрамында ғылыми ұғым ретінде өзге тілдік атау алынған: Мысалы, сәулет өнері, сәулет академиясы, бірақ «строгая архитектура многоэтажных зданий» деген құрылым «гимараттардың архитектурасы»; саяжол / серуенкөше, бірақ «акациялы кең аллея»; шипажай, бірақ «жалпы түрдегі санаторий»; құлтемір, бірақ «өнеркәсіптік роботтар».

Лексикалық норма мағынасы немесе формасы өзара жақын сөздердің қатарынан нақты бір лексеманы дұрыс таңдауды, сөздің әдеби тілдегі мағынасын дұрыс қолдануды, белгілі бір коммуникативтік жағдаятта сөзді тіркес құрамында дұрыс пайдалануды білдіретіні белгілі. Бұл туралы академик Р. Сыздық былай деп жазады: «Сөздердің жаңа лексикалық бірліктер ретінде тілге енуі үшін әдеби норманың өлшем-межелеріне (критерийлеріне) сай келуін күту керек болады, яғни бұларды көпшіліктің дұрыс деп тануы, нормативтік сөздіктерге тіркелуі, жарыспалылықтан арылуы қажет» [9, 117-118].

Ал осындай белгілер түсіндірме, орфографиялық, терминологиялық сөздіктер мен басқа да анықтамалықтарда нақты көрініс табуы тиіс, сонда ғана лексикографиялық еңбектер өзінің басты міндеттерін – бір тілдің сөздік қорын жинақтап көрсетумен қатар білім беру, сауаттылыққа, сөйлеу мәдениетіне үйрету, сөйлеу барысында белгілі бір дағдыларды қалыптастыру, аударма жасау ісін жетілдіру міндеттерін толық атқара алады.

Лексикалық құрамның әлеуметтік өмірмен тығыз байланыста болуы, ұлттық тілдің сөздік құрамының қарқынды өзгеріп отыруы нәтижесінде лексикалық норма тілдің басқа нормаларымен (орфоэпиялық, грамматикалық, акцентологиялық) салыстыра қарағанда,

соншалықты императивті емес, басқаша айтқанда, қолданыс барысында соншалықты міндеттілікті жүктемейді. Сөз коммуникативтік жағдаятқа, стильдер ерекшеліктеріне, жеке тұлғаның авторлық қолданысына қарай әрқилы пайдаланылады, бұл әсіресе тіркестер құрамында анық көрінеді. Лексика тілден тысқары тұрған ақиқат шындықты бейнелейді, ол қоғамдағы, қоғамдық және еңбек қарым-қатынастарындағы, қоғамдық-саяси, мәдени-әлеуметтік оқиғалардағы даму сипаттарына қарай тез өзгеріп отырады. Жаңа сөздердің пайда болуы осыларға тікелей тәуелді. Осындай ерекшеліктер сөздіктердің қай түрінде болса да қамтылуы тиіс.

Электронды сөздіктердің «sozdik.kz» версиясында лексикалық параметрлер мен функционалды вариативтілік еркін қолданылған; бұл, әрине, сөздіктің осы түрінің өзіндік ерекшеліктеріне байланысты. «Sozdik.kz» версиясының авторы әрбір пайдаланушы бола алады. Ал әрбір жеке адам – субъективті тұлға; оның ойлауы-қабылдауы, білім дәрежесі, жас мөлшері, әлеуметтік деңгейі екінші жеке тұлғадан әр басқа. Оның үстіне қазақ әдеби тілінде номинатив атаулар мен ғылыми-әлеуметтік, мәдени-экономикалық терминдерді, заңға, шаруашылыққа қатысты, сондай-ақ тұрмыстық атауларды қазақыландыру ісіне қатысты қазақ тілді қоғам өкілдерінің көзқарастары мен пікірлері әртүрлі. Нақты бір жеке адам өзіне ұнаған (өзі ойлап тапқан, қайсыбір жазба басылымдардан кездестірген, өзі дұрыс деп есептейтін) сөзді «sozdik.kz» версиясына енгізе бергендігі байқалады. Бұған *аглақ / аглақиман (мораль); астатым / дәм-татымдық / дәмдеуіш / дәмқосар / тұздық (приправа); көлбегей / көлегей / қалқа / қорған / пана / таса (прикрытие); айрықша құқық / айрықша құқықтық / артықшылық / биік дәрежелілік / жеңілдік / пұрсат (привилегия); баға анықтамалығы / баға көрсеткіші / бағанама / бағатізбе / баға тізімі / нарық көрсеткіші (прейскурант)* сияқты дәлелдер бар. «Sozdik.kz» версиясына енгізілген бір ғана балама берілген лұғаттық қатар өте сирек кездеседі; барлық лұғатта дерлік кем дегенде екі балама бар. Зерттеуші Г. Чумарина бұндай жайтты «электронды сөздіктердің артықшылығы» деп есептейді [2, 268].

«Sozdik.kz» версиясындағы кемінде екі балама берілген қатарларды нормалық талаптар тұрғысынан қарастырғанда, мынадай мәселелер пайда болады: көптеген зерттеулерде лексикалық норма негізінен варианттылық құбылысымен байланыстырылады. Варианттылық – тілдің одан әрі дамуын көрсететін белгілердің бірі, варианттылықтың болуы – тілдің табиғи жағдайы, бұл әсіресе жаңа сөздер мен жаңа терминдерді қалыптастыру үдерісі жүріп жатқан қазақ әдеби тіліне тән сипаттардың бірі. Демек қазақыландыру үдерістері атқарылып жатқан қазіргі кезеңде абсолютті инварианттылық бола бермейді.

Онлайн сөздікте кем дегенде екі және одан да көп балама болуының себебі тілдегі синонимия құбылысына қатысты. Өйткені бір ұғым, зат атауы үшін берілген қатарларды синонимдік парадигмалар деп есептеуге болады, олар «sozdik.kz» версиясында функционалды қызмет атқарады, яғни сөз тіркестеріне байланысты әр басқа синоним қолданылады. Мысалы, «покровитель» сөзі үшін *егей / жақтаушы / жебеуші / жоқшы / ие / қамқор / қамқоршы / қолдаушы / қорғаушы / саруар / сүйеуші* сөздері алынған болса, олардың тіркестер құрамындағы қолданысы төмендегіше берілген: *покровитель влюбленных – гашықтардың саруары; покровитель науки – ғылым қамқоры; сильный покровитель – мықты қамқоршы; у него много покровителей – оның жебеушісі көп* [1].

Ал мәселеге норма тұрғысынан қарайтын болсақ, сөздіктің қай түрінде де болмасын, оның ішінде электронды сөздіктерде де синонимдердің орналасу тәртібіне қойылатын талаптар – доминант сыңарының бірінші орналасуы, яғни әдеби тілде функционалды жағынан бекітілген доминант сөздің алдыңғы қатарда тұруы, сақталуы шарт болып есептеледі. «Sozdik.kz» версиясында жаңа сөздерді беруде бұл жайт сақталмаған. Бұның бірнеше объективті себептері бар: «Sozdik.kz» версиясы «қағаз жүзіндегі» лексикографиялық еңбектерді және бекітілген терминдерді басшылыққа алғанын жоғарыда атап өткен болатынбыз; бірақ кейінгі жылдары жарық көрген «қағаз жүзіндегі» лексикографиялық еңбектерде жаңа сөздер толықтай қамтылмаған; екіншіден, әрбір пайдаланушы өз бетінше толықтырып отыратын болғандықтан, электронды сөздіктерде синонимдерді беру

талаптарының сақталмауы заңды; үшіншіден, бірақ бұл жайт пайдаланушы, айталық, аударма жасайтын адам өзіне ұнаған сөзді немесе синоним парадигмалардың біріншісі болып тұрған лексеманы пайдалана береді дегенді білдіреді. Бұған мына мысалдар дәлел бола алады: «*Арқақоржыныңды ал да, сапарға шық!*» (телеарнадан); «*При заказе особых закусок вы получите 3 литра янтарной напитки бесплатно – Ерекше тіскебасарларға тапсырыс кезінде кәріптас сусынның 3 литрін тегін аласыз*» (жарнамадан). Өйткені орысша-қазақша электронды сөздікте *арқақоржын* (рюкзак), *тіскебасар* (закуска) сөздері бірінші қатарда тұр; ал *кәріптас* «янтарь» деген сөздің қазақша атауы болып берілген. Ал пайдаланушы өзіне ұнаған, өзі қолайлы деп тапқан, яки болмаса алдыңғы қатарда тұрған сөзді ресми-іскери мәтіндерде, аударма жасау ісінде қолданатын болса, бұл нақты бір заттың, ұғымның ақпараттық, семантикалық көлемін дәл бере алмауы мүмкін, осының нәтижесінде қазақ сөйлеу мәдениетіне кедергі келтіретін жарнамалық мәтіндер, мазмұны түсініксіз аударма мәтіндер пайда болады. Осы себепті орысша-қазақша электронды сөздікте орыс тіліндегі немесе интернационалдық терминдерді бірнеше қазақша баламамен көрсеткенімен, тіркес құрамында көбінесе орыс тіліндегі баламасы пайдаланылады: Мысалы, «подставка» сөзі үшін *астына қойылатын сүйемел / түпқойма / тығырық / үйкек* қатарлары көрсетілген; бірақ жарнама жасаушы немесе «подставка» сөзі қатыстырылған мәтінді қазақ тіліне аударушы осы аталғандардың бірін таңдауда қиындықтарға тап болады; бірінші балама – түсіндірме мазмұнында; екінші балама – түпнұсқа тілдегі сөздің семантикасына сәйкес келмейді; үшінші баламаның негізгі мағынасы – «тупик»; соңғы балама – «қағаз жүзіндегі» лексикографиялық еңбектерде, оның ішінде түсіндірме сөздікте мағынасы анықталмаған; «*зат / нысан / объект*» қатарлары болғанымен, тіркестер құрамында орыс тіліндегі сөз қолданылған: *инвентарный объект – түгендемелік объект; комплектный объект – жиынтықты объект; материально-технический объект – материалдық-техникалық объект; неинвентарный объект – бейтүгендемелік объект.*

Бір ұғым үшін бірнеше баламаларды ұсыну Мемтерминком тарапынан бекітілген терминдер қатарында да кездесетінін атап өтеміз; мысалы, *кешен / жиынтық* (комплекс); *бірлескен автор / авторлас / серіктес автор* (соавтор); *комментарий / түсіндірме* (комментарий), алайда бұлар типтестерде бірінші тұрған сөз функционалды жағынан басым балама ретінде ұсынылған.

Осы аталғандар қазақ әдеби тілінде жаңа сөздердің кодификациялану үдерістерінің бастапқы сатыда тұрғандығын көрсетеді.

Орысша-қазақша және қазақша-орысша электронды сөздіктің «sozdik.kz» версиясы лексикалық ақпаратты іздеу, мағынасын ажырату бойынша өз бетінше жұмыс істей алатын, мәнмәтіндік бағыттағы, стильдік және семантикалық айырмашылықтарды көлемді мәтіндерді аударуға қажетті түрде таңдауға, функционалды жағынан бекітілген сөзді іріктей білуге мүмкіндік беретін құрал болып табылады. Сөздіктің мақсаты – пайдаланушылар тарапынан ұдайы толықтырып отыруға мүмкіндік жасау, сөздерге түсіндірме беру, тіркес құрамындағы қолданылу ерекшеліктерін көрсету арқылы пайдаланушының аударма жасауына, өз бетінше тіл үйренуіне көмектесу.

Демек орысша-қазақша және қазақша-орысша электронды сөздіктің «sozdik.kz» версиясы: а) жаңа сөздердің жинақталуын, тілде пайда болған терминдік мазмұндағы, окказионалды қолданыстағы, кей реттерде әлеуетті сөздер болып табылатын лексикалық инновациялардың қамтылуын, жаңа сөздердің кодификациялану үдерісінің жүріп жатқандығын танытатын; ә) пайдаланушылар, әсіресе орыс тілінен қазақ тіліне аударма жасаушылар үшін, қазақ тілін өз бетінше үйренушілер үшін қолайлы; б) ресми-іскери тілдегі мәтіндерді сауатты аударуға белгілі бір дәрежеде көмек бере алатын; в) ақпараттық технологияның мүмкіндіктері біршама деңгейде жүзеге асырылған, жетілдіруді қажет ететін; г) нормативті емес лексикографиялық еңбек болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 www.sozdik.kz
- 2 Чумарин Г.Р. Сравнительная характеристика электронных и бумажных словарей в функциональном аспекте // Вестник Чувашского университета, Гуманитарные науки. – Чебоксары, 2009. – №4. – С. 265-270.
- 3 Табанакова В.Д., Ковязина М.А. Новая модель двуязычного экологического словаря-тезауруса. – Урал.гос. пед. ун-т, 2007. – С. 29-32.
- 4 Кашеварова И.С. Электронный словарь как новый этап в развитии лексикографии // «Молодой ученый», 2010. – № 10 (21). – С. 145-147.
- 5 Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии // Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974. – С. 265-304.
- 6 Апресян Ю.Д. Избранные труды. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1995. – в. – Т II. Интегральное описание языка и системная лексикография. – 767 с.
- 7 Морковкин В.В. Основы теории учебной лексикографии: дис. ... док. филол. наук. – М., 1990. – 72 с.
- 8 Малбақов М. Бір тілді түсіндірме сөздіктің құрылымдық негіздері. – Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2002. – 368 б.
- 9 Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). – Астана: Елорда, 2001. – 230 б.

Жизнь языка обусловлена с жизнью общества. Все социальные, культурные, исторические изменения в обществе проявляются в лексике языка. В лексике прежде всего отражаются все изменения, происходящие во внеязыковой действительности. Возникновение новых явлений и понятий, появление новых предметов влечет за собой создание новых наименований – неологизмов. Рассматриваются лексические инновации в казахском языке как результат происходящих изменений в самосознании у большинства представителей коренного этноса. В целях демонстрации общей картины появления, закрепления в языке неологизмов рассматриваются и анализируются фактические материалы онлайн-словаря www.sozdik.kz расположенный в современных инструментах информационной технологии.

The life of language is determined by the life in society. All social, cultural, and historical changes in society are manifested in the lexicon of the language. In the lexicon primarily reflects all the changes in the extralinguistic reality. The emergence of new phenomena and concepts, the emergence of new objects entails the creation of new names – neologisms. Deals with lexical innovations in the Kazakh language as a result of changes in the consciousness of the majority indigenous ethnic group. The factual materials online dictionary www.sozdik.kz located in modern information technology tools is examined and analyzed in order to demonstrate the overall picture of the emergence, consolidation in the language of the neologisms.

С.Қ. Омарова¹, З.Т. Галымжанова²
«Тұран-Астана» университеті¹

Ы. Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік педагогикалық институты²
Астана¹, Арқалық², Қазақстан
omarovask@mail.ru, Zaure.galymzhanova@mail.ru

ҚАЗАҚ АНТРОПОНИМДЕРІ МЕН АППЕЛЯТИВТІК ЛЕКСИКАНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Мақалада қазақ антропонимдері мен аппелятив есімдердің зерттелу тарихына шолу жасалған. Қазақ тіл білімінде, орыс тіл білімінде, түркі тілдері материалдарында кездесетін олардың категориялық болмысы, семантика-грамматикалық табиғаты жайлы айтылған ой-пікірлер, тілдік мәліметтер сипатталған.

Кілт сөздер: антропонимдер, аппелятивтер, ономастика, топонимика, жалпы ұғым, жеке ұғым, жинақты, жіктелі, онимдік, трансонимдік, омонимдік, этнолингвистикалық, деонимдік деривация.

Қазіргі қазақ тілінің грамматикалық құрылысындағы құрамы жұп сыңарлы болып келіп, бір категориялық мазмұн көлемін құрайтын сөз, сөзтұлға, сөзформа жүйесі, қызметі ғылыми сипаттамаға онша ілікпеген мәселелердің бірі. Құрамы екі сыңарлы болып келуі және олардың бір-бірімен тығыз бірлікте жұмсалуды тиістілігі белгілі бір дәрежеде танылса да, осындай күрделі тілдік құбылыс жайын тұтастықта ғылыми пайымдау қазақ тілтануында әлі жеткіліксіз деп еспетейміз. Сол себепті мәселенің зерттеу жайын біз әрі семантикадан, әрі грамматикадан барлауды жөн көрдік. Көп қырлы осындай ұғым, түсініктерге жалпы-жалқы, жалпы-жеке сияқты ұғымдар жатқызылады. Ал оларды терең танып, категориялық болмысын сипаттау, анықтау үшін осы мәселе жайында қазақ тілтануында, түркі тілдері материалдарында баяндалған мәліметтерді, айтылған ой-пікірлерді зерделейміз.

Біз қарастырып отырған мәселе, яғни қазақ тіліндегі жалқы есімдердің синонимі ретінде тіл білімінде антропонимдер деген термин қолданылады. Ол *антро+нос* – «адам, оним//онима – «есім», «ат» деген сөз. Ендеше, антропоним дегеніміз – «кісі есімі», антропонимика дегеніміз – ономастиканың кісі есімдерін зерттейтін саласы болып табылады. Ал жалпы есімдердің синонимі ретінде *аппелятив* деген лингвистикалық термин қолданылады. Антропоним және аппелятив есімдер тіл біліміндегі зерттеулерде жұп болып қолданылады және зат есімдерге қатысты айтылған пікірлерде, зерттеу еңбектерінде көбірек кездеседі.

Мысалы, А.Байтұрсыновтың 1914 жылғы «Тіл құрал» еңбегінің морфологияға арналған бөлімінде ғалым зат есімнің мағыналық түрлеріне анықтама беріп, өзіндік пікір қалыптастырғанын байқаймыз. Мысалы: «Зат есім екі түрлі болады: біреулері – нәрсенің дербес өз басына ғана қойылған жалқы есім. Екіншілері – нәрсенің біріне емес барлық тобына қойылған жалпы есім», – дейді. Жалқы және жалпы есімге қысқаша ғана тоқталып, жалқы есімге кісі аттарын, жер атауларын жатқызады да, жалпы есімдерге бір түрлі көп заттың жалпылама атауларын білдіретін сөздерді (кісі, қала, дала, ел, жұрт, ұлт, өлке, патшалық) жатқызады [1, 199-200].

Морфологияны сөз ететін қазақ тілінде жазылған алғашқы оқулықта зат есімді жалпы, жалқы есім деп бөлу, оның жекеше және көпше септелуі, оңаша, ортақ түрінде тәуелденеді деп бөлу орын алған [2, 168].

1936 жылы орталау, орта мектептерге арналған Қ.Жұбанов, С.Аманжолов, Н.Сауранбаевтың 5-6-7 сыныптарға арналған «Қазақ тілі грамматикасы» атты оқулықтан ғалым А.Байтұрсыновтың еңбектеріндегі («Тіл құралы») тұжырымдарға сәйкес келетін ой-пікірлерді кездестіреміз [3, 58-60].

Қазақ тілінің грамматикасын ғылыми тұрғыда негіздеген ғалым Қ.Жұбановтың «Из истории порядка слов в казахском предложении» (1936) деп аталатын еңбегінде ғалым қазірде жалқы есімдер ретінде танылып жүрген кісі есімдерін арнайы зерттемесе де, сол кездің өзінде бұл мәселеге көңіл аударған, ол жайлы сөз қозғаған. Сол пікірлерін басшылыққа ала аламыз.

Қазақ тіл білімінің зерттеу көкжиегі кеңейіп, салалары дамыған сайын, зат есім де жан-жақты зерттеле бастады. Бірқатар ғалымдар, мысалы, Ғ.Мұсабаев, А.Ысқақов, Ә.Төлеуов, С.Исаев, Н.Оралбаева, К.Бейсембаева, А.Данияров, И.Ұйықбаев т.б. зат есімге байланысты мақалалар, арнайы зерттеулер, еңбектер жазды. Жалқы есімдер ономастика және топонимика саласында да тың зерттелді. Қазан революциясынан кейінгі кезеңде Қ.Жұбановтың, С.Аманжоловтың, І.Кеңесбаевтың, С.Әлиевтің, Н.Баяндиннің Қазақстанның географиялық атаулары жөніндегі мәселелерді қарастырған жеке мақалалары мен этюдтары жарыққа шыққаны белгілі. Сонымен қатар жалқы есімнің этимологиялық түсініктемелері мен жалқы есім жайлы құнды материалдар мен мағлұматтарды С.Аманжолов, І.Кеңесбаев, М.Балақаев, Ғ.Мұсабаев, А.Ысқақов, К.Аханов және басқа да ғалымдардың (40-50 ж.) еңбектерінен кездестіреміз.

Өткен ғасырдың 40 – жылдарынан бергі уақыттар ішінде жекелеген топонимдік атауларға байланысты С.Аманжоловтың, Н.Баяндин мен Ғ.Қоңқашбаевтың, Ғ.Мұсабаевтың т.б. мақалалары жарияланды. 1949 жылы ғалым Ғ.Қоңқашбаев «Қазақтың халықтық географиялық терминдері» деген тақырыпқа диссертация қорғады [3, 91].

Сонымен қатар Ә.Әбдірахмановтың «Қазақстан топонимикасының кейбір мәселелері» деген тақырыпта жазылған лингвистикалық зерттеуін және «Қазақстан жер-су аттары», «Топонимика және этимология», «Қазақстан этнотопонимикасы» атты үш монографиялық еңбегін айтып кетуге болады.

Халықтың тілдік қорының негізінде пайда болған географиялық атауларды зерттейтін топонимика – жалқы есімнің үлкен бір саласы екендігі белгілі. Көріп отырғанымыздай, жұп сыңардың тек бір мүшесі, жалқы есім жайлы мәлімет көбірек кездеседі.

1954 жылы шыққан «Қазіргі қазақ тілі» ғылыми грамматиканың алғашқы бөліміне зат есім туралы ғалым А.Ысқақовтың ізденістері енген [3, 101].

А. Ысқақовтың тұжырым, пікірлері өзінің ғылыми маңыздылығын жойған жоқ, себебі күні бүгінге дейін тілді зерттеушілер өз еңбектерінде ғалым тұжырымдарын басшылыққа алып келеді.

К. Аханов «Қазақ тілі лексикасының мәселелері» (1955) деген оқу құралында зат есімдердің жалқы, жалпы мағыналарына талдау жасаған. Мысалы, *өзен*, *қалам* деген сөздердің әрқайсысы бір ғана затқа тағылған ат еместігін, ұқсас нәрселердің барлығына бірдей айтылатын жалпылама сөздер екендігі, *өзен* деген сөз арқылы тек белгілі бір өзенді ғана атап қоймаймыз, жалпы өзен атаулыны атаймыз деген. Оның бер жағында ол өзен терең бе, таяз ба, ұзын ба, қысқа ма, ағысы қатты ма, баяу ма – ол жағы тәптіштелмей, әйтеуір өзен атаулының бәрін бірдей жалпылама түрде атап, сондай-ақ, *қалам* деген сөз тек белгілі бір ғана қалам дегенді білдіріп қоймайды, жалпы қалам атаулыны білдіреді деген қорытынды жасалған [4, 4-5].

К.Ахановтың бұл көзқарасы бүгін де өміршең. Біздің ойымызша, жалпы есімдер жалпы заттарға қойылған атау болғандықтан, белгісіз де болады. Жалпылық мағынамен қатар белгісіз мағынаға да ие, нақтылық жоқ жерде белгісіздік алға шығады.

Семантика-грамматикалық құрылысы мен тарихи көнелігі, тұрақтылығы жағынан жалпы есімдерге қарама-қарсы қойылған атауларды профессор Т.Жанұзақов «Қазақ тіліндегі жалқы есімдер» (1965) деген лингвистикалық зерттеуінде: «Тілдегі жалқы есімдердің асыл түбі жалпы есім сөздерден жасалған. Сондықтан да, олардың түпкі мағынасын айқындауға болады», - деп жазады [5, 4].

Зерттеуші осы еңбегінде «жалпы ұғым мен дара ұғым арасында белгілі дәрежеде айырмашылықтың барлығын диалектикалық логика айқын көрсетеді» деп, жазады. Дара ұғымды білдіретін тілдегі жалқы есімдер – белгілі, деректі заттардың атаулары болып

саналатыны ескертілген. Жеке ұғымды білдіретін сөз, жалпы ұғымды білдіретін сөзге қарағанда дара заттың сапасын, белгісін, қасиетін әлдеқайда толығырақ көрсетеді деген ғалымдар көзқарасын құптайды. Көптеген кісі аттарының мағынасы жасырын, белгісіз болса, кейбіреуінің мағынасы дәлірек, белгілілеу тұрады деген. Мұндай құбылыстың, әсіресе, төл сөзімізден жасалған кісі аттары бойында көбірек екендігі, мәселен, *Алтын, Азамат, Азат, Асқар, Сұрапалды, Бақыт, Құтжан, Жанар, Шолпан* мысалдарымен дәлелденген. Бұлардың бастапқы мағынасы кісі атына ауысқанда жоғалғанмен, санада тез жойылмайтындығын, үйреншікті мағынаның кенет ұмытылмайтындығын сөз етеді. Жалқы есімдердің, оның ішінде кісі аттарының, өзіндік ерекшелігі бар, айрықша құрылымдық тип екендігін ескерткен [5, 90-93].

Ғалым пікірінде берілген жалқы есімдер атауыш сөздерден (алтын, азамат, бақыт, шолпан – зат есімнен; азат, асқар, құтжан – сын есімнен; сұрапалды, жанар - етістіктен) жасалғандықтан мағыналары белгілі болып тұр. Ал, керісінше, кейбір есімдер (Сәбит, Мұқтар, Әлкей, Ахмет және т.б.) мағыналары белгісіз болып, олардың мағынасын кез келген адам біле бермейтіні анық.

Т. Жанұзақовтың “Социально-бытовые мотивы в казахской антропонимии” (1970), «Қазақ ономастикасының очерктері» (1982), «Қазақ есімдерінің тарихы», «Есімдер сыры» атты еңбектеріндегі жалқы есімге қатысты мейлінше құнды ой-тұжырымдар жұп сыңардың бір мүшесіне көбірек арналған.

Ал 1967 жылы шыққан ғылыми грамматикада жалпы есімдер жайлы көбінесе абстракциялы ұғымды білдіретін зат есімдер және өзге тілдердегі сияқты қазақ тілінде де жалқы есім болатын сөздердің типтері санамалы ғана, ал жалпы есім болатын сөздер әлдеқайда мол деген пікірлер айтылған [6, 49].

«Қазақ тілінің лексикологиясы» еңбегінде (1968) жалқы мен жалпы есімдер жөнінде өз жорамалын білдірген ғалым – Ә.Болғанбаев. Ол кісі атында да азды-көпті жалпылық қасиет бар деген пікірге келген. Мысалы, Ахмет пен Иван дегендер жеке адамға меншіктеп берілген ат болса, осы есімдердің өзі өмірде біреу (жалқы) болмай, толып жатқан адамға ортақ ат болып қолданылуына қарай, кісі аттарының өзі шартты түрде алынған жалқы есім болып шығады деген. *Қарағай* деген сөз барлық *қарағай* біткен біртектес ағашқа тән ортақ атау болса, *Иван* деген кісі аты бір қаладағы 90 мың адамға қойылған ортақ есім, ал айырмасы *қарағай* деген сөзде белгілі ұғым, мағына болса, *Иван* дегенде ешқандай ұғым жоқ яғни жеке дара затты басқа заттардан айыру үшін қойылған бір белгі деп түсіндірген [7, 6-7].

Ғалымның кісі атында да азды-көпті жалпылық қасиет бар, жалқы есім шартты түрде алынған деген пікірі, біздің ойымызша, дәйекті емес. Себебі адамдарға ат қойылған кезде белгілі бір есімдердің жиі қойылу жағдайы адам атауларының (Әйгерім, Абай, Айгүл т.б.) жалпылығын емес, көп екендігін, жиі қойылатындығын көрсетеді.

А. Ысқақовтың «Қазіргі қазақ тілі» оқулығында жалпы есімдерге тілдегі әр алуан деректі және дерексіз заттар мен ұғымдарды білдіретін зат есімдер, жалқы есімдерге мағына жағынан белгілі бір ұғымды білдірмейтін, тек бір жеке-дара затты басқа заттардан ажырату үшін қойылған белгі – ат ретінде жұмсалышы сөздер жатады деген анықтама берілген [8, 139].

Оқулықтың кейінгі өңделген басылымдарында да осы пікір қайталанады. Тіл білімінде бұл пікір жөнінде ғалымдар көзқарастары қарама-қайшы болып келеді. Біздің ойымызша, жалқы есім тікелей объектімен, денотатпен қатысты болғандықтан көбінесе деректі, белгілі зат атаулары болып есептелсе, жалпы есім тікелей ұғыммен қатысты болғандықтан, деректі де, дерексіз де зат атаулары бола алады. Жалпы есім жалпы мағынамен қоса белгісіз мағынаға да ие деп есептейміз.

Ф.М.Мұсабекованың «Қазақ тіліндегі зат есім стилистикасы» (1976) еңбегінде әрбір жалқы есімнің қолданылуының тілде қалыптасқан белгілі заңдылығы бар екендігі жайлы пікір айтылған [9, 13].

Ә.Төлеуовтің «Қазақ тіліндегі есім категориясы» (1963) деп аталған еңбегінде зат есімдердің жұп құрайтын кейбір мағыналық ерекшеліктеріне қатысты пікірлер бар [10, 6].

Ә.Төлеуовтің келесі «Сөз таптары» атты зерттеу еңбегінде (1982) жалпы есімдерді мағыналарына қарай жинақты, жіктемелі деп екіге бөлген. «Бірыңғай тектес заттарға жалпылама қойылатын атауларды (мал, ағаш, құс, аң) *жинақты жалпы есім* десек, осы жинақты зат есімдерге енетін сөздердің ішінен бөлінетін, дараланатын сөздерді *жіктемелі жалпы есім* деп атаймыз: *сиыр, қой, жылқы, ешкі, түйе* сияқты *жіктемелі жалпы есімдерді* жинақтап, бір сөзбен *мал* десек, *жиде, терек, қарағай, емен, тал* тағы басқаларды жинақтап, *ағаш* дейміз, - деген ғалым Ә.Төлеуов. [11, 10]

Ғалым еңбегінен жинақты және жіктемелі жалпы есімдер деп бөлудің бар екенін көреміз.

Е.Керімбаевтың «Атаулар сыры» (1984) еңбегінде жалқы есімдердің ішінен топонимика саласына арналған, елді-мекен, тау, жер атауларының шығу тарихына, топонимикалық атаулардың жасалуына байланысты деректер көп кездеседі [12, 22].

Ғ.Айдаров «Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі» (1986) еңбегінде зат есімдердің мағыналық және тұлғалық жақтарынан біркелкі емес, алуан түрлі болып келетіндігіне көңіл бөлген [13, 66-68].

«Қазақ әдеби тілінің тарихи көздері» деп аталатын еңбекте де (1989) зат есімдердің семантикалық категорияларына байланысты деректер бар [14, 196]. Жалқы және жалпы есімдерге қысқаша анықтама 1993 жылғы «Қазақ тілі» оқулығында да берілген [15, 136].

Ж.О. Тектіғұлдың «Қ.Жұбанов және қазақ тілі тарихи грамматикасының проблемалары» атты кандидаттық диссертациясының авторефератында (1994) профессор Қ.Жұбанов еңбектеріндегі күрделі жалқы есімдердің құрамындағы есім сөздердің заттанып, кісі аттарында жиі қолданылуы, жалқы есімдердің тарихи қалпының сақталуы жайлы, сонымен бірге жалпы есімдерден жасалған тарихи сөз тіркестері туралы мәліметтер анықталған. Ғалым Қ.Жұбановтың есімнің алғашқылығы туралы тиянақты қорытындыға келуінің негіздемелерін берген [16, 11-21].

Ал қазақ тілі энциклопедиясында (1998) жалқы есімдердің пайда болуы қоғамдық өмірмен, әлеуметтік жағдаймен, ал сипаты көптеген фактормен байланысты делінген. Атап айтқанда: географиялық ортамен (топоним, астронимдерге әсері), халық мәдениетімен, дініне (антропонимдер мен топонимдерге әсер етуі), халық тарихына (барлық онимдер категориясына әсер етуі), әлеуметтік орта және оның өзгеруімен (олардың құрамының өзгеруі) және т.б. Сонымен қатар жалқы есімдер үш тәсілге ие: 1) аппелятивтің жалқы есімге ауысуы (омонимге айналуы); 2) шетел жалқы есімдерінің қабылдануы; 3) басқа бір жалқы есімнің орнына екінші бір жалқы есімнің ауысуы (трансонимдену) туралы болжамдар айтылған. Сондай-ақ жалпы есім мен жалқы есімнің өзіндік айырмашылықтары мен ерекшеліктеріне де көңіл бөлінген [17, 185–136].

Көріп отырғанымыздай, зат есім жүйесіндегі жалқы және жалпы есімдерге қатысты зерттеулер тек оның тілге тән факті деп танудан әрі қарай жылжып, оның онимдік, трансонимдік, омонимдік, этнолингвистикалық, халық тарихы, халық мәдениеті т.б. сияқты бағыттармен ерекшеленетін жайттары да тілшілердің назарын аудара бастаған. Мысалы, М.Д. Мұсабаева «Қазақ тіліндегі антропонимиялық аталымдардың этнолингвистикалық сипаттамасы» (1995) тақырыбына диссертация қорғады.

Жалпы лексикадағы жалқы есімдердің қарама-қарсы сөз категориясына ауысу процесінің әртүрлі қырларын және атаулардың осы ауысумен байланысты құрылымы мен мазмұндағы өзгерістерін қарастыруға арналған А.Е.Бижкенованың докторлық диссертациясын (2004) айтуға болады. Бұл еңбекте жалқы есімдердің ерекше лингвистикалық сипаты, олардың метатілдік әмбебаптығы, ішкі тұлғасының терең мазмұнды көлемі, тұлға өзгерімдік ерекшелігі және т.б. қарастырылған. Деонимизация тілде бар сөз таңбаларын белсендендіру жолымен қоғамға қажетті жаңа атаулардың пайда болу нәтижесінде қалыптасқандығы, генетикалық жағынан екінші құрылым болып табылатындығы, олардың негізінде түрлі дәрежеде қолданылу нәтижесінде жалпы мағынадан шығатын аппелятивтері бар екендігі жөнінде сипат берілген. Жалқы есімдердің метафора-метонимиялық транспозициясы нәтижесінде туынды лексиканың үлкен екі бөлімі пайда болатындығы

жайлы: олар – бірінші бөлім Адам ұғымының концептуалды репрезентациясын және осы ұғымға қатысы бар барлық сөздіктерді біріктірсе, деонимдік сөздіктің екінші бөлімі – терминология, яғни арнаулы атауларды жасау процесінде жалқы есімдерді қолдану тәжірибесі барлық тілдерде бұрыннан бар, әрі дәстүрлі болып табылатындығы жайлы сөз қозғалған [18, 19-31].

Аталған еңбектің бірден-бір ұтымды жағы – деонимдік деривацияның қазақ тіліндегі ерекшеліктеріне де баса назар аударылуы. Жалқы есімнің жалпы есімге ауысу нәтижесінде туынды лексиканың үлкен екі бөлімге жүйеленуі, әр тілдің ұлттық ерекшелігі, тарихы мен мәдениетінің әсерімен жылдар бойы қалыптасатын, номинативті дәстүрлерге негізделе отыра қарастырған деонимдік лексика жайлы пікірлер қазақ тіл біліміне де енгізілген жаңалық деп есептейміз.

Зат атаулары жалпы және жеке де болады. Жалпы зат атаулары жалпы мағынаға ие болса, жеке зат атаулары жеке мағынаға ие. Жеке зат атауларына жалқы есімдер және зат, құбылыс, іс-қимыл, қасиеттің қайталанбайтын ерекшеліктеріне қатысты дара атаулар жатады. Мұндағы жалқы есім жекеліктің абсолютті мағынасын білдіретін, тек затты атау үшін қолданылатын, тікелей ұғыммен байланысы жоқ, денотаттық негізді есімдер.

Тіл жүйесіндегі сөздердің лексикалық мағынасының құрамына еніп, сөздерді белгілі бір топтарға жинақтап тұратын мағынаны жалпы мағына деп, ал сол топ бойындағы жеке сөздердің әрбіреуіне тән, оларды бір-бірінен айырушы мағынаны жеке мағына деп атаймыз. Жалпы мен жеке (жалқы) мағына өздерінің жинақтаушы және айырушы қасиеттері бойынша лексика-семантикалық топтың құрамындағы тематикалық, гиперо-гипонимдік және синонимдік парадигмалық байланыстардың жасалуына негіз болатын қарама-қарсы семалар. Жұп мағыналар антонимдер қатарынан да кездеседі. Жалпы мағына сөздерді лексика-семантикалық топтарға бөлуге негіз болса, жеке мағына сөздердің жеке-жеке қолданылуына негіз болады. Жұп мағыналар зат есімдер, сын есімдер, етістіктер жүйесінен көрінеді. Сөйлем ішінде де бастауыш нақты, жеке мағынаға ие болса, баяндауыш дерексіз ойды білдіріп, жалпы мағынамен сәйкестенеді. Жеке мағына жалпы мағынадан сараланса, жеке мағыналар бірлігі, жиынтығы жалпы мағыналарға ұласатын қарама-қарсылықтағы мағыналар.

Тілдегі семантика және грамматикалық белгілері бойынша полярлы, жұптасқан тілдік категориялар, ақиқат дүниедегі заттар мен құбылыстардың екі жақтылығы, яғни полярлығы, оларға тән белгілер мен қасиеттердің жалқы мен жалпы, жеке мен жалпы болып келуі шындық деп есептейміз. Бұл ұғымдар объективті заттар мен іс әрекеттерді бейнелеуші семаларына байланысты және тілде әртүрлі лексика-грамматикалық тәсілдермен жасалуына байланысты тілде де, шындықта да оппозициялы түсініктер болып табылады.

Семантика-грамматикалық негізі бар табиғаты күрделі жұп сыңарлы категориялар – өзара қарама-қарсылықта қолданылып қана, белгілі бір мәнге ие болатын тілдік құбылыстар. Аталмыш категориялардың жалпы табиғи негізі шындық болмыс заттары мен құбылыстарына сәйкестенетін, тілде семантикалық және түрлі грамматикалық тәсілдер арқылы, тілдің барлық деңгейлерінен көрінетін өзара бір-бірімен тығыз байланысты жұп қолданыстағы тұтас ұғымдар.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
- 2 Қордабаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Рауан, 1991. – 256 б.
- 3 Қордабаев Т. Қазақ тіл білімінің қалыптасу, даму жолдары. – Алматы: Рауан, 1995. – 174 б.
- 4 Аханов К. Қазақ тілі лексикасының мәселелері. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік оқу-педагогика баспасы, 1995. – 90 б.
- 5 Жанұзақов Т. Қазақ тіліндегі жалқы есімдер. – Алматы: 1965. – 141 б.
- 6 Қазақ тілінің грамматикасы. Іт. Морфология. – Алматы: Ғылым, 1967. – 263 б.
- 7 Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикологиясы. – Алматы: Мектеп, 1968. – 146 б.

- 8 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.
- 9 Мұсабекова Ф.М. Қазақ тіліндегі зат есім стилистикасы. – Алматы: Мектеп, 1976. – 102 б.
- 10 Төлеуов Ә. Қазақ тіліндегі есім категориясы. – Алматы: 1963. – 90 б.
- 11 Төлеуов Ә. Сөз таптары. – Алматы: Мектеп, 1982. – 126 б.
- 12 Керімбаев Е. Атаулар сыры. – Алматы: Қазақстан, 1984. – 119 б.
- 13 Айдаров Ғ. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: Мектеп, 1986. – 119 б.
- 14 Қазақ тілінің тарихи көздері. – Алматы: Ғылым, 1989. – 256 б.
- 15 Оралбаева Н, Мадина Ғ, Әбілқажев А. Қазақ тілі. – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 336 б.
- 16 Тектіғұл Ж.О. Қ.Жұбанов және қазақ тілі тарихи грамматикасының проблемалары: филол. ғыл. канд. ... авторефераты. – Алматы, 1994. – 22 б.
- 17 Қазақ тілі энциклопедиясы. – Алматы: ҚР Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі. Қазақстан даму институты, 1998. – 509 б.
- 18 Бижекенова А.Е. Деонимный семиозис и репрезентативность лексического и словообразовательного значений деонимов: автореф... доктора филол. наук. 10.02.19. – Алматы: КазУМОиМЯ им.Аблайхана, 2004. – 56 с.

В статье дается обзор истории исследований антропонимов и appellативной лексики казахского языка. А также анализируются языковые сведения, рассуждения ученых-исследователей о семантико-грамматической природе, категориальных свойствах антропонимов и appellативов, встречающиеся в казахском, русском языкознании и в материалах тюркских языков.

The article gives an overview of the history of studies of anthroponyms and appellative vocabulary of the Kazakh language. And also the linguistic data, the reasoning of scientists-researchers about the semantic-grammatical nature, categorical properties of anthroponyms and appellatives, which are found in Kazakh, Russian linguistics and in the materials of Turkic languages are analyzed.

ӘОЖ 81'373.47

Х.А. Ордабекова
 Сулейман Демирел атындағы университет
 Алматы, Қазақстан
 hafiza_1975@mail.ru

АЯЛЫҚ БІЛІМ ЖҮЙЕСІНІҢ ТІЛДІК КОММУНИКАЦИЯДАҒЫ КӨРІНІСІ

Мақалада автор аялық білім жүйесінің тілдік коммуникациядағы көрінісін қарастырады. Сөйлеу әрекеті үсінде сөйлеуші мен тыңдаушы жақтың қорашаған орта туралы, яғни аялық білім жүйесі көрініс тауып отыратыны, сол арқылы коммуниканттардың арасындағы тілдік қатынастың ойдағыдай жүзеге асатыны нақты тілдік фактілер негізінде дәйектеледі. Сондай-ақ, аялық білім жүйесі мәселесінің лингвистикалық сипатқа ие болуы, оның тілдік санада бейнелену үдерісі талданады. Тілдік білім және аялық білімнің сөйлеу ұғымымен, сөйлеу мәнімен бірігетіні айқындалады.

Кілт сөздер: аялық білім жүйесі, тілдік сана, ғаламның ұлттық тілдік бейнесі, тілдік қабілет, тілдік коммуникация

Психолингвистикада ақиқат туралы білімді санада сақтау, оны игеру күрделі процесс саналады. Тілдік ұжым мүшелерінің когнитивтік санасындағы білім жүйесі құрылымдық тұрғыдан *қоршаған орта туралы білім, тілдік білім, бейвербалды білім* болып бөлінеді. Мұндағы қоршаған орта туралы білім *аялық білім жүйесі* ұғымын береді. Аялық білім жүйесі – индивидтің материалдық және рухани құндылықтарды меңгерудің нәтижесі. Ал тілдік білім *«сөйлеушінің (жазушының) тілдік құзіреті»* деген ұғымға ие. Бұл туралы қазақ тілші-ғалымы Н. Уәли былай дейді: «Белгілі бір тілді тұтынушы тілдік таңбалардың мағынасын жақсы білуге, сөйлеу әрекеті үстінде тілдік бірліктерді бір-бірімен байланыстырып, санадағы ұғымдық мазмұнды жеткізе алуы тиіс. Тілдік таңбалардың мағынасы адресант-сана мен адресат-санада бірдей ұғынылуы тиіс. Бұл – тілдік коммуникацияның ойдағыдай өтуінің алғышарттарының бірі» [1, 15]. Демек, тыңдаушының коммуникативтік құзыреттілігіне тек айтылған сөздің сөйлеудегі мәнін ұғыну ғана емес, сонымен қатар сөйлеушінің интонациясын, аялық білім жүйесін, тағы басқа нәрселерді салыстыра отырып пікір алысушылардың коммуникативтік мақсатын зерделенуін де жатқызуға болады.

Тілдік коммуникация кезінде индивидтердің тілдік біліммен қатар аялық білім жүйесін меңгеру қажеттілігі қазіргі таңда «тілдік қатынастың негізі саналатын – адресат пен адресанттың ақиқат шындықты ортақ ұғымда, орайлас мағынада қабылдайтындығы» негізге алынып келеді. Осы мәселеге қатысты Э.Сепир: «Тіл ғылымымен айналысушы ғалымдар тілді тек ішкі құрылымдық жүйеде ғана емес, сонымен қатар тілден тысқары тұрған түрлі антропологиялық, әлеуметтік және психолингвистикалық мәселелермен байланыста қарастыруы керек» деген болатын [2, 87]. Тілдік коммуникацияда аялық білім жүйесін ескеру қажеттілігі туралы А.Мейе «қандай да бір тілде сөйлеуші халықтың өмір сүру жағдайларын білмей тұрып, сол халықтың тілдік жүйесін түсіну мүмкін емес» дегенді айтқан болатын [3, 8].

Әлемдік лингвистикада аялық білім жүйесі мәселесі сөздік түзу тәжірибесімен байланысты қалыптасты. Зерттеуші А.Найданың айтуынша, «сау бол» деген сөз мағынасының осы бірліктің қандай жағдайда, қандай ортада, қоштасудың қаншалықты уақытқа созылатындығы, қандай адамдарға қарата айтылатындығы, қандай ишарат түрімен сәйкесетіндігі туралы арнаулы ақпараттың болмауы салыстырмалы түрде алғанда пайдасыз екендігін алға тартады [4, 47]. Мәселен, қазақ халқының тілдік санасында ақ және қара түстері өзара бинарлық оппозиция құрайтыны белгілі. Қоршаған ортаны тану, оны қабылдау, оны санада бейнелендіру тілдік бірліктердің, атап айтқанда, лексемалармен, сөз тіркестерімен, фразеологизмдермен, мәтіндермен, ассоциативтік өрістермен және ассоциативтік тезаурустармен көмегімен жүзеге асатын сөзсіз, сол себепті сана мазмұнын бейнелендіруші бірлік ретінде психолингвистика, когнитивті лингвистика салаларында *«тілдік сана»* ұғымы қалыптасты.

Адресаттың айтылған сөзді ұғынуы тек тілдік құзіретпен шектелмейді. Сөйлеушінің интонациясын, пресупозициялық, аялық білімін, уақиғаны салыстыра отырып, коммуникатордың коммуникативтік діттемін зерделеуі (интерпретациялауы) коммуникативтік құзіреттілікке жатады. Адресант өз сөзінің тигізер ықпалын болжай отырып, өзінің түпкі мақсатына жету үшін тыңдарман/оқырманның қабылдауына тиімді баяндау стратегиясын ойластырады және адресаттың білім дүниелерімен санасады [1, 13].

Тілдік санада *қара* түсі әрі жағымды коннотациялық мәнді (*атамекен, күштілік, мықтылық, әдемілік, киелілік, қасиеттілік*), әрі жағымсыз коннотациялық мәнді (*қараңғылық, жалғыздық, қайғы, өлім, ыза, кек, лас, кедей, бақытсыздық, сиқырлық*) иеленеді. Мәселен, *қара шаңырақ, қара нан, қара су, қара домбыра, қара орман* (қасиетті, киелі); *қара халық, қара жұрт*, (қарапайымдылық, көпшілік), *қара есекке теріс мінгізу* (жамандық, бақытсыздық) т.б. *Қара киім, қара машина* дегенде *қара* сөзі денотативті ақпарат арқылы уәждік белгісін сақтайды, ал *қара шаңырақ, қара нан, қара су* дегенде денотаттық деңгейден алыстай түседі де, коннотаттық мағынасы үстемелене түседі, әрі лексикалық және грамматикалық құрылымы жағынан шектеліп, тұрақтылыққа ие болады. Осындағы

коннотациялық мәнді иеленген тілдік бірліктер тек қазақ халқы, оның ішінде үлкен және орта жастағы кісілер үшін ғана түсінікті болуы мүмкін. Өйткені индивидтің жас ерекшелігі, күнделікті өмір сүру тәжірибесі, алған білімі аялық білім жүйесінің қалыптасуына ықпал етеді. Сол себепті өсіп келе жатқан жас ұрпақ үшін берілген тұрақты тіркестердің астарындағы мәдени ақпарат жабық болуы мүмкін. Ал орыс тілді қазақ жастары үшін оның астарындағы мәдени ақпарат не мүлде түсініксіз, не жартылай ғана түсінікті болуы мүмкін. Мәселен, дәстүрлі тілдік санасында *қара нан* ұғымы «*қасиетті, киелі нан*» деген этномәдени стереотип қалыптасқан. Ал қазіргі тілдік санада *қара нан* ұғымы «*бидайдың кебегі араласқан ұннан пісірілген нанның бір түрі*» деген түсінік сіңіп келеді, себебі қазір *кебек наны* адам денсаулығына пайдалы саналады. Олай болса, коммуниканттардың сөйлеу әрекетінің жүзеге асуы мен қалыптасу процесінде аялық білімнің қатысуы дәлелденген жайт. Тілдік сана – танымның бір элементі, онда белгілі бір тілдік қауымдастыққа тән қоғамдық өмір көрініс табады. Тілдік санада қалыптасқан ұлттық-мәдени субъективті әлем бейнесі жалпыхалықтық дүниетанымды құрайды.

Кеңестік тіл білімінде *аялық білім жүйесін* зерттеу ісі лингвоелтану саласы, аударматану ісімен байланысты зерттеліп келеді. Лингвоелтану ғылымының зерттеу пәні бойынша, сөйлеу актісіне қатысушылар ортақ әлеуметтік сипатқа ие болуы тиіс. Ал ортақ әлеуметтік сипат адамның мінез-құлық нормасын, оның дүниетаным жүйесін, ұстанатын этикалық нормаларын танытады. Осыған байланысты А.Н. Крюков теориялық әрі практикалық мәні бар төмендегідей мәселелердің шешімін табу қажеттігін алға тартады:

- индивидуалды санада аялық білім қорының сақталуы;
- аялық білім қорының «сөйлеу материалына» ұласу процесі;
- аялық білім жүйесінің лингвистикалық релевантты сипатқа ие болуы [5, 20].

А.Н. Крюков көрсеткен мәселелер аялық білім жүйесінің функционалды мәнін тануға бағытталған. Ең алдымен, аялық білім жүйесінің *лингвистикалық релевантты сипатты иеленуі* дегенді қалай түсінуге болады. Тілдік коммуникацияның индивидтің аялық білім жүйесі негізінде жүзеге асатыны белгілі, енді осы аялық білім жүйесінің қаншалықты дәрежеде лингвистикалық сипатқа ие екендігі лингвистер тарапынан қызығушылық танытты. Мәселен, АҚШ-та бронетанкті әскери жарғыларының бірінде былай жазылған: «*Armor is an arm of speed and violence*» (*сөзбе-сөз аудармасы: Қару-жарақ – рақымсыздық пен шапшаңдықтың құралы*). Мұны арнайы әскери білімі жоқ адамдар дәл осы мағынада қабылдауы мүмкін. Алайда айтылған ойдың нақты түсініктемесін және соған сәйкес аудармасын арнайы әскери білімі бар адамдар ғана бере алады: «*Бронетанкті әскер – жоғары тактикалық маневрлар мен батыл ұрыс амалдарын жүргізетін әскер түрі*». Осылайша, қоршаған орта туралы білім жүйесін минималды тілдік бірліктермен шектеуге болмайтындығын, өйткені шектеулі тілдік бірліктер максималды экстралингвистикалық контексті қабылдай алмайтындығына көз жеткіземіз. Бұл жердегі мәселе сөйлеу үзіктерімен сәйкесетін экстралингвистикалық ақпараттың көлемінде емес, сөйлеу әрекеті үстіндегі нақты сөз мағыналарының, сөз-синтагмаларының контексте құбылуында, өзгеруінде жатыр. Демек, мәтін талдауда таза филологиялық біліммен қатар, филологиялық емес білім жүйесі өте маңызды роль атқаратындығын айқындаймыз. Бұл мәтін мазмұнының дұрыс қабылдануын, оқырманның көркем шығармада берілген маңызды деген фабулаларды үстірт қана оқып шығуы сияқты факторлардың орын алмауын қамтамасыз етеді.

О.С. Ахманова мен И.В. Гюббенет «аялық білім» жүйесінің екі ұғымын ажыратып қарауды ұсынады: әлеуметтік-мәдени ақпарат және тарихи-филологиялық ақпарат. Олар әлеуметтік-мәдени ақпаратты лингвоелтану нысанына, ал тарихи-филологиялық мәнмәтінді филологияның зерттеу нысанына айналдыру керектігін айтады. Қалай болғанда да, тіл ғылымы үшін «аялық білім» мен «вертикалды контекст» ұғымын түрлі ғылым салаларының нысанына айналдыру методология тұрғысынан алғанда нәтижесіз екені айқын көрінеді.

Тілдік коммуникация процесінде В.Г. Костомаров пен Е.М. Верещагин тілдік жүйе және аялық білім жүйесін бірлікте қарастыратын *рационалистік тіл теориясын* ұсынды. Бұл концепцияның мәні – тілдің құрылымдық бірліктері – лексика, фразеология және тілдік

афоризмдер (мақал-мәтелдер, жаңылтпаштар, қанатты сөздер) кумулятивті қызметке ие, әрбір лексемаға белгілі бір идея, ой, ақпарат телінгендіктен, сөз – білім қоры, білімнің негізі. Сөйтіп рационалистік теория тілдік бірлікті, яғни тілдік таңбаны білім берудің көзі ретінде тануға мүмкіндік беріп, аялық білім жүйесін лингвистиканың нысанына айналдырады. Осылайша, лингвистикалық және экстралингвистикалық құбылыс арасындағы диалектикалық қайшылық шешіледі. Тілші-ғалымдар ұсынған бұл теорияны лингвоелтану аспектісінің теориялық негіздемесі ретінде қарастыруға болады.

Лингвоелтану тұрғысынан алғанда, сөз теориясының негізгі постулаты – білім қоры, адамның әлеуметтік-мәдени тәжірибесін сақтаушы әрі лингвомәдени ақпарат беру көзі болып табылады. Егер, біз, сөздің күрделі семантикалық құрылым екендігін ескерсек, авторлар сөздің дәл қай компонентін негізге алып отырғандығын аңғару қиын. Е.М. Верещагин және В.Г. Костомаров коммуникация актісінде берілетін индивидуалды және әлеуметтік ақпарат көрсеткіші ретінде *«лексикалық фон»* ұғымын ұсынады. Авторлардың пайымдауынша, лексикалық фон – сөзбен таңбаланатын құбылыс пен затқа қатысты білімдер жүйесі. Олай болса, бастапқы постулат жаңа форманы иеленеді: *«лексикалық фон – білім қоры, адамның өмірлік, әлеуметтік тәжірибесінің қоймасы. Білім адам санасында түрленеді, санада қайта өңдеуден өтеді және тірек сөздермен, терминдермен, номинативті және фразеологиялық тұрақты тіркестермен, тілдік бірліктермен өзара байланысып ары қарай олар игерілген ақпаратты сақтау қызметін атқарады»* [6, 219]. Сонымен аялық білім жүйесін жеке-жеке лексемаларға телу методологиялық тұрғыдан алғанда негізсіз, әрі шектеулі сипатқа ие екендігін тұжырымдаймыз.

Коммуниканттар тарапынан зат не құбылыс туралы ақпараттар қайталанбас үшін, тіл бірліктерінің көмегімен кез келген ақпаратты тиімді түрде жеткізе білуіміз керек. Аялық білім тілдік сана, тілдік таңба мағынасы арқылы ғана емес, сонымен қатар адам әрекеті, мінез-құлық нормасы арқылы көрініс береді. Қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстар жеке нысан ретінде алынғанда, олардың арасында ешқандай үйлесімділік байланыс жоқ сияқты. Мәселен, *атқа сұлы сал* деген сөйлемдегі *«ат»* пен *«сұлы»* денотаттарының өзінде бір-бірімен байланысын көрсететіндей көрнекі белгілері жоқ. Жоғарыда айтылған үйлесімділік, жүйелілік тек осы заттар мен құбылыстар қандай да бір әрекет арқылы іске асқанда өзара қатынастар жүйесі пайда болып, ары қарай олар квазиобъектілерге айналады. Осылайша ұғымдық сана индивидтің түрлі әрекет құрылымдарын меңгеру барысында қалыптасады.

Бейвербалды сана деңгейіне қарағанда, тілдік сана ұлттық тілдегі сөз мағыналары арқылы қалыптасады. Тілдік сана мен сөз мағынасы А.Н. Леонтьевтің айтуынша, ғалам туралы білімнің, адамның әлеуметтік, қоғамдық тәжірибесі мен оның санада бейнеленуінің формасы [7, 64]. Мағына жеке лексемаларға ғана емес, санаға да тән, өйткені барлық идеалды нәрселер сияқты олар субстраттан, яғни тыңдаушы және сөйлеуші жақтың санасынан тыс өмір сүре алмайды. Олай болса, сөз мағынасы Е.М.Верещагин мен В.Г.Костомаровтың айтқанындай *«білім қоры»* ғана емес, индивидуалды санада сол білімді сипаттау және сақтау формасы [6, 27].

Бұдан шығатын қорытынды, қоршаған орта туралы білім жүйесін, белгілі бір қауымға тән әлеуметтік-мәдени, өмірлік тәжірибесін тілдік жүйедегі тілдік бірліктер, әсіресе, сөз мағыналары, этнолингвистикалық арналар арқылы меңгеруге болады. Индивидтің аялық білім жүйесі өзінің шынайы мәнін ұғынықты айтылған сөзде, пікірлесуде, яғни сөйлесім әрекеті үстінде ғана аша түседі. Мысалы:

- *Ат ұстар емес, бие сауар.*
- *Қырық жеті десеңші (С.Бақбергенов).*

Бұл жасырын пресуппозиция түрінде берілген ішкі лексикалық тіркесімділік қазақ халқының ұлттық дәстүрін ғана білетін адресатқа ұғымы таныс болуы мүмкін. Сондай-ақ, төменде берілген мәтіндегі *ер-тоқым* этнофрагизмінің қолданысына назар аударайық:

- Не болды, келінжан? Ұлымнан жаманат естідің бе?! - деп, енем мені құшақтап ойбай салды.

- Жок, - дедім өксігімді баса алмай. - Тыныштық. Нартай Ақанның *ер-тоқымын* сұрайды.

- Шал-ау. Шал. Нартай Ақанның *күмістелген ер-тоқымын* сұратыпты. Береміз бе?

- Атасының басы, - деді атам еңтігін баса алмай. – Ақметтен қалған көзді Нартайдың сасық бұтына салайын ба? Оттаған екен.

- Ата, - дедім мен иіле төмен қарап. –Егер *ер-тоқымды* бермесек, бастықтың үстімізден *құрық түсірмейтін* сыңайы бар. Боен салық төлендер деп қиғылықты салды.

- Салықтың орнына мені алып кетсе де бермеймін, - деп кесіп айтты (Бөкей О. Бәрі де майдан).

Немесе

Бикешжан бүгін түс көрді,
Түсінде жаман іс көрді,
Астындағы көк жорға ат
Ер-тоқымсыз бос көрді (Қыз Жібек).

Ер-тоқым немесе ер-тұрман – салт атқа мініп жүруге лайықталған жабдықтардың бір түрі. Ата-бабаларымыз жеті қазынаның бірі деп есептеген жылқы малын аса қадірлеген. Осы тұлпарға арнайы жасалған ат әбзелдерінің өзі қасиетті, киелі саналған. Бұл ойымызды тілде қалыптасқан «Тұлпар ерді сақтайды, Ер жерді сақтайды» деген мақал айқындай түседі. Қазақ халқы атты ер-жігіттің қанатына балап, соған сәйкес ат әбзелдерін де ешкімге беріп, не сұратып, басқа бір затпен алмастырмаған. Ер-тоқым – аттың иесіне ғана тиесілі, меншікті нәрсе.

Жоғарыда мәтіннен берілген үзіндіде Ақанның күмістелген ер-тоқымын сұраған Нартайға деген кемпір мен шалдың күйініші, келіндерінің көз жасы сияқты іс-әрекеттер соғысқа аттанған ұлдан қалған жалғыз зат болғандықтан, ер-тоқым соншалықты «*қасиетті, киелі зат*» саналады. Екінші мәтіндегі Төлеген мінген көк боз аттың ер-тоқымсыз бос жүруі – «*өлімнің, қаралы хабардың хабаршысы*» ретінде символдық мағынаны иеленген. Салт атқа қазақ баласы еш уақытта ер-тоқымсыз мінбеген, ер-тоқымсыз мінген жағдайда оны қазақ халқы жақсылыққа баламаған. Сонымен қатар, тілімізде ер-тоқымға байланысты «*ер-тоқымды аударып қойма*», «*ер-тоқымды теріс салма*» деген ырым-жоралғылар да бар.

Олай болса, тілдік коммуникацияда тілдік бірліктер сөйлеушілердің аялық білімімен, күнделікті өмір сүру тәжірибесімен байланысты сөздер жасырын мәнді жеткізуші қызметте тұрады. Осындағы тілдік материал арқылы ашып көрсетілмеген, бірақ контекст арқылы имплицитті түрде көрініс тапқан мағынаны қазақ дүниетанымды меңгерген адам ғана тілдік бірліктердің қолданысындағы мәдени коннотацияны қабылдай алады. Сөз мағыналары өзінің шынайы мәнін сөйлеу актісінде ғана аша түседі. «Айнала қоршаған заттар», - дейді Л.И. Ибраев, - біз үшін белгі болып табылады, яғни олар ойша және ассоциативті түрде санада өзге заттардың бейнесін туғызады [7, 19]. Әр адамның санасында заттар мен құбылыстардың өзара қатынасы туралы білім қоры жинақталып, адамның өмірлік тәжірибесі арқылы тұрақтылыққа ие болады. Осындай тұрақты байланыстар мен қатынастар ойды, ұғымды тұспалдап, жанамалап айтуға негіз болады. Осы жерде, біз, тілдік және аялық білімнің сөйлеу ұғымымен, сөйлеу мәнімен бірігетінін байқаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Уәли Н. Фразеология және тілдік норма: оқу құралы. – Алматы, 1998. – 128 б.

2 Сепир Э. Положение лингвистики как науки // Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. – М.: Просвещение, 1960. – Ч. 2.

3 Мейе А. Сравнительный метод в историческом языкознании. – М.: Издательство иностранной литературы, 1954. – 98 с.

4 Найда А. Анализ значения и составление словарей // Новое в лингвистике. – М.: Издательство иностранной литературы, 1962. – № 2. – 686 с.

5 Крюков А.Н. Фоновые знание и языковая коммуникация // Этнопсихоллингвистика. – М.: Наука, 1988. – с. 19-34.

6 Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвострановедческая теория слова. – М.: Русский язык, 1980. – 320 с.

7 Леонтьев А.А. Психоллингвистический аспект языкового значения // Принципы и методы семантических исследований. – М.:Наука, 1976. – 377 с.

8 Ибраев Л.И. Надзнаковость языка (к проблеме отношения семантики и лингвистики) // Вопросы языкознания. – М.: Академия наук, 1981. – № 1. – 150 с.

В данной статье автор рассматривает аспект фоновых знаний в языковой коммуникации. Приводятся точные сведения о языковых фактах касательно природы речевого процесса со стороны говорящего и слушающего. Сами по себе фоновые знания могут не иметь к языкознанию никакого отношения, но лингвистику интересует то, как в той или иной лингвокультурной общности фоновые знание как невербальный компонент речевого общения вплетаются в текст речевого произведения. Языковое сознание формируется значением слов национального языка, значение слова это и есть форма презентации и актуального удержания знаний в индивидуальном сознании.

In this article the author considers the aspect of background knowledge in language communication. Accurate information about the linguistic facts concerning the nature of speech process by speaker and listener is presented. Background knowledge on its own may not have any relation to linguistics, but linguistics is interested in how in different lingua-cultural community background knowledge as a non-verbal component of verbal communication is woven into the process of speech production. Language consciousness is formed by the meaning of words of a national language; the meaning of a word is the form of presentation and actual retention of knowledge in individual consciousness.

ӘОЖ 334:800.1

К.Қ. Садирова

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Ақтөбе қаласы, Қазақстан

kulzat.sadirova@mail.ru

ӘЛЕУМЕТТІК ЖАРНАМА ДИСКУРСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада әлеуметтік жарнама дискурсы сөз болады. Әлеуметтік жарнама дискурсының өзге жарнамалардан ерекшелігі санамаланып беріледі. Әлеуметтік жарнама мәтінінің типтері сипатталады. Аталған жарнама дискурсының мақсаты мен уәжі талданады. Әлеуметтік жарнама тиімділігін арттыру жолдары аталады. Әлеуметтік жарнама мәтініне ықпал ететін мәнбірлер баяндалады. Әлеуметтік жарнама дискурсындағы сөз мағынасын ауыстыру тәсілдері айқындалып, нақты мысалдар талдау арқылы деректеледі.

Түйін сөздер: дискурс, жарнама дискурсы, әлеуметтік жарнама дискурсы, мәтін, вербалды және бейвербалды таңбалар

Әлеуметтік жарнама – жарнаманың бір түрі, әлеуметтік құндылық мазмұны идеясына құрылады, коммерциялық мақсат көздемейді, қоғамда әлеуметтік мәселе туралы пікір қалыптастыруды және азаматтарды қоғамдық пайдалы істерді істеуге үгіттеуді көздейді. Уикипедия ашық энциклопедиясында әлеуметтік жарнама былайша анықталған: "Әлеуметтік жарнама – қоғамдық құндылықтарды насихаттайды, халықтың қорғансыз

бөлігінің (балалардың, егде кісілердің, мүгедектердің) мүдделерін жақтап, қорғайды, тіршілікті қамтамасыз етуге бағытталған жалпы қоғамдық мүдделерді (қоршаған ортаны, жан-жануарларды қорғау) көздейді" [1]. Жарнама дискурсының әлеуметтік жарнама дискурсы деп аталатын түрі бар екенін көрсету үшін олардың ортақ сипаты мен айырмасын ажырату керек. Екі дискурстың айырмашылығын табу үшін дискурстың прагматингвистикалық категориясы негізге алынды. Әлеуметтік жарнама өзге жарнамадан мынадай өлшемдерімен ажыратылады: *адресанты мен адресатынан, мақсатынан, коммуникация арналарынан, уәжі мен тонынан, адресаттардың пресуппозициясынан*. Енді осы аталғандарды нақтырақ сипаттасақ:

1. **Әлеуметтік жарнаманың адресанты** сапасында, негізінен, қоғамдық ұйымдар, мемлекеттік институттар мен кәсіптік бірлестіктер саналады. Қоғамдық ұйымдар қоршаған ортаны қорғауды, салауатты өмір салтын сүруді, нашакорлықтан, спирттік ішімдіктерден, темекі шегуден бас тартуды, СПИД-тен сақтануды, гепатит және басқа да ауыр аурулардан қорғануды, қайырымдылық қорына қаржы жинауды, қан тапсыруды, нақты ауруларға көмек беруді т.с.с. насихаттайды. Мемлекеттік институттар мұндай жарнамалардың негізгі көзі болып саналады, олар мемлекеттік заңдарды сақтауды, азаматтардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуді, денсаулық сақтауды, салықты уақытында төлеуді, сайлауға түгел қатысуды т.с.с. таратады. Түрлі кәсіптік ассоциациялар да қандай да бір мәселе төңірегінде жағымды қоғамдық пікір қалыптастыруды және азаматтық мәселеге назар аудару мақсатында әлеуметтік жарнаманы дайындайды. Қазіргі уақытта мұндай әлеуметтік жарнамаға қазақстандықтардың бірлігі мен достығын насихаттайтын бейнероликтерді атауға болады.

2. **Адресат** тұрғысынан келсек, әлеуметтік жарнама дискурсы жалпы жарнама дискурсынан арналатын аудиториясының әрқилылығымен, кеңдігімен, нақты құрылымының болмауымен айырықшыланады. Коммерциялық жарнама тиімділігін арттыру үшін тұтынушылардың материалдық жағдайын, әлеуметтік статусын, өнімнің қандай әлеуметтік топтарда тұтынылатынын ескеріліп құрылса, ал әлеуметтік жарнама қоғамның барлық мүшелеріне арнап құрылады. Кей жағдайларда ғана жастарды, балаларды, ата-аналар мен жол қозғалысына қатысушыларды т.с.с. айырықшалайды. Осылайша, әлеуметтік жарнаманың ерекшелігі адресат портретін нақтылаумен сабақтасады, бұл жарнама хабарының барлық жұртқа, үлкені мен кішісіне түсінікті болуына күш жұмсауды қажет етеді.

3. Адресанттардың айырмасы салдарынан жарнама дискурсы мен әлеуметтік жарнама дискурсының басты айырмасы туындайды. Жалпы жарнама экономикалық мақсат көздесе, әлеуметтік жарнама қоғамды және қоғамдағы адамдарды жетілдіруді мақсат етеді. Осыған орай әлеуметтік жарнаманың жасалуына қандай әлеуметтік проблема негіз болғанына сай оның нақты міндеті де өзгереді. Ал әлеуметтік проблемалар кеңістігі кең, соған байланысты әлеуметтік жарнама жетім балаларға көмек беру үшін қайырымдылық қорына қаржы жинауды насихаттаудан бастап, жүргізушілерге жол ережесін сақтауды ескертуге де құрылады.

4. Әлеуметтік жарнама дискурсы да жарнама дискурсы пайдаланатын арналарды қолданады, бірақ оның қолданыс арнасы шағын. Бұл әлеуметтік жарнаманың жалпы көпшілікке арналуымен түсіндіріледі. Әлеуметтік жарнама жүргізілетін арналар көпшіліктің қолжетімділігіне шақтасады. Атап айтқанда, көшеге ілінетін тақтайшалар мен маңдайшаларды, негізінен, теледидарды пайдаланады. Әлеуметтік жарнамалар осыған орай арнайы бұқаралық құралдарды, радиода, ойын-сауық орындарында аз қолданылады. Радиода аз қолданылу себебі - әлеуметтік жарнаманың эмоционалдық әсерін радио арқылы беру мүмкіндігінің аздығымен байланысады.

5. Әлеуметтік жарнама адресатының пресуппозициясы тұтас жарнама дискурсы адресатынан ерекшеленеді. Бұл біріншіден, әлеуметтік жарнаманың ақпараттық кеңістіктегі үлес салмағының шағындығымен түсіндіріледі. Әлеуметтік жарнама жағымсыздық туғызбайды, олай болатын себебі ол адам өміріне қатысты міндеттеп таңылмайды.

Екіншіден, әлеуметтік жарнама имиджі өзінің әлеуметтік мақсаты арқылы коммерциялық жарнамадан жоғары болып саналады.

6. Әлеуметтік жарнама дискурсы жалпы жарнама дискурсынан уәжі мен тоны жағынан да ерекшеленеді. Коммерциялық жарнама дискурсының уәжінде қуаныш, байлық, пайдаға ие болу жатады, көп жағдайда жарнама хабарламасы мазмұны вербалды және бейвербалды бейнелер арқылы эмоцияға ерекше әсер етеді.

Әлеуметтік жарнама, әсіресе, батыс мәдениетінде талғамға құрылмайды, негізінен, жағымды эмоция туғызбайтын деректер мен бейнелерді пайдаланады. Әлеуметтік жарнама құраушы батыс жарнамашылары плакатқа апатқа ұшыраған адам бетін салады, олардың түсіндіруінше жол жүргізушінің жауапсыздығынан қандай өкінішті жайттар орын алатынын көрнекі көрсету шарт деп түсініледі. Сондай жануарларды қорғауға шақырған батыстық әлеуметтік жарнаманың бірінде адамның бас сүйегінен миын қасықпен алып жеп отырған екі маймыл бейнеленіп, оның астына мынадай сөздер жазылған: *"Өзіңе қаламайтыныңды өзгеге жасама!!!"*

С.И. Киреевтің айтуынша, коммерциялық ұйымдардың имиджін көтеру мақсатында пайдаланатын әлеуметтік жарнама мәтінін негізгі үш типке бөлуге болады:

1) әлеуметтік жарнаманың классикалық хабарламасы, ол демеушілердің логотипімен беріледі, ол жарнаманың 10 пайыздық кеңістігін қамтиды, онан аспауы керек;

2) коммерциялық компанияның тікелей өзінен шығатын әлеуметтік жарнама хабарламасы;

3) әлеуметтік жарнама желеуімен сұраныс түсіруші компанияның логотипімен берілетін абстарктілі жазба (слоган) [2, 7].

Коммерциялық ұйымдардың әлеуметтік жарнама жасауының мақсаты мен уәжі мынадай:

1) билікпен өзара тиімді қатынасқа қол жеткізу;

2) тұтынушылар алдында беделге ие болуға ұмтылу, оң қоғамдық пікір туындату;

3) бәсекелес компаниялардың тарапынан ұйымдастырылатын зиянды істерден сақтану, соттасу қаупінің алдын алу.

"Коммерциялық" әлеуметтік жарнаманың тиімділігіне әсер ететін негізгі факторларға мыналар жатады:

1) компания демеушісінің әрекет саласы мен әлеуметтік жарнама тақырыбының арасындағы байланыс (олардың арасындағы қарама-қайшылықтың болмауы);

2) графикалық идеяның күштілігі мен жарнама мәтіні көлемімен тиімді арақатынасының сақталуы;

3) жарнама компаниясы тиімділігін объективті бағалау мүмкіндігі мен қажетіне қарай оның жүрісіне түзету енгізу.

Кез келген саналы әрі мақсатты жүргізілген әрекет тиімділігі бағаланады. Әлеуметтік жарнама дискурсын зерттеу аясында жарнамадағы хабарламаның коммуникативтік тиімділігі мен оны көтеру жолы туралы айту қажет. Әлеуметтік жарнаманың коммуникативтік тиімділігіне қол жеткізу жолдары ғылыми зерттеулерде былайша көрсетіліп жүр:

1. Жекелеген жарнама хабарламасының тиімділігін көтерудің ең қарапайым жолы - жалпы жарнама ағымындағы санын арттыру, яғни, **коммуникацияны интенсификациялау**. Өкінішке орай, әлеуметтік жарнамалардың жалпы жарнама ағымындағы үлес салмағы бір пайызды да құрамайды екен.

2. Жарнама хабарламасының тиімділігін арттырудың тағы бір жолы - **адресаттарға жақын кейіпкерлер қатысқан толыққанды тиянақталған сюжеттің болуы**, ол тізбектелген, сабақтасқан қисындық қорытындыларды да қамтуы керек. Батыс елдерінің әлеуметтік жарнамаларын кішігірім қысқаметражды фильмге теңеуге болады, олардың басталуы, оқиғаның дамуы, шарықтау шегі, шешілуі көрсетіледі, қандай да бір архетипті көрсететін кейіпкер (жауапсыз жүргізуші, жол апатына ұшыраған әйел, апатқа ұшыраған әйелдің ұлы т.с.с.) қатысады. Әлеуметтік жарнама уақытының аз болуы оның архетипін көрсететін кейіпкерлерін түсінуге мүмкіндік бере бермейді.

3. Жарнама хабарламасы тиімділігін арттырудың ажырамас шарты - қысқа да нұсқа, бірақ терең мазмұнға ие слоганның, яғни ұранның болуы. Ол жарнама мәтіні арқылы қоғамдағы әлеуметтік мәселеге ықпал ету мүмкіндігін ашады. Бұл мынадай құрылымдарда келеді:

а) императивті құрылымдар: **Темекі шекпе! Нашаға жол жоқ!**

ә) риторикалық сұраулы сөйлем құрылымында келеді: **Бізден басқа кім көмек береді?**(жетім балаларға көмек беруге шақырған жарнама мәтінінде)

б) эмоцияға тікелей әсері бар, деректерге сүйенген болымды айтылымдар: **Темекі өлтіреді!**

Жарнама жазбаларының барлығы дерлік өте қысқа әрі мәнерлі болады. Әлеуметтік жарнама хабарын аяқтаушы жарнама жазбасының дұрыс құрылмауы жарнама тиімділігін төмендетеді.

4. **Вербалды және бейвербалды таңбалар мен бейнелердің тіркесімділігі** әлеуметтік жарнама мәтінінің мақсатты аудиторияда дұрыс қабылдануына, жақсы еске сақтауына мүмкіндік береді. Қоршаған ортаны қорғауға арналған жарнамалар қала көшелеріне оның пейзажын толықтыратындай сипатта орналастырыла алады. Мысалы, жалпақ жапырақты ағаштың көлеңкесін асфальтқа салып, оны шам ілінген бағана шағылыстыратындай орналастыруға болады. Немесе тротуар бойына орналастырылған қатты рамадағы плакат, ол плакатта африканың жасы он шамасындағы өте арық баласы бейнеленген. Плакаттың баланың қолы тұратын бөлігі мақсатты түрде кесіліп, оның орнына өте жұқа металл труба рамаға жалғасқан. Осылайша онсыз да аштықтан жадап жүдеген аш баланың қолы тіпті жіңішке болып, әлеуметтік жарнаманың идеясы мен оның тиімділігін арттыра түседі.

Жарнама хабарламасының құрамдас бөлігі болып табылатын бейвербалды (визуалды) компоненттер маңызды рөл атқарады, оның үстіне, екі өлшемді бейнелеу шекарасынан шығады. Жарнаманы осы мақсатта безендірудің кең таралған тәсілі – плакат қағазының қасиеті мен формасын өзгерту. Мысалы, бір кедергіге соғылған автокөлік бейнесі плакатпен қабырғаға ілінеді де, оның капотының сынған қалдықтары нысан сапасында жарға орнатылады, бұл мас жүргізушінің әрекетінің неге апаратынын көрнекі түрде бейнелейді.

5. Жалпы жарнама дискурсындағы тәрізді, әлеуметтік жарнама дискурсында да бейнелеуіш-көркемдеуіш құралдар молынан қолданылады. Оның ішінде метафоралар хабарлама әсерін күшейтуде, жарнама тиімділігін арттыру мақсатына қол жеткізуде белсенді жұмсалады. Сөз мағыналарының метафора тәсілімен ауысуы әлеуметтік фактілерді ширықтыра жеткізуге оңтайлы болып саналады. Мысалы, ересектердің кедей ел балаларының аштығына немқұрайлы қарау мәселелерін көрсеткен плакатта мынадай сурет бейнеленген: ластанған нанға шошқаның суреті салынған, ал оның айналасында нан мен сүт іздеп еңбектеген емшектегі нәрестелер бейнеленген. Немесе орман ағаштарын отау мен шөпқоректі жануарлар өмірінің байланыстылығын параллель суреттеген плакатта дайындаушылар мынадай метафоралық тәсілмен бейне жасаған: арамен кесілген керіктің мойны мен қалтырауынның терісіне оралған ағаштың кесілгенін бейнелей отырып, ондағы идеяны мынадай слоганмен білдірген: **Өлетін тек ағаш емес!**

Жарнама хабарламасының суггестивтік әсері сөз мағынасын метафоралық тәсілмен ауыстыру арқылы жүзеге асады. Атап айтсақ, ол мынадай жолдармен орындалады:

1) *Адам – жансыз зат* Шатырға ілінген автокөлік суреті мен бала және мынадай мазмұндағы мәтін: Балалар үшін серфингке арналған тақталар қауіпсіз. Автокөлікке серфинг орнату – 5 минут. Балаға белдік тағу – 30 секунд. Өткен жылы 16 бала белдігі байланбағандықтан, қайтыс болды. Бірақ бірде бір серфинг тақтасы зақымданбаған.

2) *Адам – адамның имитациясы* (қуыршақ, манекен). Плакатта жарақаттанаған тірі адам бейнесі бейнеленеді, олардың жарақаттары қуыршақтікіндей болып тұрады, яғни пластик ойылады не жырылады. Басқаша айтқанда, тірі адам қуыршақпен салыстырылады, ондағы мақсат – қауіпсіздік ережесіне салғырт қараудың «ойыншықтардың салдарындай» бола алмайтынын көрсету. Бұл топқа «жануар – жануардың имитациясын» (ойыншық немесе бейнесі) жатқызуға болады. Тірі арыстанның суреті мен жұмсақ ойыншық арыстанның

суреті бейнеленеді, тірі арыстан суретінің астына 7 доллар деп жазылған, ал жұмсақ ойыншық арыстанның астына 35 доллар деп жазылған. Плакатта зоопарк логотипі тұр. Бұл жарнама назар аударған жанға бірден мына ойды түсіреді: жұмсақ ойыншық жануарды сатып алғаннан гөрі, зоопаркте тірі жануарды көру әрі арзан, әрі қызықтырақ.

3) *Адам – аң. «Жди меня»* телебағдарламасы жанрындағы плакат, плакатта ібіліс пен маймыл өз балаларының суретін ұстап тұр және ол суреттің астында былай деп жазылған: *Орманды отау – отбасымызды құртады.*

4) *Адам не аң осы шақта – адам не аң келер шақта* (тірі – өлі). Жарнама хабары жағымсыз жайттардың алдын алуға шақырады. Мысалы, тірі теңіз мысығының тұмсығы найзағай жарқылынан қақ бөлінген сурет бейнеленген плакатта мынадай сөз жазылған: *Бұл олардың жүні, терісі, өмірі.*

5) *Қауіп сезілмейтін зат не жағдаят – саналы түрде қауіпті сездіретін зат не жағдаят.* Дәретхана қабырғасына не еденіне салынған мас адамның суреті, ол қатты мас күйінде не қабырғаға сүйеніп сүйретіліп тұр не тізерлеп унитаз алдында отыр. Ол кейіпкердің футболкасында: *«Мен рульге отырған бойда мастықтан сауығып кетемін»* деген жазу бар. Осы плакатта сол кейіпкердің автокөлік апатынан кейінгі өлі денесінің суреті салынған.

Әлеуметтік жарнамаларда сөз мағынасын тек метафоралық ауысу ғана емес, метонимиялық тәсілмен ауыстыру да кездеседі. Тілдік таңбалар асимметриясына құрылған ирониялар мен сарказм қолданылады.

Әлеуметтік жарнама таңбалары «денотат – концепт – таңба» семантикалық үштағаны тұрғысынан нақты талдауға түсе алады. Бұл үштағанды мынадай жарнама плакатынан анық байқауға болады. Үйдің ас бөлмесінде ер адам тұр. Ол қызылсары шалбар мен көк жейде киген, ол – балалар мультфильміндегі супермен. Плакатта мынадай жазу жазылған: *Айрис Дженкинс жарықты сөндіре отырып, әлемді құтқарады.* Біз бүкіл Америка мен әлемнің біразына белгілі комикс кейіпкері суперменнің бейнесін көреміз. Ол комикс сюжетіне сай үнемі әлемді қауіп қатерден құтқарады, жарнамада планетаны құтқаруға қарапайым жер тұрғыны қатынасады, ол жарықты үнемдеу, яғни табиғат ресурстарын үнемдеу арқылы әлемді құтқарады. Бұл мысалда денотат – Супермен, комикс кейіпкері. Концепт – планетаны жойылудан құтқарушы батыр. Таңба – жұлдыз бен бетперде суреті салынған қызылсары, көк костюм, бұл салынған суреттегі кісі батыр екенін танытады. Осылайша, плакат авторлары көрерменге қоршаған ортаға қатысты жасалған кішкене қамқорлықтың өзі барлық планетаның жағымды өзгеріске түсуі үшін маңызды екенін айтады. Олар бұл ойын жеткізу үшін миллиондаған балалар еліктеп өсетін, ең танымал бейнені пайдаланған.

Тағы бір көңіл аударатын тұс – әлеуметтік жарнамада пайдаланылатын таңбалардың басым көпшілігі барлық лингвомәдениет үшін әмбебап сипатта болады, өйткені адамзатқа төнетін қауіптің көздері ғана айтылады, олардың негізгі нақты нысаны сөз болмайды.

Әлеуметтік жарнамада кеңінен қолданылатын таңбалар – жол таңбаларының семиотикасы. Олардың ішінде жиі ұшырасатын мысалдар – тыйым салуды білдіретін жол жүру таңбалары, жол өлшемдері не жолақтары т.с.с. Жарнама таңбалары жол жүру жолақтарына салынуы да мүмкін, мысалы, қарама-қарсы жаққа өтуге болмайтын тұста қайшы бейнеленіп, оған «Болмайды» деген сөз жазылады. Таңба-көшірме – үзік сызықтар, бұл жолды кесіп өтуге болмайды дегенді білдіреді.

Адамның ым-ишарасы таңба сапасында жұмсалатын паралингвистикалық икондық таңбалар да әлеуметтік жарнама мәтнінде қолданылады. Мысалы, Жолаушылардың жолдан өтуде жолдың екі жағына қарауды насихаттау мақсатындағы жарнама мәтнін дайындаушылар плакаттың әр бұрышына бір сөйлем бөліктерін шашыратып орналастырған, оны оқу үшін оқырман басын әр түрлі бағытқа бұрып қарауы керек, ал мәтінде мына нәрсе жазылған: *Жыл сайын жүздеген жаяу жүргіншілер жол апатынан қайтыс болады, өйткені олар сіздің қазір жасағаныңызды жасамады.*

Әлеуметтік жарнаманың хабарламасы бейне сюжетке де құрылады. Мысалы: Хабарлама сюжетінде мұғалім қызметіндегі ананың оқушылардың жазған шығармаларын

оқып отырып, өз қызының алла тағаладан «мені теледидарға айналдыршы, біздің үйде бәрі теледидарды жақсы көреді, ол көрсетпей қалса, бәрі де уайымдайды» деп жазғанын оқып, жұмыстан келе сала, футбол көргісі келген әкесіне айтып, сол арқылы ата-ананың жұмыстан да, жеке қызығушылығынан да баласына бөлетін уақыт табу үшін бас тарта білу керектігін, балалық кезеңдегі балаға беретін махаббаттың орны толмайтынын көрсетіп, балаға көңіл бөлуге үндейді.

Немесе тағы бір жарнама хабарламасындағы оқиға сюжеті мынадай: әкесімен сөйлескісі келген қызына әкесі: «Уақытым жоқ, шешене бар» деп қайтара береді, әйелі күйеуіне: «Қызың сенімен ойнағысы келеді, неге уақыт бөлмейсің?» дегеніне «Ертең есеп тапсырамын, өзің кара» деп айтып алып, жабырқап қалған қызына барғанда, қызы «папа, сен бір күндік жұмысың үшін неше теңге аласың?» деп сұрайды, әкесі ойланып неге, 500 теңге десе, қызы тұрып барып жинаған тиынын әкесіне ұсынып, әке, мен саған мына 500 теңгені берейін, менімен бірге отыршы дейді. Әлеуметтік жарнаманың екеуінде де ата-ананың балаға деген мейірімі суымайтынын, жұмысбастылыққа салынбай оларға соны білдіріп отыру қажеттігін ескертіп, соған үндейді.

Әлеуметтік жарнама хабарламасының мазмұнына әсер ететін мәнбірлер болады, олар:

1. Жарнама хабарламасында жүзеге асырылатын нақты бір концепт не концептілер тобы, сонымен бірге концептінің берілуінің тақырыптық жоспары хабарлама тоналділігіне, оның айтылуына тікелей ықпал етеді. Мысалы, нашакорлықтан бас тартуды насихаттау мақсатында түзілетін әлеуметтік жарнама хабарламаларының тоны әрқашанда дәрекі сипатта болады. Ол хабарламада нашакорларды кінәлау тоны нашакорлардың жағымсыз өмір салтын нақты бейнелеп көрсетумен сабақтасып беріледі. Керісінше, ата-аналарды өз балаларына көңіл аударуға насихаттайтын әлеуметтік жарнама хабарламаларының тоналділігі жылы, сентименталді, мейірімге толы, жағымды әсер ететін сипатта болады.

2. Жарнама дереккөздері де әлеуметтік жарнама хабарламасының мазмұнына өз қолтаңбасын қалдырады. Мысалы, Қорғаныс Министрлігі мен Ішкі істер министрлігі тарапынан құрастырылатын жарнама хабарламасының мазмұнында бұйрықты құрылымдар қолданылады. Кәсіби жарнамашылар ассоциациясы тарапынан түзілген жарнама хабарламасының мазмұны коммерциялық, табыс табуды көздеген тілде сөйлейді. Әйелдер қауымы ұсынған емшек обасына қарсы күресті насихаттауды мақсат ететін жарнама хабарламасының мазмұны әйелдерге арналады, соған сай жұмсақ айтылымдар пайдаланылып, әйелдерге жақын кейіпкерлер, яғни жас балалар бейнесі қолданылады.

3. Көздеген мақсатына сай жарнама деректерді нақты тәптіштеп келтіруді де қолдануы мүмкін (нақты бір ауру балаға көмек беруге шақыру хабарламасында ауруының тарихы кеңінен айтылады) немесе өте қысқа да нұсқа, бірақ тез әсер ететіндей құрылады.

Мысалы, жол бойында ілулі тұрған плакаттағы "Шам және тартқыш!" деген сөз жазылған плакаттағы хабарламаны қабылдау үшін жүргізушіге секунд та жеткілікті болады.

4. Тыңдаушылардың психологиялық портреттері де әлеуметтік жарнама хабарламасы мазмұнын беретін вербалды бірліктерді таңдауға әсер етеді. Мысалы, жастарға арналған әлеуметтік жарнама хабарламасының мазмұнында жастар сленгі қолданылады. Мысалы, Олар ілгері кетті, бірақ бізге жету қайда?

5. Әлеуметтік жарнама хабарламасының пайда болу себебін ашуға әлеуметтік жарнама адресатының пресуппозициясы әсер етеді. ВИЧ-СПИД ауыруларының қауіптілігі баршаға белгілі, ол қосымша мәліметпен анықтау қажеттігін туғызбайды. БАҚ көтерген әлеуметтік жарнама мәселесі алдын ала саналған деректер мен фактілерге ие болады.

Қорыта айтқанда, әлеуметтік жарнама дискурсы мағыналық және құрылымдық ұйымдасу ерекшелігі бар дискурс түрі болып саналады.

1 Википедия: <https://ru.wikipedia.org/wiki>

2 Киреев С.И. Вербальное и невербальное выражение метафор в социальном рекламном плакате // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. – Волгоград, 2008. – Сер. «Филологические науки». – № 2 (26). – С. 32-37

3 Ожегова С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений / Российская АН.: Российский фонд культуры: - 2-е изд., испр. и доп. – М., 1994

Статья посвящена социальному рекламному дискурсу. В данной статье проанализированы цели и мотивации рекламного дискурса. Социальный рекламный дискурс влияет на факторы и эффективность треков. В ней дается описание типов текста данного дискурса, анализируются способы повышения эффективности социальной рекламы и факторы, влияющие при составлении текста этой рекламы.

The article is devoted to social advertising discourse. In this article, the goals and motivations of the advertising discourse are analyzed. Social advertising discourse influences the factors and effectiveness of tracks. It describes the types of text of this discourse, analyzes ways to increase the effectiveness of social advertising and the factors that influence the compilation of the text of this advertisement.

УДК 81:44

К.К. Сегизбаева, А.Х. Бекбосынова
Костанайский государственный педагогический институт
Костанай, Казахстан
Kenzheguldzama@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ УПОТРЕБЛЕНИЯ РЕГИОНАЛЬНОЙ ЖАРГОННОЙ ЛЕКСИКИ

В представленной статье рассматривается современный казахстанский жаргон. Акцент делается на специфические тенденции функционирования молодежного жаргона в условиях двуязычия, обусловленные лингвокультурной ситуацией региона.

Ключевые слова: региональный жаргон, билингвизм, интеграция, территориальная вариативность

Языковая картина мира всегда отражает окружающий мир, объективную действительность. Каждый этнический язык по-своему отражает в себе определенный способ восприятия и организации мира. Жаргонная лексика как наиболее подвижной языковой пласт составляет часть современной языковой картины мира и требует постоянной фиксации и анализа.

Несмотря на активное исследование жаргона, в современной лингвистике нет единства трактовки данного термина, не определены его специфические характеристики и свойства, позволяющие отличить жаргон от таких языковых явлений, как арго, сленг, интержаргон, диалект, просторечие и др.

Границы между разными группами лексики оказываются зыбкими, подвижными, проницаемыми. «Эти различия столь ничтожны в отдельных случаях, что порой кажется ненужным само разграничение» - отмечает И.Р. Гальперин [1, 15]. Их теоретическое изучение находится в самой тесной связи с лексикографической практикой. Четко не разграничены они и в словарях. В толковых словарях русского языка нет единообразия в

использовании этих помет. В таблице 1 показана стилистическая дифференциация лексики по трем словарям.

Таблица 1 – Стилистическая дифференциация лексики

Примеры	Толковый словарь. Молодежный сленг. Т.Г. Никитина	Толковый словарь. С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова	Толковый словарь совр.рус.яз. Языковые изменения конца 20 столетия. Г.Н. Скляревская
крутой	жаргонное	просторечное	разговорное
крыша	жаргонное	разговорное	разговорное
халява	жаргонное	просторечное, грубое	жаргонное
убойный	жаргонное		разговорное
бомж	жаргонное		разговорное

О.П. Ермакова выделяет периферийную зону. «Во многих случаях можно говорить о зоне лексики жаргонно-просторечной: по происхождению она просторечная (а иногда – диалектная) и продолжает употребляться в просторечии, но в то же время прочно «осела» в жаргоне» [2, 10]. Это пласт жаргонных слов, который не является принадлежностью отдельной социальной группы, употребляется всеми, не только молодежью, и достаточно часто встречается в СМИ. В некоторых источниках он именуется как общий жаргон.

Е.А. Земская также отмечает, что некоторые жаргонные слова «...являются высокочастотными и могут быть отнесены к единицам так называемого «общего жаргона» (или: гипержаргона) [3, 96]. В другой работе Е.А. Земская уточняет возможное введение в научный оборот термина общий жаргон: «Термином «общий жаргон» называются жаргонизмы, используемые в средствах массовой информации в речи образованных слоев населения. К числу наиболее частотных относятся, например, такие слова как разборка, раскрутить, тусовка, крутой, ящик (телевизор)» [4, 515].

Немало работ написано Л.П. Крысиным, посвященных исследованию жаргона в социолингвистическом аспекте. Он отмечает постоянное взаимодействие различных подсистем в языке. Особый интерес ученого вызывает просторечие, пришедшее из жаргонов: «Многие из подобных жаргонных элементов утрачивают свою социальную прикрепленность, становятся хорошо известными и употребительными в разных социальных группах носителей русского языка. Это дает основание некоторым исследователям говорить о начале формирования так называемого общего жаргона – языкового образования, которое не просто занимает промежуточное положение между собственно жаргонами (скажем, тюремно-лагерным, воровским, нищенским и др.), с одной стороны, и литературным языком, с другой, но и активно используются носителями литературного языка в неофициальной обстановке» [5, 46].

Таким образом, общий жаргон — это лексика, которая не просто занимает промежуточное положение между жаргонами и литературным языком, но и активно используется в неформальной обстановке представителями самых различных социальных групп. Это лексика распространенная и понятная всем. Процесс перехода осуществляется постепенно, вначале из специального жаргона в общий жаргон, затем из общего жаргона в разговорную лексику. Нередко при этом меняется семантическое наполнение слова. В этом плане общий жаргон можно сравнить со сленгом в английском языке.

Подвижны границы не только между общим жаргоном и профессиональными (специальными) жаргонами, но также границы между жаргоном и арго. Термины арго и

жаргон часто употребляют как синонимичные. Но их следует разграничивать. Как считают авторы современного словаря лингвистических терминов, «...в жаргоне преобладает выражение принадлежности к [данной] группе, в арго – языковая маскировка содержания коммуникации» [6, 38]. П.А. Лекант же отмечает, что, «это слова и выражения социального диалекта, распространённого в узко - профессиональной или асоциальной среде» [7, 45]

Т. А. Кудинова считает, что «границы можно провести при рассмотрении центральных (ядерных) явлений (при полевом подходе), однако обширная периферия представляется в высшей степени недифференцированной» [8].

Экспрессивность жаргонной лексики способствует тому, что слова из жаргонов переходят в разговорную речь, не связанную строгими литературными нормами. Широко употребляемые в СМИ, они не требуют пояснения и перевода, и это, как считает В.Г. Костомаров, «означает, что они, если еще не вошли, то уже ворвались в речевой обиход образованного общества» [9, 83]. Употребление их в разговорной речи разных слоев населения можно считать критерием их перевода в просторечие, о чем свидетельствует тот факт, что они фиксируются в современных толковых словарях русского языка в качестве просторечных слов. Их можно считать жаргонизмами только с генетической точки зрения. Так, в «Словаре молодежного сленга» Т.Г. Никитиной включены слова: *бабки, бакс, мент, завязать, крутой, халява, крыша, кайф* и другие, а в вышедшем в 2004 году «Толковом словаре» под редакцией С.И. Ожегова и Н.Ю. Шведовой эти слова даны с пометой «просторечное». В таблице 2 представлена лексика, зафиксированная в словаре как «просторечное».

Таблица 2 - Лексика с пометой «просторечное»

Толковый словарь. Молодежный сленг. Т.Г. Никитина	Толковый словарь. С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова
бабки	просторечное
бакс	просторечное
мент	просторечное
завязать	просторечное
крутой	просторечное
халява	просторечное, грубое
крыша	разговорное
кайф	разговорно-шутливое

Языки, функционирующие в рамках одного государства, испытывают взаимовлияние. Интеграционные процессы оказывают влияние и на языковую ситуацию в Казахстане. По мнению исследователей, накопленный материал в исследовании молодежного жаргона открыл новые перспективы для его изучения. Специфика использования жаргонной лексики представителей разных регионов Казахстана предполагает необходимость учитывать особенности их употребления в условиях двуязычия.

Исследователи отмечают, что в регионах Казахстане прослеживаются как специфические тенденции в функционировании молодежного жаргона, обусловленные лингвокультурной ситуацией региона, так и общенациональные, традиционные формы жаргона.

Как отмечают лингвисты, процесс развития молодежного жаргона в Казахстане идет на фоне интенсивного во всех регионах по сравнению с предыдущими годами проникновения в русскую речь казахской жаргонной лексики, так называемых казахизмов. В процессе

освоения жаргонной лексики часть слов расширяет свое значение, приобретает новое значение, становится многозначным.

Материалом для исследования послужили лексические единицы, собранные в результате анкетирования, а также устной разговорной речи и интернет-форумов, художественных фильмов и сериалов, демонстрирующих такую лексику как неотъемлемую часть словарного состава жителей Казахстана.

Для подтверждения гипотезы нами было проведено анкетирование среди студентов Костанайского государственного педагогического института. Целью анкетирования было сопоставление словаря жаргонной лексики студенческой молодежи из разных регионов, выявление частотных групп и территориальной вариативности молодежного жаргона. В анкетировании приняли участие студенты, обучающиеся по программе «Серпін» из восьми регионов Казахстана: Костанайской, Акмолинской, Алматинской, Южно-Казахстанской, Северо-Казахстанской, Западно-Казахстанской, Актюбинской, Кызылординской областей.

Анкеты состояли из двух блоков: социологического опроса, ответы на которые позволили получить представление о социальных характеристиках информантов по возрастному и национальному составу, а также по месту проживания; и лингвистического – для выявления словаря студенческого жаргона и его территориальной вариативности.

По результатам анкеты № 1 были определены частотные группы жаргонной лексики, употребляемые в разных регионах Казахстана. Анкетирование показало, что реципиенты используют русские и казахские лексические единицы, в меньшем количестве используются единицы, образованные на базе английского языка. Частотная группа состояла из следующих тематических групп: «наименования, обозначающие лиц по различным признакам», «наименования бытовых реалий», «эмоционально-оценочные слова» и слова имеющие «предметный» характер.

По способу образования среди частотных лексических групп были выявлены:

- 1 усеченные единицы, образованные на базе казахского языка: беш – бешбармак;
- 2 универбизация: перваштар - первый курс;
- 3 звуковое усечение и переоформление: мадес - молодец;
- 4 сложные слова на базе казахского и русского языков: *автокәлік* – идти пешком, *автокалам* – авторучка;
- 5 слова, заимствованные из казахского языка, потерявшие первоначальное значение: балмұздак, балақай, бауырсақ – первокурсник;
- 6 слова, заимствованные из русского языка, потерявшие первоначальное значение: ежики – представители южного региона;
- 7 смешанные словосочетания, в котором одно из слов заимствовано из русского языка: *звезда болмашы* - не воображай из себя звезду; *тупить етпеші*, *косить етпеші* - не тупи - не строй из себя тупого.

По результатам второго анкетирования было выявлено, что анализ словаря сленговых единиц показал, что основные лексические единицы в регионах повторяются, но имеются расхождения в употреблении некоторых лексико-семантических групп. Мы представим некоторые из них. Например:

Возглас, удивление в казахском языке сопровождается общепринятым *Ой-бай!*, *Маскара!* *Мәссаган!* *Алга!* Лексемы *маскара*, *мәссаган* употребляются, когда хотят опозорить, посрамить, осмеять кого-то, приходят в ужас. Результаты анкетирования показали, что на севере возглас Маскара может заменить слово *Саламалейкум!*, в Чимкенте – *Оля! Олә!* Иногда *Ой-бай* выражает «сожаление», а возглас *Куу* означает «отходить от темы».

В Актюбинской области жаргон *дерзкий* может означать «очень красивый человек», также в этом значении употребляется выражение *Ты просто космос*. В Костанайской области *моришь* означает «шутить», а *няшка* – «милый», «симпатичный». В Северо-Казахстанской области *спартак* означает «спортивный костюм». Только в Южно-Казахстанской области используют архаичное *ударник* в значении «отличник», английское *твикс* означает «двойка», *жынды екен* – «очень красивый». В центральной и северной части

ежик, южанцы – жители южного региона, *пингвины* – жители северного региона. Частотный сленг *алга* употребляется в нескольких значениях в зависимости от контекста или ситуации «*поехали*», «*вперед*», «*в атаку*», «*давай*».

Пополнение жаргона за счет других пластов лексики языка часто сопровождается изменением значения слова. Так, например, лексема *аул* в студенческом жаргоне означает «аудитория, кабинет, в котором проходят занятия». *Нам в этом ауле еще около часа сидеть* (из устной речи студентов). *Алия* означает «высокомерная девушка». *Блин, Алия нарисовалась* (из устной речи студентов). *Балмұздақ* – первый курс. *В этом году балмұздақи так себе* (из устной речи студентов). *Ежики* – жители южного региона Казахстана. *Спроси у ежиков* (из устной речи студентов).

Развитие Интернет-технологий активизирует проникновению жаргонной лексики в речь носителей языка. Так, например, в наши дни стали широко и повсеместно использовать слово «мамбет». В интернет-форумах активно обсуждается значение данного слова:

- *Мамбет это кто?*

- *Мамбет, мамсик – это дикий, тупой казах (местный, казахстанский жаргон). Выражение «мамбет» из уст Титова прозвучало, в этом сомневаться нельзя. Откуда ж российскому журналисту знать наши жаргоны?*

- *Мамбетство – когда издалека приезжают к вам в гости и поселяются на неопределенное время, не считаясь ни с вашими планами, ни с вашими возможностями.*

- *«Мамбетизмом» считаю чванство, бахвальство, нескромность. Тему, которую, наверное, невозможно раскрыть, разъяснить до конца и поставить точку. Потому, что у каждого свое понятие. И свое притягивание или непритягивание ее как таковой – интернет сайт*

В словарях приводится несколько версий происхождений данного слова от древнетюркского, означающего «коренное население», до уничижительного «выходцы из села». В некоторых словарях он зафиксирован как экспрессивный этноним.

Мамбет — уничижительное прозвище выходцев из сельской местности, распространённое в некоторых странах бывшего СССР (Википедия).

В лингвистике такие номинации принято называть этнофолизмами. Типология образования этнофолизмов в лингвистике многоаспектна. В нее входят номинации, указывающие на национальность, место проживания, особенности речи, внешнего вида, особенности быта и т. д. Их употребление обусловлено социальными факторами. Чаще всего этнофолизмы экспрессивны и имеют негативную коннотацию «чужой». Реже образуют группу «свой» и имеют положительную коннотацию.

«Я сам мамбет, то есть аульный казах. И горжусь этим. Мамбет – это казах от земли» (из интервью с известным казахстанским писателем Г.Бельгером). В данном отрывке этноним *мамбет* имеет положительную оценку.

Данное слово многозначно, в различных контекстах употребляется с разными значениями и с широким диапазоном оценки. В речи носителей казахского языка жаргон *мамбет* употребляется в следующих значениях: 1. житель аула; 2. малообразованный человек; 3. отсталый и косный человек; 4. склонный к патриархальному стилю жизни и его ценностям, 5. плохо одетый, без особого вкуса.

Так, например, в следующем тексте жаргон мамбет используется в значении «обуза для общества»: *«Да и потом, люди такого сорта, не боящиеся говорить такие вещи, должны обладать характером. И если Егор Ильич им обладает, то наверняка соберет чемодан и уедет домой, коли надоел ему Казахстан с его "мамбетами". Вообще, семантику слова "мамбет" не найти ни в одном словаре. Но принято считать, что "мамбеты" - это не "колхозники", а люди, являющиеся обузой для общества. Главное, чтобы приезжающие к нам легионеры не были обузой для казахстанского футбола. Об этом стоит подумать и любимому всеми спартаковскими болельщиками Егору Титову, пока не показавшему на казахстанской земле ровным счетом ничего»* - интернет сайт.

Жаргон *мамбет* близок по значению с жаргоном *нагызказахизм*. *«Как новоиспеченные горожане более всего боятся прослыть деревенщиной, так и казахстанцы казахского*

происхождения имеют свой родной бзик: как бы не оказаться заподозренным в «мамбетизме». Этот термин ассоциируется с незамутненной казахскостью на базе казахского духа и казахского языка. Поэтому нет ничего удивительного в том, что многие из этих людей подчеркнутым или даже вызывающим образом демонстрируют при каждом удобном случае свой отказ от традиционно казахских поведенческих стереотипов и казахского языка» - интернет сайт.

Процесс интеграции происходит и на грамматическом уровне. Так, на базе лексики казахского языка *мамбет* с помощью русских аффиксов появились многочисленные производные: *мамбетизм, мамбетский, намамбетский, мамбетство, мамба, мамбик, мамбич, мамсики* др .

Использование словообразовательных элементов русского языка часто преобразует казахские слова, они приобретают новую экспрессивную окраску. Приведем несколько примеров:

«Тема мамбетизма очень актуальна в наше время. Однако довольно щепетильная и болезненная для любого казаха. Я бы не стал говорить, что мамбеты – это только выходцы из аулов. Знаю много мамбетов из городской среды. Понимаешь, мамбет – это диагноз. Мамбетизм – это когда для человека внешние проявления важнее сути. Бедные мамбеты носят одежду псевдоаидиас, а богатые мамбеты выстраивают себе особняки, которые просто вызывают оторопь.» - интернет сайт.

Как видим, это очень часто используемый, но при этом несущий совершенно разную смысловую нагрузку жаргон в лексиконе **казахстанцев**. Кто-то под этим словом имеет в виду всех тех, кто приехал в город с аулов и деревень, в частности, если они одеты без особого вкуса и плохо знают русский язык. Другие имеют в виду тех, кто живет не по **правилам** и, к примеру, при **споре** сразу же лезут в **драку**.

*«Кстати, термином «мамбет» могут спокойно назвать человека любой национальности, будь то русский или тот же немец. Если ты **быдло** по жизни, то не обижайся, если «мамбет» или «мамбич» станут твоим вторым именем. Всё-таки, это на 99.9% стиль жизни, а не какое-то там отвлечение от **казахской нации**»* - интернет сайт.

Как видим, особенности распространения и функционирования жаргонной лексики обусловлены лингвокультурной ситуацией региона. Региональная жаргонная лексика постоянно развивается и пополняется новыми единицами.

Список литературы

- 1 Гальперин И.Р. Введение // Большой англо-русский словарь; В 2-х т. Около 150000 слов / Сост. Н.Н. Амосова, Ю.Д. Апресян, И.Р. Гальперин и др. / Под общ. рук. И.Р. Гальперина. – 3-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 1979. Т.1 – С. 10-19.
- 2 Ермакова О.П. Источники пополнения и тематические группы жаргона // Слова, с которыми мы все встречались. / Под ред. Р.И. Розиной. – М.: Азбуковник, 1999. – С. 9-17
- 3 Земская Е.А. Активные процессы современного словопроизводства // Русский язык конца XX столетия (1985-1995). - М.: Языки русской культуры, 2000. - С. 90-140.
- 4 Земская Е.А. Язык как деятельность: Морфема. Слово, речь. - М., 2004. -515 с.
- 5 Крысин Л.П. Русский язык на рубеже веков // Русский язык и литература в казахской школе. 2001.- №1, - С. 46-55.
- 6 Васильева Н.В., Виноградов В.А., Шахнарович А.М. Краткий словарь лингвистических терминов. – М.: Русский язык 1995г. - 175 с.
- 7 Лекант П.А. Категории рационального и эмоционального в русском языке и русской речи // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Русская филология. 2012. – № 5. – С. 44-48.
- 8 Кудинова Т. А. «Общий жаргон» в системе субстандарта // Информационно гуманитарный портал «Знание. Понимание. Умение», 2010. – № 5.
- 9 Костомаров В.Г. Языковой вкус эпохи: из наблюдений над речевой практикой масс-медиа. - М.: Педагогика-Пресс, 1994. – 247 с.

10 Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений // Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В. Виноградова. – М.: «А ТЕМП», 2004. – 944 с.

11 Никитина Т.Г. Молодежный сленг: Толковый словарь. – М.: ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 912 с.

Modern Kazakhstani jargon is considered in this article. Specific trends of the functioning of youth jargon in the context of bilingualism, conditioned by the linguistic and cultural situation in the region are underlined.

Берілген мақалада қазіргі қазақстандық жаргон қаралған. Акцент екі тілділік жағдайындағы жастар жаргондарының айрықша үрдістеріне қойылған және аймақтың лингвомәдени жағдаймен шартталған.

УДК 81'04:1

Ж.Б. Селиверстова
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
Астана, Республика Казахстан
seliverst.zh@gmail.com

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЕ ИСТОКИ «КОНЦЕПТА» В НАУЧНОМ ДИСКУРСЕ: ОТ ПЕТРА АБЕЛЯРА ДО ИБН СИНЫ И АЛЬ-ФАРАБИ

Рассматривается генезис «концепта», восходящий к дискуссии номиналистов и реалистов. Отталкиваясь от него, показаны решения проблемы универсалий-концептов в трудах П. Абеляра и восточных философов – Ибн Сины и аль-Фараби, оказавших влияние на европейскую мысль.

Сделан вывод: генезис концепта шел от философии к филологии, имеет общечеловеческое и общенаучное значение. Именно поэтому возвращение «концепта» в современную лингвистику – закономерно.

Ключевые слова: концепт-универсалия, генезис, философия, лингвистика, концептология.

В 2014 году известный языковед В.А. Виноградов в своей статье «Вокруг концепта: уточнения и сомнения» указал: «Несомненно, что понятие концепта не прихоть отдельных исследователей, и можно даже сказать, что его приход в лингвистику был в известном смысле неизбежным» [1, 100-109]. Следовательно, по мнению ученого, использование «концепта» в лингвистике обуславливается не субъективными намерениями тех или иных авторов, а объективной потребностью самой филологической науки.

В.А. Виноградов, подчеркнем, пишет о «приходе в лингвистику» концепта. Такая позиция исследователя со всей очевидностью ставит вопрос о необходимости выявления истоков концепта в общенаучном дискурсе – до прихода этого термина в лингвистику.

Итак, откуда концепт «пришел» в лингвистику? Где находятся его общенаучные истоки? На наш взгляд, ответы на эти вопросы способствуют обоснованию объективного присутствия темы концепта в современной лингвистике.

Данная статья не претендует, разумеется, на исчерпание многоплановой проблемы истоков «концепта». Цель автора в другом – внести посильный вклад в осмысление общенаучного генезиса «концепта», термина, столь актуального в лингвистике конца XX – начала XXI века.

Но прежде необходимо заметить: нередко отсчет «прихода» концепта в лингвистику начинают с возвращения в научный дискурс (в начале 1990-х годов) лингвистических работ философа С.А. Алексеева-Аскольдова (1871-1945), имя и труды которого прежде были вычеркнуты из науки [2, 28-44]. Однако при всей значимости его новаторских работ не следует упускать из виду, что «концепт» уже много столетий присутствовал в общенаучном, философском дискурсе.

Генетически «концепт» (лат. concipere – схватывать, зачинать; conceptus – зародыш, зачатие, схватывание; conceptio – совокупность, сумма) восходит к фундаментальной дискуссии о природе универсалий (лат. universalis – общий, относящийся к целому) между двумя интеллектуальными течениями XII века – реализмом и номинализмом. Именно в этом знаменитом философском диспуте, в ходе острой полемики и было выработана формула концепта.

Под реализмом в то время подразумевалось учение, согласно которому подлинной реальностью обладают только общие понятия, или универсалии, а не единичные предметы. Противоположное направление носило название номинализма, по которому универсалии, наоборот, – только имена (лат. nomina), не обладающие самостоятельным существованием вне единичных вещей. Для крайних номиналистов, универсалии – это лишь «колебания воздуха», а для реалистов, в духе Платона, единичные предметы – это «тени идей» [3, 146-149; 4, 413-420].

Свои аргументы и своя правда была и у реалистов, и у номиналистов, потому что в мире человека, действительно, присутствуют и мыслительные образы, слова-имена и конкретные предметы-вещи. Проблема была в их соотношении.

В дискуссию о природе универсалий существенный вклад внес французский мыслитель Петр Абеляр (1079-1142), которого называли «трубадуром философии». Хорошо зная аргументы номиналистов и реалистов, он в начале XII века в работе «Диалектика» обосновал позицию, которая позже получила название концептуализма.

Концептуально-общее существует уже в самих вещах, полагал П. Абеляр, и обнаруживается в речевых актах. Под концептом, подчеркивает философ С.С. Неретина, он понимал именно акт «схватывания» вещи в уме субъекта [5, 140; 6, 29]. Это «схватывание» выражается в высказанной речи, которая и воспринимается П. Абеляром как «концепт в душе слушателя» [7, 121]. При этом концепт – это не «понятие», имеющее объективно-однозначное толкование, а диалогичный и живой акт выявления смысла явлений и вещей.

Следует отметить, что именно С.С. Неретина одной из первых в 1990 году, на конференции по знаковым системам в Тарту (доклад «Проблема высказывания у Абеляра») напомнила научному сообществу об отличиях «концепта» и «понятия» [8, 17-29].

Несмотря на лексическую схожесть средневекового термина «концепт» с современным термином «концепция» (как системы понятий), не следует упускать, что изначально, в дискуссиях XII-XIII веков «концепт», как смысл высказанной речи, отнюдь не тождественен «понятию» и «теории». Также как и сегодня языковые и художественные «концепты» не тождественны строгим научным «понятиям» и «теориям» («концепциям»).

Концепты в средние века были связаны далеко не только и не столько с формами рассудка. Они были плодами возвышенного духа, ума, который мог творчески соединять, концентрировать смыслы в универсальный образ, в связь вещей и речей, и который включал в себя рассудок лишь как свою часть [6, 29]. Особенно важно, на наш взгляд, что концепты несли в себе индивидуальное, субъективное видение мира.

Как утверждает С.С. Неретина, именно с введением в эпоху П. Абеляра «концепта» (как смысла высказывания, акта понимания) и оформлением концептуализма «прежде единое Слово жестко разделилось на язык и речь» [6, 29]. При этом, отмечает исследователь, «речь осуществляется не в сфере грамматики (грамматика включена в нее как часть), а в пространстве души с ее ритмами, энергией, жестикующей, интонацией, бесконечными уточнениями, составляющими смысл комментаторства... Концепт предельно субъектен» [6, 29-30]. Кроме того, как акт памяти, концепт ориентирован в прошлое, как акт воображения –

в будущее, а как акт суждения – в настоящее [9, 404-405].

Сходный, по сути, подход к концепту проводил и известный филолог А.Ф. Лосев. В средневековой европейской философии, указывает он, сложилось понимание концептов как особых «психологических образований», несущих в себе «смысловую функцию» [10, 280].

Что касается проблемы универсалий, то для П. Абеляра универсалии, «общие имена» являются несомненной данностью, так как, - говорит он, - «существуют сами по себе» [5, 93].

Стремясь в споре между реалистами и номиналистами к компромиссу, П. Абеляр представляет концепт в форме дуалистичных универсалий, существующих как в самих вещах – в виде общих качеств, признаков, так и в уме человека, который, собственно, обнаруживает и «схватывает» своим интеллектом эти признаки. Как он пишет, «слова имеют двойное обозначение, а именно: относительно вещей и относительно понятий» [11, 411-412]. В частности, П. Абеляр рассматривает такие концепты-универсалии как «человек», «животное», «тело», «цвет», «белизна», «разумный», «кормчий», «субстанция» и др [11, 412-419]. При этом, будучи религиозным мыслителем, П. Абеляр, разумеется, признавал, что концепты-универсалии имеют естественное существование в высшем – Божественном интеллекте.

Таким образом, уже на стадии своего становления концептуализм предполагал: в единичных предметах, вещах, проблемах существует нечто общее, на основе чего и возникает концепт, выраженный словом, и содержащий в себе консолидированный смысл единичных предметов, явлений и проблем. Именно этот аспект трактовки универсалий наиболее существенен с точки зрения дальнейшей эволюции «концепта» в глобальном научном дискурсе.

Американский философ М. Суини пришел к выводу: вклад П. Абеляра в спор об универсалиях заключается в том, что «он первый в западном христианском мире ясно сформулировал позицию умеренного реализма» в противоположность номинализму [12, 145]. Важно, что умеренный реализм, концептуализм П. Абеляра занял в решении проблемы универсалий, как дуальных концептов, центральное положение (между номинализмом и реализмом) и стал, тем самым, предшественником для всего последующего осмысления темы «концепта».

Примечательно и то, что именно тексты П. Абеляра несут в себе зерно будущей «научной дисциплинарности», которая станет столь характерной для европейской мысли.

Но был ли П. Абеляр первооткрывателем концептуалистского решения проблемы универсалий? Есть мнение, что теория универсалий была «заимствована им по существу у Ибн Сины» [13, 94]. Так ли это, должны подтвердить отдельные исследования. До сих пор самый ранний этап заимствования идей Ибн Сины западноевропейскими мыслителями остается недостаточно изученным.

Однако в общем плане можно определенно утверждать, что, несмотря на мировоззренческую специфику Востока и Запада, средневековую христианскую философию затруднительно изучать, минуя влияние средневековой мусульманской философии. Как отмечает немецкий историк К. Беймкер, Запад уже с XI века начинает «черпать из этой сокровищницы» [14, 37].

Заметим, что П. Абеляр писал свои философские труды, в которых раскрыл проблему универсалий, в 1110-е годы (XII век), тогда как Ибн Сина изложил свой взгляд на универсалии в 1020-1030-х годах (XI век), то есть за девять десятилетий до П. Абеляра.

А. Гуашон, известный французский историк средневековой философии, еще в 1940-е годы отметила, что начиная с XII века, когда философские трактаты Ибн Сины были переведены в испанском Толедо с арабского на латинский язык, его идеи несколько столетий пользовались большой известностью в Европе [15, 91-3]. Особенно пристальное внимание европейские интеллектуалы обратили на трактовку Ибн Синой проблемы универсалий.

В «Книге исцеления», а потом и в «Книге спасения» Ибн Сина обосновал свое понимание общего и отдельного. На примере такой ключевой универсалии как «человечность» он указывает, что универсалии – в первую очередь как сущности – имеют

«актуальное бытие в вещах». Также, как формы, универсалии постигаются человеческим умом отвлеченно, абстрактно от единичных свойств предметов [16, 78-93; 17, 72-73].

Универсалия, пишет Ибн Сина в «Руководстве по философии», это то, что из одного понятия «создает идею множества в уме». Универсалия – «род» предметов. Сущностной же она становится, когда возникает сравнение с другой универсалией. Например, сравнение «человека» и «животного», «разумного» и «ощущающего», «тела, обладающего душой» и «тела, движущегося по воле» [18, 30-34]. При этом философ отмечает разноуровневость, можно сказать иерархичность универсалий, когда «родовые» для определенных явлений универсалии (например, «человек», «лошадь») становятся «видовыми» для другого, более широкого «рода» («животное») [18, 31-32].

Важно, что эта проблематика уровней универсалий затем перейдет и в европейскую концептуализм (в том числе к П. Абеляру), где вопрос соотношения концептов будет не менее важен, чем вопрос их «схватывания» и обозначения. Наконец, эта иерархичность «больших» и «малых» концептов станет на рубеже XX-XXI столетий значимым фактором современной лингвистики [19, 507-5-8]. Вот так философия минувших веков «протягивает руку» современной филологии.

Ибн Сина выделяет несколько ступеней абстрагирования универсалий: во-первых, непосредственное восприятие вещей со всеми их качествами и сохранение этих образов. Во-вторых, представление, воображение идей на основе запечатленного в сознании. И, в-третьих, формирование наиболее общих понятий и категорий [20, 31-32].

Однако Ибн Сина, как затем П. Абеляр и многие другие европейские философы, не сводит появление универсалий к умственной деятельности человека. Отличая универсалию от частной формы и от представления о ней, Ибн-Сина наделяет ее собственным бытием – «бытием универсального» [18, 95-96]. Более того, по его убеждению, Божественный разум, создавший мир и возможность его познания, рождает в процессе эманации из высших сфер «идеальные формы». А это означает, что общее, универсальное, «существует и до вещей» [3, 252-253].

Таким образом, новой философской идеей Ибн Сины стало обоснование тройкого существования универсалий, которые существуют в виде Божественных идей (до вещей), в самих вещах и в человеческом уме (после вещей).

Именно такое – тройкое существование универсалий – как отмечает философ В.В. Соколов, было воспринято в средневековой Европе и стало «одним из главных источников умеренного реализма» [3, 249].

Современный исследователь Р.В. Овчаренко проследил конкретное влияние Ибн Сины в вопросе об универсалиях на таких известных европейских философов как Альберт Великий (1200-1280) и Фома Аквинский (1225-1274). Оба они позаимствовали у Ибн Сины обоснование тройкого существования универсалий. В частности, немецкий философ Альберт Великий высоко ценя аристотелевскую логику, именно в ее контексте попытался сначала решить фундаментальную проблему универсалий. «Но в итоге, - замечает Р. Овчаренко, - он принимает без изменения решение, предложенное Авиценой, по которому универсалии существуют: до вещей, в вещах и после вещей» [21, 21].

Точно также признавал тройкое существование универсалий итальянский философ Фома Аквинский, в трудах которого имеется более 400 прямых цитат из трактатов Ибн Сины. Вслед за ним он различал три рода универсалий: универсалии, содержащиеся в вещи в качестве ее сущности; универсалии, абстрагированные от вещи и существующие в человеческом уме; универсалии в уме Творца. Для Фомы Аквинского третий род универсалий – это «вечные формы, или основы вещей», «образцовые экземпляры, являющиеся моделью, целью творения» [22, 59-60].

Большой знаток среднеазиатской литературы профессор Е.Э. Бертельс еще в 1938 году образно подчеркнул, что Ибн Сина – это «незримый очаг подземного огня, питающий целую цепь огнедышащих вершин» [23, 82]. Интенсивная рецепция идей Ибн Сины в Европе свидетельствует, что такое сравнение применимо не только к культуре Средней Азии.

В частности, как указала А. Гуашон: «Неизвестно ни одной работы какого-либо мыслителя европейского Средневековья, автор которой не определял бы своего отношения к философии Авиценны. Вне всякого сомнения, его теории обсуждались и опровергались, но степень их влияния такова, что никто не может сказать, какой была бы тенденция западной мысли в Средние века, не будь Авиценны» [15, 121].

Итак, Ибн Синой были сделаны важнейшие шаги в понимании троякой природы универсалий. Конечно, у него еще нет дифференциации универсалий на «понятия» и «концепты», которое появляется у П. Абеляра. Но это и естественно. А потому, значение подхода Ибн Сины в другом. Он расширил и углубил интеллектуальную базу, отталкиваясь от которой, уже вскоре стал формироваться европейский средневековый концептуализм.

Важно и другое: сам Ибн Сина также творил не в вакууме. Решающую роль в его умственном росте сыграло изучение «Метафизики» греческого философа Аристотеля (384 до н.э. - 322 до н.э.). При этом связующим интеллектуальным звеном между Аристотелем и Ибн Синой стал его великий тюркский предшественник аль-Фараби (872-950).

Именно аль-Фараби в первой половине X века упорядочил логические трактаты Аристотеля, известные под названием «Органон», и написал к ним обширные комментарии. Поэтому закономерно, что последующие мусульманские философы называли аль-Фараби «вторым учителем» (после первого – Аристотеля).

Ибн Сина признавался в своей биографии, что «прочитал это произведение [«Метафизику» Аристотеля] раз сорок, многое в нем выучил наизусть, но так и не смог его понять, пока случайно не приобрел на книжном базаре комментарий к этому произведению, написанный аль-Фараби, и произведение великого грека предстало перед ним совсем в другом свете» [3, 241]. Что же открыл Ибн Сина в трудах аль-Фараби?

В комментариях к «Категориям» Аристотеля аль-Фараби указывает, что «универсалии бывают двух видов». Одни «дают знание о сущности всех своих носителей». Такие универсалии он называет «универсалиями субстанции» (лат. *substantia* – сущность, то, что лежит в основе). Другие же универсалии дают знание лишь о некоторых носителях. Их аль-Фараби называет «универсалии акциденции» [24, 117]. При этом следует иметь в виду, что акциденция (лат. *accidentia* – неожиданно появляющееся) рассматривалась после Аристотеля как «несущественное, изменчивое, случайное в противоположность сущностному» [25, 69].

В своих размышлениях аль-Фараби идет от единичного. «Отдельные предметы, - пишет он, - суть единичные субстанции, а их роды и виды суть универсалии субстанции». Поэтому, человек только тогда познает предметы и явления, когда «знает эти универсалии» [24, 118].

Примечательно, что аль-Фараби в своих рассуждениях об универсалиях широко использует такие взаимосвязанные языковые термины как «подлежащее» и «сказуемое». В частности, универсалии-сказуемые, - пишет он, - «сказываются о подлежащих», «нуждаются в подлежащих». И тем самым – «дают знание о сущности этих подлежащих» [24, 118-119].

Вывод об универсалиях аль-Фараби делает следующий: «Таким образом, для того, чтобы быть умопостигаемыми, единичные субстанции нуждаются в универсалиях субстанции, а универсалии субстанции для того, чтобы существовать, нуждаются в единичных субстанциях, так как если бы последние не существовали, то те универсалии, которые являлись бы душе, оказались бы выдуманными, ложными... Универсалии, стало быть, существуют благодаря единичному, а единичное умопостигаемо благодаря универсалиям» [24, 119; 26, 160].

Как видим, аль-Фараби не сомневается – универсалии «существуют» и «являются душе». При этом он убежден, что только благодаря универсалиям возможно познание мира. И даже более того: для него сам процесс познания – это выявление и отделение универсалий от всего единичного и предметного.

В конкретном плане аль-Фараби, вслед за Аристотелем, сосредотачивается вокруг таких основополагающих универсалий как «тело», «человек», «животное», «разумный», «неразумный», «белое», «черное», «небо», «земля», «вода» [24, 118].

Умопостигаемые универсалии не тождественны словам, так как реально существуют.

Но те и другие, - замечает аль-Фараби, - предметы логики: во-первых, «это умопостигаемые объекты интеллекции – поскольку на них указывают слова» и, во-вторых, «сами слова, – поскольку они указывают на умопостигаемые объекты интеллекции» [27, 26].

Как подчеркивает американский исследователь Р. Хэммонд, аль-Фараби оказал заметное влияние на средневековых мыслителей. На идеи «второго учителя» не раз ссылаются Альберт Великий, а затем и Фома Аквинский [28, 42-45].

В проблеме универсалий аль-Фараби шагнул дальше Аристотеля. Если греческого философа в первую очередь интересовала идея «оформленной материи» и индивидуация – выделение единичного из общего, то аль-Фараби интересовали именно умопостигаемые универсалии, освобожденные от вещей. Его «величайшая заслуга», как отмечают современные исследователи, состоит в том, что он «выдвинул на первый план учение об универсалиях, ставшее ядром всей средневековой философии, не только арабской, но и западно-европейской» [4, 102-103].

Универсалии сознания («умопостигаемые универсалии»), на которых сфокусировал свой интеллектуальный взгляд аль-Фараби, являются не только логическими универсалиями-понятиями, но и, по сути, универсалиями-концептами, постижение которых через столетие, в начале XI века продолжил Ибн Сина и вокруг которых еще через одно столетие, в XII веке, развернулся в Европе спор реалистов и номиналистов. Тот самый, в ходе которого «универсалия» и была трансформирована в «концепт».

Интеллектуальное наследие аль-Фараби и Ибн Сины по проблеме универсального – это предыстория и источник концептуализма. Корни же его – в античной философии, в трудах Платона и Аристотеля.

Именно в универсалиях философии располагаются истоки понимания универсалий-концептов языка и культуры. От философии к филологии – таков глобальный генезис концепта и концептологии. А это значит, что современные дискуссии о концептах – далеко не просто внутрилингвистическое явление. Учитывая истоки и генезис полемики об универсалиях – это один из основных и «сквозных» вопросов научного знания.

Присутствие темы универсалий-концептов, в том или ином виде, на протяжении более чем двух тысячелетий в античной, мусульманской и европейской философии дает основание утверждать, что «концепт» – это научная проблема, имеющая общечеловеческое и общенаучное значение. Благодаря этой своей фундаментальной значимости тема концепта и вернулась в науку.

В XX веке, как указывает С.С. Неретина, «понятие обнаружило свою недостаточность, требуя возвращения фигуры концепта» [6, 28]. При этом, «лингвисты, - полагают философы, - оказались более чувствительными к изменяющейся семантике своих слов, осознав недостаточность употребляемых терминов. Они стали широко использовать термин «концепт» при уяснении определенных универсалий естественного языка и речевого сообщества» [29, 18].

В языкознании аналогичную мысль высказал известный лингвист С.Г. Воркачев. В частности, он отметил, что концепт был воссоздан «для компенсации возникшей эвристической неадекватности классических понятия, представления и значения» [30, 9].

Таким образом, анализ ключевых аспектов генезиса темы концепта, предпринятый в данной статье, доказывает верность точки зрения В.А. Виноградова о «неизбежности» прихода «концепта» в лингвистику.

Органично пребывая в современном лингвистическом дискурсе, тема концепта, перефразируя английского философа Роберта Бертон, «стоит на плечах гигантов» – от Платона и Аристотеля, до аль-Фараби, Ибн Сины и Петра Абеляра. Мы убеждены, что этот интеллектуальный фундамент – надежное основание для исследований языковых концептов.

Список литературы

1 Виноградов В.А. Вокруг концепта: уточнения и сомнения // Лингвистика XXI века. Сб. науч. ст.: к 65-летию юбилею проф. В.А. Масловой. - М.: Флинта, 2014. - С. 100-109.

2 Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская речь. Новая серия. - Л.: Academia, 1928. -

Вып. 2. - С. 28-44.

3 Соколов В.В. Средневековая философия. – М.: Высшая школа, 1979. – 448 с.

4 Неретина С.С., Огурцов А.П. Пути к универсалиям. - СПб.: Изд-во РХГА, 2006. - 999 с.

5 Неретина С.С. Слово и текст в средневековой культуре. Концептуализм Абеяра. - М.: Гнозис, 1995. – 216 с.

6 Неретина С.С. Тропы и концепты. - М.: Институт философии РАН, 1999. - 277 с.

7 Абеяра П. Диалектика // Петр Абеяра. Тео-логические трактаты. - М.: Гнозис, 1995. - С. 98-131.

8 Неретина С.С. Проблема высказывания у Абеяра // Труды по знаковым системам. – Т. 24. – Тарту, 1992. – С. 17-29.

9 Неретина С.С. Петр Абеяра // Антология средневековой мысли: Теология и философия европейского Средневековья. – СПб.: РХГИ, 2000. – Т. 1. – С. 403-409.

10 Лосев А. Ф. Имя. Избранные работы, переводы, беседы, исследования, архивные материалы / Сост., общ. ред. А.А. Тахо-Годи. – СПб.: Алетейя, 1997. – 614 с.

11 Абеяра П. Глоссы к «Категориям» Аристотеля // Антология средневековой мысли: Теология и философия европейского Средневековья. – СПб.: РХГИ, 2000. – Т. 1. – С. 403-426.

12 Суини М. *Лекции по средневековой философии*. Вып. 1. *Средневековая христианская философия Запада*. - М.: Греко-латинский кабинет, 2001. – 303 с.

13 Новоселов М.М. Концептуализм // Большая советская энциклопедия. - М.: Советская энциклопедия, 1973. - Т. 13. - С. 94.

14 Бэймкер К. Европейская философия средневековья. - М.: Эдиториал, 2011. - 96 с.

15 Goichon A.M. *La Philosophie d'Avicenne et son influence en Europe médiévale*. - Paris: Adrien Maisonneuve, 1944. – 137 p.

16 Ибн Сина. Книга знания // Ибн Сина. Избранные философские произведения. - М.: Наука, 1980. - С. 63-228.

17 Сагадеев А.В. Ибн-Сина (Авиценна). – М.: Мысль, 1980. – 239 с.

18 Ибн Сина. Руководство по философии // Ибн Сина. Избранное. - Душанбе – Ашгабат: Культурный центр ИРИ, 2003. - Т. 2. - С. 29-117.

19 Шведова Н.Ю. К определению концепта как предмета языкознания // Языковая личность: текст, словарь, образ мира. - М.: РУДН, 2006. - С. 506-510.

20 Асимов М., Диноршоев М. Ибн Сина и его роль в развитии мировой цивилизации // Ибн Сина. Избранные философские произведения. – М.: Наука, 1980. – С. 7-44.

21 Овчаренко Р. Авиценна, его жизнь, система взглядов и влияние на западную средневековую философию. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата богословия. - Сергиев Посад, 2009. – 23 с.

22 Боргош Ю. Фома Аквинский. - М.: Мысль, 1975. – 183 с.

23 Бертельс Е.Э. Авиценна и персидская литература // Известия академии наук СССР. Отделение общественных наук. – 1938. – № 1-2. – С. 75-86.

24 Аль-Фараби. Комментарии к «Категориям» Аристотеля // Средневековая арабомусульманская философия в переводах А.В. Сагадеева. - М.: Изд. Дом Марджани. 2009. - Т. 1. - С. 117-149.

25 Костикова А.А. Акциденция // Новая философская энциклопедия. – М.: Мысль, 2001. – Т. 1. – 721 с.

26 Аль-Фараби. Книга «Катагурийас», или «Категории» // Аль-Фараби. Логические трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1975. – С. 153-244.

27 Аль-Фараби. Рассуждение о значениях [слова] интеллект // Аль-Фараби. Философские трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1972. - С. 15-38.

28 Hammond R. *The Philosophy of Alfarabi and its Influence on Medieval Thought*. – New York: Hobson Book Press, 1947. – 55 p.

29 Неретина С.С., Огурцов А.П. Концепты политического сознания // Политическая

концептология: журнал мецадисциплинарных исследований. - 2009. - № 1. - С. 17-78.

30 Воркачев С.Г. Лингвоконцептология: сегодня и завтра // Лингвокультурный концепт: типология и области бытования. – Волгоград: ВолГУ, 2007. – 400 с.

Мақала номиналистер мен реалистердің пікірсайысынан туындаған «концепт» генезисіне арналады. Бұл пікірталасдан шегіне отырып, Петр Абелярдың және шығыс философтары – Ибн Сина (Авиценна) мен әл-Фарабидің еңбектеріндегі еуропалық көзқарасқа әсер еткен әмбебап-концепттер мәселенің шешімі көрсетілген.

Келесідей қорытынды жасалған: концепт генезисі философиядан философияға жеткен, жалпы адамзаттық және ғылыми мәнге ие болған. Атап айтқанда, «концепттің» қазіргі заманғы лингвистикаға қайта оралуы, бұл – заңдылық.

The article is devoted to «the concept» genesis tending to the nominalists and realists discussion. Basing on this dispute, the article shows solutions of a problem of concept-universals in the works of Peter Abelyar and Eastern philosophers Ibn Sina (Avicenna) and Al Farabi, who had influence on European mind.

The conclusion is that concept genesis proceeded from philosophy to philology and has general human and scientific meaning. That is the reason why «the concept» return to the modern linguistics is typical.

УДК ӘОЖ 334:800.1

Ж.Г. Темирова

Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова

Кокшетау, Казахстан

temirova.zh@mail.ru

СПОСОБЫ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ КЛЮЧЕВЫХ СМЫСЛОВ ХУДОЖЕСТВЕННОГО КОНЦЕПТА «ЧЕСТЬ» В ОДНОИМЕННОМ РАССКАЗЕ РОЛЛАНА СЕЙСЕНБАЕВА

В данной статье определяется специфика художественного концепта; выявляются основные смысловые значения дефиниции честь, составляющие ядро рассматриваемого концепта на современном этапе; анализируются оригинальные способы репрезентации выявленных смыслов в рассказе Р. Сейсенбаева «Честь».

Ключевые слова: художественный концепт, концептосфера, номинативное слово, авторская картина мира.

Художественный концепт – ценнейшее сосредоточие культурно-нравственного опыта человечества. Являясь результатом процесса авторского познания, понимания мира, художественные концепты моделируют некое ирреальное художественное пространство, отражающее человеческое бытие во всем его многообразии. Уникальность художественного концепта заключается в богатой образности его языковой репрезентации. Выбор и мастерство раскрытия тех или иных художественных концептов определяют идейно-тематическое богатство литературного произведения, а способы их языкового воплощения – показатель оригинальности авторского стиля.

Художественный концепт имеет сложную природу. В отличие от концепта, формируемого в сознании среднестатистического носителя языка, концепт, рождаемый в процессе познания, осмысления и творческого воплощения автора, априори наделен

образностью, ассоциативностью, эмотивностью, эстетизмом, т.е. всем тем, что определяет специфику литературы как вида искусства.

В современной науке актуальными остаются вопросы дальнейшего теоретического осмысления художественного концепта и методологии его изучения.

В своем исследовании мы придерживаемся лингвокультурной позиции в определении художественного концепта. Нам близка точка зрения Л.В. Миллера, определяющего художественный концепт как «сложное ментальное образование, принадлежащее не только индивидуальному сознанию, но и... психоментальной сфере определенного этнокультурного сообщества», как «универсальный художественный опыт, зафиксированный в культурной памяти и способный выступать в качестве фермента и строительного материала при формировании новых художественных смыслов» [1, 41-45].

В нашем понимании художественный концепт – это, прежде всего, ментальное образование, формирующееся в сознании творческой личности на основе имеющегося жизненного опыта, определенных жизненных ассоциаций и богатого художественного воображения. Литературное произведение не что иное, как синтез концептов, образующих художественное целое. Концепты, репрезентируемые в литературном произведении, отражают индивидуально-авторскую картину мира. В результате анализа художественных концептосфер отдельных авторов исследователи определяют и описывают ключевые концепты, к которым они тяготеют (Г.И. Богин, В.А. Маслова, И.Н. Григоренко, А.А. Залевская, М.Н. Кожина, В.П. Литвинов, К.Э. Штайн и мн.др.).

Предметом исследования данной статьи является художественный концепт «честь». Концепт «честь» относится к числу универсальных. Будучи общеязыковым образованием, концепт «честь» динамичен: отражает меняющиеся представления о чести в тот или иной отрезок истории, имеет определенные национальные оттенки в содержании. Концепт «честь» обладает широким охватом жизненных явлений. Честь бывает общечеловеческая, национальная, государственная, политическая, профессиональная, коллективная, гендерная, личностная и др.

В философии честь рассматривают как «понятие морального сознания и категория этики, включающее в себя моменты осознания индивидом своего общественного значения и признания этого значения со стороны общества» [2, 445].

Однако современное толкование данного понятия складывалось постепенно. Так, Гегель в труде «Лекции по эстетике», исследуя такие категории как понятие чести, уязвимость чести и восстановление чести, утверждает, что мотив чести не был известен античному классическому искусству. Он связывает полное формирование понятия чести с романтической формой искусства. «В ней (*т.е. романтической чести*) обида касается не вещественной реальной ценности, собственности, состояния, обязанности и т. д., а относится к личности как таковой и ее представлениям о самой себе, к ценности, которую субъект сам себе приписывает. Эта ценность на данной ступени так же бесконечна, как бесконечен субъект» [3, 270].

В русской языковой картине мира развитие концепта «честь» также носит эволюционный характер. Исследуя древнерусский концепт «честь», Терина С.В. приходит к выводу, что «концепт честь с течением столетий не изменил сферу функционирования – остался принадлежностью социальной среды, социальной ценностью. Но изменилось его содержание: из ценности материальной он трансформировался в ценность духовную, что указывает на изменение русской языковой картины мира, а, следовательно, на эволюцию этноса в процессе исторического развития» [4, 175-176]. При этом автор подчеркивает, что в древнерусский период религия не оказывала значительного влияние на формирование концепта «честь», чем и объясняется его мирской характер.

Номинативным словом, составляющим ядро концепта, является слово *честь*. В нашем случае значимость данной словарной дефиниции возрастает, поскольку оно выведено в заглавие. Функцию ключевого слова в художественном тексте сложно переоценить. Оно

пронизывает все содержание, актуализирует идейный смысл, является точкой фокуса, лейтмотивом художественного текста.

Обратимся к истории происхождения данного слова. Этимологический словарь русского языка Фасмера М. связывает происхождение слова *честь* со словами «честный, честной крест, чтить (см.), потчевать (см.), укр. честь, блр. чесць, др.-русск. чьсть, ст.-слав. чьсть тѣи (Клоц., Супр. и др.), болг. чест, сербохорв. ча̑ст, словен. čast, чеш. čest ж., слвц. čest', польск. cześć, род. п. czci, в.-луж. česć, н.-луж. cesć» [5].

Уже на этапе этимологического анализа обнаруживается многозначная природа данной лексемы. Слова честный, честной, чтить, потчевать явно обладают различными смысловыми оттенками.

В. Даль дает подробное толкование данного слова, разграничивая эти и другие его смысловые значения:

- 1) Внутреннее нравственное достоинство человека, доблесть, честность, благородство души и чистая совесть. Человек с честью, незапятнанной чести.
- 2) Условное, светское, житейское благородство, нередко ложное, мнимое.
- 3) Высокое званье, сан, чин, должность.
- 4) Внешнее доказательство отличия; почет, почеть, почтенье, чествованье, изъявление уважения, признание чьего-либо превосходства.
- 5) Оказывать почтенье или честь, почет, изъявлять уваженье или отдавать должные, приличные почести.
- 6) Угощать, потчивать, подносить, принимать за хлебом-солью.
- 7) Честить, чествовать кого, бранить, ругать, поносить, хулить.
- 8) Хвалиться, гордиться чем, ставить себе что в честь, в славу, в заслугу.
- 9) Честить друг друга.
- 10) Церк. предмет почитания, святыня.
- 11) Честивый, благочестивый, набожный, богобоязненный; кроткий, смиренный. Честливой и чливый (от честить и чтить), вежливый, учтивый, учливый, почтительный.
- 12) Уважаемый, почетный, превозносимый, прославляемый.
- 13) Честитель мой, кто меня честит, ругает заглазно.
- 14) Чествователь странников, потчиватель, приютитель. Честитель старины, уважатель [6].

Большинство из перечисленных толкований имеет положительную коннотацию, за исключением 7, 8 и 13 пунктов.

В Толковом словаре русского языка под редакцией Дмитриева Д. В. приводится более 25 случаев употребления данного слова и соответственное количество оттенков значений данного слова. В частности, описаны такие оттенки значений как «профессиональная честь», «суд чести», «девичья честь» и др. [7]. Полисемия слова *честь* позволяет предполагать активное его участие в формировании русской языковой картины мира.

В результате анализа словарных толкований дефиниции *честь* определились основные признаки, характеризующие понятийную часть структуры концепта «честь» на современном этапе. Таковыми являются *достоинство, почет, репутация и непорочность*.

Каждое из вышеперечисленных толкований предполагает определенные синонимические ряды и антонимические оппозиции, которые показательно разводят семантические различия данного слова.

Так, например, для дефиниции *достоинство* синонимами будут являться слова *вес, важность, значение, сила, авторитет, самоуважение, благородство* и др.; для слова *почет* – *уважение, почет, почтение, благоговение, почитание*; для слова *репутация* – *имя, слава, популярность, престиж, реноме, характеристика*; для лексемы *непорочность* – *невинность, неиспорченность, целомудренность, целомудрие*.

Антонимические пары соответственно образуют слова *достоинство* – *бесчестье*, *почет* – *позор, репутация* – *бесславиe, непорочность* – *поруgание*.

Особенности бытования ключевого слова концепта «честь» в языке, его лексическое окружение указывают на важную значимость данного концепта в сознании носителей русского языка. Для носителя русского языка честь превыше всего, она дороже жизни. Честь берегут, хранят, ценят, дорожат ею. За честь человек должен бороться, сражаться, биться, стоять, умереть, погибнуть, пасть, сложить голову, отдать жизнь.

В словаре сочетаемости слов русского языка дано три значения данной дефиниции (1. Совокупность морально-этических принципов (достоинства, нравственности, совести и т.п.), которыми человек руководствуется в своём общественном и личном поведении; гражданское, профессиональное и т. п. достоинство; хорошая, незапятнанная репутация, доброе имя. 2. То, что дает право на почёт, уважение. 3. Почёт, уважение). Каждому значению свойственны соответствующие определения слова *честь*: 1) рабочая, воинская, офицерская, спортивная своя; 2) высокая, сомнительная; 3) большая, огромная, высокая, незаслуженная, неожиданная [8, 658-659].

Художественный концепт «честь» ярко представлен в одноименном рассказе признанного классика казахской литературы Роллана Сейсенбаева. Рассказ «Честь» (1968) был написан на заре творчества писателя и вошел в первую книгу его рассказов «Жажда». Сюжетную основу произведения составляет народное предание. Действие рассказа отнесено к далеким временам казахско-джунгарской войны и посвящено легендарной личности батыра Кушикбая, которого до сих пор помнят в народе и чтят память о нем (в его честь назван перевал и на месте захоронения в 2012 году установлен монумент). Вслед за Мухтаром Ауэзовым Роллан Сейсенбаев пленился образом бесстрашного воина, сумевшего за короткий жизненный путь (21 год) снискать славу и почет среди казахского народа. Позднее автор включил историю о батыре Кушикбае в качестве вставной новеллы в повествование романа «Трон сатаны».

Ключевое слово *честь* пронизывает все повествование рассказа, вступает в разные виды синтаксических связей и представляет следующие варианты сочетаемости с контекстным окружением: *поруганная честь, символ мужества и чести, достойным этой чести, честь народа, честный поединок, Музыка Чести, положить жизнь за честь, своя честь, жажда чести, честь не продается, возвратил мою честь, честная смерть, оскорбленная честь, знаменитый кюй «ЧЕСТЬ»*.

Достоинство, почет, репутация и непорочность – главные составляющие концепта «честь», представлены в рассказе персонифицировано, поскольку репрезентируются через мировоззренческие позиции конкретных персонажей.

Так, основные составляющие смыслы концепта «честь» – достоинство и почет – реализуется посредством раскрытия жизненной философии главного героя – батыра Кушикбая. Для него честь — это прежде всего достоинство и не столько личностное, сколько проявление национального духа, обостренное чувство общественного долга. Будучи истинным сыном казахского народа, Кушикбай призывает сородичей к объединению, выступает против родовых распрей, стремится остановить жестокое кровопролитие в войне с джунгарами. Обращаясь к своему идейному противнику Тобету, он говорит: *«Разве ты забыл, что раньше сыны степей устраивали поединки не ради забавы или жестокости, а в знак уважения друг к другу. Битва была символом мужества и чести. Значит, и нам нужно быть достойным этой чести. И не путай свою личную обиду с честь народа»* [9, 36]. Он признает только *«честный поединок»* и мечтает о *«честной смерти»* в правом бою. Герой задается риторическим вопросом: *«разве не о чести моего народа думал я в первую очередь, когда пытался помериться с джунгарами?»*. Он готов был *«положить жизнь за честь ... народа»* [9, 47]. Для батыра кюй Арыстана – это *«Музыка Чести»*.

Истинный почет и уважение снискал Кушикбай не только среди своего народа, но и среди джунгар, признававших его героическое бесстрашие и мудрую справедливость.

Вербализация концепта «честь» в рамках прямой речи данного персонажа отличается высокой патетикой и пониманием чести как совокупности высших морально-этических принципов личности.

Аналогичные смысловые акценты в репрезентации концепта «честь» мы обнаруживаем и в характеристике образа матери Кушикбая, сумевшей сохранить достоинство и повести за собой народ после гибели сына.

Обостренное личностное чувство чести, утверждаемое через жажду мести, представлено в тексте образом батыра Тобета. Он одержим идеей отомстить за смерть брата. Тобет клянется: *«Если буду жив, отомщу за брата! В тысячу раз сильнее отомщу!»* [9, 23]. Он считает, что *«кровь может быть отомщена только кровью!»* [9, 35]. *«Голову за голову и кровь за кровь – так завещали нам предки!»* – утверждает Тобет [9, 37]. В основе его понимания чести лежит древний обычай кочевников – барымта – акт мести за причиненную обиду, который представляет собой насильственный вооруженный набег для захвата имущества и отгона скота. Участники барымты пользовались уважением у сородичей, и участие в барымте было честью для кочевника.

В лексиконе данного персонажа отсутствует ключевое слово концепта, оно замещается словом месть. Это свидетельствует о субъективном (примитивном) уровне познания концепта. В данном случае доминантным смыслом концепта «честь» выступает репутация.

Другая важная смысловая составляющая рассматриваемого концепта – непорочность или невинность, целомудренность – персонифицирована образом пленной красавицы джунгарки. Сознание важности девичьей чести сказывается в ее готовности пойти на смерть: *«Уж лучше бы отрубили мне мою голову эти проклятые казахи еще там, на родной земле, когда выволокли меня из родного дома и бросили плашмя поперек седла... Ах, зачем я не вырвала кинжал, что торчал в ножнах у джигита, который бессовестно обнимал меня всю дальнюю дорогу? Не вырвала и не всадила по самую рукоять в его поганое сердце? А потом и себя заколола»* [9, 21].

Анализ ключевых смыслов номинативного слова концепта «честь» в рамках художественного текста указывает на его идейно-этическую важность в индивидуально-авторской картине мира. В повествовании рассказа «Честь» Р.Сейсенбаев мастерски сумел передать разные уровни и этническую специфику в понимании данного концепта. Богатый арсенал изобразительно-выразительных возможностей художественной литературы, благодатная почва казахского устного народного творчества, талант художника слова позволили автору персонифицировано представить главные слагающие смыслы концепта «честь».

Список литературы

- 1 Миллер Л.В. Художественный концепт как смысловая и эстетическая категория / Л.В.Миллер // Мир русского слова. – 2000. – №4. – С. 39-45.
- 2 Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. - 4-е изд. – М.: Политиздат, 1981. - 445 с.
- 3 Гегель Г.В.Ф. Эстетика. – Т. 2. – М.: Искусство, 1969.
- 4 Терина С.В. Древнерусский концепт честь и его языковая репрезентация в летописи "Повесть временных лет": автореф. дис. . канд. филол. наук / С.В.Терина. Тольяти, 2007.
- 5 Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1973. – Т. 4. – 855 с. (с доп.)
- 6 Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля [Электронный ресурс]: подгот. по 2-му печ. изд. 1880–1882 гг. – М.: АСТ и др.: 1998. 1 электрон. опт. диск (CD-ROM).
- 7 Толковый словарь русского языка // Под ред. Д.В.Дмитриева. – М.: Астрель: АСТ, 2003. – 1578 с.
- 8 Словарь сочетаемости слов русского языка // Под ред. П. Н. Денисова, В.В. Морковкина. – 2-е изд., испр. – М.: Рус. яз., 1983. – 688 с.
- 9 Сейсенбаев Р. Всего одна ночь. Рассказы. – А.: Международный клуб Абая, 2009.

Осы мақалада көркемдік тұжырымдаманың ерекшелігі анықталды; қазіргі кезеңде қарастырылып отырған тұжырымдаманың негізін құрайтын құрметті анықтаудың негізгі

семантикалық мәндері анықталды; Р.Сейсенбаевтың «Намыс» әңгімесіндегі анықталған мағыналарды ұсынудың алғашқы әдісі талданды.

The present paper considers the specificities of the fiction concept, the basic meanings of the concept “honour”, which constitute its nuclear, different means of representing the semes identified in R. Seysenbayev’s novel “Honour” are as well analyzed.

ӘОЖ 81'42

А.О. Тымболова, А.С. Мурзинова
ҚазМҚПУ
Алматы, Қазақстан
msai2013@mail.ru

СТЕРЕОТИПТЕНГЕН ТІЛДІК ОБРАЗДАРДЫҢ ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ СИПАТЫ

Мақалада тіл білімінің когнитивті лингвистика және лингвомәдениеттану салаларында өзекті мәселеге айналған стереотиптер қарастырылады. Қазіргі тіл білімінде «стереотип» ұғымын зерттеп жүрген отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалады. Стереотиптердің тілдік жүйеде өзіндік мәні бар екені анықталады. Олардың ұлттық-мәдени құндылықтарды таныта алатындығы туралы және ұлттық діл, ұлттық мінезбен байланысы туралы сөз болады. Сондай-ақ, мәдениетаралық қатысымды дұрыс жүзеге асыруға мүмкіндік беретіні туралы деректер келтіріледі. Қазақ, орыс, ағылшын халықтарының тілдік санасында жүйеленген стереотиптер айқындалады. Үш халықтың ұлттық-мәдени ерекшеліктері көрсетіледі.

Түйін сөздер: стереотип, ұлттық мәдениет, лингвомәдениеттану, мәдени семантикалық код, ұлттық таным, ұлттық діл.

Қазіргі кезде тіл білімінің лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистика, психолингвистика сияқты салалары адамның тілдік санасында таным процесі арқылы қалыптасатын образдарды тың ғылыми түсініктермен айқындауға бағытталған. Осындай түсініктердің бірі – «стереотип» феноменімен тікелей байланысты.

«Стереотип» (грек. stereos – тұрақты, typos – із) термині ғылыми кеңістікке 1922 жылы американдық әлеуметтанушы У. Липпманның «Public Opinion» деген еңбегі арқылы енді. Ғалым стереотипті «the pictures in our heads», яғни «біздің санамыздағы образдар» деп түсіндіреді [1, 81]. У.Липпманның осы идеясын қуаттай отырып, Р.Бинклей стереотипті «жалпыға ортақ нәрселердің ұлы бөлімі» деп атады [2, 393]. Д. Кац пен К. Брейли: «адамға тән қасиеттерден туындайтын тұрақты түсінік» деп қарастырды [3, 289].

«Стереотип» ұғымы алғашқы кезде әлеуметтану мектебінде қарастырылса, біртіндеп келе психология, мәдениеттану, саясаттану, этнология, тарих, лингвистика сияқты гуманитарлық ғылымдардың зерттеу нысанына айналды. Осыған байланысты, әлеуметтік стереотип, мәдени стереотип, этникалық стереотип, ойлау стереотипі, сана стереотипі, саяси стереотип, тілдік стереотип, ділдік стереотип, тілдесім стереотипі т.б. деген түрлері қалыптасты.

Қазіргі тіл білімінде осы ұғымға арналған іргелі зерттеулерді И.С. Кон, Ж. Коллен, Ю.Д. Апресян, Ю.А. Сорокин, В.А. Рыжков, Ю.Е. Прохоров, В.В. Красных, П.Н. Шихирев, С.М. Толстая, Е. Бартминский, А.К. Байбурын, Д.Б. Гудкова, И.Ю. Марковина, Н.В. Уфимцева, А.В. Павловская, О.Ю. Семендяев, В.А. Маслова, М.В. Пименова, Н. Уэли, Б. Хасанұлы, А.С. Әлметова, Г. Смағұлова, Ж. Манкеева, Г.И. Исина, А.Б. Әмірбекова, К.А. Құсманова, т.б. отандық және шетелдік лингвист ғалымдардың еңбектерінен кездестіруге болады.

Ғалымдардың пайымдауынша, ««белгілі элеуметтік құбылыс пен объектіге берілген стандартты образдар» [4, 90], «стереотип – дүние туралы таным-түсініктің қайталануынан тұрақталған әрекеттер мен құндылықтар шаблоны»[5, 16], «стереотип – бір жағынан, сол мәдениеттің кейбір доминантты құрамаларын сақтауға және трансформациялауға, екінші жағынан, «өзімдікін» тануға мүмкіндік беретін тұрақтандырушы фактор, тіл мен сөз құбылысы» [6, 138], «обобщенное представление о каких-либо чертах, характеризующих какой-либо народ» является не просто стереотипом, а национально-культурным стереотипом, представляющим собой устойчивый образ о культуре, традициях, образе жизни, верованиях, убеждениях, характеризующих духовную жизнь определенной нации» [7, 135].

Демек, стереотип дегеніміз – белгілі бір халықтың ұлттық мәдени көрсеткіші, әрі сол халықтың ұжымдық санасында ұлттық тілі арқылы зерделеніп, ұрпақтан-ұрпаққа жеткен тұрақты ұлттық-мәдени бейнесі.

Отбасы – тәрбиенің бастау көзі, қайнар бұлағы, қоғамның негізгі іргетасын қалайтын түп қазық. Ол – әр халықтың ұлттық бейнесін танытатын әмбебап атау болса да, оны әр мәдениет өкілі өзінше қабылдап, өзінше түсінеді. Осыған орай, қазақ, орыс, ағылшын халықтарының паремиялогиялық қорында сақталған стереотиптерге салғастырмалы талдау жүргізуге болады. Бұл дәстүрлі-ұлттық санада қатталып, тұрақталған стереотиптердің ұлттық-мәдени сипатын айқындауға мүмкіндік береді.

Қазақ тіліндегі «отбасы» сөзін «от, ошақ» ұғымдарымен тығыз байланысты деуге болады. Мұны тілші ғалымдардың пікірі де растайды. Мәселен, А.Салқынбай: «Отбасы сөзі – «От» тұлғасы арқылы жасалған. Бұл сөз «Ұд» тұлғасының фоно-сема варианты бола отырып, «Күн» ұғымымен тікелей байланысты болады, яғни Күн мен Оттың функциясы ұқсас: Күн – жылу береді, жарық береді; От – жылу береді, жарық береді», - десе, [8, 135] Н.Атжанова: «Ошақ – үйдің негізгі элементі. Ол – жылулық пен берекенің символы. Қазақ халқы үшін ошақ ұғымы отбасы туралы түсінікпен тікелей байланысты», - дейді [9, 58]. Сондай-ақ, тілімізде кездесетін бірқатар «отау көтеру», «отаға», «отана», «ошағыңның отын өшірме», «ошағының оты маздап тұру», «отқа май құю», «қазаны оттан түспеу», «өзіне қарай қосағы, қосағына қарай ошағы» т.б. секілді лингвомәдени бірліктерден де байқауға болады. Бұл мысалдардан біріншіден, қазақ халқының отбасы ұғымына көзқарасы, ер азамат пен жұбайының міндеттері, екіншіден, тұрмыс-тіршілігі мен өмір сүру салты, үшіншіден, бір нәрсеге наным-сенімі туралы түсініктері көрініс береді. Басқаша айтқанда, мұның бәрі жинақталып келіп, халқымыздың ұлттық-мәдени стереотиптерін көрсетеді.

Қазақ тіліндегі «ошақ» сөзінің баламасы ретінде орыс тілінде кездесетін «семейный очаг» (отбасы ошағы) деген сөз тіркесін айтуға болады. Бірақ, қазақ тіліндегі «ошақ» сөзі – «отбасы, әулет» деген тұтас ұғымды білдірсе, орыс тіліндегі баламасы «отбасындағы махаббат пен сыйластық» деген мағынаны білдіреді. Осыған байланысты орыс халқының «зажжение семейного очага»(отбасы ошағын жағу) деп аталатын дәстүрін де атауға болады. Аталған дәстүр бойынша, күйеу жігіттің анасы той күні келініне өз қолымен жаққан шырағанды береді. Бұдан отбасылық дәстүр жалғастығы туралы мәдени ақпаратты түсінуге болады.

Ағылшын тілінде де отбасы ұғымын бейнелейтін «fire»(от) сөзі негіз болған фраземалар бар. Мысалы, «keep the home fires burning» (сөзбе-сөз аудармасы: үй ішінде отты сақтау; мағынасы: отбасын сақтау), «near the fire» (сөзбе-сөз аудармасы: оттың жаны; мағынасы: үй, үй іші) [10].

Демек, әр мәдениет өкілі қалыптастырған отбасы ұғымының от сөзімен тікелей сабақтастығын көруге болады.

Қазақ тіліндегі: «Отан – отбасынан басталады», «Отбасы – алтын бесік», «Өнегелі отаудың өрісі кең», «ата көрсеткен жолы бір, ана тіккен тоны бір» [11], «қара шаңырақ», «шаңырағы берік отбасы», «айрандай ұйызған отбасы», «қазаны бүтін», т.б. секілді мақал-мәтелдер мен фраземаларда «отбасы» – тәрбиенің қайнар көзі, отанның ұйытқысы, татулық пен бірліктің символы ретінде бейнеленген. Мұндай образдың қалыптасуына халқымыздың

рухани және материалдық құндылықтары негіз болған. Мысалы, *бесік, отау, ата жолы, тон, шаңырақ, айран, қазан* дегендер халық жадындағы мәдени дүниелер. Бұлар тек заттық атаулар ғана емес, сонымен бірге мәдени коннотацияға ие тілдік бірліктер. Мәселен, қазақ халқы үшін «*бесік*» – балалы отбасын, өнегелі отбасын бейнелесе (тал бесіктен, жер бесікке дейін), «*отау*» – шаңырақ көтеріп, өз алдына жеке үй болған отбасын білдіреді. «*Шаңырақ*» (қара шаңырақ, шаңырағы берік) – үлкен әулет пен ұрпақ жалғастығын, «*қазан*» (қазаны бүтін) – отбасы мен ағайын-туыстың татулығын, бірлігін бейнелейді. Сондай-ақ, тіліміздегі «*айрандай ұйыған*» деген фразема да тату отбасы туралы түсінікті білдіреді. Ал «*ата көрсеткен жолы бір, ана тіккен тоны бір*» деген фразема – бір отбасынан шыққан және ата-баба салған ізбен дәстүр жалғастырған өнегелі отбасы жайлы ақпарат береді.

Орыс тіліндегі: «*Семья – опора счастья*», «*В семье и каша гуще*», «*Из одной каши*», «*Семья вместе – душа на месте*», «*душа в душу*», «*Семья в куче, не страшна и туча*», «*Согласную семью и горе не берет*», «*Где мир и лад, там и божья благодать*», «*Семья – печка: как холодно – все кней собираются*», [12] т.б. секілді мақал-мәтелдер мен фраземаларда «семья» (отбасы) – бақыттың, тыныштықтың, татулықтың символы ретінде көрініс береді. Осы мысалдардағы: *каша, душа, куча, мир, божья благодать, печка* дегендерді орыс халқының ұлттық мәдениетін танытатын лексемалар деуге болады. Мысалы, «*каша*» – ұлттық тағамдарының бірі, «*душа*» – жан дүниесі, «*куча*» – ұлттық мөлшер атауы, «*мир*» – өмірге көзқарасы, «*божья благодать*» – діни түсінігі, «*печка*» – ұлттық мүлкі. Бұлар келтірілген мақал-мәтелдер мен фраземаларға қосымша мән жүктей отырып, «*бір отбасынан шыққан*», «*өз отбасыңда бәрі жақсы*», «*бірлігі, ынтымағы жарасқан, тату отбасы*» деген ұғымдарды көрсетеді. Әрі мифологиялық, діни, психологиялық көзқарасын, тұрмыс тіршілігін сипаттайды.

Ағылшын тілінде: «*Family tree*» (отбасы ағашы), «*family Bible*» (отбасы інжілі), «*Home is where the heart is*» (сөзбе-сөз ауд. жүрегің қайда болса, сол жер үйің), «*Every bird likes its own nest best*» (сөзбе-сөз ауд. әр құс өзінің ұясын жақсы көреді), «*Birds in their little nests agree*» (сөзбе-сөз ауд. құстар өздерінің ұясында тату) секілді фразема мен мақал-мәтелдерде «*family*» (отбасы) ұғымы – ағылшын халқының ұлттық таным-түсінігімен сабақтасып жатыр. Мәселен, «*family tree*» – ағылшындардың «*баланың өмірге келуі, мектепке баруы, үйлену тойы*» сияқты айтулы күндерде бақшаға ағаш отырғызу салты мен отбасылық шежіре туралы түсінігінен хабар берсе, «*family Bible*» – діни сенімімен қатар, адамның таза паракқа туылған, отбасын құрған және қайтыс болған күндері жазылатын отбасылық өмір дәптерін білдіреді. Ал «*home*» (үй) лексемасы – ағылшын танымында отбасы туралы ұғыммен астасып жатыр. Олар үшін «*home*» (үй) – отбасы тыныштығын сақтайтын берік қамалдың қызметін атқарады. Мұны жоғарыда берілген мысалдардан да байқауға болады.

«Отбасын құру», «жар таңдау» ісі – адам өміріндегі маңызды кезеңдердің бірі. Осыған байланысты қазақ тілінде: «*жалғыздық тек құдайға ғана жарасады*», «*бас екеу болмай, мал екеу болмайды*», «*шаңырақ көтеру*», «*отау үйі, оңаша бас*», «*ақ босағаны аттау*», «*отау тігіп, түтін түтету*», «*үйлену оңай, үй болу қиын*», «*есік көргенді алма, бесік көргенді ал*», «*адам болар жігіттің, жары өзіне лайық*» [11] т.б. паремияларды кездестіруге болады. Бұл паремияларда халқымыздың діни түсінігімен қатар, ұжымдық мәдениет жайлы түсінігі, тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі және өмірден түйген тәжірибесі туралы деректер берілген. Орыс тіліндегі: «*замуж выйти не напасть, как бы замужем не пропасть*», «*женишься раз, а плачешь век*», «*выбирай жену не в хороводе, а в огороде*», «*выбирай жену не по наряду, а по уму*», «*равные обычаи – крепкая любовь*» [12] деген мысалдарды алайық. Бұлардың мағыналарын интерпретациялайтын болсақ, «*асығыстық танытамын деп, аяғыңды шалыс басып қалма*», «*еңбекқор жанға үйлен*», «*өзіңе лайық қалыңдық таңда*» дегендерге саяды. Осы паремиялардағы «*хоровод*», «*огород*», «*обычаи*» лексемалары – орыс халқының салт-дәстүрі, шаруашылығы, ұлттық ойыны туралы мәдени коннотацияларды құрайды. Ал ағылшын тілінде: «*Marriages are made in heaven*» (неке аспанда қиылады), «*choose your wife on a Saturday rather than on Sunday*» (сөзбе-сөз аудармасы: жарыңды жексенбіден гәрі

сенбіде таңда), «choose a wife rather than by your ear than your eyes» (сөзбе-сөз аудармасы: жарыңды көзіңмен емес, құлағыңмен естіп таңда) [13] сияқты паремиялар кездеседі. Бұлардан ағылшын халқының ұлттық өзгешелігі байқалады. Мәселен, ағылшындардың «неке – құдайдың қалауымен аспанда қиылады» деген түсінігі діни танымымен байланысты болса, ал қалыңдық таңдау туралы түсінігі апта күндеріне байланысты қалыптасқан наным-сенімдерімен сабақтасып жатыр.

Отбасын құрған ер мен әйелдің өзіне лайық міндеттері болады. Бұған ата-баба аманатын жалғастыру, шаңырақты шайқалтпау, ынтымақ пен берекені нығайту секілді міндеттер жатады. Осыған сәйкес қазақ тілінде: «дәм-тұзы жарасу» – ер мен әйелдің сыйластығын, татулығын, «қазан-ошаққа иелік ету», «ас-су ұстау», «от басы, ошақ қасында жүру» – әйелдің үй шаруасындағы қызметін, «бесік жанында отыру» – әйел адамның бала тәрбиелеу ісін, «тұз адамы» – ер адамды, «қабырғамен кеңесу» – бірлесіп ақылдасуын, «Үйді қырық еркек толтыра алмайды, бір әйел толтырады», «Әйел – үйдің көркі, еркек – тұздің көркі» – әйелдің үйдегі, еркектің сырттағы шаруасын, «Жар қадірін білмесең, жалғыздық берер басыңды», «Жарың – жан жолдасың» – сыйластық, ауызбіршілігін, «Әйелдің қырық жаны бар» – әйел адамның шыдамдылығын білдіретін фраземалар мен мақал-мәтелдер бар. Осыларға ұқсас орыс тілінде де: «Жена за три угла избу держит, а муж за один» (әйелі үйдің үш бұрышын, ал күйеуі бір бұрышын ұстайды) – ер мен әйелдің үй шаруасындағы қызметтерін, «Муж и жена – одно дело» (ері мен әйелі – бір іс) – ер мен әйелдің ауызбіршілігін, «Жена не гусли, поиграв, на стенку не повесишь» (жарың гусли емес, шертіп болған соң қабырғаға іліп қоятын), «Жена – вторая душа» (жарың екінші жаның) – сыйластық, қамқорлығын, «Хозяйка в дому, что оладышек в меду» [12] – әйелдің үй шаруасындағы орнын, ағылшын тілінде де: «A woman's place is in the home» (сөзбе-сөз аудармасы: әйел адамның орны – үй) – әйелдің орны, «The wife is the key to the house» (сөзбе-сөз аудармасы: әйел – үйге кіретін кілт) «Men make houses, women make homes» (сөзбе-сөз аудармасы: ерлер үй жасаса, әйелдер үшін жасайды) – ер мен әйелдің үйдегі міндеттерін, «A woman has nine lives like a cat» (сөзбе-сөз аудармасы: мысықтың өміріндей, әйелдің де тоғыз өмірі бар) – әйел адамның шыдамдылығын, «The husband is the head at the house, but the wife is the neck moves the head» (сөзбе-сөз аудармасы: еркек – үйдің басы, әйел – басты бұратын мойын) [13] – үй шаруашылығын басқаруды білдіретін мақал-мәтелдер бар. Үш тілде келтірілген мысалдардың мағыналары бір-біріне жуық болғанымен, олардың өздеріне тән ұлттық-мәдени сипаты бар. Мәселен, қазақтар үшін «дәм-тұз», «қазан-ошақ», «бесік», «қырық жан» лексемалары, орыстар үшін «угл», «изба», «гусли» (көне музыкалық аспап), «душа», «хозяйка», «олады», «мед» лексемалары, ағылшындар үшін «key», «house», «nine live» лексемалары – мәдени мазмұнға бай таным көрсеткіштерін құрайды.

Демек, мұның барлығы қазақ, орыс, ағылшын халықтарының дәстүрлі санасындағы «отбасын құру» туралы танымын бейнелейтін ұлттық-мәдени мазмұндағы стереотиптенген тілдік образдар болып саналады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Lippmann W. Public Opinion. – N-Y.: LLC, 1992. – 383 p.
- 2 Binkley R. C. The Common Concept of Public Opinion in the Social Sciences / R. Binkley // Social Forces. – 1928. – Vol. 6. – 393 p.
- 3 Katz D., Braly K.W. Racial stereotypes of one hundred college students // Journal of Abnormal and Social Psychology. 1933. – Vol. 28. – 280-290 p.
- 4 Әлметова Ә.С. Лингвомәдениеттану негіздері.–А.:Полиграфкомбинат, 2016. – 320 б.
- 5 Кәріпжанова А.О. Фразеологиялық коннотацияның прагмастилистикасы: автореферат/ Кәріпжанова А.О. – Алматы, 2010. – 32 б.
- 6 Омарова Р.А., Кенжетәева Г.К., Демесінова Г.Х., Мағзұмов Х.Б. Мәдениетаралық коммуникация бойынша практикум. – Павлодар, 2007. – 158 б.

- 7 Кармин А.С. Основы культурологии: морфология культуры. – Санкт-Петербург, 1997. – 135 с.
- 8 Салқынбай А. Тарихи сөзжасам (семантикалық аспект). – А.:Қазақ университеті, 1999. – 370 б.
- 9 Атжанова Н.Е. Вкрапления со значением «от», «ошак» в межкультурной коммуникации // *Lingua Mobilis*. Научный журнал. – №2 (28) 2011.
- 10 Литвинов П.П. 3500 английских фразеологизмов и устойчивых словосочетаний. – М.: Астрель, 2007. – 285 с.
- 11 Қазақ мақал-мәтелдерінің алтын кітабы. – А.: Арыс, 2010. – 310 б.
- 12 Мокиенко В.М., Никитина Т.Г., Николаева Е.К. Большой словарь русских пословиц. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2010. – 1024 с.
- 13 Mieder W. Proverbs: A Handbook. W, C.: Greenwood Press, 2004. – 304 p.

Статья посвящена некоторым аспектам изучения стереотипов в лингвистике. В настоящее время слово стереотип используется как в повседневной речи, так и в научной сфере, причем даже при его терминологической трактовке встречаются расхождения: «философский», «психологический», «социологический» и «лингвистический» стереотипы – каждый имеет свои особенности. Для современной лингвистики характерно изучение языка применительно к человеку, его сознанию, мышлению и практической деятельности. В этой связи возрастает научный интерес к национально-культурному аспекту исследования языка, к исследованию единиц языка и речи, отражающих явления, типичные для той или иной лингвокультуры.

The article is devoted to some aspects of the study of stereotypes in linguistics. At present, the word stereotype is used both in everyday speech and in the scientific sphere, and even with its terminological interpretation there are discrepancies: "philosophical", "psychological", "sociological" and "linguistic" stereotypes - each has its own characteristics. Modern linguistics is characterized by the study of language in relation to man, his consciousness, thinking and practical activity. In this regard, the scientific interest in the national and cultural aspect of the study of language, in the study of units of language and speech, reflecting the phenomena typical of a particular linguistic culture, is growing.

ӘОЖ 81'221

Е.Е. Түйте, А.Х. Кенжебеков
 Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
 Қарағанды, Қазақстан
 eldos_t_e@mail.ru

КОММУНИКАЦИЯДАҒЫ БЕЙВЕРБАЛДЫ АМАЛДАРДЫҢ ГЕНДЕРЛІК СИПАТЫ

Мақалада коммуникация үдерісінде қолданылатын бейвербалды амалдардың гендерлік сипаты сөз болады. Ер және әйел адамдарға тән тілдік емес амалдардың ерекшеліктері сипатталады. Гендерлік лексиканың адамның биологиялық табиғатымен байланыстылығы анықталады. Ер/әйел адамдар қолданатын бейвербалды амалдар әр ұлттың мәдени, тарихи, әлеуметтік-тұрмыстық танымына байланысты әртүрлі болып келетіндігі түсіндіріледі. Тілдік емес амалдар коммуникация үдерісінде адамның психологиялық, физиологиялық және т.б. қасиеттерін айқындауға, тілдік қатынасты тиімді жүзеге асыруға ықпал ететіндігін дәлелдейді.

Кілт сөздер: бейвербалды коммуникация, гендер, тілдік қатынас, тілсіз қатынас, ым-ишара, ұлттық ерекшелік, кинема, коммуникант, эмоция, психологиялық жай-күй.

Гендерлік ерекшеліктер ертеден-ақ көрініс берген. Алғашқы адамдар қоғамдық жұмыстарды адамдардың биологиялық ерекшеліктеріне сай тағайындаған. Соған сәйкес ер және әйел адамдарға тән сөйлеу ерекшелігі, лексикасы қалыптасқан. Аңшылық және құрылыс лексикаларын тек қана еркектер, ал үй шаруашылығы лексикасын әйелдер білген. Сонда бүгінгі күндегі гендерлік лексиканың шығу тарихының өзі алғашқы қауымдық құрылыс кезеңінен басталатынын аңғару қиын емес. Бұл адамның биологиялық табиғатымен өте тығыз байланысты. Бұған тағы бір дәлел ретінде, әйелдердің сөздігінде эмоционалды-бағалауыштық сөздер жиі ұшырасып отырған, әсіресе, еркелету-аймалау сөздері, эвфемизм немесе жіңішкертіп сөйлеу көбірек кездеседі. Ал еркектердің әңгімесі салмақтырақ, сөйлем құрылысы күрделі және интеллектуалды болып келген [1, 21].

Өткен ғасырдың 70-жылдарынан бастап тіл білімінде гендерлік мәселелер ғылыми тұрғыда көтеріліп, зерттеле бастады. Осы орайда лингвистикада да «гендер» ұғымы қалыптасып, нәтижесінде гендерлік лингвистика саласы пайда болды. Ал, соған дейін белгілі бір тілдердегі род категориясын білдіріп келген «гендер» ұғымының мағынасы кеңейіп, жаңа термин ретінде тек лингвистикада ғана емес, сонымен қатар әлеуметтану, саясаттану, мәдениеттану, тарих, философия және т.б. салаларда қолданыла бастады. Жалпы «гендер» сөзі ағылшын тілінен алынған, мағынасы «жыныс» деген ұғымға жақын келеді. «Гендер» ұғымының кең таралуына феминистік теориялардың қалыптасуы мен гендерлік зерттеулердің қолға алынуы себеп болды.

Орыс тіл білімінде «гендер» ұғымына анықтама беріп, оның тілдік табиғатын алғаш танытқан ғалымдардың бірі – А.В.Кирилина. Ол – гендерлік лингвистиканың көрнекті өкілдерінің бірі. Ғалым «гендер» және «жыныс» ұғымдарының айырмашылығын айқындап, олардың өзіндік ерекшеліктерін сипаттаған еді. Оның ойынша, гендер жалпы мағынаны, ал жыныс жеке ерекшеліктерді қарастырады.

Гендерлік лингвистиканың тағы бір өкілі Е.Перехвальскаяның айтуынша, әйелдер мен ерлердің сөйлеу ерекшеліктері әр тілде әртүрлі сипатта жүзеге асады. Оған дәлел ретінде кейбір тілдердегі род категорияларының болуын алға тартады.

Ерлер мен әйелдердің сөйлеу ерекшеліктері туралы елеулі еңбек жазған зерттеуші Е.П.Ильин олардың қоғамдағы және діндегі орнын, психофизиологиялық ерекшеліктерін, жыныстық айырмашылықтарын зерттей келе, әйелдер мен ерлердің қарым-қатынасындағы ерекшеліктерге назар аударады. Зерттеуші әйелдер мен ерлердің коммуникация кезінде бір-біріне қатынасын, ұлттық ерекшеліктерін, әлеуметтік ортасын, қарым-қатынас жасау тығыздылығын, әйелдер мен ерлердің жұмыс істеу стильдерін басшылыққа алады [2].

Қазақ тіліндегі гендерлік факторлар туралы алғашқы ойлар Ш.Уәлихановтың және Ы.Алтынсаринның ғылыми, ғылыми-этнографиялық зерттеулерінде ара-кідік кездеседі. Мәселен, Ш.Уәлиханов: *«Рухы бар, жоталы әйелдерді Елті деп атайды (олар өзінің сиқырлық өнерімен, адамдарды еліту, ұйыту – бар сана-сезімін билеп алушы, өзіне бағындырушы). Елті сөзінің тегі қазіргі тіліміздегі еліту, олар да – «бақсы», – деп жазады [3].* Ал, Ы.Алтынсарин болса, «Орынбор ведомствосы қазақтарының өлген адамды жерлеу және оған ас беру дәстүрлерінің очеркі» мен «Орынбор ведомствосы қазақтарының құда түсу, қыз ұзату және той жасау дәстүрлерінің очерктері» атты еңбектерінде қазақ халқына тән гендерлік факторлар көптеп кездеседі [4]. Ы.Алтынсарин бұл еңбектерінде қазақтардың өлген адамдарды жерлеу дәстүрін сөз ете отырып, өлген кісінің әйелі, қызы, анасы, апа-қарындастарының дауыс айтып жоқтауы, бейіт тұрғызу рәсімдерін және қыз ауылында болатын «Қынаменде», «Қызқашар» ойын-сауығы, күйеу жігіт пен қалыңдықты кезіктіруде берілетін кәделерді («желі аттар», «ит ырылдатар», «кемпір өлді», «отқа салар», «қол ұстатар», «шаш сипатар», «көрпе қимылдатар» т.б.) баяндаған.

Гендерлік зерттеулердің ішінде ғалымдардың басты назарын аударып келе жатқан мәселелердің бірі – ерлер мен әйелдер қарым-қатынасындағы мәдени және әлеуметтік

факторлар, жыныстардың мінез-құлық ерекшеліктері, еркекке және әйелге тән психологиялық қасиеттер. Ғасырлардан бері қалыптасқан стереотип бойынша әйел мен еркектің қоғам алдындағы міндеті, отбасындағы қызметі төмендегідей сипатталады:

- *«Қатын алсаң отын ал, бір құшағын артық ал», - дейді қазақ. Үйді асырау еркектің міндеті дегенді аңғартады ол сөз. Ал ғашықтар үйленген соң, үйдің ішкі жарасымдылығы әйелге байланысты. Меніңше, махаббатпен орнаған семьяны құлатпай сақтау – ең алдымен әйелдің міндеті. Үй болған әйелге ең алдымен үйдің қамын ойлау қажет. Еркектерде кездесетін еренсіздік, атүстілік - әйелге кешірімсіз, үй ұстаған әйел ол үйді адалдығымен ғана ұстай алады. «Еркек күнәсын далаға тастап кетеді, әйел күнәсын үйге алып келеді», - дейді екен орыс халқы. Әйелден адалдық кеткен соң, адалдық үйден де кетеді. Әйел семьяның ұйытқысы болмаған жерде семья ұзақ өмір сүрмейді. Еркектен әйелдің бір артықшылығы сонда, өткініші бір қателікке бола үйдің іргесін құлатып алмаудан ең алдымен әйел сақтану керек* (Б.Нұржекеев. Ерлі-зайыптылар). Демек, ерлер мен әйелдерге тән мұндай өзіндік ерекшеліктер олардың тілдік және тілсіз қарым-қатынасында да кездесуі заңдылық. Біз зерттеу тақырыбымызға сай тілсіз қарым-қатынастың тек әйелдерге тән ерекшеліктеріне тереңірек тоқталамыз.

Ш. Балли өз зерттеулерінде әйелдердің бейвербалды тілінің ерлерге қарағанда ерекшеленетінін атап көрсетеді. Оның пайымдауынша, Шығыс әйелі күйеуінің кез келген тілегін, қалауын, өтінішін оның ым-ишаралары, қас-қабат қозғалыстары, қол және басқа да кинесикалық амалдары арқылы түсінуге міндетті болған [5]. Ш.Баллидың бұл тұжырымын келесі мысалмен дәлелдеуге болады: *Бопай сонда ғана бойын жинап алды. Жолаушылар өзінен тартынып отырғанын сезіп, «шыға тұрайын ба» дегендей күйеуі жаққа көз жүгіртіп еді, «қылп етпе» дегендей үнсіз тұқыртуды ұқты* (Ә.Кекілбаев. Елең-алаң.).

Әйелдер мен еркектердің бейвербалды әрекеттерінің өзіндік ерекшеліктері бар екені даусыз. Ер адамдардың жиі қолданатын бейвербалды амалдар қатарына *шалқайып отыру, аяғын кең ашып тұру, желкесін қасу, алақанын ысқылау, үстелдің үстін жұдырығымен ұру, өз алақанын соғу, тізесін жұдырығымен ұрғылау, кеудесіне қолын қою* сияқты ишара түрлерін жатқызуға болады. Ал әйелдер ішкі күйзелісінің сыртқы көрінісін *саусақтарын сыртылдату* арқылы, *қорқынышын көздерін алақанымен жабу*, өзінің көңілі толмайтынын, табандылығын, ұялғанын көрсету мақсатын *екі бүйірін таяну, алақанымен бетін көлегейлеу, қысылғанын жүзігін әрі-бері айналдыру* сияқты ишаралары арқылы білдіреді. Сондай-ақ, әйелдер өздеріне сенімсіз кезде, қатты толқып, қобалжыған жағдайда – гүл шоғын, қол сөмкесін, орамал, шарф, желпуіштерін қолданады, ал ерлер дәл сонда жағдайларда галстугін, көйлек түймесін, қол сағатын, темекі тұтатқыштарын әрлі-берлі қозғап, бұрап, сырт киімдерінің түймелерін бір ағытып, бір түймелеп, темекілерін мыжып, үстелдің үстін саусақтарымен барабанша ұрғылап кетеді.

XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың басында «ерлерге тән ым-ишаралар ақыл-ой мен күштің қуатын білдірсе, әйелдерге тән ым-ишаралар әлсіздік пен сезімталдықты білдіреді» деген ұғым қалыптасты. Ал, белгілі америкалық лингвист және әйелдер құқығын қорғаушы Р.Лаков «Язык и место женщины в обществе» атты еңбегінде Солтүстік Америка әйелдерінің коммуникативтік ерекшеліктеріне сүйене отырып, әйелдер сөйлеу тіліне қарағанда бейвербалды тілі арқылы айтарлықтай зор әсер қалдыратындығын айтады. Бұл тұжырымды гендерлік лингвистиканың өкілдері, психологтар мен социологтар да қолдайды. Демек, әйелдердің ым-ишаралары ерлердікіне қарағанда айқынырақ білінеді, сондықтан әйелдердің бейвербалды амалдары үлкен әсер қалдырады. Табиғи түйсіктеріне сай, балаларды тәрбиелеудегі айрықша рөліне сәйкес әйелдерде кішігірім нәрселердің бәрін бірден байқау бейімділігі басым, сондықтан да әйелдерде бейвербалды амалдарды жақсы түсіну және оларды жеткізу қабілеттері ерлерге қарағанда жоғары. Физиолог мамандардың пайымдауынша, әйелдерде эмоцияға жауап беретін ми бөлігі ерлерге қарағанда сегіз есе артық дамыған. Әйелдерге тән жоғары сезімталдықты осымен түсіндіруге болады деп ойлаймыз. Осыған байланысты әйелдерде *«қасын керу»*, ал ерлерде *«қабағын тую, қабағын түкситу»* сияқты ишарат түрі жиі кездеседі. Мысалы: *Бигайшаның бетіне қызыл ойнап,*

қас-қабазын кере, көзін төңкере тастады... Бір кезде көзіне қуақы ұшқын ұялай қалған шал кеңкілдеп күліп жіберді... Көкейіне төтеннен сезік кіргендей ойлы пішінге көшіп, сақалын саумалады... Жайпақбай мінәжат оқитындай кенет тізерлеп отыра қалды.

– Бөке, құдай алдында да, сіздің алдыңызда да ақпын. Міне, – деп жұлым-жұлымы шыққан **қырғыз қалпағын алдына тастай** салды (Ж. Шаштайұлы. Жала мен нала).

Жалпы әйел атаулысына тән бейвербалды амалдар ұлттық ерекшеліктерімен де сипатталады, яғни әр ұлттың әйелдерінің өздеріне тән ым-ишара белгілері бар. Мәселен, *қытай әйелі сұқ саусағымен ерінің маңдайынан нұқу* арқылы «сен ақымақсың» немесе «сен кателестің» деген ұғымды білдіре алады. Мұндай мағынадағы ишара басқа ешбір ұлтта кездеспейді. Сондай-ақ, Қытайда ерлердің алыстан көрген адамына қол бұлғап амандасуына болады да, әйелдердің бұлай жасауы әдетке жат саналады, сондықтан қытай әйелдері алыстағы адаммен бас изеп амандасады [6]. Ал егер тұрмыстағы *ағылшын әйелі бас бармағын төмен қаратып көрсетсе*, күйеуі оның алдында әлсіз екендігін білдіреді. Ежелгі Жапонияда самурайлар уақытында әйелдердің тәртібіне байланысты арнайы кодекс болыпты. Ол бойынша *жапон әйелі* ерінің алдында әрдайым күліп, басын сәл иіп, қарапайым болып тұруы тиіс болатын, қарсы сөз айтуға немесе көп қимыл жасауға болмайтын еді. Бүгінгі күндегі *Жапонияда әйелдердің бір-бірімен қол алысуы* ұят саналып, әдепсіздікке жатуы аталмыш кодекстен қалған қағида болса керек. Жапон аралдарының ежелгі мекендеушілері – *айн* деген этникалық топтың ерлері өздерімен туыстас әйелдермен (анасы, апа-қарындасы т.б.) амандасқанда екі қолын бірдей алып, бірнеше секунд ұстап тұрады, кейін қолын жіберіп құшақтайды. Ал *араб елдерінде әйелдердің бір-бірімен қол алысуы* рұқсат етілгенімен, бөтен ерлермен қол алысуы шарифатпен тыйым салынған және оны бұзған жағдайда жаза қолданылады. Көршілес өзбек ұлтында да ер адамдар сәлемдескенде бір-бірімен қол алысады, *ал өзбек әйелдері қолымен бір-бірінің иықтарын қағысады*. *Көне англосаксондық мәдениет бойынша* көшеде әйелдер ерлерінің қолын ұстамайды, тек қолтықтасып қана жүреді. Үнді әйелдері болса ерлерімен көбіне дыбыс шығармай, ыммен ғана түсініседі. Мысалы, үнді әйелі ерінің атын атамайды, аяғын жуып береді, тек ері тамақтанғаннан кейін ғана ас ішуге отырады, қоғамдық көлікте ері тұрып тұрса әйелі отырмайды, көшеде ерімен қатар жүрмей, 1-2 қадам соңында жүреді. Міне, осындай әрекеттері арқылы еріне деген шексіз құрметі мен адалдығын танытады. Сонымен қатар *үнді әйелдері қос қолының алақандарын түйістіріп, иек пен көкірек арасына қою арқылы* келген қонағын қарсы алады немесе амандасады. Сондай-ақ, үнді билеріндегі әйелдердің қимыл-қозғалысы арқылы олардың дүниетанымын, философиялық және ұлттық көзқарастарын аңғаруға болады. Мәселен, жалпы ежелден белгілі үнді билерінде бас қозғалысының 9 түрі, бір қолдың 28 түрлі ишарасы, екі қолдың 24 түрлі ишарасы, секірудің 5 түлі, 9 түрлі жүріс, 7 түрлі бұрылыс, көз қимылының 8 түрі және мойын қозғалысының 4 түрі кездеседі. *Итальян әйелдерінің де* өзіндік ишара белгілері бар. Мәселен, олар бір нәрсеге өздерінің немқұрайлы қарайтындарын, яғни біздің түсінігіміздегі «маған бәрібір» ұғымын *алақанның сырт жағын иекке таяп ұстау* ишарасымен білдіреді. Христиандықтың алғашқы кездерінде шоқынұшылар арасында айқышы (крест) бар нәрселердің бәрін сүю үрдісі қалыптасқан болатын. Уақыт өте келе осыған ұқсас *грек және рим әйелдерінде* шіркеу, монастырь және өзге де айқышы (крест) бар діни маңызы жоғары орындардан шығарда *саусақтарының ұштарын сүйетін* әдет пайда болды. Кейіннен бұл діни ишараның мағынасы кеңейіп, кең тарала түсті. Христиан дінін ұстанушылар әйелдердің осы ишарасын кейіннен діни лауазымды адамдарға, императорларға, ханзадаларға қатысты қолдана бастады. Осы ишара арқылы олар қасиетті жерлерге және қасиетті адамдарға деген сүйіспеншіліктері мен құрметтерін білдіруге тырысты.

Әр ұлттың мәдени танымы бойынша әйелдердің дене қалыптарында да (поза) ерекшеліктер бар. Мәселен, *Жапонияда әйелдердің* аяғын созып отырулары ұят саналады, сол себепті олар екі аяғын артқа жіберіп, жамбасын аяқтарына қойып отырады. Сондай-ақ *Азия елдерінің* көбінде әйелдердің тұрғанда немесе отырғанда қолдарын белден төмен ұстаулары құпталмайтын іс саналады. Батыс мәдениетінде де, шығыс мәдениетінде де

әйелдердің аяқтарын айқара ашып тұрулары немесе отырулары әдепсіздікке жатады. Екі мәдениеттің екеуінде де әйелдердің бұлай тұрулары немесе отырулары «абыройынан айырылған» деп ұғынылады.

Психофизиологиялық зерттеулерге қарағанда, әйелдер ерлерге қарағанда маңайдағы болып жатқан жағдайдың бәрін байқау, кең ауқымда көру және бірнеше жұмысты қатар жүргізу мен соған байланысты тиімді қарым-қатынас жасау қабілеті жақсы дамыған. Жалпы әйел болмысына қатысты мұндай ғылыми болжамдардың қазақ әйелдеріне де тән екені тілдік деректерде кездеседі:

Жүніс келеді деген күні апам су жылытып, пышағын, сиырды жығатын арқанды даярлап көп тосты. Келмеді. Шыдамы әбден таусылған соң:

- Жүр, ұлым, өзіміз-ақ сойып аламыз, - деп, қоңыр сиырды бас жібінен жетелеп қорадан шығарды. Бұдан соң тұмсығына шалып, мүйізінен діңгекке тас қылып байлады; қыл арқанмен сиырдың аяғын іліп-іліп алды да, діңгекке бір рет орап, бар күшімен тартып қалғанда, еңгезердей қоңыр сиыр гүрс етіп құлап түсті (О.Бөкей. Апамның астауы).

Қазақ әйелдеріне тән ұлттық кинемалардың мән-мазмұнын талдап, оларды ерлерге тән кинемалардан алғаш бөліп қарастырған ғалым С.Бейсембаева екенін айта кеткен жөн [7]. Ғалымның зерттеуі бойынша, қазақ көркем мәтіндерінде жиі кездесетін әйелге тән кинемалар қатарына «бетін шымыу», «бетін басу» «шашын жаю», «шашын жұлу», «орамалын бұлғау», «екі бүйірін таяну», «ернін сылт еткізу», «ернін тістеу» т.б. жатады. Қазақ дүниетанымында әйелдерге қатысты «ернін тістеу» кинемасы екі мағынада қолданылады: бір мағынасында «үндеме» дегенді білдірсе, енді бірде әйелдер қиналғанын, қысылғанын білдірмеу үшін қолданылады:

Меңтай аппақ, жұп-жұмыр мойнын сәл солға қарай бұрыңқырап, үнсіз қалды.

- Бірақ дегенің не? - дедім мен сыбырлай үн қатып.

- Бірақ... - Меңтай ар жағын тағы да айтқысы келмегендей, ернін тістеледі де, тез босатып жіберді (Ә.Нұршайықов. Махаббат, қызық мол жылдар).

Қазақ әйелдеріне тән бейвербалды амалдардың ішінде көп тарағаны – «ернін сылт еткізу», «аузын сылт еткізу» ым-ишаралары. Бұл ишаралар арқылы көркем мәтінде әйел кейіпкерлердің таңырқау және ұнатпау секілді психологиялық жай-күйлері беріледі. Мысалы:

- Е, бақыр-ай, - деді ана ернін сылт еткізіп. - Біздің Майраның да әкесі соғыстан қайтпады.

- Білемін, ана. Майра айтқан болатын.

- Шешең бар шығар?

Мен басымды шайқадым.

- Е, бақыр-ай, - деп Майраның шешесі тағы да ернін сылт еткізді (Ә.Нұршайықов. Махаббат, қызық мол жылдар).

Жоғарыдағы мысалда көрсетілгендей, «ернін сылт еткізу» ишарасы көбіне орта жастағы немесе егде жастағы қазақ әйеліне тән, жас қызға жараспайтын бейвербалды амал екені аңғарылады. Ал енді керісінше «ернін шығару» ишарасы кез келген жастағы әйел адамға тән ишара болып табылады, көркем мәтінде «мазақтау, күлу, келемеждеу» мағыналарында қолданылады. Мысалы:

«Ей, Қаратайдың қатын-қыздары, немене жетісіп күлесіңдер, менің келіншегім «Еліңнің қыздары мынау ма» деп сендерге ернін шығарып отыр» - деп, сөз тауып кеткен екен марқұм (О.Бөкей. апамның астауы).

Ол арсыз бұның бәрін қалжың деп ойлайтын болу керек, күледі маған қарап. Көзін бағжитып, ернін шығарып, аузын қисайтып, келекелейді өзімді. Оның бұл қылығына менің ызам келіп, ашуым қайнап кетті (Б.Соқпақбаев. Менің атым Қожа).

Қазақ халқында қазаға байланысты қалыптасқан көне салт-дәстүрлердің бірі – жоқтау айту. Жоқтауды тек әйелдер ғана айтатыны белгілі. Әкесінен, ерінен немесе баласынан айырылып, ауыр қайғыға түскен әйелдер жоқтау айтқанда *бетін жырту, бетін тырнау,*

шашын жаяу, шашын жұлу, екі бүйірін таяну секілді бейвербалды элементтерді қолданады. Енді осыған бірнеше мысал келтірейік.

Ерте, ерте, ертеде бұлаққа ат суара барсам, бір әйел шашын жайып ағыл-тегіл жылап отыр. «Не болды?» – деп сұрасам: «Сүйікті күйеуім үш күн бұрын қайтыс болды, енді осы бұлақ суалып, әбден сарқылғанша аруағын жоқтап отырам», – дейді еңіреп (О.Бөкей. Текетірес).

Күлімбала тек қос қолдап бетін басып, жылағанды білді. Үйдегі бар зат екіге бөлініп жатты (Б.Соқпақбаев. Балалық шаққа саяхат).

Ылдиға қарай ентелей құлаған көштің бір бүйірінен жал-құйрығы күзеулі тайға мінген, екі бүйірін таянып алып, «Елім-ай» әнін салған он төрт-он бес жасар қара торы қыз бала көрінді (І.Есенберлин. Көшпенділер).

Күнімжан басындағы үкілі сәукелесі мен күлгін торғын мәсісін жұлып алып, қара шашын жаяу, екі белін таянып жоқтау айта жөнелді (І.Есенберлин. Көшпенділер).

Аза тұтқан әйелдердің ерін жоқтап, ертелі-кеш дауыс салып жылайтын әдетін жасамаса да, өз бетін өзі тырнап, жосадай қылған Әлима мизұла адам секілді (С.Жүнісов. Ақан сері).

Қазақ әйелдерінде ғана кездесетін «бет шымшу» ишарасы қазақтың ұлттық танымында ұялудың, ерсі қылықтан безінудің белгісі болып танылады. Мәселен:

- Ой-бүй! - деді жеңге, бетін шымшып. - Ата-бабаң істемеген кәсіптің керегі не? (Т.Әлімқұлов. Сырлы наз).

Сондай-ақ көркем мәтіндерде жиі қолданылатын бейвербалды амалдардың ішінде «ернін жымқырды» немесе «ернін қымқырды» ишаралары құптамауды, жақтырмауды білдіреді, «ернін шүйірді» ишарасы менсінбеуді, ұнатпауды білдіреді. Мысалы:

Біз Айшаға қараймыз. Айша бізге қабағын түйіп, астыңғы ернін жымқырады. Алмаңдар дегені (Ш. Мұртаза. Ай мен Айша).

Астыңғы ернін қымқырып, үстіңгі ернін жымқырып, тебеген аттай теріс айналып тұратын кей еріндердің қасында сіздікі қайда-а, жер мен көктей зой, жер мен көктей! (К.Әмірбек. Көптең ерін).

Асты биік болған соң ғана мінген, жүрісі жайсыз, бұзыла беретін ескі қызыл «Нивамен» түн қатып, түс қашып, әлденеше жүздеген шақырым жол жүріп, Ақтөбеге әзер жетіп, осылай да осылай болды дегенде үйдегі шашы қысқа, ақылы ұзын бәйбіше менің шаң басқан, бос қайтқан, жол сәмкемді аяғымен ысырып: «Әркімге – ниетіне қарай» деген бар», — деп ернін шүйірді (Ж.Асан. Алтын кеніш).

Көркем мәтіндерде көп кездесе бермейтін, сол себепті қазіргі кезде де сирек айтылатын бейвербалды амалдар да жоқ емес. Оларды төмендегіше бөліп қарастыруға болады.

«Жаулықтарымен көзін сұрту» ишарасы тек әйелге тән бейвербалды амал, қайғы-қасіретке байланысты бұл ишара жылаудың, көз жасын төгудің белгісін береді: Дәрменсіз ел іштен тыныпты, жігіттер шарасыздықтан бармағын тістеп, арулар үнсіз егіліп, жәудір көздерінен жас төгіпті. Аналар жаулықтарымен көз жасын сүрте отырып, «ауызы түкті кәпірлерге» қарғыс айтыпты (Е.Төлеутай. Иманжүсіптің әні).

«Ақ орамалалын желпілдету» – қимастықтың, қоштасудың белгісі. Ертеде қазақ әйелдері ерлері немесе балалары алыс сапарға аттанғанда немесе өздері жырақтап бара жатқанда ақ орамалдарын желпілдетіп қоштасатын болған: Ақбілек те ақ орамалын желпілдетіп қоштасты (Ж. Аймауытов. Ақбілек).

«Емшегін көкке сауу» – ана қарғысының ең ауыр түрі. Ана өз баласынан қатты зәбір көргенде ғана осындай әрекетке барады. Мұндай іс бала үшін ең ауыр жаза, кешірілмес күнә саналады. Көркем мәтіндегі көрінісі:

*Суға салып Ақынын, өртке салып
Сынаса Ел, еңбегі еш кетпесі анық!*

Сен күрсінсең ұлиды-ау ұлы түнде,

Көк Бөрі Ана емшегін көкке сауып! (А.Қани.Олжасқа хат).

Бірақ, біздің бұл тілегіміздің де, Аққыз әжеміздің көкке емшегін сауып жалбарынганының да шапағаты болмады (С.Олжабай. Ала сиыр, тұлып және Аққыз әже).

Көркем мәтіндерден кездестіруге болатын төмендегідей бейвербалды амалдар да тек қазақ әйелдеріне ғана қатысты және олар қазақ халқының мәдени танымын, тұрмыс-тіршілігін коммуниканттың көзге елестетуіне көмектеседі. Мысалы:

Сүтін жайлап, ілегенін төгіп, күлін шығарып, ыдыс-аяғын жуып болған соң, Алтынай пештің түбіндегі шекпен жапқан қара аяққа ұн салып алып, жүресінен отырып, тоқыраңдап бауырсақ иледі (Ж.Аймауытов. Ақбілек).

Бозінген әлдебір қызық өсек айтады екен деп, кимешегін желкесіне қарай бір тартып, жампаңдап, құлағын таяй береді (Сонда).

Пеш алдында ұршығының ұшымен ортаға салынған шоқты шұқып үнсіз атам отыр (Д.Исабеков. Гауһартас).

Шешесінің қасында тұрған Ұланды көздерімен гана жанан өтті. Қыз балаға одан артық көңіл аудару ерсілік болатын. Қыз да бұлардың әрқайсысына көз қиығын серпе тастап, көзімен гана амандасты (Ғ.Мүсірепов. Ұлпан).

Қыз Мүсірепті көрді де тұра қалды. Еркек алдынан өтпейтін салты бар екен (Ғ.Мүсірепов. Ұлпан).

–Келдім ғой, әрең шықтым, - деген қыз, үнін сыбызғыдай сызылтты.

Маржан үнсіз кеп, кең етегімен тізесін қымтай отырды (С.Сматаев. Елім-ай).

Қазақ әйелдеріне тән көңіл-күй, сезім әлемі, ішкі дүниенің нәзіктігі және көбіне олардың өмірлерінің шытырманға толы, аса күрделі болуы осындай ұлттық кинемалардың қалыптасуына негіз болды. Жалпы әйелдер жаратылысы ерлерге қарағанда әлдеқайда нәзік және сезімтал. Сондықтан кейінгі кездері гендерлік зерттеулерде «әйелдік интуиция» деген ұғым қалыптасып, оларды жекелей зерттеу жолға қойылған. Сол себепті әйелдерде бейвербалды амалдарды ұсақ-түйегіне дейін бірден байқап, жуық арада айтылатын ой мен емеурін, ишараны білетін табиғи қабілеттері ерекше дамыған.

Белгілі бір ұлттың әйелдеріне ғана тән бейвербалды амалдардың болатыны тәрізді, жалпы әйел атаулысына тән, көпшілікке ұғынықты, әмбебап сипаттағы бейвербалды элементтер де бар. Мысалы, әйелдердің көпшілігі ренішін, өкпесін, көңілі толмаушылығын қос қолын айқастырып, кеудесіне қою кинемасымен білдіреді. Сондай-ақ, *табанымен жерді соғу* ишарасы қарсылықты немесе қырсықтықты, *шашын ұстау, сипалау* майысуды, қылымсуды білдіреді және т.б.

Әйелдерге тән әмбебап сипаттағы ым мен ишаралардың кең мағынадағы қолданысын күнделікті теледидардан берілетін жарнамалардан айқын көруге болады. Әсіресе әйелдерге қатысты әшекей бұйымдардың, түрлі косметикалық заттардың, үй шаруашылығына қажетті жуу-тазалау құралдарының, азық-түліктердің жарнамаларындағы басты назарда әйелдер екенін жиі көреміз. Жарнамалық режиссурада бұл тәсіл көрермендердің ішіндегі әйелдер аудиториясының назарын аударту арқылы, тауардың өтуіне жағдай жасау болып табылады. Көрерменге жарнамаланып жатқан тауардың дәмі, иісі, басқа да қасиеттері экран арқылы білінбейтіндіктен, оларды жарнамаға түсетін актер ым мен ишарасы арқылы барынша сенімді жеткізуге күш салады. Мысалы, «Nescafe» жарнамасында қыз бала кофені ішіп тұрып, екі көзін баяу жұмады да, дәл сондай баяу қозғалыспен көзін ашып кофені қояды. Жарнамадағы бұл баяу қозғалыс кофенің керемет дәмін көрсетуге арналған. «Timotei жемісті коктейль» жарнамасында әйел адам душқа арналған гельді иіскеп, көзін жұмып, терең тыныстайды. Осы ым-ишаралардың барлығын баяу қалыппен орындап, сол арқылы гелдің қош иісті екенін көрсетуге тырысады. Дәл осындай ишаралар «Samei», «Lenog», «Galina Blanca», «Agiel», «Принцесса Нури» сияқты жарнамаларда да байқалады.

Қас-кірпікке арналған бояулардың жарнамасында әйелдерге тән «көзбен ату» ишарасы, яғни көз алмай тік қарау кинемасы қолданылады. Ал, бұл ишараны өмірде қылымсыған қыздар жасайтыны белгілі.

«Agiel» кір жуғыш ұнтағының жарнамасында әйел адам сұқ саусағымен қарапайым ұнтақпен жуғаннан кейін қалған дақтарға нұсқайды да, екінші қолының алақанын ашып

«Ariel» ұнтағымен жуылған заттың тазалығын көрсетеді. Сұқ саусақты көрсету адамдарға кері әсер етсе, ашық алақан ашықтықты, сенімділікті білдіреді.

Жалпы бейвербалды коммуникацияның гендерлік сипатына қатысты жоғарыда көрсетілген тұжырымдар мен көркем шығармалардан алынған мысалдар негізінде қорытып айтарымыз:

1. Зерттеушілердің басым бөлігі дәлелдеп көрсеткендей, жыныстар арасындағы коммуникация барысында әйелдер ерлерге қарағанда эмоционалды көрінеді.

2. Әр ұлттың мәдени, тарихи, әлеуметтік-тұрмыстық танымына байланысты сол ұлттың әйелдеріне ғана тән бейвербалды амалдар бар. Олар заман ағымына, уақыт талабына сай қолданыстан шығып немесе толықтырылып отырады.

3. Әйелдерге тән бейвербалды амалдар коммуникация барысында тілдік амалдармен қатар қолданылып, ерлер мен әйелдер, әйелдер мен әйелдер арасындағы қарым-қатынасты жеңіл іске асырып, біреудің ойын екінші адамға түсінікті, жан-жақты жеткізуге ықпал етеді.

4. Жоғарыда талданған тілдік деректер арқылы әйелдерге тән бейвербалды амалдардың әлеуметтік, психологиялық, мәдени, ұлттық дәйек болып табылатыны анықталды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Түйте Е.Е. Тіл табиғаты. – Алматы: Эверо, 2016. – 111 б.
- 2 Ильин Е.П. Психология индивидуальных различий. – СПб.: Питер, 2004. – 602 с.
- 3 Валиханов Ч. Следы шаманства у киргизов // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – АлмаАта: Каз. сов. энциклопедия, 1985. – Т. 4. – 460 с.
- 4 Алтынсарин Ы. Таңдамалы педагогикалық мұралары. – Алматы: Рауан, 1991. – 144 б.
- 5 Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Иностранная литература, 1955. – 416 с.
- 6 Крейдлин Г.Е. Мужчины и женщины в невербальной коммуникации. — М.: Языки славянской культуры, 2005. – 224 с.
- 7 Бейсембаева С. Невербальные компоненты коммуникации в казахском языке: автореферат канд. филол. наук: 10.02.02. – Алматы, 2002. – 28 с.

В статье рассматривается гендерная характеристика невербальных средств в коммуникации. Характеризуются особенности невербальных средств общения мужчинами/женщинами. Определяется связь гендерной лексики с биологической природой человека, зависимость невербальных средств, мужчин/женщин от культурных, исторических, социально-бытовых условий народа. Автор доказывает, что невербальные средства в процессе коммуникации определяют психологические, физиологические и др. особенности человека, также способствуют эффективному языковому общению.

In article are considered the gender characteristic of nonverbal means in communication. Features of nonverbal means of communication are characterized by men/women. Communication of gender lexicon with biological human nature, dependence of nonverbal means, men/women from cultural, historical, social conditions of the people is defined. The author proves what nonverbal means in a process of communication define psychological, physiological, etc. features of the person, also promote effective language communication.

A. Tausogarova, N. Utemgaliyeva
Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan
aiauzhan@mail.ru, nassikhat.utemgaliyeva@gmail.com

CONTENT ANALYSIS AS A METHOD OF STUDYING ETHNOSTEREOTYPES IN LINGUISTIC CONSCIOUSNESS

Mass media is not only a source of information nowadays, moreover it has become an axiom that they are considered to be the essential tools for absorbing a certain ideology by consumers' consciousness and bringing them up to support the certain outlook.

This article deals with the capability of newspaper headlines and TV program titles as a part of mass media to form ethnostereotypes in the linguistic consciousness of consumers.

An attempt will be made to define the ethnostereotypes, which originated with the influence of mass media by carrying out a poll and the results will be shown by quantitative content analysis method.

Thus, the topicality of studying mass media influence on forming ethnostereotypes at the time of intercultural communication will be shown according to the modern process of globalization.

Keywords: content analysis, mass media, ethnostereotypes, linguistic consciousness, social poll, quantitative analysis, and qualitative analysis.

In every multinational country it is essential to have a harmonious relationship among different ethnics in order to keep peaceful life and sustainable economic growth. Within this framework, besides the affairs of a country, which are connected to the development of relationships between nations, the ethnic information in mass media and the role of ethnostereotypes in that information are substantial. Moreover, there is a serious impact on the dynamic between ethnics when one nation write about the personality traits, lifestyle, traditions, and the image in the history of another nation, furthermore, one nation write about their own people and express their own opinion on other ethnics.

According to the scientists, "ethnic ethnostereotypes playing a significant role in public consciousness and personal consciousness, serve well in, firstly, keeping ethnic compatibility, secondly, grouping ethnics, thirdly, ethnic adapting to the environment. Nowadays, ethnostereotypes are the part of ideology and they have become the tool for ideological struggle. Ethnic stereotypes have a programmatic description in the interethnic relation culture, since each representative of any ethnic group has the capability to inform about the habits and personality traits beforehand in any interpersonal and interethnic relationships" [1].

As it has been mentioned above, the role of ethnic information published in mass media is significant in keeping ethnic compatibility, grouping ethnics, ethnic adapting to the environment, mainly forming ethnic stereotypes in public consciousness and personal consciousness that serve well in developing harmonious interethnic relationships. In this case content analysis method is used to define ethnostereotypes, which appeared in linguistic consciousness by the influence of mass media. There are such definitions about this method in scientific works: "**Content analysis** is a concluding technique, which is used according to the research objectives of text description in order to define objectively and systematically. The procedures of content analysis are to calculate the usage frequency (or volume) of those or other relevant units in the text under the analysis. Content analysis gives an opportunity to fully describe the research object, define the reasons why that information appeared, define the results that influenced on that information" [2].

Furthermore, this method is particularly used while analyzing the mass media materials. Content analysis is considered to be the supplementary method (for instance, while analyzing the

answers of open questions) while checking the materials collected with the help of other methods (poll, survey).

Thus, content analysis method was used to show the results of poll, which was conducted in order to scrutinize the ethnostereotypes formed in people's consciousness due to the influence of Kazakhstani mass media, especially the press and TV programs.

The survey, which was conducted to define the ethnostereotypes formed in people's linguistic consciousness due to the influence of Kazakhstani mass media, contained the following questions:

1. *Which TV programs do you watch in the Kazakh language?*

2. *Your associations with nations as a result of watching TV programs in the Kazakh language;*

3. *Which TV programs do you watch in the Russian language?*

4. *Your associations with Kazakhs, Russians and other nations as a result of watching Kazakhstani talk shows, etc. in the Russian language:*

5. *What kind of negative/positive nicknames or ethnophaulisms do you know according to the appearances, occupation, etc. special features of ethnics (for example, Uzbek – Sart).*

1. The resources of ethnophaulisms that you have mentioned (where have you heard, how have you known?):

A) From mass media: the press, films, jokes, advertisement, etc. (underline the appropriate one)

Ә) People say

7. Collocations connected with the ethnic time, era and internal social groups: (for example, *New Russian, Shala Kazakh*).

8. Ethnicons or collocations, fixed phrases with the names of nations that you know, for example, Swiss watches, Russian forest.

9. Proverbs and sayings, aphorisms about a certain kind of nation or ethnic among people.

Materials were defined and quantitative analysis was displayed according to the purposes of main parts of the survey.

Note: the answers of respondents will be given without any orthographical correction in research.

A) The survey included the respondents from all regions of the Republic of Kazakhstan: Almaty oblast – 42, Western Kazakhstan oblast – 6, Southern Kazakhstan oblast – 14, Eastern Kazakhstan oblast (Semey, Oskemen) – 5, Central Kazakhstan – 4.

Ә) *Quantitative information about the age gaps of respondents.*

As it is known from the works of scientists above, the role of intellectual level, which is the central pivot of forming ethnostereotypes in consciousness, was the key means by which survey respondents were ranked. Within this framework, the cognitive side of respondents' consciousness, i.e. person's past, intellectual level, certain events or festive days, national heroes, cultural figures, their notions about folklore, traditions, and the peculiarity of their capability to memorize historical and cultural information were taken into account. There is an index of age gaps and levels of respondents who took part in the survey: 18 – 35 (68 %), 36 – 55 (27%), 56 – 75 (6 %); 78 % of respondents were females and 22 % of them were males.

The survey in the Kazakh language contained the following question: *Which language did you study in?*

86 % of respondents answered that they studied in the Kazakh language;

6 % of respondents answered that they studied in the Kazakh and Russian languages;

5 % of respondents answered that they studied in the Kazakh, Russian and English languages;

3 % of respondents answered that they studied in the English language;

1% of respondents wrote incorrectly (*the teacher of Kazakh*).

The survey in the Russian language contained the same question:

69 % of respondents answered that they studied in the Russian language;

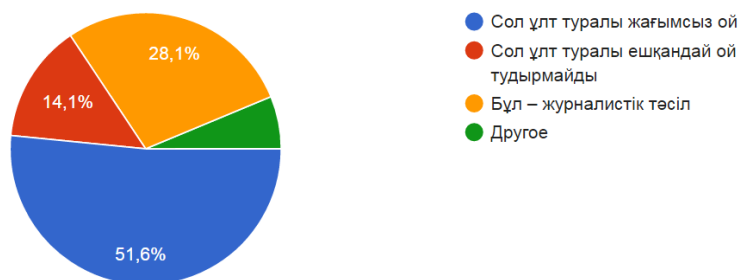
29 % of respondents answered that they studied in the Kazakh language;

2 % of respondents answered that they studied in the Kazakh and English languages.

Б) *The quantitative information about the respondents according to the majors.*

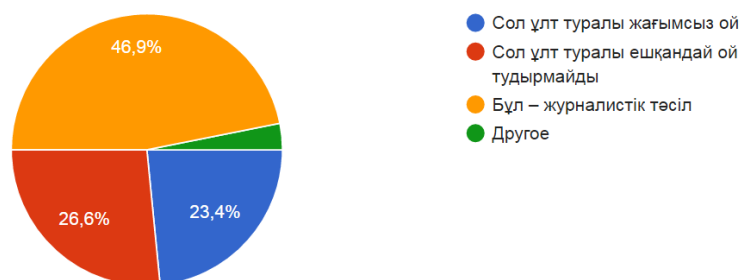
Teachers (42 %), lawyers (7 %), philologists (28 %), economists (11 %), journalists (4 %), historians (2 %) and others (6 %) took part in the survey.

В) There is an index of answers of respondents who speak Kazakh, which is shown in diagrams (pictures 1-9) by editorials related to the ethnonym topics in the electronic press publications: (“Striptease at a wedding: why are the Kazakh press silent?”, “Kazakh girls became the members of a group who upload photos of them in the nude”, “Great Russian great- power chauvinism (Tsarist official M.O. Menshikov about the policy of Russia in the Caucasus region)”, “Girls, dancing to rap in Kazakh national costumes, broke the Internet”, “Kazakh people cannot work – impressions of Chinese tourists”, “The first Russian terrorist: misfit who changed the history”, “Russia with the symbol of Bear”, “The dragon country having an immense appetite”, “Giant ‘dragon’: will it indeed pass away?”, “The Customs Union: Bear, bear cub and lamb”, etc.):

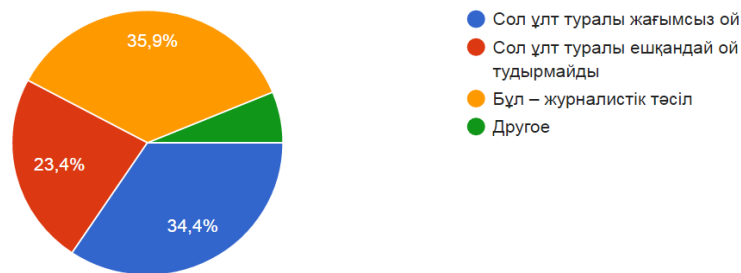
Negative opinion about that nation
 Nothing springs to mind about that nation
 This is a journalistic method
 Other

Picture 1 – “Kazakh girls became the members of a group who upload photos of them in the nude”

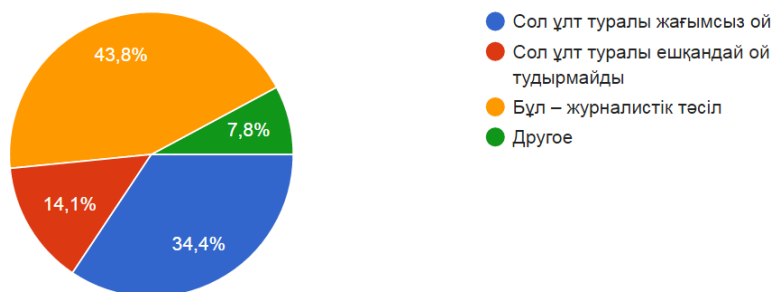
Negative opinion about that nation
 Nothing springs to mind about that nation
 This is a journalistic method
 Other

Picture 2 – “Great Russian great- power chauvinism (Tsarist official M.O. Menshikov about the policy of Russia in the Caucasus region)”

Negative opinion about that nation
 Nothing springs to mind about that nation
 This is a journalistic method
 Other

Picture 3 – “Girls, dancing to rap in Kazakh national costumes, broke the Internet”

Negative opinion about that nation
 Nothing springs to mind about that nation
 This is a journalistic method
 Other

Picture 4 – “Kazakh people cannot work – impressions of Chinese tourists”

The index of answers of respondents who speak Russian:

I negatively think of an ethnic
 I do not react
 I suppose that this is a manipulative method (used intentionally for creating a negative attitude towards an ethnic)
 Other

Picture 5 – “Great Russian great- power chauvinism (Tsarist official M.O. Menshikov about the policy of Russia in the Caucasus region)”

I negatively think of an ethnic
 I do not react
 I suppose that this is a manipulative method (used intentionally for creating a negative attitude towards an ethnic)
 Other

Picture 6 – “Girls, dancing to rap in Kazakh national costumes, broke the Internet”

I negatively think of an ethnic
 I do not react
 I suppose that this is a manipulative method (used intentionally for creating a negative attitude towards an ethnic)
 Other

Picture 7 – “Kazakh people cannot work – impressions of Chinese tourists”

Note: diagrams in research work are given as pictures

Table 1 – What kind of TV programs do you watch and on which channels? (the answers of respondents who speak Kazakh)

National channel Kazakhstan (“Easy to say”, “The happiness of a woman”, “Night studio”)	24 %
CTC (“Our truth”, Turkish serials)	13 %
Khabar (news, “Tour de Khabar”, “Seven days”, “Our house”)	12 %
I do not watch TV	12 %
Astana channel (Turkish serials, “People say”)	15 %
31 channel (People say)	8 %
Channel Eurasia 1	6 %

The channel of education and culture	5 %
Other channels (Gakku, 24 KZ, Channel 7, Russia)	5 %

Table 2 – What kind of TV programs do you watch and on which channels? (the answers of respondents who speak Russian)

News	33 %
Channel Eurasia 1 (“Wait for me”, TV program “Pozner”, “Let them say”, “Time”)	23 %
I do not watch TV	15 %
CTC (“The black square”, “The servant of people”, “Interesting times”)	11 %
BBC	8 %
Khabar (“Tour de Khabar”; “Our house”; “Seven days”)	8 %
Other TV programs (“Brief news”, “Our broadcast”)	4 %

The content models of ethnostereotypes were analysed during the qualitative content analysis of survey materials in order to define the models of media resource ethnostereotypes (table 3).

Table 3 – The content models of media resource ethnostereotypes

The content models of media resource ethnostereotypes	The TV projects on Kazakhstani TV channels
autoethnostereotypes which influence positively on the national congruity (ethnostereotypes that outweighed in linguistic consciousness by the influence of mass media)	<i>Channel Khabar</i> : “Motherland”, “Courage”, “Our house”, “We are Kazakhstanis!”; <i>Channel Kazakh tv</i> “History”, “Culture” <i>Channel Kazakhstan</i> : The representatives of <i>Alash</i> ; TV journal <i>My Kazakhstan</i> ; Military patriotic program “White armour”; social political talk show “Square”
national values and directions, needs and motives, auto-heterostereotypes and ethnic direction	<i>Channel Khabar</i> : the intellectual game “The leader of the 21 st century”; <i>Channel Kazakh tv</i> : “Good luck”, “How is your Kazakh?”, « <i>Dastarkhan</i> » <i>Channel Kazakhstan</i> : “Face to face with a child”, “The national game ‘ <i>Kokpar</i> ’”.
individual psychological peculiarities, customs and traditions	<i>Channel Kazakh tv</i> : “You can’t buy for money”; <i>Channel Kazakhstan</i> : “Journey to the country of dramas: the happiness of a woman”
the unique features of the nation	<i>Channel Kazakhstan</i> : “The warmth of the soul”, project ‘The voice of Kazakhstan’

The topicality of ethnostereotypes, which has been considered as “standard notions and associations with a certain ethnic community that come to the mind of overwhelming majority in the same way” [3, 76] has been scrutinized from the 1920s of the 20th century and it is still topical in the 21st century. Since the era of globalization opened the doors to the development of economic, cultural, and political relationships between different nations and peoples. Due to this, such notions

as *multiculturalism, intercultural dialogue, cross culture, cross-cultural communication, and linguistic world-image* were formed at the beginning of the 21st century. Moreover, the scrutiny of ethnostereotypes, which were formed in the linguistic consciousness of representatives of various cultures in the integration process of education and science that is considered to be one of the main directions between peoples and countries nowadays, also opens gates to the expansion of linguocultural areas, gives an opportunity to estimate the communicative and cognitive potential of these relationships, have successful intercultural communication, and understand ethnic mentality.

References:

- 1 Gladkih, S.V. Etnicheskiye stereotipy kak fenomen duhovnoi kultury // Diss. na soiskanie uchenoi stepeni kandidata filosofskikh nauk. - Stavropol, 2001, - 154 p.
- 2 Kontent-analiz: ponyatie i vidy \\ <http://www.studfiles.ru/preview/1811635/page:3/#4>
- 3 Tausogarova A.K. Tildik kaktygys: zan togysy, tajiribe, sheshim. – Almaty: Qazaq universiteti, 2016. – 214 p.

Масс-медияның ақпарат көзі ғана емес, сонымен қатар өз тұтынушылары санасына белгілі бір идеологияны сіңіруде, оларды қайсыбір көзқарастың жақтаушысы етіп тәрбиелеуде басты құрал болатыны бүгінгі күні аксиомаға айналып отыр. Мақалада масс-медияның бір саласы ретінде орын алатын телебағдарламалар мен баспасөз жарияланымдары тақырыптарларының тұтынушылар тілдік санасында этностереотиптерді қалыптастыру мүмкіндігі қарастырылады. Әлеуметтік сауалнама жүргізу арқылы масс-медиа ықпалында қалыптасқан этностереотиптерді анықтауға талпыныс жасалады. Және сауалнама нәтижелері сандық контент-талдау әдісі арқылы өңделеді. Сөйтіп, қазіргі жаһандану үдерісіне сәйкес мәдениаралық қарым-қатынастардың аса қарқынды кезеңінде этностереотиптердің қалыптасуына масс-медияның ықпалын зерттеудің өзектілігі көрсетіледі.

На сегодняшний день стало аксиомой, что масс-медиа являются не только источником информации, но и средством, в основе которого лежит идеология воспитания аудитории и воздействие данного ресурса на языковое сознание. В статье рассматриваются возможности влияния заголовков публикаций СМИ, являющихся элементом дискурса масс-медиа, на формирование ассоциации об этносе и этностереотипов. Особое внимание уделяется определению этностереотипов в языковом сознании, формирующихся в результате воздействия масс-медиа с помощью социального опроса. Данные социального опроса обрабатываются количественным контент-анализом. Таким образом, выявляется актуальность исследования воздействия масс-медиа на сознание аудитории в формировании этностереотипов в процессе межкультурной коммуникации.

ӘОЖ 81.65.74

К.М. Шакирова

Ы. Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік педагогикалық институты
Арқалық, Қазақстан
katira_1971@mail.ru

АҚЫН Б. ЫСҚАҚОВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ «ТУҒАН ЖЕР» КОНЦЕПТІСІ

Тілдің халық танымын танытатын қызметі тіл білімінің жаңа бағыттағы саласы когнитивтік лингвистикада айқындалатындығы қарастырылады. Тіл ғылымында когнитивтік бағытта жазылған ғалымдар еңбектері сараланады. Адамның таным

әрекетімен, мәдени ақпаратымен ұштасатын «концепт» терминінің поэзия тіліндегі түрлі қызметін, танымдық сипатын анықтауда ақын Бақыткерей Ысқақовтың туындылары талдау негізіне алынады. Ақынның қоршаған ортаны, дүниені тануы, түсінуі, қабылдауы түрлі құрылымдық үлгілер арқылы бейнеленгендігі талданады.

Қаламгердің тілдік қолданысындағы туған жер лексемасының концептілік жүйе түзуі автор дүниетанымының ұлттық таным дүниесімен сабақтастығынан туындағандығы анықталады.

Түйін сөз. Таным теориясы, тілтаным, концепт, танымдық сипат, дүниетаным.

Тіл ұлттың мәдени құндылықтарын, тарихи даму жолын, өзіндік танымына тән дүниетанымдық әлемін, салт-санасын бейнелейді. Осыдан тілдің тек қатынас құралы ғана емес, халықтың танымын танытатын, танымдық деңгейінің көрсеткіші ретінде қызмет атқаратындығы айқындала түседі.

Қазіргі тіл біліміндегі зерттеудің басты мақсаты тұлғаны тануға негізделгендігі зерттеу еңбектерде кеңінен қарастырылған. Осы ойымызды зерттеуші Ж. Сұлтаннның пікірі бекіте түседі: «XX ғасырдан бастап нормативті грамматикалармен қатар, тілге жаңа қырына зер салу, оның ішкі идеялық философиясына назар аудару, антропоцентристік сипатын талдап қарастыру қазақ тіл ғылымында лингвистикалық мәселелердің өзектелуіне әсер етті. Қазіргі кездегі лингвистиканың (мейлі жеке, мейлі жалпы тіл білімі болсын) басты мақсаты – тілді тіл үшін зерттеу емес, адамды тануға негізделген.

Осыған орай, тілтаным іліміндегі антропологиялық парадигманың пайда болуы нәтижесінде – тілдің барлық мүмкіншілігін сан-салалы қырынан айқындау арқылы сол тілді тұтынушы субъектінің, яғни жоғары деңгейлі сана – сезім мен қоғамдық – тарихи, мәдени тіршіліктің иесі – адамның рухани болмысын тереңірек тануға жол ашылды» [1, 3].

Адам болмысының аса құнды қасиеттерінің бәрі оның танымының кеңдігі болып саналатындығына тоқталып, таным теориясына қатысты ғылыми еңбектерді саралай келе, зерттеуші М.А. Иманқұлова: «Демек, тіл біліміндегі таным теориясы – адамның айналадағы заттар мен құбылыстарды, дүниені тану, түсіну, ол туралы ұғымдарды санада тіл арқылы қалыптастыру әрекеттерін, оның ұстанатын ұғымдарын, ерекшеліктерін, әдістерін зерттейтін ғылым саласы», - деп тұжырымдайды [2, 15].

Қазіргі кезде таным теориясының басқа ғылым салаларымен байланысынан жаңа ғылыми бағыттар пайда болуда. Таным мен тілдің арасындағы байланысты, қарым – қатынасты, сәйкестікті білдіретін ғылым ретінде функционалды парадигманың алдыңғы қатардағы бағыты когнитивтік лингвистиканың тілді таным құралы тұрғысында зерттейтіндігі осы бағыттағы еңбектерде жан – жақты қарастырылған.

Қазақ тіл біліміндегі когнитивтік бағыттың қалыптасуында этнолингвистикалық зерттеулер ерекше мәнге ие. Академик Ә.Қайдар, Р.Сыздық, Е.Жанпейісов, Ж.Манкеева, Г.Смағұлова т.б. ғалымдардың зерттеулері тек этнолингвистика үшін ғана емес, когнитивтік зерттеулер үшін де құнды. Г.Гиздатов, Э.Сүлейменова, Б.Хасанов, Қ.Жаманбаева, А.Ислам, С.Жапақов, М.Күштаева, Э.Н. Оразалиева, А.Б. Әмірбекова, Ғ.Е. Утебалиева, Г.Снасапова, Ж.Сұлтан, А.Байғұт, Н.Аитова т.б. еңбектерінен таза когнитивтік бағыттағы ізденістерді көруге болады.

Когнитивтік лингвистиканың қажеттілігінен туындаған «концепт» термині адамның таным әрекетімен, мәдени ақпаратымен ұштасады.

Когнитивтік лингвистиканың басты бірлігі болып саналатын концептінің түрлі зерттеу бағытына және түрлі мектептерге қатысына қарай бірнеше түрі кездеседі. «Ұғым, мағына» терминдерімен «концепт» термині бірдей мағынада қолданылатындығы зерттеу еңбектерде қарастырылған. «Концепт» пен «ұғым» терминдері ішкі формасына қарай бірдей: концепт латынның «conceptus - ұғым» сөзінің калькалық аудармасы» [3, 49], - деп атап көрсетеді В.А. Маслова. Зерттеуші Ғ.Қ. Хасанов: «Бірақ бұл ұғымдардың мағынасы бірдей емес. Егер ұғым танылатын объектінің мәнді, мазмұнды қасиеттерінің жиынтығы болса, ал концепт –

ұлттық болмысқа негізделген ментальді білім жиынтығы» [4], - дейді. Ғалым А. Ислам: «Концепт дегеніміз – этномәдени санада сақталатын, белгілі бір ұлттың ұрпақтан ұрпаққа берілетін ықшам, әрі терең мағыналы шындық болмыс, ұлттық мәдени құндылықтары жөніндегі сан ғасырлық түсінігін білдіретін құрылым. Концептінің басты қызметі – дүниенің тілдік суретінің басты элементтерін атау» [5, 56], - деп анықтама береді.

Зерттеуші А. Әмірбекованың концептілердің поэтикалық мәтіндегі ерекшелігі жайындағы ғылыми еңбегінде: «Концепт дүние құндылықтарын танытады; санадағы ұғымды бейнелейді, тіл арқылы объективтенеді; санада концептілік құрылымдар көмегімен репрезентацияланады; тұлғаның білімі деңгейін танытады; ұлттың мәдени болмысы мен менталитетін көрсетеді; әрбір ұлттың танымдық белгілерінің мазмұнын береді; тұлғаның танымдық стилін айқындайды» [6, 101] - деген тұжырымын негізге ала отырып, қазақ халқы үшін ерекше құнды дүние болып саналатын «Туған жер» концептісінің танымдық сипатын ақын Б.Ысқақов поэзиясы негізінде анықтауды мақсат тұттық.

«Туған жер» концептісі – ұлттық сипатқа ие конспектiнiң бiрi.

«Туған жер» концептісі – ата-бабаның және өзіңнің туып-өскен, өсіп-өнген мекенің. «Туған жер» ақын тілінде «алтын бесік», «ұшқан ұя» ұғымдарымен сипатталады.

Қалтаға сап,
Құрт, ірімшік, майыңды,
Жалаңаяқ кездім қыр мен сайыңды.
Туған жерім,
Бектам, аман бармысың,
Ұшқан ұям, алтын бесік Қайыңды [7, 114].

Екіншіден, «туған жер»- тыныс-тіршілік белгісі, қорек көзі.

Тамырда соққан қанымсың,
Тамызда атқан таңымсың,
Дір ете қалса бір бұтаң
Солқ ете қалар жанымсың.
Туған жер!
Қайран туған жер! -
Басыма біткен бағымсың! [7, 116]

Ақын танымында «туған жер» концептісін тіршілік нәрімен қоректендіруші, тамырда соққан қан, жер жүзін алтын арайымен нұрландырар атқан таң, басқа қонар бақ бейнесінде метафора арқылы суреттеген.

Үшіншіден, «туған жер» концептісінің ақын туындысында бірнеше когнитивті аспектілерін кездестіруге болады.

«Туған жер» - бақ концептісі
«Туған жер» - құт концептісі, құт, құтты мекен
«Туған жер» - құтты мекен
(қоныс) – бақыт орнаған тұрақ, жайлы мекен.

Бақ сөзі – қазақ әдеби тілінің сөздігі мен қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде иран сөзі деп нақты берілген [8, 617], сондай – ақ Л.Рүстемовтің түсіндірме сөздігінде бақ – парсы сөзі деп беріліп, әр түрлі мағынада қолданылатындығы айтылады. Осы бақ сөзімен қосарланған бақ-дәулет – ақпараттың бірлігі – араб сөзі және бақыт, байлық мағынасында жұмсалады [9, 49].

Қазіргі кезде бақ және бақыт концептілері бақыт/бақыт құсы қонды (бақ дарыды, бақытқа бөленді, жақсылыққа кенелді) деген тұрақты тіркеспен қатар бақ қонды (бақ дарыды, бақытты болды) немесе (бақ құсы басына қонды) (бақытқа, дәулетке кенелді) тіркестері қатар қолданылады [10, 49].

Жоғарыдағы тұжырымдарға сүйене келе, ақынның Туған жер! Қайран туған жер! Басыма біткен бағымсың жолдарындағы тұрақты тіркес басына бақ қонды тіркесі басыма біткен бағымсың түрінде, яғни қонды етістігі біткен сөзімен ауыстырылғанымен, өлеңнің мазмұнына нұқсан келтірмегендігі, көркемдік бояуы қоюлана түскендігі аңғарылады. Автор танымында туған жер – баға жетпес байлық, бақ қонып, құт дарыған мекен. Туған жері арқылы ақын өзін бақытты сезінетіндігін ерекше сезіммен жырлаған.

«Туған жер» - тіршілік тірегі, алтын қазық, киелі тұғыр моделі

Кеттім қуып
Бұлдыраған сайынды.
Жолдас етіп
Күнің менен Айыңды.
Темірқазық секілді алда тұрсың сен
Тұғыр болған
Туған жерім Қайыңды!!! [7, 115]

Отан – Ана, туған жер, кең дала, асқар тау, атамекен, құтты қоныс ұғымында өлеңге өзек етпеген ақын кемде-кем. Кеудесінде жұдырықтай жүрегі бар адам үшін туған жерден асқан байлықтың, бақтың керегі жоқ екендігін біледі.

Бақ та, құт та, береке де, бірлік те туған жерден бастау алатындығын тамсана жырлайды.

«Туған жер» – сағыныш концептісі

Ақын туған жері туралы терең толғанады, туған перзентінің өзегіндегі туған жерге деген шексіз сағыныш пен құрмет, ыстық ықылас, ынтық көңіл, сарқылмас сағыныш сырға толы өлең жолдарымен өріледі.

Туған жер, менің жастық шағымсың ба?
Нұрсың ба,
тұмансың ба,
сағымсың ба?

Білмеймін баса алмаймын құмарымды,
Тап-таза мөлдіреген сағымсың ба? [7, 119]

Туған жерге деген сағынышын жеткізу арқылы ақын қайта оралмас жастық шағын, өткен күндерін аңсайтынын аңғартып, сағынышқа толы сәбилік сәлемін риторикалық сұраулар негізінде әсерлі суреттейді. Сағыныш сезімі өткен күндерді аңсаумен астасып жатады.

Ақынның осы өлең жолдарында сағыныш концептісінің мәні, дүниені жаңа қырынан танытудағы қызметі табиғаты тың, мазмұны терең кестелермен көркемделеді.

«Туған жер» – сұлулық концептісі

Сен жаңа сәуле шашқан таңғы арайсың,
Ашпаған ешкім әлі жан сарайсың.
Осынау биігінде кең даланың
Қайыңды,
Қайыңдай боп жарқырайсың [7, 119].

Ақын танымында «туған жер» концептісі жастық шақ, көгілдір тұман, тап-таза мөлдір ағын, кіршіксіз таңғы арай бейнесінде көрініс тапқан.

Туған жерге қатысты ақын тіліндегі когнитивтік бірліктердің бейнелік сипаты туған жердің ішкі және сыртқы кескін-келбетін, географиялық орны мен табиғат сұлулығы көркем кестемен көмкерілген көріністерден аңғарылады.

«Туған жер» – Ана концептісі

Қазақтың ұлттық санасында Туған жер – Ана – Табиғат – ажырамас біртұтас ұғым. Ақын қазақ дүниетанымындағы Туған жер – Ана бірлігін, ішкі байланысын былайша өрнектейді:

Қайыңды...
Мамыр айы – жасылданып,
Қыр төсі қызғалдақтан жатыр жанып.
Майысып самал желмен тербеледі,
Тал терек саусағына асыл тағып.

Тобылғы түйнек тастап бүрін ашқан,
Сарғалдақ сүйірленіп гүлін шашқан.
Ақ шуақ жұпар сеуіп кең далаға
Құстардың клавиш қып тілін басқан.

Мөлдіреп Айдарбұлақ жатыр әні,
Жазылып қара жазық атырабы,
Туған жер
Күзде ұшырған балапанын
Көктемде құшағына шақырады [7, 115].

Ұлттық ұғымымызда құшаққа алу, бауырға басу – ананың табиғатына тән қасиет. Ақын туған жердің кеңдігін, сұлу табиғатын мейірімге толы Ана бейнесінде әсерлі, шебер суреттеген.

Ақын шығармаларындағы қоршаған орта, туған жерге деген баға елді, жерді сүю тұрғысынан берілетіні байқалады, ақын тіліндегі ұлттық бояу қай жерде де қоюланып көрінеді.

Ақын дүниетанымының халық дүниетанымымен тығыз сабақтастық мәні «Туған жер» концептісін *алтын бесік, ұшқан ұя, арайлап атқан таң, алтын қазық, киелі тұғыр* сынды күрделі ұғымдармен қатар *Ана, бақ, сағыныш, сұлулық т.б.* лингвомәдени бірліктерді қолдану арқылы өрнектеуінен аңғарылады.

Алтын бесік, ұшқан ұя - ұлттық баспана атауына ие лингвомәдени бірлік. Ұлт тіліндегі *алтын бесік, ұшқан ұя арайлап атқан таң, алтын қазық, киелі тұғыр* - ұлт тұрмысынан, тұрмысынан хабар берер лингвокультуремалар.

Ғаламның тілдік бейнесінің әр тілде әр түрлі сипатқа ие болуы әрбір жеке тұлғаның өз тілінің семантикалық базасында тілді меңгеруіне байланысты. Сөздердің мәні арқылы тілдегі мәдени құндылықтар ұлттық мінез бен ұлттық менталитетті қалыптастыруға негіз болады. Тілші ғалым Г.Смағұлова: «Тіл бір адамның меншігі емес десек те, сол тілде сөйлейтін жеке адам өз ұлтының бүкіл бітім болмысы, өмірлік тәжірибесін, дәстүрлерін меңгеру, сіңіру арқылы ол да аз тарапынан ұжымдық мәдениетке үлесін қосады. Осындай ерекшеліктер арқылы тұлға ретінде ұлт өкілі боп сақталады» [11, 145] – деген пікіріне сүйене келе, туған жер ұғымын өзіндік стилімен, өзіне тән өлең өру үлгісімен жырлаған ақын Бақыткерей Ысқақовтың қолданысындағы концептілік құрылымдардың ақынның ұлттық таным деңгейін көрсететудегі маңызына, қазақ халқының дүниетанымдық кеңістігінде алатын орны айрықша екендігіне көз жеткіздік.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Сұлтан Ж. И. Тілтанымдағы антропологиялық парадигманың Қ.Жұбанов мұраларындағы көрінісі.//: автореферат дис. / - Алматы : Қазақ университеті, 2007. - 30 с.

2 Иманқұлова М.А. Қазақ тіл біліміндегі таным теориясының ғылыми-әдістемелік негіздері (А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, С.Аманжолов зерттеулері бойынша): философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2016. – 156.

3 Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику. – Москва: Флинта: Наука, 2007.

4 <http://go.mail.ru/redirect> Хасанов Ғ.Қ. Махамбет концептосферасындағы «Ерлік» концептісінің фреймдері

5 Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы – салғастырмалы лингвомәдени сараптама): филол. ғыл. докт. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2004. – 47б.

6 Әмірбекова А.Б. Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшелігі (М.Мақатаев поэзиясы бойынша): филол. ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 2006. – 107б.

7 Ысқақов Б. Бұлттағы бұлақ. – Алматы: Жазушы, 1992. – 256б.

8 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. II том А-Б. – Алматы: Арыс, 2006. – 617-649бб.

9 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 6 том, Қ. Жалпы редакциясын басқарған А.Ысқақов. – Алматы: Ғылым, 1982. – 969б.

10 Бияздықова Ә.Ә Қазақ тіліндегі «Бақыт» концептісінің танымдық сипаты мен қызметі философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2014.

11 Смағұлова Г.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы: Ғылым, 1998. – 292б.

В статье рассматривается взаимосцепление категории термина «концепт» когнитивной лингвистики как одного из новых направлений современного языкознания, познавательной деятельности и культурной информации. На основе анализа поэзии Б.Искакова определяется познавательная характеристика понятия концепта в поэтическом тексте. Через посредство концепта «Родная земля» в языке поэта анализируются национально-культурная сущность и менталитет казахского народа, содержание познавательных знаков, глубокий смысл родной земли в понимании поэта. Видение концепта «Родная земля» в произведении поэта показано в нескольких когнитивных аспектах. Роль концептных структур в формировании общей языковой картины мира, в их значение в мировоззренческом пространстве казахского народа уясняется в процессе анализа произведений поэта.

The article deals with the modern direction of cognitive linguistics such as the category of term “concept”. Its connection with the people’s cognitive activities and cultural education. The article based on the analys of poetry B.Iskakov. It defines the cognitive characteristics of the term “concept” in the poetic texts. Through the concept "Native Land" in the language of the poet analysis national-cultural identity and mentality of the Kazakh people, the content of informative characters, the deep meaning of native land within the meaning of the poet. It was shown some cognitive aspects of the concept "Native land" in the work of the poet. The role of conceptual structures in shaping the overall linguistic picture of the world, their importance in the ideological space of the Kazakh people clarifies the process of analysis of the poet's works.

A. Shayakhmet
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
aschajach@yandex.com

ON THE ISSUES OF CHILD MULTILINGUALISM

The issues of child multilingualism in Kazakhstan, where research community needs to be provided with the basics of language acquisition in order to educate multilingual generation, are considered in this article. For many years, the author has been conducting her own research related to the vital problem of child bilingualism, and her materials on child bilingualism demonstrate the main theoretical statements from founders who laid the foundation of the theory and practice for first language acquisition field as well as child multilingualism. Among the author's findings the most important one is a statement about socialization, as an extremely important factor of multilingualism. The author argues that to raise a child with balanced bilingualism, efforts are required from both family and society.

Keywords: child multilingualism, simultaneous bilingualism, language delay, language confusion, code switching.

In the modern world, more people are becoming bilingual and multilingual, and we believe that the desire to speak in another language or several languages is as natural as the very nature of human being.

In the Republic of Kazakhstan, the official (in terminology of post-soviet countries it is so-called «state language») Kazakh language coexists simultaneously with the Russian language, which is the language of interethnic communication, and the majority of the population speaks these two languages, and that allows us to assert that both individual and social types of bilingualism in modern Kazakhstan are the reality of our life. In addition, many people speak one (or even more) local ethnic language (-s) or their heritage language, for instance, Uighur or Turkish (Meskhetian) might be heard in the suburban areas of Almaty. At the same time, increasingly more Kazakhstani people, especially youth, are starting to learn and speak a foreign language, mainly English, which is an essential component of the globalization process. In general, foreign languages come into our lives through learning in educational institutions, although we have to give credit to the Internet, thanks to which it is possible to find authentic resources and even language practice.

As for the definitions, the word “bilingual” refers, mainly, to a person who speaks two languages, however, in the specialized literature the linguistic term “bilingual” also means “of people or communities speaking two or more different languages” [1, 40].

We are going to consider some issues related to children's bilingualism and multilingualism, since they are very vital and topical problems for our society, both for research communities and ordinary people, as children's languages are the object of their parents' concern. Traditionally, children's speech has been studied by psycholinguistics, pedagogics, speech and language pathology sphere, and in western countries this branch is known as either “first language acquisition” – related to the monolinguals, or “second language acquisition”, although the latter can be devoted to the speech of adults, too. In Russia, this branch of research is called “ontolinguistics”, and the leading research school in Saint Petersburg is dealing with a wide variety of issues on children's communication. It enriches its databases from year to year, by including materials from researchers of bilingual and multilingual children in Russia and around the world.

In Kazakhstani linguistics children's speech was studied on the material of the Kazakh language in terms of syntax [2]; impact of bilingualism on children's personality development [3], as well as the psycholinguistic analysis of verb forms learnt by pre-school children were investigated [4]; also, the features of children's bilingualism are being studied based on the corpus approach [5].

Researches argue that there are at least several interacting and overlapping areas where a bilingual or multilingual personality's advantages are being realized. First and foremost, they are communicative, cognitive, and cultural advantages [6, 6-8]. At the same time, it would be misleading to argue that bilingualism and multilingualism is only preferential to the development of children. Bilingual children, in in the real world, still might face some problems, which are mostly either individual or social, sometimes both.

Our bilingual children speak Kazakh, native to them, and Russian, which serves as a lingua franca, due to consequences of a complex set of historical processes, as well as modern demographic factors. In fact, the Russian language for Kazakh children is the language of socialization. As for English, children acquire it mainly through specialized education; sometimes parents show their children animated movies in English, hoping that in this case children will be able quicker and better learn a foreign language.

Nowadays, there are many various researches all over the world who explore childhood bilingualism from different points of view. Nevertheless, the interest in child bilingualism has existed for a long time. The linguists usually recorded the speech of their own children: one of the oldest best known researches is J. Ronjat's study of French-German children's bilingualism [7], which was the result of his observation the linguistic development of his own son Louis for five years. The father and researcher practiced so-called "one parent – one language" (OPOL) strategy, where he was talking to Louis in French, whereas his wife, Louis' mother was speaking German. After five years the child was fluent in both languages. There is W. Leopold's linguistic study [8], consisting of four volumes and containing extensive analysis of the child's German-English speech, as well as detailed records of his daughter Hildegard, who was growing up in the United States of America, in the family, where her father spoke German, and her mother spoke English. When Hildegard was two years old, she was not able to separate those two languages, but in her third year she started to differentiate them and even translate from one language to another, although her English became dominant in the speech. The issues on child speech and its development was also considered in the works of American psychologist J. Bruner, German psychologist K. Buhler, German psychologist and philosopher W. Stern, as well as many other researchers' works [9, 176-186].

A wide range of researches on child speech have been conducted by Russian scientists; among them A.K. Gvozdev, N.Kh. Shvachkin, K.I. Chukovskiy, D.B. Elkonin, A.M. Shakhnarovich, S.N. Ceitlin, E.Yu. Protassova, K.F. Sedov, N.I. Lepsкая, I.A. Sternin, N.A. Lemyaskina, F.A. Sokhin, S.N. Karpova, etc. who made the most important contributions into the development of the research field in Russia, and whose works are devoted to different aspects of Russian children's speech activity, as well as to speech ontogenesis and phylogenesis [10, 20-21]. Saint Petersburg school of child speech, or ontolinguistics, has been systematically publishing references on studies and materials related to the bibliographic index [11]. In our opinion, that is an obvious evidence of special place for children's speech and importance of many research fields and areas dealing with language acquisition. In fact, all of them form a very important branch of linguistics, which in Russia is called ontolinguistics, or children's language linguistics, and even age psycholinguistics [12, 3-4].

A concept of language acquisition has started to be used by Noam Chomsky; theoretical approach to language acquisition differs and depends on beliefs of what makes the development of child first language acquisition. For instance, N. Chomsky argues that linguistic knowledge is predetermined by genetic grammatical knowledge, where language acquisition is guided by principles of Universal Grammar [13]. Chomsky's theory held that sequences of language acquisition are very similar everywhere in the world, but his theory was not able to explain why a language can be learned only if a child has an opportunity to talk to someone. Swiss scientist Jean Piaget claimed that language development reflects the stages of cognitive development through which a child progresses. His theory describes some mental structures of children as they develop from infants into adults. Piaget, in contrast to Chomsky, argues that children play an active part in their language acquisition, and their comprehension arises out of their discoveries of the world.

These two points of view represent innateness hypothesis, which is nativism, and developmentalist theory.

The outstanding soviet psychologist L.V. Vygotsky in his article "On the question of multilingualism in childhood" noticed that the question of multilingualism in childhood is one of the most difficult and complicated in modern psychology [14, 122]. According to Vygotsky, children's language development progresses as a result of the interplay between the child and his or her caregivers. He believed that adults' role has taken a part not only in children's upbringing, but also in communication and speech development. In the interplay between a child and an adult, it is equally important both quantity and quality of the speech used as an input.

In our country, parents who are bilingual Kazakh-Russian and Russian-Kazakh people, often are concerned about the late appearance of speech in a situation where a child grows in a bilingual family (although, according to paediatricians, such cases are also common in monolingual families). First of all, it is necessary to separate cases of normal development of the child from autistic children, or other cases, when additional attention of other specialists is needed. Professional paediatricians, defectologists, speech language pathologists, ontolinguists state confidently that there is no evidence that raising children in a bilingual environment would cause any reasons for the late appearance of speech in the child. Although some parents believe that bilingualism results in language delay, research suggests that monolingual and bilingual children meet major language developmental milestones at similar times [15, 1].

If the parents themselves speak in mixed Kazakh-Russian, it is clear that the child would not have a clear idea of the two languages separately, and the requirement for him or her to speak well both Kazakh and Russian without mixing the two languages, becomes a task causing complexity for the child at an early stage of its development. If parents use the "one parent - one language", that is OPOL principle, recommended by scientists, there will be more chances that a child would be able to distinguish between the two languages, consequently later he or she would be able even to translate from one language to another, and vice versa. Basically, The OPOL rule is that each language should be personified; that is, the child knows that one member of the family, for example, the mother, speaks one language, for example, Kazakh, and another family member, for example, the father, speaks another, let's say Russian. Respectively, if the personification of two languages is not differentiated, i.e. the mother speaks something in Kazakh, then in Russian, and so does the father, the process of switching from one language to another occurs with difficulties and might be the cause when child begins to distinguish between words and forms of the two languages very late.

The problem that bothers both, parents and researchers, might also be connected to the switching of languages, so-called "code switching", which is not a problem by itself in our opinion, because the switching of language codes is associated with the language skill, or the level of mastering in different languages. While pursuing certain pragmatic and linguistic goals, a bilingual or multilingual child easily switches from one language to another, and vice versa; in this kind of cases, we can say about mastering in two languages and higher linguistic level of language skills, because he or she is able to distinguish the linguistic phenomena of the two languages and even play with them in his or her speech. For example, in Kazakhstan, where switching between two language codes is widespread, it would be more reasonable for parents to pay attention to the quality and number of switching operations in their own speech activities. Moreover, the ratio of the time of speaking in one and the second languages also matters, because it is also very significant factor in formation of child bilingualism or multilingualism.

Another problem might be if a child's languages show signs of a so-called in linguistic terminology, semilingualism, that is, "half-lingualism", when he or she is not able to express his or her thoughts completely and clearly in any of two (or more) languages. In primary schools, the speech of some children, which was investigated by us, is often characterized by linguistic confusion, and we found multiple examples of mixing of lexical and grammatical units of both the Kazakh and the Russian languages, and sometimes we have to say about the child's pidginized speech activity. In these cases, we believe that a lot depends on children's age, certain language

situation, and both on the family and in the larger community where bilingual or multilingual child is brought up.

In certain situations, when the specific knowledge obtained through one language is not enough, or even there is a lack of knowledge related to this language, bilingual children can use their knowledge gained through the second language to replenish that specific knowledge. For example, scientists have found [16] that children's mastery of each language influence the benefits derived from being bilingual. Thus, language skills affect the overall level of children's literacy and his or her cognitive abilities, which, in its own turn, raise the level of his or her general development of erudition.

However, sometimes both parents and the popular media overstate the advantages of multilingualism. For example, sometimes we can hear that bilingualism and multilingualism can make children smarter just because they speak two or several languages, when in fact, different researchers, mentioned here in our article, suggest advantages for bilingual and multilingual children in some specific areas, which are certain for each of certain cases.

It turns out that the problem of child bilingualism and multilingualism involves another important issue related to the intellectual development of a bilingual and / or multilingual child. Experiments from intellectual tests (IQ) up to the 1960s showed a lag in the development of bilingual children, until scientists discovered that bilingual children were forced to answer questions written in the second language for them, which was acquired at school, and in fact, that explained the test results. If we allow a bilingual child, with good skills in English, to take an intellectual test, compiled in English, and we know that the first language of a child is not English, it becomes clear that his or her test results will be worse than those of a child whose English is his or her native language or the only language of communication for him or her.

The point is that the language is connected to the brain on the psychic bases, and the process of associative connection established between the set of sounds and its corresponding meaning. Therefore it is assumed that in case of bilingualism there are two associative links instead of one, each presenting every single language (although nowadays there are many hypotheses, in fact). Between those two associative links there is assumed to take place a competition. As a result of the competitive relationships between them, the most appropriate language in each certain case wins; therefore it is considered as a strong language for that case. For the reason of that process, the competition between associative links slows down and even sometimes disrupts the associative process itself. As a result of disruption, a bilingual child develops a confusion of languages that can lead to a complicated process of word selection, various types of stylistic and grammatical errors in speech, and the mixing of different linguistic units. This phenomenon in psycholinguistics is called "associative inhibition", and it is related to Epstein's name [17].

We mentioned that the use of the OPOL principle helps a child to understand better both languages, as he or she is able to compare the facts and phenomena of both languages. Ability to compare, in its own turn, contributes to the earlier development of metalinguistic and cognitive abilities of a bilingual or multilingual child. However, researchers have also seen cases when the principle "one parent - one language" led to passive bilingualism [18], when the child understands both languages, but speaks only in one of them, preferring that one which has a higher status in this community and / or society and greater prevalence. Thus, parents should not be afraid to speak two languages, but - we emphasize it again - they should pay more attention to the quality and quantity of language content as well as the time related to each of the languages.

As for the English language in Kazakhstan, that is in non-English speaking country, some parents rely on the Internet and television to teach the foreign language, yet this is best considered a fun source of secondary support for language learning. In fact, human interaction is the best method for fostering foreign language learning.

Reading has always been the best choice for any language development. However, with the advent and ever more accessibility of new technologies, their influence on the learning and development of a second or foreign language becomes inevitable. Many parents, for the purpose of teaching their children English, systematically includes animated films, audiobooks, music CDs,

videos, television programs, etc. Researchers say that depending on the age, a certain effect of this kind of language activity can be obtained. However, all these types of language training cannot go in comparison with talking alive and / or teaching in person. For example, at a very early age, children gradually lose interest in the video, on which they focused their attention for the very first time [19].

Approximately the same data were obtained for children of preschool age; for example, in comparison with watching TV, reading aloud enriches the lexicon of preschool children in a second or foreign language much more [20]. Based on the results of the study, researchers state that audio and video materials can be a good source for a variety of language activity types. They can support language learning at any stage of language learning, add a positive emotional attitude to the learning process itself. However they cannot replace human communication activity for development and mastery of child's first language, as well as in terms of a second and / or foreign language acquisition.

Language contacts have a long history, and Kazakh and Russian languages, being genetically and typologically different languages, coexist, function, and interact in the life of our state on the territory of Kazakhstan. Child bilingualism is always formed under the conditions of universal bilingualism or multilingualism, which are needed to have some basis in Kazakhstani branches of the Humanities, and it is required both for parents and researchers in different fields. In responding to parents concerns about raising multilingual Kazakh-Russian-English children, professionals should warmly encourage the use of these languages, although the quality and quantity related to the languages do matter.

In the 21st century, the processes of globalization continue to strengthen and develop, creating the conditions for the demand for English as a global language. On the planet more people become bilingual or multilingual, and speak several languages. Multilingualism is not a static phenomenon, it is formed in different ways, varies depending on a number of factors, such as historical, cultural, political, social, psychological, linguistic and others.

References:

1. Matthews P.H. The Concise Oxford Dictionary of Linguistics. – Oxford: Oxford University Press, 2007.
2. Ayapova T.T. Razvitie sintaksisa rechi detei (na materiale kazakhskogo yazyka). Avtoreferat dissertatsii. - Almaty, 1988. – 26 s.
3. Aldabergenova G.D. Issledovanie vliyaniya bilingvizma na razvitie lichnosti detei. Avtoreferat dissertatsii. - Almaty, 1999. – 18 s.
4. Vinnitskaya I.M. Psikholingvisticheskiy analiz usvoeniya glagolnykh form (na materiale detskoi rechi). Avtoreferat dissertatsii. - Almaty, 1999. -16 s.
5. Shayakhmet A. Opisanie bilingvizma kazakhskikh detej v formate “CHAT” // Problemy ontolingvistiki-2016: Mat. mezhd. Ezhegodnoi nauchnoj konferencii. – Sankt-Peterburg, 23-26 marta 2016 g. – S. 33-37.
6. Baker C., Jones S. Encyclopedia of Bilingualism and Bilingual Education. – Clevedon: Multilingual Matters, 1998.
7. Ronjat J. Le développement du langage observé chez un enfant bilingue. – Paris: Champion, 1913.
8. Leopold W.F. Speech development of a bilingual child: a linguist's record. Vol.1-4. - Evanston: Northwestern University Press, 1939-1949.
9. Ljvov M.R. Osnovy teorii rechi. - M.: Akademia, 2000. - S.176-186.
10. Tseitlin S.N. Yazyk i rebyonok: lingvistika detsloi rechi. – M.: Vldos, 2000 - S. 20-21.
11. Detskaya rechj: materialy k bibliograficheskomu ukazatelyu. - SPb.: Niva, 1996.– 152 p.
12. Sedov K.F. Rechevoy ontogenez kak predmet $\Psi\Lambda$ -nauki/K.F.Sedov. Vozrastnaya psikholingvistika. – M.: Labirint, 2004. - S. 3-6.
13. Chomsky N. The minimalist program. - Cambridge, MA: MIT Press, 1995.

14. Vygotsky L.S. Mind in society: the development of higher psychological processes. - Cambridge, MA: MIT Press, 1962.
15. De Houwer A. Two or more languages in early childhood: Some general points and practical recommendations. - Washington, DC: Center for Applied Linguistics, 1999.
16. Bialystok E. Bilingualism in development: Language, literacy, and cognition. – Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2001.
17. Epstein I. La Pensée et la Polyglossie. Lausanne, 1918.
18. Döpke S. One parent one language: An interactional approach. – Amsterdam: John Benjamins, 1992.
19. Kuhl P., Feng-Ming T., Huei-Mei L. Foreign-language experience in infancy: Effects of short-term exposure and social interaction on phonetic learning // Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America, 2003, №100 (15). – p. 9096-9101.
20. Patterson J.I. Relationship of expressive vocabulary to frequency of reading and television experience among bilingual toddlers // Applied Psycholinguistics, №23. – p.493-508.

Мақалада бала көптілділігіне қатысты мәселелер қарастырылады, олардың арасында әсіресе Қазақстанға аса маңызды болып табылатын көптілді ұрпақ тәрбиелеу мақсатындағы тілді меңгеру негіздерінің қажеттілігіне назар аударылады. Бірнеше жылдар арасында автор өз зерттеуін өткізіп, тіл меңгерудің теория мен практикасын негізін салушылардың қағидаларын өз материалдары арқылы көрсетеді. Мақала нәтижелерінің арасында әлеуметтену туралы пікір көптілділіктің ең маңызды факторларының бірі ретінде таныстырылады. Теңдестірілген қостілділікке ие баланы тәрбиелеу үшін отбасы да, қоғам да күштерін салуы қажет, деген пікір мақалада айтылады.

В статье рассматриваются вопросы детского многоязычия в Казахстане, где исследователи нуждаются в основах знаний об усвоении языка с целью воспитания многоязычного поколения. В течение нескольких лет автор проводит собственное исследование, посвященное актуальной проблеме детского билингвизма, и ее материалы по детскому двуязычию демонстрируют основные теоретические положения основателей теории и практики усвоения первого языка и детского многоязычия. Среди основных результатов автора важнейшим является положение о социализации как чрезвычайно важном факторе многоязычия. Автор заявляет, что для воспитания ребенка со сбалансированным соотношением языков, требуются усилия и семьи, и общества.

САЛЫСТЫРМАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ
СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

УДК 811.51

К.К. Куркебаев, Д.А. Карагойшиева, Г.С. Шарипова, Г.К. Дайрабекова
эл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан
Kurkebaevk@gmail.com, karagoishiyeva.daneliya@gmail.com

**ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКОЕ СХОДСТВО ТАТАРСКОГО И
КАЗАХСКОГО ЯЗЫКОВ**

В этой статье рассматриваются фонетическое, лексическое, грамматическое строение казахского и татарского языков в системе сравнительного анализа тюркских языков. В статье говорится о том, что этноним татар на протяжении многих лет использовался как общее название родственных тюркскоязычных народов, а также проанализирована основа этимологии этнонима татар.

Сходство и различие фонетического строя казахского и татарского языков рассматриваются в рамках методологии сравнительной фонетики тюркских языков, иллюстрируются конкретными примерами. Лексика казахского языка соотносится с определенными тематическими группами лексики татарского языка. Например, в результате сравнительного анализа лексики выявилось, что такие соматические названия как бауыр - бавыр, ауыз - авыз, тіл - тел, шеке - чикэ, шаш - кыл, қас - қаш, іш - қорсақ, жүрек - йөрэк (Yöräk), саусақ – бармак имеют формы слова и похожее фонетическое звучание в казахском языке. В статье также показано и что в грамматической основе татарского языка лежат производные слова, сложные слова как в казахском языке. Но в казахском языке выделяется 9 частей речи в татарском языке 6.

Ключевые слова: казахский язык, татарский язык, сравнительная лексика и грамматика тюркских языков, сравнительная фонетика тюркских языков, соматизмы.

В современном мире уделяется большое внимание на изучение тюркологии универсального характера. В мире тюркология является одной из отраслей восточных наук, которая всесторонне изучает язык и культуру, этнографию, историю и фольклор тюркскоязычных народов.

Академик А.Т. Кайдар сделал вывод, определяющий научную форму данной отрасли: «Тюркология- всемирная наука. Она появилась три века тому назад и развивалась как одна из отраслей востоковедения. На сегодняшний день является одной из гуманитарных отраслей науки во всех крупнейших государств на земле: это наука рождена в целях изучения языков, фольклора, этнографии и исследования этнологии в широком спектре около 30 тюркских народов, большая отрасль исторических, интенсивных и жизнеспособных наук, которая вносит важный вклад в дело человеческой духовности»[1, 304].

Одним из наиболее важных аспектов тюркологического исследования является сравнительное исследование лексического состава, грамматической структуры и синтаксической системы родственных языков.

При близости грамматической структуры, лексического состава, коммуникативной системы тюркских языков имеются собственные фонетические отличия, укоренившиеся по разным историческим обстоятельствам. Один из родственных языков к казахскому языку среди тюркских является татарский.

Татары- древняя тюркоязычная нация с тысячелетней традицией, имеющая великую историю, культуру и искусство. Татары расположены в всех разных областях России и по количеству народа занимают второе место в республике после русских.

По заключениям исследователей, этноним «татар» происходит от слов *тат-дат-йат* (посторонний) и *эр-ар-ир* (мужчина), то есть посторонний человек, другой народ. По данным исторических записей в ранние времена волжские татары звали себя *бөлгәр, қазан кешесе, қазанлы*, а мари звали казанских татаров *сюас*, удмурты *бигер*, казахи *ногай*.

По мнению некоторых исследователей в названиях *бұлг-ар, су-ар, хаз-ар, ау-ар (авар), мажар (мадиар – сегодняшние венгеры), тат-ар, хунг-ар (венг-ер)* добавка *-ар* считается как псевдоним от названий земля (жер), страна (ел). В древнетюркском языке форманты *-ар, -ер* используются в мужском значении, помимо исследователей тюркологии о значении форманта *ар* в словах *қошқар, арлан* в 1935 году написано в произведении «Исследования казахского языка» профессора К.К.Жубанова.

А также *-ар (-ер)* используется не только в тюркских языках но и в монгольском, корейском, маньчжурском, японском, финском языках в таких словах, как *мужчина, мужество*. Это значит, что это слово не может служить доказательством об однокоренности и родственности татарского и болгарского языков ни в качестве суффикса или же корня [2, 101].

Тем не менее, татар- часто используемое имя после тюрка в мире тюркологии. Если раньше в Европе родственных народов традиционно называли тюрками, то в русских сведениях слова тюрк-татар используются вместе. В сведениях научного исследования говорится о том, что этноним татар не использовалось в качестве всеобщего названия древнетюркского племени.

В целом этноним татар несколько лет использовалось как общее значение нескольких тюркоязычных народов. В русских древних записях XVI-XVIII века вместе с волжскими и уральскими тюркскими народами татаром назывались и несколько тюркских племен Северного Кавказа, Средней Азии и Сибири, а также азербайджане, расположившиеся на окраине Российской империи. Ногаи, кочевавшие на территории между Каспийским и Черным морями, тоже назывались татарами до Советского периода.

Если сравнить сходства и различия фонетических структур казахского и татарского языков:

Даже если и казахский, и татарский языки относятся к семье тюркоязычных, а в нем в кипчакскую группу, которому характерны твердые и глухие звуки, сохранены сходства и различия в фонетической системе. В общем в татарском алфавите 39 букв:

Аа	Ж ж	Н н	У у	Щ щ
Ә ә	Җ җ	ң	Ү ү	ь
Б б	З з	О о	Ф ф	Ы ы
В в	И и	Ө ө	Х х	ь
Г г	Й й	П п	І і	Э э
Д д	К к	Р р	Ц ц	Ю ю
Е е	Л л	С с	Ч ч	Я я
Ё ё	М м	Т т	Ш ш	

Там есть свойственные татарскому языку 6 специфических букв: *ә, ө, ү* – гласные, *җ, ң, һ* – согласные. Помимо этого есть три буквы, которые встречаются на фонологическом фоне заимствованных слов татарского языка: *ы, о, э*.

В татарском языке 9 гласных звуков: *а – ә, у – ү, ы – е, о – ө, и*.

Если в казахском языке гласные звуки делятся на три, то в татарском они делятся на твердые (*а, у, ы, о*) и мягкие (*ә, ү, ө, е, и*).

По нижеперечисленным примерам можно заметить, что звук [ә] татарского языка передается через звуки «а», «е» и «у»:

Например:

<i>әни – ана</i>	<i>сирәк – сирек</i>
<i>әти – әке</i>	<i>мәктәп – мектеп</i>
<i>әнә – әне</i>	<i>йөрәк – жүрек</i>
<i>бәйрәм – мейрам (байрам)</i>	<i>тәрәзә – терезе</i>
<i>каләм [қәләм] – қалам</i>	<i>әйтә – айту</i>
<i>дәрәс – дәріс</i>	<i>бетә – біту</i>
<i>бәхет – бақыт</i>	<i>китә – кету</i>

Один из собственных татарскому языку, специальный звук – [ү] = [ü]. Этот звук соответствует звукам ө или ү казахского языка. Мягкий и говорится через округление губ:

Например:

<i>үрдәк – үйрек</i>
<i>үрнәк – өрнек</i>
<i>үзем – өзім</i>
<i>үзәк – өзек</i>
<i>үткән – өткен</i>
<i>үтенеч – өтініш</i>
<i>үсемлек – өсімдік</i>
<i>чүл – шөл</i>
<i>күл – көл</i>
<i>күркә – күрке</i>
<i>үсә – өсу</i>
<i>үтә – өту</i>
<i>үбә – өбу</i>
<i>үзгәрә – өзгеру</i>
<i>үлә – өлу</i>

Предложение

Күлдә күп балык була. Ә чүлдә балык булмый

Көлдә балық көп болады. Ал шөлдә балық болмайды.

Фонема ү татарского языка в предложении подходит к фонеме ө казахского языка.

На сегодняшний день в татарском языке есть 28 согласных звуков. Если 25 из них используется в прямой речи татарского языка, то на сегодняшний день есть и преобразованные на звуки прямой речи татарского языка, которые используются в словах, заимствованных от арабского и персидского языков:

[п]—[б], [м], [w], [ф], [т]—[д], [н], [с]—[з], [ч]—[к], [ш]—[ж], [л], [р], [х], [й], [к]—[г], [...]—[.,], [һ], [ц], [‘] (гамза – звук горла).

Звуки [в], [ц], [ш] используются только в словах, заимствованных от русского языка.

Еще один звук, присущий татарскому языку, [ң] произносится через нос так же, как и на казахском языке звук [ң], но иногда выражается через звуковое сочетание [нг], как в древнетюркских словах. Например: *яңа – жаңа, яңғыр – жаңбыр, таң – таң, күңел – көңіл, зәңгәр – зеңгі, дуңғыз – доңыз, чаңғы – шаңғы, караңғы – қараңғы* и т.д.

Лексика какого либо языка всегда говорит раньше чем другие языковые категории, дает больше информации. Видный ученый К.М. Мусаев заключил: “Когда говорят, что язык представляет собой кладовую истории народа – его носителя, прежде всего имеется в виду его лексика, которая непосредственно реагирует на все изменения в жизни народа”[3, 354]. Поэтому давний словарный запас современного казахского языка формировался взаимосвязанно с национальной историей и всеобщей тюркской историей. Лексика казахского языка выгодно изучать татарским языком кипчакской группы, а также всецело тюркскими языками в целом либо частично изучая лексику в сравнительной форме.

Соматизмы- один из лексических тематических групп, в котором много сообщничества тюркоязычной системы. Так как соматизмы в родственных языках считаются самыми древними среди лексического слоя, его форма исторического развития взаимосвязанна друг с другом. Вышеназванный лексический слой казахского и татарского языков не имеет особых звуковых, семантических, грамматических особенностей, это доказывает таблица снизу.

Қазақ тілі	Татар тілі
Алақан	Уч, уч төбе
Асқазан	Ашказан
Ауыз	Авыз
Аяқ	Аяк
Бармақ	Бармак
Бауыр	Бавыр
Жүрек	Йөрәк (Yörak)
Ерін	Ирен
Кеуде	Имчәк
Көз	Күз
Тіл	Тел
Тіс	Теш
Табан	Аяк
Тандай	-----
Сан	Бот
Саусақ	Бармак
Шаш	Кыл
Шынтақ	Терсәк
Шеке	Чикә
Қабырға	Кабырга
Қарын	Корсак
Қас	Каш
Іш	Корсак

Как мы заметили выше, соматическая лексика татарского языка встречается и в казахском языке, а также по форме слова и звуковому слою очень близко соответствуют друг другу. Только соматизм казахского языка «тандай» не имеет эквивалента в татарском языке. Кроме того соматизмы *қарын* и *іш* называется соматическим именем татарского языка *корсак*.

В таблице соматизм казахского языка *алақан* дается соматизмом *уч* татарского языка. То есть фоно-семантически не соответствует с формой *алақан* казахского языка. Однако не

смотря на такие семантические различия некоторые фразеологизмы сохранили свои сходства. Например, казахский фразеологизм *уысына түсіру* семантически и формально подходит к татарскому фразеологизму *учына төшереру*. То есть слова тюркологии *уыс, алақан* имеют семантическую связь. А также татарский фразеологизм *учына утлы күмер тоткан* похож на казахский фразеологизм «*қауіпті іспен айналысу*», *учыннан акканы ялаучы* на «қолдан тарту» [4, 121].

В тюркологической системе большой лексический слой составляет названия животных. И у казахского, и у древнетатарского народа важную роль играло познание мира животных в окружающей среде. Поэтому в обоих языках встречаются большое количество общих наименований. В науке языкознания общее название имен животных, птиц называют зоонимом. “Зооним” (зоо гр. “животное”+онім. имя) – раздел науки о наименованиях животных. В зарубежной, русской лингвистике принято исследовать разделяя зоонимы на такие разделы как гипоним (лошадь), киноним (собака), орнитоним (птица), инсектоним (насекомое). Имена собственные, преобразованные от имен животных, птиц, насекомых называются зоофорскими именами [5, 60].

Қазақ тілі	Татар тілі
Түйе	Дөя
Жылқы	Ат
Сиыр	Сыер
Қой	Тәкә
Ешкі	Кәжә
Құлан	Кыргыз ишәк
Есек	Ишәк
Арқар	Тау тәкәсе
Елік	Кыр кәжәсе
Бұғы	Болан
Бұлан	Поши
Ақбөкен	Кыр кәжәсе
Арыстан	Сул
Аю	Аю
Сілеусін	Селәусен
Қасқыр, бөрі	Бүре
Ит	Эт
Түлкі	Төлке
Борсық	Бурсык
Мысық	Мәче
Суыр	Байбак
Доңыз	Дунгыз
Жылан	Елан
Аққу	Аккош
Қаз	Каз
Тауық	Тавык
Бүркіт	Бөркет
Піл	Фил

По таблице видно, что фонетический слой зоонимов казахского и татарского языков очень схожи друг другу, только некоторые звуки изменялись в течение фонетического развития. Например, имена «құндыз», «аққу» (аққұс), «бұлан» в современном татарском используется как «қондыз», «аккош», «болан», то есть в этих зоонимах произошел обмен гласных звуков ұ~о двух языков.

Такие же обмены гласных звуков встречаются и в словах «доңыз», «борсық» на татарские «дуңыз», «бурсык», здесь обменялись гласные звуки о~у, в именах «бүркіт», «түйе» на татарском звучит как «бүркіт», «дөя», обменялись звуки ү~ө.

Кроме того заметно, что некоторые имена животных казахского языка не встречаются в татарском языке. Например, зоонимы «акбөкен» и «елік» в татарском именуются лексемой «кыр кәжәсе». Но некоторые имено совсем не похожи друг на друга, можно заметить, что у них другое наименование: қой – тәкә, арқар – тау тәкәсе, арыстан – сул, суыр – байбак.

Казахский и татарский языки являются родственными с точки зрения грамматической структуры. Исследователь татарского языка М.Закиев разделил на три группы семантико-грамматическую группировку слов:

1) Группа конкретных слов, обозначающих какое-либо значение или мысль: имя существительное, имя прилагательное, местоимение, имя числительное, глагол, наречие, подражательные и предиктивные слова

2) Слова, обозначающие мысль и чувство говорящего на что-либо: междометие, служебные слова и модальные слова

3) Группа слов, связывающие слово со словом, предложение с предложением: союзы, послелогии.

В целом в грамматической структуре татарского языка, как и в казахском, есть целое и производное слова, сложные слова, парные слова, слова сочетания.

9 частей речи нормативной грамматики казахского языка ограничивается главными 6 частями речи татарского языка. В грамматике татарского языка части речи делятся на основные, особенные, вспомогательные.

Основные части речи: *имя существительное (исем), имя прилагательное (сыйфат), имя числительное (сан), местоимение (алмашлык), глагол (фигыль), наречие (рәвеш).*

Особенные части речи: *междометия (ымлыклар), подражательные слова (аваз ияртемнәре), модальные слова (модаль сөзләр) және служебные слова (кисәкчәләр.)* Вспомогательные части речи: *союзы (бөйлекләр) мен послелогии (теркәгечләр).* Если сравнивать падежей казахского и татарского языков, в казахском языке 7 падежей, в татарском 6 видов падежей.

Система падежей казахского и татарского языков.

Септіктер		Жалғаулары	
Қазақ тілі	Татар тілі	Қазақ тілі	Татар тілі
Атау септігі	Бас килеш		
Ілік септігі	Иялек килеше	-ның/-нің, -дың/-дің, -тың/-тің	-ның/-нің
Барыс септігі	Юнәлеш килеше	-ға/-ге -қа/-ке	-га/-гә -ка/-кә
Табыс септігі	Төшем килеше	-ны/-ні -ды/-ді -ты/-ті	-ны/-не
Шығыс септігі	Чыгыш килеше	-нан/-нен -тан/-тен -дан/-ден	-нан/-нән -тан/-тән -дан/-дән
Жатыс септігі	Урын-вакыт килеше	-да/-де -та/-те	-да/-дә -та/-тә
Көмектес септігі		-мен/-пен/ бен	

Как мы видим по таблице, в татарском языке нет седьмого падежа казахского языка (Көмектес септігі), за него исполняют роль союзные слова *бирлән, бергә, бергәләп, берлектә.*

И казахские лингвисты считают, что окончание этого падежа в казахском языке произошло именно от этих слов: бергә ≈ бірге ≈ бен ≈ пен/бен.

В заключение можно сказать что, при наличии частичных различий фонетического, лексического, грамматического уровней казахского и татарского языка, относящиеся в кипчакскую группу тюркоязычной семьи, в целом родственная система, взаимосвязанное историческое развитие точно свидетельствуются в вышеперечисленных примерах.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселері. – Алматы, 1998. – 304 б.
- 2 Жұбанов Қ. Қазақ тіл білімінің мәселері. – Алматы, 2014. – 578 б.
- 3 Мусаев К. Лексикология тюркских языков. – Москва, 1984. – 232 с.
- 4 Түркі тілдеріндегі сөзжасамдық жұрнақтардың мағынасы мен қызметі./ Қасым Б. // Ө.А.Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті Хабаршысы. – №2, 2013.
- 5 Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. – Москва, 1988. - 192 с.
- 6 Татарская грамматика в трех томах. Закиев М.З. и др. -Казань, 1995.
- 7 Kaidar A. Kazakh tilinin ozekti maseleleri.-Almaty,1998.-304 b.
- 8 Kudaibergen Jubanob.Kazakh tili biliminin maseleleri.-Almaty,2014.-578 b.
- 9 Musaeb K.Ieksikologia tiurkiskih yazikov.-Moskva,1984.-232 st.
- 10 Turki tilderindegi sozjasamdik jurnaktardin magunasi men kuzmeti./Kasim B.// O.A.Baikonurov atindagu Jezkazgan universiteti habarwisi.№2,2013
- 11 Podlskaya N.B.Slovar russkoi onomastysheskoi terminologoy.-Moskva,1998.-192 st.
- 12 Tatarskaya grammatika v trex tomah.Zakieva M.Z.i dr.-Kazan,1995.

Бұл мақалада түркі тілдерінің салыстырмалы зерттеу жүйесінде қазақ және татар тілдерінің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық құрылымы өзара салыстырылып талқыланады. Мақалада татар этнонимі көптеген түркі тілдес туыс халықтардың ортақ атауы ретінде ұзақ жылдар жарыса қолданылғаны көрсетіліп, татар этноноимінің этимологиялық негізі сарапталады. Қазақ тілі мен татар тілінің фонетикалық жүйесіндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды нақты деректер негізінде түркі тілдерінің салыстырмалы фонетикасы ғылымының шеңберімен сабақтастыра отырып зерделенеді. Қазақ тілінің лексикасы қыпшақ тобындағы татар тілінің жекелеген тақырыптық топтарымен салыстырылып көрсетілген. Мәселен, бауыр - бавыр, ауыз - авыз, тіл - тел, шеке - чикә, шаш - кыл, қас - қаш, іш - қорсақ, жүрек - йөрәк (Yörak), саусақ – бармақ сияқты соматикалық атаулардың көпшілігі қазақ тілінде сөздердің формасы мен дыбыстың қабаты жағынан бір-біріне жақын келетіндігі салыстырмалы лексика нәтижесінде айқындалған.

Мақалада татар тілінің грамматикалық құрылымы да қазақ тіліндегідей түбір сөздер, туынды сөздер, күрделі сөздер, қос сөздер, тіркескен сөздер болып жіктелетіндігі көрсетілді. Қазақ тілінің нормативті грамматикасында 9 сөз табы болса, татар тілінде негізгі 6 сөз табы бар екені нақты деректер негізінде сараланды.

This article discusses the phonetic, lexical, grammatical structure of the Kazakh and Tatar languages in the system of the comparative analysis of the Turkic languages. The article says that the ethnonym tatar for many years been used as a common name Turkic-speaking people, as well as analyzed the basis of the etymology of Tatar ethnonym. Similarities and differences in the phonetic structure of the Kazakh and the tatar languages are considered in the frame of methodology of comparative phonetics of Turkic languages, illustrated with specific examples. The vocabulary of the Kazakh language is related to the specific thematic groups of the Tatar language vocabulary. For example, as a result of comparative analysis revealed comparative analysis of vokabulary it is revealed that such names as бауыр - бавыр, ауыз - авыз, тіл - тел,

шеке - чикә, шаш - кыл, қас - қаш, иш - қорсақ, жүрек - йөрәк (Yörak), саусақ – бармақ have a form of expression and similar phonetic sound in the Kazakh language.

The article also shows that there are derivet and compould words in the grammatical basis of the Tatar language it as we have in the Kazakh language. There are 9 parts of speech in Kazakh but 6 in the Tatar language. But the stands 9 parts of speech in the Tatar language 6 in the Kazakh language.

ӘОЖ 821.512.122

А.А. Көшекова
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан
koshekova71@mail.ru

ҮНДІ ЖӘНЕ ҚЫТАЙ ШЕШЕНДІГІ

Мақалада қадым замандағы Шығыс шешендік өнері, ежелгі үнді шешендігі, көне қытай шешендігі, сонымен қатар ұлы философ, ұстаз Конфуций жайында сөз болады. Үнді және қытай елдерінің шешендік өнерінің ерекше тұстары салыстырмалы тұрғыда талданған. Конфуций ілімі көне дәуірдің шешендік сөзінің тамаша үлгісі екендігі мақалада дәлел табылады.

Түйін сөздер: Қытай шешендігі, үнді шешендігі, Конфуций ілімі, Мысыр елі, веда, дін, философия.

Қазақ өркениеті жалпы адамзат өркениетінің бір бөлігі екені белгілі. Бұл тұрғыдан қазақтың шешендік өнерін де бүкіл әлемдік көркем сөз дүниесінің контекстінде қарастырған дұрыс. Қазақ шешендігінің түп-тамыры болған түркі көркем сөз дүниесіне ең алдымен қытай, үнді, иран, араб тәріздес көршілес халықтардың әсер еткені сөзсіз. Бай мұраға ие ежелгі Үнді шешендігінің классикалық грек-рим шешендерімен салыстырғандағы бір ерекшелігі мұнда есімі әлемге жайылып кекткен атақты шешендерді атау қиын. Себебі, үнді философиясы жеке авторлық мәселесіне мән бермеген, көне мәтіндер дербес авторлардың емес, белгілі бір философиялық-діни мектептердің, ағымдардың атынан жарияланған.

Үндінің ең көне діни-философиялық мәтіндер жинағы Ведалар деп аталады. Олардың авторлары жоқ және «ғарыштық ақиқаттың дыбыстары» арқылы жазылып алынған құдайылық, қасиетті мәтіндер деп есептеледі.

Ведалардың негізгі бөлігі самхиттер, яғни, мантаралардың жинағы, оларға брахмандар, араньяктар, мен упанишадтар қосылады. Көп ғасырлар бойы Ведалар өлең түрінде ауыздан-ауызға беріліп отырған, кейінірек жазып алынған.

Ведаларды айтушы әншілер құдайларды мадақтап, олардың ерлігін дәріптеп, өз жағына тартқан, содан соң құдайлардан адамдарға қажетті игіліктерді беруін өтінген. Мысалы, Ригведаның Индра құдайына арналған мәтіннің кейбір шумақтарын алып қарасақ, Ведаларға тән ерекшеліктерді көреміз:

2. Сен біз үшін, О Индра, біздің қолдаушымызсың –
Өзіңе табынатын жандардың өте мықты қорғаушысысың.
(Өзіңді) қадір тұтатындардың күдіретті қорғанысың,
Ол адам сені ұлықтап, саған жақындаған кездері.

6. Бұл Индра деген атпен атағы шыққан құдай,
Бір таң қаларлығы адам үшін ол орнынан тұрды,

Ол жеңімпаз, басын кесіп тастады,
Даса Аршасанның басын, (Индра) күдіретті құдай!

7. Бұл Индра Вритраны өлтірді, (бекіністі) жарып жіберді,
(Өз ішінде) қара (нәсілді) жасырған дасалардың бекінісін,
Ол бекіністерді жоюшы. Ол адам үшін жер мен суды жаратты,
Ол әрдайым құрбандық берушінің (гимінін) айтуға үндеді.

9. Қазір сенің аса жомарт сыйлықтарың, о Индра,
Ән салушыға (оның) қалауы бойынша жауа берсін.
Өзіңді мадақтағандарға жақсылық жаса. Бізге ауыртпалықтар келмесін!
Біз құрбандық таратуды жарияламақпыз,
тамаша ерлердің (бар болуы үшін). Ригведа, II, 20-43 өлеңдер [1, 20-43].

Веда мәтіндерін тайпалық өмірдің дәстүрлері мен іс-тәжірибелерін бір ұрпақтан екінші ұрпаққа шешендік сөздер арқылы тиімді түрде беріп отырудың көрінісі деуге болады. Олардың мәтіндерінде белгілі бір ырғақ, қайталаулар, тілдік құралдар мен әдістердің қалыптасқан жиынтықтары сақталады.

Веда мәтіндері жинақтарының негізінде үнді мәдениетінің маңызды бөлігіне айналған индуизм дінінің рухани-дүниетанымдық жүйесі жасалды. Үнді топырағында индуизм, буддизм тәрізді діни-философиялық ілімдердің пайда болуы түрлі ғылыми таластар тартыстарға, сөзжарыстарға кең жол ашты. Әрқилы ағымдардың өкілдері өз көзқарастарын қорғап, қарсыластарының піріклерін жоққа шығарған философиялық пікірталастар үнді жерінде логика ілімінің пайда болуына жол ашты. Сол себепті, Үндістанның логикалық ілімдерінің дамуының бастапқы кезеңдері шешендік өнерімен тығыз байланысты болды. Пікірталастарды табысты жүргізу туралы трактаттар да жазылды.

Ғалым А. Маковельский сөйлесім әрекеті, көпшіліктің алдында сөз сөйлеуге байланысты Буддалық логиканың қағидаларында «сөзді көркемдеу» мәселесі барынша жан-жақты талқыланғанынан мәліметтер келтіреді. Сөйленетін сөздің көркем болуы оның мынындай қасиеттеріне байланысты делінген: 1) өзің қорғайтын ілім жүйесін егжей-тегжейлі білу, сондай-ақ, қарсыласыңның да ілім жүйесін барынша толық білу; 2) сөйленетін сөздің сыртқы түрінің барынша жетіліскен түрде болуы; ол үшін бес нәрсе керек: а) дөрекі, сауатсыз, сөздер болмауы тиіс, ә) жеңіл, табиғи, қарапайым болуы тиіс, б) түсінікті болуы керек, в) ізбе-із байланысты болуы тиіс, г) мазмұны қызық болуы тиіс. Бұдан бөлек шешеннің беделінің жоғары болуы, адамдардың оған сенуі, оны тыңдауға, қабылдауға дайын болуы, оның өзіне сенімді болуы, келтірген дәлелдерін дұрыстап айта білуі, т.б. қасиеттері де үлкен рөл ойнайды [2, 20].

Бұдан бөлек Будда логикасында сөйленім бірнеше түрге бөлінеді: 1) жәй сөйлеу; 2) адамды рахатқа батыратын әдемі сөйлеу (көркем сөз); 3) пікірталастар, мұнда екі, немесе бірнеше адам бір тақырып, немесе тезис туралы әрқилы піріклер айтып, өзара пікірталас жүргізеді; 4) «жаман сөйлеу», бұл жалған ілім-білімді баяндайтын сөйлеу әрекеттері. Бұлардың бәрінен ежелгі Үндістанда көркем сөйлеу өнері ғана емес, шешендікті зерттеу, жүйелеу ғылымының да дамығанын байқауға болады.

Қытай өркениеті әлемдегі ең көне өркениеттердің бірі. Зерттеушілер қытай өркениеті жер бетінде шамамен бұдан 5000 жылдай бұрын, Мысыр елімен қатарлас пайда болған деп есептейді. Бір қызығы фараондар патшалығы өзінің соңында алып пирамидаларды қалдырып, жойылып кетті. Ал, қытай өркениетінен ғаламат ескерткіштер де, ежелгі заңдары да, ұлғатты жазулар да қалды.

Қытай шешендігі туралы айтар болсақ, ең алдымен Конфуцандық ілімі ойға оралады. Конфуцандық ілімінің негізін б.д.д. 551-479 жж. өмір сүрген Кун-фу-цзы (Конфуций) қалаған. Конфуциандық каноны — Ши-саньцзиннің (Он үш кітап) құрамына он үш ежелгі қытай классикалық кітаптары енеді. Бұл ілім қытай этносының дүниетанымына, ұлттық

санасына қатты әсер етіп, қытай мемлекетінің өмірінде ерекше рөл атқарды. Қытайдың жастарды тәрбиелеу, білім беру жүйелері осы Конфуций ілімінің негізінде құрылды. Қытайдың мемлекеттік басқару аппаратына қызметке тұрамын деген шенеунік Ши-саньциннің мәтіндері бойынша емтихан тапсыруға міндетті болды.

Конфуций ілімінкөне дәуірдің шешендік сөзінің тамаша үлгісі деуге болады — ол ең алдымен өзінің көркем әдеби тілімен ерекшеленеді, оның мәтіні қысқа жазылған, басы артық сөз жоқ, өткір метафорларға, теңеулерге толы. Мәтіндерінің көп бөлігі шәкірттердің ұстазына сұрақ қоюы, ұстазының оған жауабы, яғни қысқа диалог түрінде немесе ұстаздың шағын ой-толғамдары түрінде жазылған. Мәселен, мына мәтінді алып қарастырайық:

«Сыма Нью текті ер адам туралы сұрады.

Ұстаз оған жауап берді.

— Текті ер адам мұнаймайды және қорықпайды.

[Сыма Нью] сұрады:

— Мұнаймайтын және қорықпайтын адамды текті ер адам деп атауға бола ма?

Ұстаз былай деп жауап берді:

— Өзінің істеген әрекеттеріне қарап, ұялатындай ештеңе істемегенін байқаса, онда неге ол мұңайды екен немесе қорқады екен?». [2, 95]

Конфуцийдің көптеген диалогтарында «текті ер адам» түсінігі, «төмен адам» түсінігіне қарама-қарсы қойылады. Мысалы:

«Ұстаз айтты:

— Текті ер адам сөзді баяу сөйлеуге, ал істі тез істеуге тырысады.» [3, 29].

«Ұстаз айтты:

— Текті ер адам тек өз борышын ғана біледі, төмен адам тек бас пайдасын ғана ойлайды» [3, 27].

Бұл қазақ мақал-мәтелдеріндегі «жақсы адам» мен «жаман адам» категорияларын бір-біріне қарсы қоюға ұқсайды:

Адам туа жаман болмайды,
Жүре жаман болады.

Екі жаман ауыл болмас,
Ауыл болса қауым болмас.

Арғымақ аттың күйрығы - әрі жібек, әрі қыл,
Қас жақсының белгісі - әрі мырза, әрі құл.

Арық малды асырасаң аузы-мұрның май болар,
Жаман адамды асырасаң аузы-мұрның қан болар.

Жақсы ай менен күндей,
Жақсылығы жанның бәріне бірдей [4].

Мұндай адамдардың екі тобын бір-біріне қарама-қарсы қоюдың басты мақсаты — халықтың жақсы мен жаман туралы түсінігін айқындау және жастарды жақсы адам болуға тәрбиелеу, жаманнан жирендіру екені анық.

Конфуций ілімінің қазақтың ұғым-түсініктеріне тағы бір келетін тұсы жасы үлкен адамдарды сыйлау, әке-шешенді құрметтеу, оларға қызмет ету, өлген адамды тиісті салт-дәстүрге сай құрметтеп жерлеу, аруақтарды сыйлау.

«Ұстаз айтты:

— Жастар үйлерінде жүргенде ата-анасын құрметтеуі, ал сыртта жүргенде жасы үлкен адамдарды сыйлауы тиіс, өз істеріне байсалдылықпен, адалдықпен қарап, өз халқын

жан-жүрегімен сүйіп, адамдарды жақсы көретін жандармен жақын болуы тиіс. Егер осы аталғандарды жасағаннан кейін де күш-қуаттары қалса, оны кітап оқуға жұмсауларына болады.» [3, 3]

«Цзэн-цзы айтты:

— Егер ата-анасын барынша құрметтеп жерлесе, бабаларының аруақтарын қадірлесе, онда халықтың ізгіліктілік қасиеттері де барған сайын берік бола береді». [3, 4]

«Ұстаз айтты:

Өз әке-шешене қызмет ет, қарсы сөйлесең, сыпайылап сөйле. Ата-анаң сенімен келіспесе, сен тағы да оларға құрмет көрсет. Олардың еркіне қарсы шықпа. Шаршасаң да, оларға ренжіме» [3, 28].

Конфуций ілімінің ең басты өзегі адамгершілік, ізгілік, тектілік, елдің басшысына, әке-шешене, халқыңа адал қызмет ету. Сол себепті де ол Қытай, Жапония, Корея, Сингапур, Вьетнам сияқты елдерге тарап, сол аумақтағы халықтардың өміріне терең әсер етті.

Ерте замандарда қазіргі Қытай мемлекетінің территориясында көптеген ұсақ патшалықтардың болғаны белгілі. Олардың патшаларының министрлер мен кеңесшілерден тұратын кеңесші органдары болған. Мұндай кеңесші органдарда патшалықтың ең көкейкесті мәселелері талқыланған. Патшалар тиісті саяси-әкімшілік шешімдерді және биліктің беделін көтеретін соттық үкімдерді шығару үшін ақиқатты айтатын сөз керек болды. Соған орай Қытайда сөз сөйлеу, пікірталастар жүргізу теориясы дамыды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Веды – тексты Вед на русском: Ригведа, II, 20-43. <http://scriptures.ru/vedas/>
- 2 Маковельский А.О. . История логики. М., 1967 г. 20с.
- 3 Конфуций. Лунь Юй. Восточная литература. 2001. – 4, 26, 27, 28, 29 с. <http://www.phantastike.com/link/philosophy/luneyuy.zip>
- 4 Қазақша Мақал - Мәтел: Жақсы мен Жаман / ZHARAR / Мақал-мәтелдер.

Статья посвящена современному Восточному ораторскому искусству. Рассматривается ораторское мастерство древних индийцев и древних китайцев, а также наследие великого философа и педагога Конфуция. Анализируются и сопоставляются особенности индийского и китайского ораторского искусства.

The article is devoted to contemporary East oratory. Discusses the Oratory of the ancient Indians and ancient Chinese, as well as the legacy of the great philosopher and educator Confucius. Analyses and compares the features of Indian and Chinese oratory.

ӘОЖ 39=943.42 К-14

Ж.О. Сағындықова, Т.Е. Рашит

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті

Көкшетау, Қазақстан

zhailagul@gmail.com, Talgamaniam@mail.ru

ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІН БАСҚА ТІЛГЕ АУДАРУДЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЖӘНЕ ПРАГМАТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Мақалада қазақ тілінен ағылшын тіліне аударылған қазақ ертегілеріндегі қазақ батырларының ерекшеліктері сипатталады. Мақалада бір тілден екінші тілге аудару барысындағы лингвистикалық және мәдени ерекшеліктер мен аспектілер анықталады. Ең маңызды ерекшеліктерінің бірі, ағылшын тіліне тасымалданған батырлар мен олардың тұлпарлары болып саналады. Транскрипция, транслитерация және түсіндірмелі аудармалар аударманың негізгі тәсілдері болып саналады.

Негізгі сөздер: лингвомәдениеттану, аударма прагматикасы, прагматикалық қатынас, прагматикалық әлеует.

Ертегілер әрқашанда қазақ халқының өмірінде маңызды рөл атқарып келген. Себебі, ертегілердің мазмұнында халықтың тұрмыс тіршілігі салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, бүкіл болмысы, адамдардың өзара қарым-қатынасы, мінез-құлқы т.б. бейнеленген. Ұрпақ тәрбиесінде ең тиімді тәрбие құралы ретінде ертегілер тілі жеңіл, түсінуі оңай болғандықтан, ертегілердің балаларға отансүйгіштік, еңбексүйгіштік, т.б. тәрбиелер беруде ғана емес, олардың тілін дамытуда да атқарар қызметінің маңызы өте зор. Ертегілер балалардың ой-өрісін жетілдіріп, Отанын сүйуге, елін қорғауға, өнерді игеруге, жалпы адамгершіліктік құндылықтарды бойына сіңіруге септігін тигізеді. Еліміздің тәуелсіздік алуына байланысты мәдени өмірде сандаған оң өзгерістер болды. Соның ішінде ұлттың өшкені қайта оралып, мүлде тыйым салынған Кенес дәуіріндегі тақырыптарды қайта қарауға мүмкіндік туды. Мәселен, қазақ фольклорындағы дінге қатысты мұралар, ұлттың рухы ретінде танылуға тиісті қазақтың фольклоры жан-жақты тексеріле бастады.

Сонымен қатар, еліміз егемендік алғалы бері мемлекеттік тілде сөйлеу соны оқыту әдістемесін жетілдіру, соның ішінде, жаңадан тәрбиеленіп келе жатқан ұрпақтың бала тілінің дамуы мен сөздік қорының молаю мәселесі әдіскер ғалымдардың зерттеуінен түспей, назардан тыс қалмай жүрген мәселелердің бірі. *Сондықтан мақаланы өзекті мәселеге арналған деп білеміз және де ертегілерді екі тілге аудару арқылы балалардың тілін дамыту енді-енді ғана қолға алынған мәселе екендігін ескерсек, біздің жұмысымыздың көкейтестілігі даусыз екендігіне ешқандай күмән жоқ.*

Лингвомәдениеттану – белгілі тіл және мәдениеттің өзара әрекеттестігін зерттейтін ғылым. Әрбір адам белгілі ұлттық мәдениеттің өкілі болып саналады, оның ішіне салт-дәстүр, тіл, тарих және сол ұлттың әдебиеті кіреді. Экономикалық, мәдениеттік және мемлекеттердің ғылыми байланыстары және олардың халықтарының ара қатынасы мәдениаралық коммуникацияларды, мәдениет пен тілдердің өзара қатынасын және тілдік жеке тұлғаны көкейтесті ететін тақырыптардың зерттелуін қажет етеді [1].

Американдық лингвист Э. Сепирдың айтуы бойынша [2], “Лингвомәдениеттану – лингвистикалық зерттеулердің ішіндегі көшбасшы бағыты болып саналады. Ол тілдің рухынан бастама алады немесе тілдік ділмен байланысты құбылыстардан басталады. Бұл ғылым тілдік жанасуды ұйымдастыруының ұлттық-мәдени өзіне тән ережелерін зерттейді, руханиятты көрсетеді, тілде бейнеленген халықтың біртектілігін түсіндіреді.”

Бұл пән пәлсапа, ұлттық мінез-құлық және ділмен байланысты болып келеді. Ол, өз орнына, ұлттық-мәдени қыр-сыр мен тілдік жанасуды ұйымдастыру атты білімдердің жиынтығынан тұрады.

Лингвомәдени зерттеу заманауи лингвистиканың беталысына сәйкес келеді – яғни, “ішкі”, иманенттік, құрылымдық лингвистикадан антропологиялық, “сыртқы” лингвистикаға өтуі. Бұнда тілдік құбылыс адаммен тығыз байланыстылығы, оның ойлауы және рухани-практикалық қызметі ретінде қарастырылады.

Солай аударма кезінде де тілді зерттеу үдерісінде оның мәдениетін тысқа салу бұрыс болып саналады. Яғни, дұрыс аударманы іске асыру үшін, ең біріншіден, тіл мен мәдениеттің қалай байланысты екендігін анықтау маңызды, кейін аударма барысында бұл байланысты көрсете білу керек. Аударма үдерісін саналы әрі дұрыс түрде іске асыру үшін тілдің басқа мәдениетпен жанасуын әрқашанда есепке алып отыру керек. Мәселен, тіл маманы, аудармашы *В.Н.Комиссаров* келесі ойды білдіреді: “Аударма – бұл тек тілдердің өзара қатынасы емес, бірақ бұл, сонымен қатар, мәдениеттердің де ара қатынасы болып келеді. Аударма кезінде бастапқы мәтіннің шығу жағдайы мен аударма жағдайы өз бейнелерін табады. Сондықтан сәйкесті аударма жасау барлық аспектілерді, соның ішінде ұлттық-мәдени нысандарды, есепке алмай іске асыру ақырғы нәтиженің қайшылығына әкелуі мүмкін [3].”

Шартты түрде лингвомәдениеттану аудармашының жұмыс істеу барысындағы қосалқы, ажырамас бөлігі болып саналады. Өйткені аударма үдерісінде лингвомәдениеттанудың рөлі халық мәдениеті туралы толыққанды, біртұтас талдау беру болып табылады. Сол кезде аудармашы халықтың мәдениеті мен тілі жайлы жүйелі ұсынысы мен көрінісін жеткізе білуі керек.

Аударманың кез келген түрінде ең алдымен түпнұсқа мәтіннің мазмұнын (ойды) дәл беру талап етіледі. Алайда аударма процесінде түпнұсқадағы мағынаның айқын білдірілгендігін немесе тұспалды екендігін ажырату кейде қиындық тудыруы мүмкін. Аударма теоретигі *В.Н. Комиссаров* мұндай жағдайдың төмендегідей бірнеше түрін атап көрсетеді:

1) Түпнұсқадағы және аудармадағы эксплицитті және имплицитті мағынаның арақатынасы бірдей болады. Мұндай жағдайда түпнұсқаның тілдік мазмұны өзгеріссіз, имплицитті түрде беріледі.

2) Түпнұсқадағы және аудармадағы эксплицитті және имплицитті мағынаның арақатынасы бірдей болады. Мұндай жағдайда имплицитті мағына түпнұсқа мазмұнын жетілдіру (модификациялау) арқылы беріледі.

3) Түпнұсқадағы және аудармадағы эксплицитті және имплицитті мағынаның арақатынасы имплицитті элементті (импликационал) экспликациялау арқылы өзгереді [4].

Имплицитті (астарлы) мағына тілде негізінен сөйлеушінің біліміне негізделген прагматикалық мақсатын білдіруден туындайды. Ал *прагматикалық мақсат* сөйлеушінің коммуникативтік мақсатын білдіруінің ерекше тәсілі болып табылып, сөйлеушінің (жазушының) тыңдаушыға (оқырманға, көрерменге) эмоциялық-экспрессивтік әсер етуін күшейтуді көздейді.

Әрбір мәтінде автордың өзіндік коммуникативті мақсаты түрліше болатындықтан, мәтіндегі ақпаратты қабылдай отырып, оқушы (аудармашы) мәтінмен, яғни тілдік бірліктермен белгілі бір «қатынасқа түседі». Бұл *прагматикалық қатынас* деп аталады. Бұл қатынас негізінен интеллектуалды сипатқа ие болады. Алынған ақпарат оқушының (аудармашының) сезіміне әсер етіп, белгілі бір эмоционалды реакция тудырып, қандай да бір іс-әрекетке итермелеуі мүмкін. Мәтіннің осындай коммуникативті әсер етуі, оқушының (аудармашының) хабарға прагматикалық қатынасын тудыруы, басқаша айтқанда, ақпарат алушыға прагматикалық әсер етуі *мәтіннің прагматикалық аспектісі* немесе *прагматикалық әлеуеті (прагматика)* аталады [5].

Сондықтан қазақ ертегілерінің (батырлық) түпнұсқада және аударылып берілуі қазақ балалар аудиториясымен шектелмей, шетел балаларына да оқу барысында өзіне сіңіретін көптеген өнегелі өсиеттермен ықпал етуі мүмкін. Ол деген қазақ ертегілерінің тәрбиелік мәнге зор, батырлық, өжеттілік және адалдық сияқты адамгершілік қасиеттерді жаңа өсіп келе жатқан балдырғандарға үйрету болып табылады. Яғни ертегілердегі ұсынылған өнегелі ғибраттың балаларға ұтымды ықпалы мәтіннің прагматикалық әлеуетінің айқын көрінісі болып табылады.

Мақала белгілі әдістер арқылы қазақ ертегілерінің лингвоаудармашылық талдауын іске асыратын болады. Төменде қазақша ертегілердің қазақша түпнұсқасындағы және ағылшын тіліндегі аударма нұсқалары беріледі. Мысалдар “*Нанбатыр*”, “*Еркемайдар*”, “*Делдаш батыр*”, “*Қойшы батыр*”, “*Жарты Төстік*” және “*Байғұлан*” ертегілері “Қазақ Ертегілері. Алматы Жазушы 2009” сериялы кітабынан алынған.

Батырлық ертегілерді аудару барысында лингвомәдениеттік ерекшеліктерді атап өту үшін мақалада келесі маңызды топтар көрсетілетін болады:

-Батырлардың аттарын аудару;

-Батырлық ертегілерде кездесетін тұрақты кейіпкерлердің аударылуы;

-Батырлық ертегілерде ат-жылқылардың аудармасы.

Батырлардың аттарын аудару.

Жоғарыда аталған батырлық ертегілердің атаулары жалпы тікелей басты кейіпкердің атымен байланысты болып келеді. Мәселен:

Нанбатыр ағылшын тіліне транскрипцияның қолдануы арқылы аударылған (Нанбатыр-Nanbatyr). Сол себепті батырлардың аттарын басқа тілге аударған кезде транскрипция арқылы берілуі керек. Себебі бұндай аудару арқылы ұлттық колориттың сақталуы және семантикалық эстетиканың бұзылмауына кепілдік беріледі. Ал батырдың аттарын келесідей жақшаға алып түсіндіруге болады:

Олар Нанбергеннің атын Нанбатыр деп атайды.

They began to call the newcomer Nanbatyr instead of Nanbergen. (From the Kazakh language “Nan” means bread, that is a symbol of power and energy, “batyr” is usually used for a strong and brave man).

Солай да келесі батырлардың аттары аударылады:

Еркемайдар-Erkemaidar. Еркемайдар деп басты кейіпкердің аталу себебі ертегінің мазмұнымен түсіндірілуі мүмкін. “Еркем” деп автор батырдың қарындасын жылы етіп атап бейнелеуде, ал “айдар” деп қарындасының ағасы-батырын неше түрлі қауіпті тапсырмаларға жіберуімен “айдап” аттандырумен байланысты етеді. Сол себепті Еркемайдардың ағылшын тіліне аударылуы тағы да транскрипция әдісін қолдануын талап етеді. Мысалы: *Once upon a time there lived a young batyr named Erkemaidar.*

Батырлық ертегілерде кездесетін тұрақты кейіпкерлердің аударылуы.

Нанбатыр ертегісінде басты кейіпкерге қарсы шайқасатын “қарыс шал” атты жағымсыз мақұлық болады. Оның аудармасы келесідей көрсетіледі:

Субатыр жалт қараса, бойы бір қарыс, сақалы жеті кез аннақ құдай шал кіріп келеді.
When Subatyr cast a look, he saw a dwarfish, scraggly beard, white-faced old man coming in.

Екінші мысал:

(Нанбатыр) Жердің астына түссе, жер асты кесілген бір күмбез екен, күмбездің іші толған бойы бір қарыс, сақалы жеті қарыстар екен.

When Nanbatyr stepped on the ground, he saw a demolished dome, inhabited by *dwarfish, scraggly beard hobgoblins.*

Екінші мысалда “old man” аударма нұсқасының орнына ағылшын мәдениетіне таныс болатын “hobgoblin” атауының қолдануы ағылшын тіліне аударылған үлгінің ағылшын тілінде сөйлейтін адамға мақұлықтың түсінікті әрі жақын суретін беруі мүмкін. Негізі, *қарыс шалдың* кейіпкері соншалықты жиі батырлық ертегілерде кездесе бермейді, сол себепті оның аудармасын оңай түрлендіруге болады немесе ағылшын мәдениетінің нақышына келтіріп “hobdoblin” деп аударуға болады.

Батырлық ертегілерде ат-жылқылардың аудармасы.

Батырлық ертегілерде ең жиі кездесетін және басты кейіпкермен теңде айтылатын кейіпкерлердің бірі ол батырдың тұлпарлары.

Мысалы “Еркемайдар” ертегісінде басты кейіпкердің ең жақын серігі және құтқарушысы болатын аттың суреттемесі келесідей беріледі:

Қотыр күрең тайды барып ұстап алады, ұстаған екен, құнан болады, жүгендеген екен, дөнен болады, ерттен мінген екен бесті ат болады.

He caught the soled dark-brown colt and tamed him by the age of two, when he became kunan (kunan is a two year young horse). When he reached his three years and became donen (donen is a three year young horse) Erkemaidar bridled him. When he reached his five Erkemaidar followed him everywhere.

Қазақ халқы жылқының өмір сүру кезеңдерін келесідей бөледі:

-құлын (биенің жас төлі)

-жабағы (6 айдан асқан құлын)

-тай (1 жастан асқаны) деп атайды

-құнажын байтал (2 жастан асқаны)

-дөнежін шығар (3 жастағы байтал)

-дөнежін байтал (3 жастан асқаны)

-бесті бие (4 жастан асқаны) және ары қарай. Сондықтан аударма үдерісінде бұл жылқының анықтамаларын аударма тілге тасымалдау кезінде дұрыс жеткізе білу керек.

Әдетте, жоғарыдағы мысалдай *дөнен, құнан, бесті ат* секілді анықтамалар түпнұсқадағыдай қалып, транскрипция немесе транслитерация әдістері арқылы аударылуы тиіс. Ал олардың анықтамаларын жақшаға шағын етіп қысқаша түсіндіріп кетуге болады.

Қазақ ертегілерінің халық ішіндегі рөлі өте зор болған. Оларды ұрпақтан-ұрпаққа, атадан-бабаға мұра етіп тарату әрбіреудің қасиетті парызы болып саналған. Ертегілерді айту жаңа ұрпақты оңды жолға тәрбиелеуде маңызды болып дәлелденген. Әсіресе, батырлық ертегілерді әңгімелеу балаларды ерлік пен отансүйгіштікке баулиды деп сенген.

Ертегілерді аудару қазақ халық тарихында, әсіресе ағылшын тіліне аудару ешқашан кәсіби аудармашылармен қолға алынбаған. Бұл салада отандық лингвистикада аударма бойынша тәжірибе өте аз. Яғни, аударманы іске асыру үшін, ең біріншіден, лингвомәдениеттану ғылымын негізді түрде зерттеу алға қойылу керек.

Лингвомәдениеттану – белгілі тіл және мәдениеттің өзара әрекеттестігін зерттейтін ғылым. Әрбір адам белгілі ұлттық мәдениеттің өкілі болып саналады, оның ішіне салт-дәстүр, тіл, тарих және сол ұлттың әдебиеті кіреді. Экономикалық, мәдениеттік және мемлекеттердің ғылыми байланыстары және олардың халықтарының ара қатынасы мәдениетаралық коммуникацияларды, мәдениет пен тілдердің өзара қатынасын және тілдік жеке тұлғаны көкейтесті ететін тақырыптардың зерттелуін қажет етеді.

Бұл мақалада қазақ батырлық ертегілерінің аудару ерекшеліктері қарастырылды және олардың рецепторға (оқушыға) ықпалы, яғни аударма прагматикасы түсіндіріліп, толыққанды сипатталды. Бұндай қазақ батырлық ертегілерін шетел тілге аударудың қосалқы әрі маңызды мақсаттарының бірі ретінде қазақ ұлттық мәдениетінің колоритын барша ерекшелігінде көрсету етілді. Шетелдік оқырман аударма мәтінімен танысқанда, ұлттық реалияларды оқып, көру арқылы көшпенділер өркениетімен, сонымен қатар жалпы Орта Азиялық әлеммен жанасуы және өзара түсінушілігі іске асса, сонда автордың аударма тапсырмасы орындалды деп санауға болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қажыбаев О. Мәдениет және лингвистика – Алматы, 1995. – 218 б.
- 2 Воробьев В. В. Лингвокультурология: теория и методы. — М., 1997 – 112 стр.
- 3 Комиссаров В.Н. Аударма теориясы – Алматы, 2008 – 255 б.
- 4 Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. Учебное пособие. – М.: ЭТС. – 2004. – 424 с.
- 5 Паршин А. Теория и практика перевода. 2000. –189 с. <http://teneta.rinet.ru/rus>.

В данной статье описываются особенности перевода казахских сказок о батырах, переведенных на английский язык. Определены лингвистические и культурные аспекты и особенности перевода с одного языка на другой. Одной из особенностей является перевод самого слова «батыр» и характеристика их скакунов. Транскрипция, транслитерация и калькирование считаются основными методами перевода.

The article describes the peculiar features of Kazakh fairytales about Kazakh strong men “batyrs”, translated from Kazakh into English. It reveals linguistic and cultural characteristics and aspects while translated from ST to TT. One of the features underlined are the names of batyrs and their horses rendered into English. Transcription, transliteration and descriptive translations are the main types of the translation.

А.М. Төлеубаева
Л.Н. Г умилев атындағы ЕҰУ
Астана, Қазақстан
aknur.87@mail.ru

КӨРКЕМ АУДАРМА ЖӘНЕ МЕТАФОРАНЫҢ БЕРІЛУ МӘСЕЛЕСІ

Берілген мақалада көркем аудармадағы метафораның берілу мәселесі талқыланады. Метафораға анықтама беріліп, сонымен қатар көркем аудармада метафоралардың қолданылу және берілу ерекшеліктері сипатталады. Ә. Нұрпейісовтің «Қан мен тер» шығармасы мен Кэтрин Фитцпатриктің ағылшын тіліне жасаған аудармасы негізінде метафоралардың берілу ерекшеліктері сараланып, аударма барысындағы қиыншылықтарды шешу жолдары беріледі.

Кілт сөздер: метафора, деметафоризация, метафоралар классификациясы, метафораларды аудару, көркем шығармаларды аудару, аудару тәсілдері

Көркем аударма – аударматанудағы ең бір күрделі де күрмеулі сала. Көркем аудармада шығармашылық белгі-сипаттарының лингвистикалық және мәдениеттанушылық қырлары аударманың өзге түрлеріне қарағанда айрықша бедерленіп көрінеді. Ал көркем шығармаларды аударуда ерекше жауапкершілік жүктелетіндіктен, аудармашыдан лингвистика мен аударма теориясы саласында жеткілікті дайындықпен қатар, әдебиетшілік, мәдениеттанушылық, стилистік дарын да талап етіледі.

Қазақ тілінде жазылған көркем шығармаларды ағылшын тіліне аударуда шығарманы аудармашының оқырманға тұтастай жеткізуі мен автор мен аудармашының арасында тіл үндестігі мен рухани үндестігінің сәйкес болуы. Аударма барысында аудармашыға қиындық тудыратын себептердің бірі метафораларды аудару мәселесі. Метафораны аудару кезінде қиындық тудыратын себептің бірі, оның семантикалық құрылымының күрделілігі болып табылады. Сондықтан, бастапқы мәтіндегі метафора мен оның аударма мәтіндегі сәйкестігін оның семантикалық құрылымы анықталғаннан кейін салыстырған жөн.

Аудармадағы метафора аудармашының қалауынан ғана тумайды, ол түпнұсқаға сай пайда болады. Аудармашы түпнұсқада жоқ метафораны аудармаға алып келе алмайды, өз жанынан көркемдік бейнелеу құралдарын жасауға онын еркі жоқ. Алайда мұндай талапқа жауап беру оңай емес. Түпнұсқадағы метафора аудармада теңеуге айналып кетуі немесе теңеудің метафорға айналып кетуі тәжірибеде аз кездеспейді. Түпнұсқа мен аударманың сәйкес бірліктерін салыстырып қарастырғанда, мұндай жағдайлардың неше түрі кездеседі.

Аталған жайларды салыстырып қарастырғанда, бар сәйкестіктерді баламалық принципінің негізінде екі топқа бөлуге болады:

1. Құрылымдық баламалы сәйкестік;
2. Құрылымдық баламалы сәйкестік емес;

Құрылымдық баламалы сәйкестікке төмендегідей ерекшеліктер жатады:

- метафораларды метафорамен аудару;
- аудармадағы ақпараттың мазмұны түпнұсқадағы ақпараттың мазмұнымен бірдей болуы;
- аудармадағы метафораның түпнұсқадағы метафорамен салыстырғанда көлемді ақпаратты қамтуы;

Құрылымдық баламалы емес сәйкестіктің ерекшеліктері метафораны бейтарап тілдік құралдармен немесе образбен аударумен сипатталады. Мұндай жағдай түпнұсқадағы метафоралық құрылым мен прагматиканың жоғалуына, ал бұл өз кезегінде образдың жойылуына алып келеді.

И.Р. Гальперин метафорадан «екі түрлі түсініктің белгілерінің ұқсастықтарына негізделген заттық логикалық мағына мен контекстуалды мағынаның байланысын көреді» [1, 74].

Әдетте, жай метафораны аудармада сақтауға болады, ал авторлық теңеулерді аудармада жеткізу үшін образды ауыстыруға тура келеді. Метафора мағына теориясы бойынша қарастырылады. Бір тілде айтылған нәрсені басқа тілде жеткізуге болады, бірақ айтылған нәрсенің реципиенттің тілінде мағынасы болуы керек [2, 210].

Ю. Найда аударма дегеніміз аударма тілінде түпнұсқаға жақын баламаны жасау деп түсінеді. Сондай-ақ ғалым баламалылықты формальды және динамикалық деп қарастырады [3, 163]. Метафораны аудару кезіндегі баламалалықты сақтау үшін келесі факторларды ескерген дұрыс: мәдениет, метафораны аудару ережесі, мәтін түрлері.

Н. Ньюмарктің пікірінше метафораның аударылуы алдыменен оның қандай мәтінде қолданылғанына байланысты. Мәтіннің екі түрі бар: ақпаратты мәтін, мұнда лексикаланған метафоралардың функционалды қуаты жоқ, сондықтан олар аударудың жоғары деңгейіне ие. Екіншісі экспрессивті мәтін, мұнда метафора үлкен ақпаратты қуатқа және аударудың төменгі деңгейіне ие болып контекстуалды, семантикалық, прагматикалық ақпараттарды жеткізеді [4, 94].

Мәдениет факторын метафораның мәніне әсер етуінен аудармада қиындықтар туындайды. Түпнұсқадағы метафораны аудару деңгейі төмендегідей жағдайларға байланысты: 1) метафораның құрамындағы белгілі бір мәдени тәжірибе мен семантикалық ассоциацияларға байланысты; 2) әрбір нақты жағдайда «сәйкес келу» деңгейіне тәуелді бола тұрып, реципиенттің тіліне тән емес туындаудың болуы немесе болмауына байланысты.

Метафораны аудару барысында төмендегі ережелердің бірінің сақталуының ескерген жөн:

- Түпнұсқадағы метафоралық образдарды аудармада сақтау, бірақ аударма тіліндегі оқырмандар үшін шынайы метафоралық образ болуы қажет;
- Метафораны басқа метафорамен алмастыру;
- Метафораны теңеумен аудару;
- Метафора аударма тілінде түсінікті болу үшін қосымша түсініктеме мәлімет беріп, метафоралық образды сақтау;
- Метафораны аудармада өзгертіп беру [5, 85].

Көркем шығармаларда поэтикалық және стилистикалық көрініс өте маңызды болып келеді. Бұған себеп аудармашы аудару барысында сөздердің ауысып түсуі, метафоралардың астарлы мағынада қолданылуымен жиі кездеседі. Мұндай жағдайларда сөз пішінінің жоғалту мәтіннің бөлігінің жоғалуына әкеледі. Сондықтан да метафоралық ұғымның сақталып қалуы аудармашы үшін өте маңызды.

Тілдік таңбалардың бір категориядан екінші категорияға ауысуы – тілдің барлық функционалдық деңгейінде жиі қызмет атқаратын әмбебап құбылыс. Сондықтан да төл әдебиетіміздің, тіліміз бен әлемдік әдебиет айнасындағы проза жанрының дамып жетілген көркем тілін жетік меңгерген жазушымыз Әбдіжәмил Кәрімұлы Нұрпейісовтің туындысындағы метафораның негізгі ойды, субъективтік көзқарас пен ұлттық танымды білдірудегі, айқындаудағы рөлін, белгілі жағдайға байланысты метафоралардың транспозициясы (өзгеруі, құбылуы), сонымен қатар аталмыш жазушының шығармасын екі тілде салыстыра зерттеу – бүгінгі күннің талабы. Негізгі қарастырылатын мәселелердің бірі – Ә. Нұрпейісовтің “Қан мен Тер” романын ағылшын тіліндегі аудармасын салғастыра талдау, көркемдік бейнелегіш тәсіл болып табылатын метафораларды аудару кезінде аудармашылардың кездестіретін қиыншылықтарын олардың себебін анықтау. Әрине, аудару кезінде оларды бейтарап сөздермен алмастырып қолдануға болады және автордың стиль ерекшелігін сақтау үшін орыс тілінің экспрессивтік құралдарын барынша шебер пайдалана білу керек. Осы негізде аударма мәселесін лингвистикалық аспектіде қарастыру өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Осыған орай А.Нұрпейісовтың “Қан мен Тер” романындағы метафоралардың берілу жолдары ерекше қызығушылыққа ие. Ньюмарк өзінің

“A Textbook of translation” оқулығында аудармашының аударма барысында кезіктіретін екі басты мәселесі ол мәтін аударуда оңтайлы тәсіл таңдау және метафораларды аудару екеніне аса көңіл аударады. Бұл екі мәселе тіл білімінде ежелден келе жатқан ауқымды сұрақтардың бірі. Жоғарыда берілген классификациялар бойынша, метафораларды аударудың бірінші тәсілі, аудару кезінде алғашқы бейнесін сақтап аудару тәсілі арқылы келесі метафоралар жүзеге асқан:

Мысалы: “Осының бәрі күнде есіте бергесін *еті өліп кеткен*” [6, 6] сөйлемінде автор “*еті өліп кеткен*” дәстүрлі метафораны қолданған. “*Еті өліп кеткен*” ел аузында, *дағдыланып, үйреніп кеткен* деген мағынаға ие. Аудармашы ағылшын тілінде оны “He had long become *accustomed to all this*”, “Ол бұнын барлығына дағдыланып кеткен” [7, 4] яғни сөйлемдегі *accustomed* - *әдеттену, дағдылану* сөзін пайдаланып, “Ол бұрыннан осының бәріне үйреніп кеткен” деп аударма береді. Берілген сөйлемде біз аудармашының метафораның түсіріп, қарапайым сөзбен алмастырғанын байқаймыз. Бұл метафораларды аудару кезінде алғашқы бейнесін сақтап аудару тобына жатады. Д.Арутюнова классификациясына сүйенетін болсақ [8, 8], бұны образды метафоралар қатарына жатқызуға болады, себебі, берілген метафора астарлы мағына мен тілдің синонимдік тәсілінің дамуына қызмет етіп тұр.

“Сонан соң *жеңінің аузына* мұз қатқан су-су киімін босағада тұрып шешті де, етігімен төрге шықты” [6, 6] - сөйлемінде автор “*жеңінің аузына*” деген метафораны қолданған. Бұл метафора түрі дәстүрлі метафоралар қатарына жатады. Сөз тіркесінің негізгі мағынасы киімінің жеңі туралы айтқысы келгені белгілі. Алайда автор оны метафоралау жолымен әдеби түрде жеткізді. Аудармашы ағылшын тілінде метафоралау тәсілін қолданбай, тек қана “Then, standing at the threshold, he pulled off his wet clothes, with the *sleeves still frozen*, and threw those down as well,” [7, 4] - “Кейін босағада тұрып, жеңі әлі де мұз қатқан су-су киімін шешіп, төмен тастады” деп жеткізді. Көріп тұрғанымыздай, *жеңінің аузына* метафоралық тіркесі тек қана *sleeves-жеңі* деп аударылды. Сөйдемде біз аудармашының метафоралық бірлікті түсіріп, жай ғана бір сөзбен жеткізгенің байқаймыз. Оған қарамастан, аудармашы аударма барысында метафораның алғашқы бейнесін сақтап қалды. Д. Арутюнова классификациясы бойынша, номинативті метафоралар қатарына жатады, себебі сөйлемде *жеңінің аузына* тіркесінің аудармасы ағылшын тілінде *бір* дескриптивті ұғымның екіншісіне ауыстырылып және омонимнің көзі болып қызмет етіп тұр.

“*Жел ызғары қатая бастады*” [6, 7] сөйлемінде автор дәстүрлі метафораны қолданған. Н.Д.Арутюнова классификациясына сүйенсек, бұл образды метафора. Аудармашы метафораны “*The wind began to whistle*” [7, 5] деп, яғни *жел ызғыра бастады* деп, П.Ньюмарктың метафораларды аудару тәсілдерінің алғашқысы, аударма барысында метафораның алғашқы бейнесін сақтап қалу тәсілі бойынша аударманы жүзеге асырған.

“Маған қойғызғанмен ел *аузына қақпақ бола алмайсың*” [6, 8] сөйлемінде автор поэтикалық метафораны қолданған. Ал аудармашы аудармасында “All the time, ‘*shut up*’ this and ‘*shut up*’ that” [7, 7] деп метафораны аударудың бірінші тобына сәйкес, аудару кезінде алғашқы бейнесін сақтап аударды. Дәлірек айтсақ, аузына қақпақ болу - аузын жабу, ағылшын тілінде ‘*shut up*’ деп аударылды. Н.Д.Арутюнова классификациясына сүйенетін болсақ, бұл метафора образды метафоралар қатарына жатады, ол астарлы мағына мен тілдің синонимдік тәсілінің дамуына қызмет етіп тұр.

“Осы опыр-топырдан сескеніп, *қамап тұрған көздер жылысқандай болды*, тіпті азырақ шегінді де, бірақ ит тынышталған кезде, *көздер де ескі орнында тағы көрінді*” [6, 8] сөйлемінде автор өз қолданысындағы поэтикалық метафораны қолданған. Н.Д.Арутюнова классификациясына сүйенсек, берілген метафоралар образды метафораларға жатады. Жұмыс барысында образды метафоралардың есебі көп екенін айтып кеткені жөн. Оның бір себебі, образ шындықты танып-білуде әдебиет пен өнерге тән ерекше эстетикалық категория. Образды метафоралар көркем шығармада сөзбен сомдалған кез келген құбылысты (көбінесе әдеби қаһарман бейнесін) сипаттауда үлкен қызмет атқарады. Аудармашы берілген сөйлемді “*The commotion caused the circle of eyes to shift restlessly for a moment and even to withdraw a*

bit, but it settled down again as the dogs became quiet” [7, 7] деп аударарды. Берілген аударма түпнұсқаға сай, бейнесі сақталып жасалынған.

“*Emi қызып апты*” [6, 9] метафорасы дәстүрлі метафоралар қатарын толықтырады. Бұл метафоралық бірлікті пайдалану барысында, автор кейіпкердің қатты ашуланғанын жеткізгісі келген. Н.Д.Арутюнова классификациясы бойынша, бұл образды метафора. Метафоралық бірлік ағылшын тіліне түпнұсқа бейнесі сақталып, “*He was angry and overheated*” [7, 8] деп аударылған. Яғни, ол *қызу ашуда* болды деп аударсақ болады. Алғашқы мағына сақталып, метафора аударудың бірінші тәсілі сәтті жүзеге асқан.

“*Әлсіз жел түнде жауған ұлпа қарды боратып, көк тайғақ мұз бетін жалаңаштап, ырситып ашып тастапты*” [6, 9] - *әлсіз жел* дәстүрлі метафорасы, Н.Д.Арутюнова классификациясы бойынша образды метафора. Еламан сырт *киімін сытырып тастап*, жаңа қатқан мұзды талмай ойып, аудың арқалығын тиіп алды [6, 10]. Тұла бойы бусанып, *emi қызып* еңтігіп тұрды да, кенет әйелі есіне түсіп асыға бастады [6, 10]. Ертен тағы балық керек екенін білсе де, *ауын басқа жерге аударып салуға* асықты [6, 11]. Берілген сөйлемдерде автордың метафораларды қолданғанын көреміз. Аудармашы бұл сөйлемдерді аудармай, тіпті тастап кеткен. Бұл жерде, ауқымды қалдырып кету әдісі қолданылған.

Шығармада байқайтынымыз, жазушы бір ғана лексикамен бірнеше метафоралық тіркестер жасаған. Келтірілген мысалдардағы метафоралар сырттай ұқсастығынан гөрі, логикалық-мағыналық қана ұқсастықтары сақталып түзілген. Дүниенің астаң-кестенін, заманның өзгеруін, өмір көрінісін көзбен көріп отырғанымыздай, нанымды етіп, бірнеше бейнеде жасаған. Логикалық, бейнелік ұқсастықтан құрылған бұл секілді тіркестердің бойындағы көркемдеу мәні ерекше. Метафоралық тіркестер, ең алдымен, образды суреттеу тәсілі болып табылады. Бір сөзден құрылған метафоралар әр сөйлемде әр түрлі бейнелі құбылысты танытады. Яғни метафора транспозициясы автордың қолданысында өзіндік сипат алады. Мұнда автор бір ғана сөзді бейнелі образбен суреттесе болар еді. Бірақ суреткердің шеберлігінің арқасында бірнеше сөз тіркесіне, яғни метафора транспозициясына айналған тіркестер өте көп.

“*Бір кіндіктен жалғыз*” [6, 14] – дәстүрлі метафора, бұл үйдегі жалғыз ғана бала болғанын білдіреді. Образды метафоралар қатарына кіреді. Аударма барысында мұны “*He was all alone*” [7, 11]. “Ол жалғыз болды” деп аударарды. Әрине, мағына ауыспай, түпнұсқаға сай келіп отыр, бұл жерде аудармашы алғашқы бейнені сақтап, жеңілдетіп аударғанын байқаймыз.

“*Ақша оған сәуле төккендей*” [6, 15] - дәстүрлі метафорасы. Мұнда автор ақшаның маңыздылығын көрсеткісі келген. Н.Д.Арутюнова классификациясына сүйенсек, образды метафоралар қатарын толықтырады. Аудармашы метафораны ағылшын тіліне “*Money was now his light*” [7, 16] деп аударарды. Мұнда аталым ретінде «light - жарық» зат есіммен берілген, «important - маңызды» ұғымын вербалдайды, «жарық» деген сөз мұнда «барлық маңызды нәрсе, жалғыз нәрсе» мағынасында берілген. Аудармада түпнұсқа мағынасы сақталып, П. Ньюмарктың аудару тәсілінің бірінші түріне сай, бейне сақталып аударылған.

“*Үскірік жел суырған жусан түбінің топырағы әп-сәтте ақ жалаңаштанып ырсиып қалды*” [6, 257] Сөйлемі метафоралық образды сомдап, дәстүрлі метафоралар қатарын толықтырады. Аудармашы ауыспалы мағынада берілген сөйлемді ағылшын тіліне “*From that point forward, the wind would not cease, soon it sucked and squeezed all the juice out of the earth*” [7, 259] деп метафоралау процессі арқылы аударылған. Бұл аудармадағы *squeezed all the juice out of the earth/сжать все соки из земли* қазақ тіліне жерді жалаңаштады десек болады. Аударма “*Осы сәттен бастап жел тоқтамай, жақын арада сорылып және жерді жалаңаштады*” деп аударарды. Аудармадағы метафора түпнұсқаға сай, бейнесі сақталып аударылған.

Енді П. Ньюмарктың метафораны аудару жолдарының екінші тәсілі, бейнені ауыстырып аудару тәсілімен жүзеге асқан метафоралар қатарына келетін болсақ, бұл аудару тәсілі іріктеудің ең аз пайызына ие. Бұнын бірде бір себебі, бейнені ауыстыру арқылы кейбір

жағдайларда аударманың түпнұсқадан ауытқуы байқалады. Мұндай жағдайларда аударма еркін аударма деп саналғанымен де, шынайы аударма қалайда түпнұсқаға сәйкес болуы шарт. Бұл аудармашының алдына қойылатын негізгі шарттың бірі. П.Ньюмарктың бұл тәсілімен аударылған келесі сөйлемге тоқталайық. Бұл сөйлемде дәстүрлі метафораның аудару жолының ерекше түрін байқауға болады. - “Бізді асыраймын деп-ақ *жаныңды жалдап жүрсің*” [6, 38] сөйлеміндегі жаныңды жалдау метафорасы –“*He’s completely tormented, poor thing*” [7, 36] деп аударылған, бұл сөйлемде метафораларды аударудың екінші тобы - бейнені ауыстырып аудару тәсілі арқылы жүзеге асқан. “*Жаныңды жалдап жүрсің*” – *tormented* - *азап шеккен* сөзімен ауыстырылған. Н.Д.Арутюнованың классификациясы бойынша, образды метафоралар қатарына жатқызамыз. Себебі, сөз тіркесі бірыңғай сөзбен ауыстырылып, синонимдік қатар құрады.

“*Аяғы аспаннан келіп отырды*” [6, 33] – дәстүрлі метафора. Н.Д.Арутюнова классификациясы бойынша, образды метафора. Аудармашы метафораны “*happen to be head over heels*” [7, 32] – деп метафораны идиомамен аударды. *Head over heels [in love]* идиомасы ағылшын тілінде “ғашық болу” деген мағынада. Бұл жерде бейне ауыстырылып, метафораларды аударудың екінші тәсілі жүзеге асты.

“*Еламанның ашуы келгендей түсі суыды*” [6, 46] сөйлемі авторлық метафорадан құралған. Метафораның бұл сөйлемдегі негізгі қызметі ауыспалы мағынада жұмсалуды. Н.Д.Арутюнова классификациясына сай, бұл образды метафоралар қатарын толықтырады. Ағылшын тіліне метафора П. Ньюмарктың оқу –әдістемесіне сай бейнесі ауыстырылап “*A flush of angry blood pervaded Elaman's face*” [7, 45] деп аударылған. Аударылған сөйлем “*Ашуға булыққан Еламанның бетіне қан толды*” деген мағынада берілген. Көріп тұрғанымыздай, аударма түпнұсқа бейнесінен ауытқып, ауыстырылып аударылған. Қазақ тілінде *түсі суыды* - *бетінен қаны қапты* тіркесіне пара пар. Ағылшын тілінде аудармашы керісінше *blood pervaded* - *қанға толу* деп аударма жасаған. Бұл жерде біз аудармашының бүтіннің бөлшегін бейнені ауыстыру арқылы аударғанын көруге болады.

Осы мысалдарға қарап, метафоралардың екі тілде де қолданылуы әр түрлі деуге болады. Тек қана орыс және ағылшын тілінде ауыспалы мағыналардың қолдануы сақталады да, қазақ тілінде тек қана аудармасы беріледі. Бұл тұжырым көптеген шығармаларды зерттеу барысында анықталған. Ньюмарктың аудару тәсілдерінің үшінші тобына, аудармашының түпнұсқаға еш сүйенбей, яғна деметафоризация әдісі арқылы метафораны аудару жатады. Бұл жағдайда метафора алғашқы мағынасын жоғалтып, басқа көрініс алады. Бұл тәсіл туралы П.Ньюмарк аз жазған жоқ. Кез келген аудармашы бұл тәсіл арқылы аударма алмайды. Себебі, бұл тәсіл көркем аударманың қасиетін арттырып, түп - нұсқаның мағыналық байлығын, ой-толғамдары мен сезім иірімдерін, көркемдік өзгешеліктерін жаңғыртып, жарқырататын, қайта туғызатын суреткерлік шеберлік болып табылады. Осы тәсіл арқылы жүзеге асқан метафоралар: “*Қарақатын көсеумен жерді салып қалды*” [6, 14] түпнұсқадағы сөйлемінде біз ешқандай метафораны байқамаймыз. Бұл контекст бойынша, Қарақаттың өте ашулы, үміті үзілген деп баяндайды. Алайда аударма барысында аудармашы сөйлемді метафоралау тәсілін қолданып “*The light died in Karakatyn's eyes*” [7, 13] яғни, “көзінің жарығы сөнді”, “үміті үзілді”. Сөйлемде *light died* деген аудармашының авторлық метафорасын байқауға болады. Көріп тұрғанымыздай, түпнұсқадан тыс, мүлде басқа мағынада аударылған. Мұнда біз метафораның үшінші тобын байқай аламыз, яғни бұл сөйлемде аудармашы түпнұсқаға еш сүйенбей, өз нұсқасын беріп, толықтырып отыр. Н.Д.Арутюнова классификациясына орай, бұл жалпылаушы метафоралар (когнитивті метафораның соңғы нәтижесі), яғни лексикалық мағынадағы шекара сөздерді логикалық тәртіп арасынан жоятын және логикалық полисемияның пайда болуына себепші болатын метафоралар қатарына жатқызуға болады.

Адамның әлемді тануы оның тікелей қатысуымен жүзеге асады, сондықтан метафораны аудару үшін алдымен аудармашы аударатын тілінің қоршаған ортасын бақылауы, бағалауы, сезінуі, қабылдауы арқылы жүзеге асады. Себебі кеңінен қолданылатын метафора адам өміріндегі болып жатқан жағдайларға, әртүрлі ұқсастықтарға негізделетіні анықталды.

Нақты заттарды таңбалауына байланысты жасалған метафоралар заттар мен құбылыстардың сыртқы пішін, қасиеттердің ұқсастығына және қызметтерінің ұқсастығына байланысты түрлі тәсілдермен аударылды.

Көркем шығармадағы жеке қолданыстағы метафоралар тікелей автордың ішкі дүниесін, ойлау қабілетін, тұрмыстық жағдайын баяндайды.

Н.Д. Арутюнованың ұсынған классификацияға сүйенсек, А. Нұрпейісовтың “Қан мен тер” романында астарлы мағына мен тілдің синонимдік тәсілінің дамуына қызмет ететін образды метафоралар көп.

Метафора жайлы зерттеу жұмыстарын жүргізу қазіргі қоғам дамуындағы өзекті мәселелердің біріне айналып отыр. Әсіресе, соңғы жылдары осы тақырып жайлы талқылау қарқынды түрде дами отырып, ірі қоғамдық және өндіргіш күшке айналуға. Оның дамуы, рухани құндылықтардың артуы мен ой еңбегінің ауқымының кеңеюіне байланысты.

Қорытындылай келе, метафораның көркем шығармада алатын рөлі зор екенін айтып кетуіміз керек. Алайда метафораларды аудару оңай аударыла бермейтін стилистикалық әдістің бірі болып табылады. Себебі ол өз алдына жаңа ұғым әкелетін күрделі стилистикалық тәсіл. Метафоралық семантика бірнеше өзара байланысты бөлшектерден тұрады: Сөздің бастапқы мағынасы, салғастыру нәтижесінде туындайтын образ және метафораны пайымдау нәтижесінде пайда болатын образ жаңа ұғымдық мазмұн. Осыған байланысты метафораның семантикалық қосқырлылығы, екіұдайлығы туралы айта аламыз, демек метафора көп функционалды болып табылады, сондықтан оны аудару кезінде қиындыққа тап боламыз. Метафораны аударуда ең басты құрал ол алдымен түпнұсқадағы метафораның мағынасын толыққанды түсіну.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М., 2007. – 291стр.
- 2 Lorher W. Translation Performance, Translation Process, and Translation Strategies: Psychological investigation. – Tübingen: Gunter Narr Verlag, 1991. – 307p.
- 3 Nida E. The theory and Practice of Translation – Leiden, 1969. – 336p.
- 4 Комиссаров В.Н. Общая теория перевода – М. ЧеРо, 2000. – 136стр
- 5 Кеңесбаев С., Мұсабаев Ұ., Қазіргі қазақ тілі, Лексика, фонетика. – А., 1972.
- 6 Нұрпейісов Ә. “Қан мен Тер” – Алматы, 1976. – 823б.
- 7 Nurpeisov A. “Blood and Sweat” Liberty, 2013. – 903
- 8 Арутюнова Н.Д. Образ, метафора, символ в контексте жизни и культуры // Res philologica. Филологические исследования. – М-Л.: Наука, 1990. – С. 8.

В данной работе рассматриваются сложности перевода с казахского на английский язык посредством русского языка такого лингвистического средства выразительности, как метафора. Дается его характеристика, также описываются разработанные методы перевода метафор в художественных произведениях. Рассмотрены и проанализированы примеры перевода метафор в романе Абди-Жамил Нурпейсова «Кровь и пот», а также в переводе Кэтрин Фитцпатрик «Blood and sweat». В результате исследования было выявлено, что 2/3 метафор были переданы путем сохранения оригинального смысла.

This article considers the complexity of translation from Kazakh into English through the Russian language of such a linguistic means of expressiveness as a metaphor. Its specific features are given; the developed methods of translation of metaphors in literary texts are also described. Examples of translation of metaphors in Abdi-Jamil Nurpeisov's novel "Blood and sweat", translated by Catherine Fitzpatrick, are considered and analyzed. The research revealed that the use of metaphors in translation significantly depends on a translator and that in translation only about 2/3 of all metaphors of the original text are preserved. It was also revealed that one of the most common shortcomings in translation, which weakens the emotional-expressive force of a metaphor, is its replacement by a comparative construction.

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРИСТАНУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

ӘОЖ 78.08:801.81

П.Т. Әуесбаева
М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты
Алматы, Қазақстан Республикасы
ksaryarka@inbox.ru

«БОЗҰҒЛАН. АХМЕТБЕК-ЖҮСІПБЕК» ЖЫРЫНЫҢ ЖИНАЛУ ТАРИХЫ

Қазақ халқының көп вариантты, эпикалық мұрасынан елеулі орын алатын, ел ішінде кең тараған батырлық жырлардың бірі «Бозұғлан, Ахметбек һәм Жүсіпбек» жыры алғаш XIX ғасырдың екінші жартысынан қағазға түсіп, жариялана бастады. Бұл жырдың он екі нұсқасы М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының және Орталық ғылыми кітапхананың сирек басылымдар және қолжазба қорларында сақталған. Жырдың халық арасында тараған нұсқалары: «Бозұғлан» жыры, «Ахметбек-Жүсіпбек» қиссасы, «Жүсіп-Ахмет» хикаясы, «Бозұғлан. Ахметбек һәм Жүсіпбек», «Бозұғлан ханның әңгімесі» т.б. атаулармен таралғанымен, олардың тақырыбы ерлік тақырыбында боп келеді. Жыр Исфаһан шаһарының патшасы Бозұғлан мен оның Ахметбек және Жүсіпбек деген екі жиені жайында жырланады.

Кілт сөздер: мотив, сюжет, эпизод, жыршы, жинаушы, нұсқа, жыр, басылым, батырлық жыр, тұлнұсқа

«Бозұғлан» жыры – түркі халықтарының ішіне кең таралған жыр. Эпостың қазақ, түркімен, өзбек, ұйғыр нұсқалары XIX ғасырдың аяғында Ташкент, Самарқанд, Қазан қалаларында басылды. Бұл жырдың хорезмдік нұсқасын ең алғаш рет венгр түркітанушысы Вамбери 1867 жылы жарияласа, кейін 1911 жылы тағы қайталап жарыққа шығарады [1]. Бұл жырды арнайы зерттеген ғалымдар: В.В. Радлов, В. Жирмунский, Ә. Қоңыратбаев, Ә. Марғұлан, Х. Зарифов, Х. Короглы, С. Қасқабасов болды.

Кейінгі зерттеушілердің ішінен С.Қосан өзінің ғылыми-зерттеу еңбегінде «Жүсіп-Ахмет» жырының Базар жырау нұсқасына арнайы жан-жақты тоқталып, тың ой-пікірлер айтып, нақты дәлелдер келтіре отырып, өзіндік тұжырым-түйіндерін баяндаса [2], ал Гульбахрем Молотова мақаласында «Жүсіп-Ахмет» жырының түркі халықтарында жарияланған нұсқалары жайлы сөз болады [3, 56-61].

Жырдың қай елге тиесілі екендігі жөнінде қарама-қайшы пікірлер де болды. Ғалым Ә. Қоңыратбаев көптеген сюжеттердің Орта Азия, Қазақстан, Алтай халықтарына ортақ екенін айта келіп, былай дейді: «Өзбектің «Бозұғлан» жырында немесе Мұрын жырларында қазақ-өзбек батырлары дәстүрлес болып суреттелген. Олар бір-бірінен көмек табады [4, 52]. Жырды өзбек халқына теліген зерттеуші жыр кейіпкерлерін тарихпен байланыстырады. Ал зерттеуші С. Қосан: «Жүсіп-Ахмет» – Орта Азиялық сюжетке құрылған батырлық эпос. Дастанның тақырыбы түркімен халқының басынан кешкен әр түрлі тарихи оқиғаларын суреттеуге арналған» [5, 475], – деп жырды түркмен халқына тиесілі екендігін жеткізеді. Қалай дегенмен жырды бір халыққа телу мүмкін емес. Жеке халық болып ажырай қоймаған заманда халық әдебиеті де біртұтас күйде болатын.

Көршілес мемлекеттерге және елдің түкпір-түкпіріне жасалған экспедиция нәтижесінде «Бозұғлан» жырының бірнеше нұсқалары таралғандығы анықталды. Ресей Ғылым академиясының Азия халықтары қорында бұл жырдың қолжазбасы сақталынып тұр [6, 177]. Шығыстанушы С.Ф.Ольденбург жинағында жыр «Боз оғлан» деген атаумен берілген [6].

Ал енді «Бозұғлан, Ахметбек һәм Жүсіпбек» жырының қазақ тіліндегі нұсқасы тұңғыш рет 1890 жылы Қазан қаласында Ешбай Көзбергенұлы деген азаматтың қолдауымен жарыққа шыққан. Бұл жыр – осы тақырыпқа арналған эпостық жырлардың ішіндегі ең толық нұсқасы болуымен қатар, баспа бетінде толық жарияланған ең бірінші шығарма. Бұл жөнінде мынадай мәлімет бар: «Жырдың алғашқы нұсқаларының бірін Ешбай Көзбергенұлы деген (қай өңірден екендігі беймәлім) қазақ азаматы көне басылымдардың бірінен тәржімелеп, 1890 жылы Қазан қаласында кітап етіп бастырады. Шығарманың мәтінінде ескі түркі, шағатай, араб-парсы тілдері мол қолданыс тапқан. Сірә, аудармашы Ташкент қаласында немесе Қазанда шағатайша басылған түркімен дастанын оқыған қазақтар түсінерліктей сол кезде қалыптасқан “түркі” стиліне өңдеуге тырысқан. “Бозұғлан, Ахметбек һәм Жүсіпбек” жырының қазақ тіліндегі тұңғыш басылымы қара сөз көбірек араласқан өлең түрінде жазылғаны белгілі. Осы әуелгі нұсқаның сюжетіне қызыққан қазақ билеушілері эпостың мәтінін қарауындағы сауатты қызметшілеріне жолма-жол аудартып, кейін өзімен қадірлес, сөзін тыңдайтын дарынды жыршы-жырауларға өтініш етіп, өлеңмен, домбыра, қобыз сүйемелімен айтқызатын болған» [7, 6].

Бұл нұсқаның біз үшін қымбаттылығы – жырдың осы біз қарастырып, салыстырып талдағалы отырған түрлерінің ішіндегі бас-аяғы түгел, ең толық нұсқасы және оның баспа жүзін көрген бірден бір мәтін болуында.

Ешбай Көзбергенұлы осы нұсқаны кейін тағы 1894 және 1904 жылдары Қазанда жариялайды. Осыдан кейін бұл жырдың бағы тек «Мәдени мұра» бағдарламасымен жарық көрген «Бабалар сөзі» жүз томдық сериясының жариялануымен жарқырап ашылады. 2008 жылы жеке жинақ болып «Бабалар сөзі» сериясының 47-томында «Жүсіп-Ахмет» жырының бес нұсқасы түгелдей, қолжазбадан еш өзгертусіз жарияланды [7].

«Бозұғлан» жыры жайында ғалым Ә.Марғұлан да біршама зерттеу жүргізіп, өз көзқарасын, топшылауларын еңбегінде атап өтеді. Ғалым «Бозұғлан» жыры «Қорқыт» сарынымен айтылған ескі жырдың бірі дей отырып «Бұл Қорқыт пен Омаят халифасының соңын ала шығып (X-XI ғғ.), оғыз-қыпшақтар тұсында Шам өлкесіне барып, әкім болған елхандар тұрмысынан туған жыр сияқты... Бірақ асыл түбі «Бозұғлан» (Жүсіп хан) жыры X-XI ғасырларда Арал теңізі, Маңғыстау, Үргеніш өлкелерінде туған ескі жыр болуға тиіс [8,235-236].

Бірақ осылай деп жорамалдаған ғалым еңбегінің тағы бір жерінде: «Қорқыт», «Бозұғлан» жырларының ерлік сарындары Оғыз ханның Сырдария, Үргеніш жерінен аттанып, Бағдат, Шам, Мысыр өлкелерімен жауласу оқиғаларынан туған. Бұл кез – Мысыр, Бағдат өлкелерін араб халифасын омаяттар (Жәзит) билеген VIII-IX ғасырлардың тұсы. «Бозұғлан» жыры көбінесе осы кездегі оқиғаны баяндайды [8], – деп тағы бір топшылап өтеді.

Ә.Марғұлан «Бозұғлан» жырын қазақтың танымал басқа батырлық жырларында кездесетін мотив, сюжеттерімен салыстырып, ұқсас жақтарын айқындаған. Ғалым зерттеуін былайша тұжырымдайды:

«Қорқыт», «Көрұғлы», «Алпамыс», «Бозұғлан» жырларының ерекшеліктері, яғни ұқсас жақтары – бұл жырлардың кейіпкерлері Бозұғлан, Көрұғлы Сырдария, Үргеніштен Мысырға аттанарда ол жақтың патшасы жаман түс көреді, елін жау шабатынын сезеді. Не болмаса, «Оғыз хан» (Қарахан), «Бозұғлан» жырларының адамдары Мысыр патшасының қолына түсіп, зынданға салынса, ұшатын құстан еліне сәлем айтып, әскер сұратады. Не қобыз тартып, жаудың мейірімін түсіреді. Мысыр, Бағдат патшаларының түс көретіні сияқты қалмақтың Ғайша ханы да түс көреді, «Қорқыт», «Қарахан», «Бозұғлан» жырларында зынданда жатып, құстан сәлем айту «Алпамыс» жырында да кездеседі. «Алпамыс» жырында зынданға тазша келіп тұрса, «Қорқыт», «Бозұғлан» жырларында зындандағы батырларға күн сайын Мысыр бегінің қыздары келіп тұрады. «Бозұғлан» жырындағы Жүсіп хан Көзел патшаның жұртын шабуға барып, зынданда отырған Баба Омар мен күң болып жүрген Биби Ниязды босатып алып қайтады. Сөйтіп, «Бозұғлан» жыры «Қорқыт» жыры сияқты, ескі оғыз-қыпшақ жырының бір түрі болса да, кейінгі XIV-XV ғасырлардағы оқиға сарындары

қосылып, жырда «қыпшақ», «қоңырат» деген сияқты сөздермен қатар, «он екі баулы өзбек» деген бергі кезде шыққан сөздер де ұшырайды» [8, 244-245].

Жырдың халық арасында тараған нұсқалары: «Бозұғлан» жыры, «Ахметбек-Жүсіпбек» қиссасы, «Жүсіп-Ахмет» хикаясы, «Бозұғлан. Ахметбек һәм Жүсіпбек», «Бозұғлан ханның әңгімесі» т.б. атаулармен таралғанымен, олардың тақырыбы ерлік тақырыбында боп келеді. Жыр Исфаһан шаһарының патшасы Бозұғлан мен оның Ахметбек және Жүсіпбек деген екі жиені жайында жырланады.

Қазіргі уақытта «Жүсіп-Ахмет» немесе «Бозұғлан» деп аталатын жырлардың 12 нұсқасы ҚР Білім және ғылым министрлігі Орталық ғылыми кітапханасы мен М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазбалар қорында сақтаулы.

Халық ақыны Мұзарап Жүсіпов жырлаған «Жүсіп-Ахмет» дастаны М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорында (97- бумада) сақталған. Жырдың мәтіні араб әрпінде жазылған. Қолжазбада төте жазуымен қазақшалап түсірген Құрбанқожа Мырзақұлқожаұлы деген мәлімет бар. Ол қолжазбаны Қызылорда облысында 1957 жылдың 18-қыркүйегінде жазып бітірген. Көлемі 103 бет. 2200 жол. Жыр мәтіні үлкен канцелярия дәптеріне көк сиямен, тығыз жазылған. Өлең жолдары әр бетке бір қатардан орналасқан. Сақталуы орташа. Осы Мұзарап Жүсіпов жырлаған «Жүсіп-Ахмет» дастаны бұрын еш жерде жарияланбаған.

Шорман тапсырған «Бозұғлан» жырының келесі нұсқасы ӘӨИ-дің 193-бума 1-дәптерінде сақталған. Қолжазбада «Ұшбу йазучы Чорман Білтебайұғлы. Лақап аты – Чорман дамолла» деген жазу бар. Қолжазбадағы қойылған қолға қарағанда қолжазба иесі де, оны көшіруші де Шорманның өзі. Қолжазба бірден-бірге ауысып, әрқайсысы ел аузынан естігендерін қосып жазып отырған. Қолжазба Шорманнан 1881 жылы баласы Шұбар Шорман ұғлына, одан кейін 1882 жылы Мұртаза Бөлекұғлына өткен. Қолжазба сары қатты қағазбен қапталған. Жыр қоңыр-сары қағазға қара сиямен жазылған. Беттерін қызыл қарындашпен, европалық беттеу тәртібімен белгілеген. Сақталуы орташа. Мәтін қара сөзбен және өлең жолдарымен аралас берілген. Өлең жолдары әр бетке екі, кейде бір қатардан орналасқан. 114 беттен, 4000 жолдан тұрады. Жырда Бозұғлан ханның жиендері Жүсіпбек, Ахметбектердің қызылбастармен болған соғыстары жайында баяндалады. Қолжазбаның бұл нұсқасын 1882 жылы Мұртаза Бөлекұлы хатқа түсірген екен. Көлемі – 111 бет. Қолдағы бар басқа нұсқалар секілді Шорман нұсқасы да толық жырланған. Шығарма қара өлеңмен де, жыр үлгісімен де жырланады. Қолжазба араб әрпімен және қара (бидай сиясы) сиямен сарғыш тартқан жолсыз қағазға түсірілген. Түс-формасына қарағанда қағазы Қазан төңкерісінен бұрын шыққан шығыс елдерінің қағаздарына ұқсайды. Шорман тапсырған «Бозұғлан» жыры бұрын еш жерде жарияланбаған.

Ал, «Бозұғлан ханның әңгімесі жайында» шығарма Орталық ғылыми кітапхананың «Сирек басылымдар және қолжазба қорында» (203-бума) сақталған. Қолжазбаны 1945 жылы ел арасынан жазып алып тапсырушы, өзінің ортасына белгілі халық ақыны – Жантөбетов Жақсыбай (1888-1958). Ж.Жантөбетов тапсырған қолжазба қатты қоңыр мұқабамен қапталып, ішінде бірнеше фольклорлық үлгілер сақталған. «Бозұғланның әңгімесі» араб әрпімен, көк сиямен, сарғыш үлкен жолсыз қағаздарға ұқыпты, түсінікті жазылған. Европа тәртібімен беттелген. Қара сөзбен баяндалған мәтіннің көлемі – барлығы алты бет. Шығарманың соңында басталуы мен аяқталуы – 22/III–1945 деп мезгілі жазылған. Бұл мәтін бұрын еш жерде жарияланбаған.

«Бозұғлан» жырының Бижанов Әзімбай жырлаған нұсқасы М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорында (679-бума, 1-дәптер) сақталған. Қолжазба қалың қатты бумаға салынып, ұзын жолды мектеп оқушысының дәптеріне, қара-көк сиямен, араб әрпімен жазылған. Көлемі – 42 бет, сақталуы жақсы. Қолжазбада шығарманың атауы «Бұл қисса – Бозұғлан» деп жазылған. Ә.Бижанұлы жыр негізін Қазан басылымынан алғаны даусыз. Сонымен қатар ол жыр сюжеттерін қысқаша, қызықты ғып баяндаған. Бұл нұсқа тұңғыш рет «Бабалар сөзінің» 47-томында жарық көрді [7, 177-203].

Ал, «Ахметбек, Жүсіпбек қиссасы» Орталық Ғылыми кітапхананың Сирек басылымдар және қолжазба қорында (746-бума, 1-дәптер) сақталған. Айтушы – Өтешов Қали. Бұл жыр осы Өтешов Қалидың нұсқасы болып есептеледі. Қолжазбада жыршы туралы ешқандай мәлімет айтылмаған. Оны 1935 жылы қорға А.В.Васильев тапсырған. Қара сөз аралас өлең жолдары әр бетте екі, кейде үш қатардан аралас келіп отырады. Мәтін дәптердің көлеміндей жолсыз сарғыш қағазға қара сиямен, араб әрпімен жазылған. Беттері еуропалық тәртіппен нөмірленген. Жазуы нашар, оқылуы қиын. Барлығы – 19 бет. Қолжазба сарғыш қағазбен қапталған. Сақталуы нашар. Бұл жыр бұрын жарық көрмеген.

Осы 746-буманың 2-дәптерінде де (ОҒК) «Ахметбек, Жүсіпбек қиссасы – Бозұғлан» атты тағы бір жыр сақталған. Қолжазбаны 1935 жылы Қостанай облысына келген экспедиция мүшелері жазып алып, кейін институт қорына тапсырған. Экспедицияны кім ұйымдастырғаны белгісіз. «Бабалар сөзінің» 47-томында бұл жыр жөнінде «Жыршысы, айтушысы не тапсырушысы жөнінде еш мәлімет берілмеген» деп жазылған [7, 372]. Бұл – жаңсақ пікір. Қолжазбаны тапсырған экспедицияның мүшесі – А.В.Васильев. Жырды айтушы – Өтешов Қали. Жыр үлкен жолсыз, сарғыш қағазға машинкамен басылған. Сырты сарғыш қағазбен қапталып, жақсы сақталған. Түпнұсқасы латын не араб әрпінде болуы мүмкін. Бірақ түпнұсқасы жайында еш нәрсе жазылмаған. Қиссаны жырлаушы Қазан басылымының сюжетін сақтай отырып, өзінше көркем түрде жырлаған. Қисса жеті буынды жыр үлгісінде айтылып, кейбір тұстары он бір буынды өлшеумен жырланған. Нұсқаның тілі жатық, басқа тілден енген сөздер аз кездеседі. Қара сөз жоқтың қасы. Бірақ жыр аяқталмай қалған. Шығарма қанша көлемді болса да (3360 жол) толық емес. Оқиға желісі бітпей қалған. Жырдың көлемі – 56 бет.

Байеке Айдаболов нұсқасы деп есептелетін «Бозұғлан» жырының тағы бір нұсқасы 804-буманың 6-дәптерінде сақталған (ӘӨИ). Қолжазбаның тақырыбы «Бозұғлан» деп айтылуы бойынша жазылып және авторы Сегіз сері деп көрсетілген. Шығарма торкөз дәптерге, көк пасталы қаламсаппен кириллицада жазылған. Мәтіннің жалпы көлемі – 29 бет, жазуы түсінікті, қолжазбаның сақталуы жақсы. Соңғы беттің аяқ жағында «25.03.1975» деген жазу бар. Бұл жыр бұрын жарық көрмеген.

Жұрттың назарына соңғы кезге дейін ілінбей, беймәлім болып келген «Жүсіп-Ахмет хикаясы» атты қолжазба М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты Қолжазба қорында (917/7-бумада) сақталған. Ә.Қайнарбаев тапсырған ауыз әдебиеті мұраларының арасынан табылған «Жүсіп-Ахмет хикаясы» Базар жырау жырлаған нұсқаға жатады. Ол жөнінде қолжазбаның соңында мәлімет келтірілген: «1899 жылы наурыз айында Алдажардың баласы Қалқашқа аударттым. Балқының халыққа мәлім мен Базары» деген жазуы бар [9]. Базар жырау жырлаған жыр ұзын жолды канцелярия дәптеріне жазылған. Мәтін дәптердің 3-83 бет аралығында араб әрпімен әдемі, ұқыпты жазылған. Бұл нұсқа тұңғыш рет «Бабалар сөзінің» 47-томында жарық көрді [7].

1947 жылы қыркүйек айында, Қарақалпақ еліне ұйымдастырылған экспедиция кезінде жазылып алынған «Бозұғлан» жырының Мұратбай Дәуітбайұлының нұсқасы «Бозұғланның тарихы» деп аталып, Орталық Ғылыми кітапхананың сирек басылымдар және қолжазба қорында (841-бума, 4-дәптер) сақталған. Жыр Ғылым академиясы Тіл және әдебиет институтының қолжазба қорына 1947 жылы 9 желтоқсанда түскен. Қолжазба көкшіл сұр түсті, қалың қатты мұқабамен қапталған. Шығарма үлкен, жолсыз, сарғыш түсті қағаздарға көк сиямен, бір қатарға кирилл әрпінде жазылған. Жазуы нашар, сиясы құсып жазған, сия тамған, сызып, жөнделген тұстары да кездеседі, сондықтан оқылуы қиын. Жырдың арасында қара сөзбен баяндайтын тұстары да кездеседі. Қолжазбаның көлемі – 35 бет, сақталуы жақсы. Бұл жыр бұрын жарық көрмеген.

«Бозұғланның» Әбдімұрат нұсқасы Әжінияз атындағы Нөкіс Мемлекеттік педагогикалық институты қазақ филологиясы кафедрасының меңгерушісі болған, филология ғылымдарының кандидаты, доцент Қаржаубай Жұмажановтың (1936-2006) жеке мұрағатынан алынған. “Бозұғланды” айтушы Аймұраттың әкесі Әбдімұрат Қоңырбайұлы бұл шығарманы 30 жыл бойы жырлап, халық құрметіне бөленсе керек. Жырда кездесетін

мотив, сюжеттері қазақтың басқа батырлық жырларындағы кейбір оқиғаларды қайталайды. Әбдімұрат нұсқасы толық, 7-8 буынды жыр үлгісіне құралған. Жолсыз ақ қағазға көк пасталы сиямен, кирилл әрпінде жазылған. Өлең жолдары әр бетке бір қатардан орналасқан. Көлемі – 84 бет, сақталуы жақсы. Бұл нұсқа тұңғыш рет «Бабалар сөзінің» 47-томында жарық көрді [7].

Бимырза Баймағамбетов («Ғылыми сипаттама» кітабында Биназар Бимағамбетов деп кәте жазылған [9, 52]) жырлаған «Бозқұлан» жыры М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты Қолжазба қорында (105-бума, 1-д.) сақталған. Балалар үйінің сиыршысы болып еңбек еткен Бимырза Баймағамбетов 1886 жылы Қызылорда облысы, Жалағаш ауданында туып-өскен. Жырды жинаушы Әбдіхамит Бөрібаев Ғылым академиясы Тіл, әдебиет институтының кіші ғылыми қызметкері болып жұмыс істеген. Ол «Бозқұлан» жырын 1954 жылы Оңтүстік Қазақстанға барған экспедиция кезінде Қызылорда облысы, Жалағаш ауданында қисса, дастандарды жаттап, жиын-тойларда айтып жүретін 68 жастағы Биназар Бимағамбетовтен жазып алған. Қолжазба қалың ақ қағазбен қапталып, жолсыз үлкен ақ қағазға кирилл әрпінде, қарындашпен жазылған. Сақталуы жақсы. Жыр әр бетке бір қатардан орналасқан, арасында қара сөзбен баяндалған тұстары да кездеседі. Көлемі – 33 бет. Беттелуі европа тәртібімен берілген. Шығарманың соңғы бетінде «13 / VIII – 1954» деп жазылған. Бұл жыр бұрын жарық көрмеген.

Енді осы аталып өткен жырлардың арасынан ең негізгісін, әрі толыққанды нұсқасын ажыратып, жыр варианттарынезара салыстырғанда қандай ерекшеліктері бар екендігін анықтап өтейік. Ескеретін бір жайт – бұл қолжазбалардың көбісі әлі жарыққа шықпаған дүниелер, сондықтан қысқаша болса да жыр мазмұнын баяндап өтеміз. «Ахметбек пен Жүсіпбек» жырының жоғарыда аталған варианттарын салыстырып зерттеу үшін, олардың өзара ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анығырақ және толығырақ ашуға ыңғайлы болу үшін ең алдымен, Орталық ғылыми кітапхана қорында сақталған, осы нұсқалардың ішінде ең көнесі, әрі алғаш рет 1890 жылы Қазан қаласында Ешбай Көзбергенұлының тәржімелеп, ұсынуымен жарық көрген «Бозұғлан, Ахметбек һәм Жүсіпбек» жырын негізгі мәтін деп алып, онда жырланатын мотивтер мен эпизодтарды белгілеп тізіп алғанымыз қолайлы болады деп есептейміз. Жырдың басталуы әр вариантта әр түрлі болып келеді, яғни жырдың басталуын әр ақын өзінше жасайды, өзінше толықтырады.

«Ахметбек пен Жүсіпбек» эпосының сюжеттік желісін құрайтын негізгі тұрақты өзекті эпизодтар мыналар:

1. Бозұғлан хан өзінің екі қарындасын екі уәзіріне қосады. Олардан Ахметбек пен Жүсіпбек туады.

2. Ахметбек пен Жүсіпбек Бозұғлан ханның тәрбиесінде өседі. Олардың арасын уәзірі шағыстырады.

3. Сөзге ерген Бозұғлан екі бекке елден кетсін деп хат жазып, олар қоныстарын ауыстырып, бір көлдің жағасына келіп тоқтайды.

4. Ахметбек пен Жүсіпбек Ерғали хан мен Нәдірбек ханның қыздарына үйленіп, бір-бір шаһардың билеушісі болады.

5. Мешел шаһарының патшасы Көзәлшаһ жаман түс көріп, оны Баба Ғұмарға жорытады.

6. Шаһ екі бекті ұстап әкелу үшін Мырза Мәметті жібереді.

7. Жансыз екі бектің сеніміне кіріп, нөкері болып алады. Кейін орайын тауып, екі бекті жауларына ұстап береді.

8. Зынданға түскен екі бек Баба Ғұмармен танысып, онымен бірге жеті жыл отырады.

9. Ахметбек пен Жүсіпбекке зынданның бастығы Хамза Мерсубтың Қаракөз атты қызы келіп тұрады.

10. Көзәлшаһ өзінің Көкше ақыны мен Жүсіпбекті айтыстырып, жеңіске жеткен Жүсіпбек пен Ахметбек елдеріне қайтады.

11. Еліне барған соң екі бек қалың қол жинап, қайтып келіп жауын жеңіп, зынданнан Баба Ғұмарды босатады. Екі бектің бірі Қаракөзайымға үйленеді.

М. Жүсіпов нұсқасын негізгі мәтінмен, Ешбай Көзбергенұлының жариялаған жырымен салыстырғанда біршама айырмашылықтардың бар екені де байқалды: мұнда Жүсіп-Ахметті Бозұғланға қарсы қойып, араларын ашатын уәзір жоқ. Жүсіп пен Ахметтің Бозұғланмен ренжісіп келіп тоқтайтын көлінің аты Һәуедек деп аталады. Жау патшасының аты – Көзәлша, екі батырды алдайтын жансыздың есімі – Көкше шайыр, ал түсті жоритын әулие Баба Қамбар деп аталады. Мұнда Көзәлша Көкшеге «Ақтұйғын» деген атын берсе, Ешбайда – Батпай деген жорғасын береді. Көкшенің екі батырға елінен қашып келу себебін айтатын әңгімесі басқаша, әрі бұл мұсылмандықты қабылдайды. Жүсіп пен Ахметті жауларына ұстап беру үшін алдап әкелетін тауының аты – Асқар тау. Сондай-ақ, 30 жыл бойы жат елде жүрген түркіменнің Бибінияз атты сұлу қызының барымта кезінде қызылбастардың қолына түскен оқиғасы, оның Жүсіп пен Ахметке көмегі, оларға базардан дутар сатып әкелуі, жаудан қашып шығу жолындағы зор көмегі сияқты оқиғалар Ешбай Көзбергенұлының нұсқасында кездеспейді. Жырдың аяқталуы да екі нұсқада екі түрлі.

Бұдан байқағанымыз, жыршы Қазан баспасынан шыққан «Жүсіп-Ахмет» жырын ертеден жақсы білген. Сол жырдың желісін сақтай отырып, өз тарапынан біраз өзгерістер енгізген, оқиға тартымды, қызықты әрі түсінікті болу үшін кейбір эпизод, детальдарды қосқан. Жыр толық аяқталған.

«Бозұғлан» жырының Шорман нұсқасы да негізгі мәтінмен жалпы сұлбасы ұқсас болып келгенмен өзіндік ерекшеліктері бар. Мәселен,

Ешбай Көзбергенұлы(Қазан, 1980), негізгі нұсқа	Шорман нұсқасы
Қаланың аты – Исфаһан Уәзірлері – Әжібек, Бабабек Бозұғланға жиендерін шағыстыратын уәзірі Бозұғлан Жүсіпбекке хат жазып, шаһардан кетуін сұрайды. Ахметбекке Бараржын шаһарын береді. Мешел шаһары Патшаның есімі – Көзәлшаһ Түсін жорушы – Баба Ғұмар Екі бекке келетін жансыз – Мырза Мәмет Жау Жүсіп, Ахметті ұйықтап жатқан жерінен бірден байлап алады. Жүсіпбектен айтыста жеңілген Көкшеге 71 дүре соғып, қуып жібереді. Достарының өтінішімен екі бек Мешел шаһарын, Көзәлшаһты шаппайды, шаһ өзі мойынсұнып, екі жақ өзара түсінісіп, жыр жақсылықпен аяқталады.	Асфаһан Ағабек, Бабабек Бозұғланның туысы шағыстырады Бозұғлан екеуін шаһардан қуады. Ахметбекке Арыс шаһарын береді. Мысыр шаһары Күзәлша Жорушы – әлде кімдер Көкше Юсуф пен Ахмет тұтқиылдан қолға түссе де қырғын соғыс жасайды. Айтыста жеңілген Көкшені өлімге бұйырады. Еліне келіп, қол жинаған Юсүфбек пен Ахметбек Мысыр қызылбастарынан кек қайтарып, жеңіске жетеді.

Байқағанымыздай, екі жырдың мазмұнында ұқсастық өте көп. Жыршы негізгі нұсқаны Қазан қаласында жарыққа шықпай тұрған кездің өзінде-ақ жақсы білгенге ұқсайды. Сол жүйені толық сақтап, өзі аздаған өзгерістер енгізе отырып, қысқаша жырлап шыққан. Ал, негізгі нұсқада кездесетін көптеген оқиғалар кеңінен, нақты ашылып жырланады. Мәселен, Жүсіпбек пен Ахметбек екеуі алғаш рет Үргенішке келген кездерінде Ерғали ханның арнайы кісі жіберіп, қонаққа шақырып күтуі, Көзәлшаһтың кім екенін баяндайтын тұсы, жау екі

бекті ұстап алып кеткен кезде олардың артында қалған 40 жігіт пен туыстарының ахуалының кеңінен жырлануы, екі бектің зындандағы жағдайы, онда Баба Ғұмармен танысуы, тырна арқылы хат жазысуы, зынданның бастығы Хамза Мерсубтың Қаракөз атты қызының екі бекке күнде тамақ әкеліп тұруы, сатқын Мырза Мәметті Жүсіпбектің өлтіруі, шаһтың босатуымен еліне қайтар жолда қыз, келіншек, жігіттің жолығуы, елдегі оқиға, Мешел қаласын шабуға келген бектерге шаһ елшілікке оның достарын жіберуі секілді эпизодтар Шорман нұсқасында кездеспейді. Екі нұсқаны салыстырғанда осындай өзгешеліктердің кездескеніне қарамастан Шорман нұсқасы Қазан баспасының негізінде жырланған эпостық шығарма деп есептейміз.

«Бозұғлан ханның әңгімесі жайында» деп аталатын Жантөбетов Жақсыбай нұсқасы – ертегі түрінде баяндалған шығарма. Қолжазбаның сюжеті толық аяқталған. Енді осы нұсқаны негізгі мәтінмен салыстырғанда мынадай өзгешеліктері бар екені анықталды: мұнда Ахметбек пен Жүсіпбек түркімен халқының ханы Бозұғланның балалары болып келеді. Бозұғланның жасы жүзге жеткенде патшалықты басқаруды балаларына береді; Қызылбас халқының ханы Көзәлшаның түсінде екі қыран бүркіт батыстан келіп соғысып, патшалығын талқандап, өзін зынданға салады; Көзәлшаның түсін 120 жасқа келген Қари баба шешіп береді; Қапияда қолға түскен екі бекті босату үшін 40 жігіті ұрыс салып, жаудың екі жүздей адамдарын өлтіреді; Зынданға екі бекті салған Көзәлша хан оларға алпыс күн өмір сүруге мұрсат береді; Көзәлша ханның сұлу қызы Парай зынданда жатқан Ахметбек пен Жүсіпбекке тамақ әкеліп тұрады, кейін одан босанып шығуларына да көмектеседі; Қызылбастың елінде екі бек тек өздері ғана жүріп, жауды жеңіп шығады. Көзәлшаға халқымен қосып дін үйретіп, мұсылман қылады; Жүсіпбек пен Ахметбек осы уақытқа дейін үйленбеген, екеуі де қызылбасты жеңгеннен кейін сол елдің қыздарына үйленіп, үлкен олжамен еліне қайтады. Жантөбетов Жақсыбай нұсқасы – негізгі мәтіннің сюжетін сақтай отырып, өзіндік ерекшеліктерімен баяндалған туынды. Қолжазба толық аяқталғанымен негізгі мәтінмен салыстырғанда қысқа ғана баяндалған.

«Бозұғлан» жырының Бижанов Әзімбай жырлаған нұсқасының жалпы мазмұны негізгі нұсқамен өте ұқсас. Дегенмен де Ә.Бижанов нұсқасында адам аттарында өзгешелік бар және негізгі мәтінде кездесетін кейбір эпизодтар мұнда кездеспейді. Жыр толық аяқталмаған. Соған қарамастан оқиғаның аяғы қалай бітетіні анық, түсінікті болып тұр. Осылардың барлығын топшылай келе ойымызды қорытындылайтын болсақ, Ә.Бижанов Қазан баспасында жарияланған жыр негін сақтай отырып, өзінше сәл өзгерістер, детальдар енгізе отырып жырлаған. Жыр аяғына дейін толыққанды аяқталмасада, бұл нұсқа сюжеттік жағынан толықтығымен әрі қызықтылығымен құнды.

Өтешов Қали жырлаған «Ахметбек, Жүсіпбек қиссасында» (ОҒК, 746-бума, 1-дәптер) негізгі мәтіндегі оқиға сақталғанымен, жырдың соңы аяқталмай қалған. Қара сөз аралас өлең жолдары әр бетте екі, кейде үш қатардан аралас келіп отырады. Жырды негізгі мәтінмен салыстырғанда мұндағы ерекшелік: ханның есімі – Бозайхан, екі бек пен ханды шағыстыратын ауыл адамы – Қаратай залым. Жау шаһарының аты – Мысыл. Ахметбек пен Жүсіпбекке келетін жансыздың есімі – Мамат. Әрі бұл жырда негізгі мәтінде айтылатын оқиғалардың, эпизодтардың көбі жоқ, қысқа жырланған және толық аяқталмаған. Дегенмен бұл жырдың негізгі Қазан баспасында шыққан жырдан алынғаны мәлім.

Осы Өтешов Қали жырлаған «Ахметбек, Жүсіпбек қиссасы – Бозұғлан» атты жыры (ОҒК, 746-бума, 2-дәптер) алдындағы нұсқасына жақын, ұқсас. Бірақ дегенмен жырдың әр нұсқасының жалпы мағынасы ұқсас болғанымен өзіндік ерекшеліктері де бар. Мәселен, Өтешов Қалидың 2-нұсқасын негізгі мәтінмен салыстыру барысында мынадай ерекшеліктер байқалды:

1. Бозұғланның Нақыл деген бас уәзірі мен Лағылхан деген қарындасынан Ахметбек, Жүсіпбек туады.

2. Бозұғлан уәзірлердің шағыстырған сөзіне сеніп, екі бекке шаһардан кетсін деп хат жазып, оған екі бек те өкпелеп хат жазады.

3. Қырық мың үймен Дарбұлақ деген жерге көшіп келген соң екі бек қырық жігітімен қайтып келіп, Бозұғланмен қырық алты күн соғысып, жетпіс екі шаһарын басып алады.

4. Мұнда түсті жорушы Баба Ғамбар түрікпен саудагері болады.

5. Мырза Мәмбет екі бектің сеніміне кіру үшін түс көргенін, онда төбесінде ай мен күн, соңынан ерген көп жұлдызы бар, бір екі аяқ баулы құстың аяқ-бауынан ұстап, онымен көкке өрлегенін, Қап тауына барып қонғанын айтады, түстің шешуін түрікпен саудагері Баба Ғамбардың айтқанын баяндап береді. «Көрген түсің өте жақсы. Ахметбек, Жүсіпбек – Үргеніштің палуандары. Ай мен күн – бастарына қонған бақтары. Көп жұлдыз – арттарынын ерген жарандары. Қап тауына барып қонса, әруақтары онан да жоғарылайды. Бектерді іздеп барып, нөкері болсаң, сонда көңілің жайланады» депті. Жүсіпбекке бұл сөздер ұнап, Мырза Мәмбетті нөкер қылып алады.

6. Екі бек қолға түсіп, әкетіп бара жатқанда Мырза Мәмбет ғаярға арыз айтып, қырық жігітпен қоштасып қалады.

7. Бұл жырда Ахметбек, Жүсіпбектің нәсілі өзбек болып шығады.

8. Екі бектің пірлері желеп-жебеп жүреді: дар ағашын құлатады.

9. Кездескенде Баба Ғамбар екі бекке жеті жыл зынданда жататындарын бірден айтады.

10. Мұнда бектерге көмектесетін Қаракөз – Көзәлшаның бас уәзірі Көкше Шағырдың қызы.

11. Жырдың негізгі нұсқасында кездесетін Бибінияз атты қыз мұнда Аспаһандық түрікпен, зынданның күзетшісі Бабанияз деп аталады.

12. Жүсіпбек пен жарының арасында хат таситын тырналарды жетпіс үйлі жөйт атып алады.

13. Екі бекке түстерінде пірлері келіп, үш гүл бергенін айтады.

14. Айтыста жеңіп, елдеріне қайтып бара жатқан екі бекке шаһ қырық қашар сый тарту етеді.

15. Жалпы шығарманың өнбойында: Ахметбек, Жүсіпбектің қолға түсіп, кетіп бара жатқанда айтқаны, Ғашірбектің жігіттеріне, екі бектің туғандарына айтатын зары, туғандарының зары, Жүсіпбектің пірлерінен көмек сұрауы, Көкше шағырмен айтысы, еліне оралып келе жатқан екі бектің сағыныш жыры, елге келгенде кездескен жігітпен, Ғашірбекпен сөздері, пірлерінің бата беріп, айтқан ақылдары, тойда отырған Нәдірбекке айтқаны, екі бектің туғандарымен көріскені – осының барлығы ұзақ, кеңейте, толықтырыла жырланған, кейіпкерлердің сезімдері ашық, айқын көрсетілген, сондықтан да жыр толық аяқталмаса да көлемді болып келуі осыған байланысты.

16. Месіл шаһарына соғысқа аттанарда Бозұғлан екі бекке қайтып келген соң туған мекендеріне, Аспаһанға қайтуларын сұрайды.

17. Ауғаннан келген батыр Шақанның екі бекке айтқан сөзі.

18. Сансыз көп қолмен келген Жүсіпбек пен Ахметбек Көзәлшаның дайындалуына үш ай уақыт беріп, сонымен бірге «бір түстен үш жүз үлкен нар, осындай әр түліктен мал әкелсін. Нардың жүні алтын ділдәдан болсын, он мың тұлпар бедеу қарадан болсын, он мың жорға ат, он мың алтын тақ керек» дейді.

19. Алдарынан қырық мың әскерімен соғысуға шыққан Мырза Мәмбет ғаярды қырық жігіт жеңіп, Мырза Мәмбетті өлтіреді.

20. Көзәлша жанымды сақта деп, Қаракөзге жалынып, екі бекке елшілікке жібереді.

Өкінішке орай, жырдың аяғы жоқ. Белгісіз себептермен аяқталмай қалған. Өтешов Қали жырлаған осы екі нұсқа да негізінен Қазан баспасы негізінде жырланған, шығарма толық аяқталмасада өзіндік ерекшеліктері бар, сюжеті толық, тілі шұрайлы, көркем жырланған эпос қатарына жатады.

«Бозұғлан» жырының Байеке Айдаболов нұсқасының мазмұны да тура Қазан баспасын қайталасада өзіндік ерекшелігі бар. Бұл жырда Бозұғлан – Хиуаның ханы. Қызы Башардан Жүсіп, Ахмет атты балалар туылады (қарындастары жоқ). Олардың әкелері ерте қайтыс болады; Қырық бес жігіттің басшысы – Әмір сардар; Баба Қамбар өзін Көзәлша ханға: «Пайғамбарым – Мұхаммед, дінім – ислам, ұстазым – дүлдүл мінген хазірет Ғали, өзім –

Шын-Машындық арабын. Қазір жасым алты жүзден асты» деп таныстырады; Қамбарды отыз құлаш зынданға «Қалған өмірінде күн нұрын көрмей, шірі» деп тастайды; Жансыз Көкше Хиуа қаласына келіп, шеткері оңаша үйде тұратын отын сатқыштың үйіне мейман болып түседі де екі бек жайында сұрап алады; Көкше Жүсіп пен Ахметке: «Талабым – мұсылман болып, дінге кіру. Мысырда дарбазаның бастығы едім, өткен жанның ақшасын алып отырам. Бұл уақытта халық бұзылып, патшасы жаман болды. Біреу зорлық қылып, соны менен көрді. Мал-мүлкімді тартып алып, барлығын базарға сатты» дейді. Көкше бектерге әңгімесін айтқанда ол жерде Бозұғлан да болады; Бозұғлан Жүсіпке Көкшенің көзін құрт дегенде, Жүсіп «Ол менің құлым емес, мұсылман дінін қабылдаған соң туған інім Ахметімнен кем болмас. Құдай деп қолтығыма қорғалаған Көкшеге кім тисе, содан құн аламын» деп Көкшені қорғайды; Көкше екі бекті ұстау үшін жау әскерін әкелудегі іс-әрекеті де басқа жырлардан өзгеше; Жүсіп пен Ахметті ұстап әкелген Көкшені ғажайып алтыннан жасалған арбаға мінгізіп, жас пен кәрі Көкшеге қызмет қылады. Сонымен бірге, басқа жырларда кездесетіндей, мұнда Бозұғлан мен екі бектің арасын ешкім арандатпайды, екі бек өкпелеп, басқа жаққа көшіп кетпейді, Бозұғлан елінен екі бекті сағыныштан іздеп келмейді, Көкше жансыз сөйлегенде ол сол жерде отырып тыңдайды, жырда екі бектің үйленгені, олардың жары туралы ештеңе айтылмайды. Осы көрсетіліп отырған өзгешеліктер жырдың басқа нұсқаларында да кездеспейді. Бұл ерекшеліктер әр жырда әр түрлі болып, өзіндік өзгешеліктерімен жырланады немесе бұл эпизодтар бір жырда бар болса, екіншісінде кездеспейді. Бұл жыр бұрын жарық көрмеген.

Базар жырау жырлаған нұсқаға жататын «Жүсіп-Ахмет хикаясы» Қазан баспасында жарияланған жыр секілді ұзақ, кең жырланған нұсқаға жатады. Жырдағы оқиға негізгі мәтіндегі сюжет желісін қайталайды. Бұл нұсқаны басқа жырлардан ерекшелетін тұсы ол – жырдың аяғына қарай жаңадан қосылған, тың эпизодтың кездесуі. Мысалы: «Тұтқынға түсіп, күн болып жүрген, түрікпен қызы Бибінияздың оқиғасы, Бибінияздың Жүсіп, Ахметпен танысып, оларға көмектесуі, базардан дутар әкеп беруі; Бибінияз бен күйеуі Қыртас екеуі патшаның барлық уәзірін қонаққа шақыруы; айтысып жатқан екі адамның сөздеріне қарап, халық пен уәзірлердің барлығы «Ахмет пен Жүсіптің кінәсі жоқ» деп жақтасып кетуі; Жүсіп түс көріп, оны Баба Қамбар жақсылыққа жоруы; Бибінияз бен Қаракөзайымның екі бектің босанып шығуына көмектесуі; Бибінияздың айтуымен Ахмет пен Жүсіптің ешкім білмейтін тау ішіндегі үңгірге тығылуы; Әшір сардар елге келіп, жан-жақтан қол жинауы, бес мыңнан астам әскерге басшы болып Бозұғлан бастаған топтың Мысырдың бір тауына келуі, сол жерде екі бекпен кездесуі; екі жақтың соғысуы және Көзәлша жеңіліп, Бозұғлан оның басын алады. Қыртасты еліне хан қылып сайлап, Бибінияз ханым болады. Баяғы әділетті қырық уәзірге де билік береді. Қаракөзді Ахметке некелеп қосады. Жүсіп пен Ахмет Баба Қамбарды зынданнан босатып, Қыртасқа өле-өлгенше нәпақасын қазынадан беріп тұр деп тапсырады. Мысырда, хан ордасында үш ай жатып, батырлар еліне қайтпақшы болады. «Көкшеге қандай жаза қолданайық?» деп халықпен ақылдасқанда «өздеріңмен ала кетіндер» дейді. Көштің соңына байлап қойған Көкше жаяу жүріп, көрешекті көріп, Қаразымның шетіне аяқ басқанда өледі. Өлігі ит-құсқа жем болады. Жанынан өткен адам тас атады екен, содан ол бірте-бірте биіктеп, тау атанған. Қаразымның жерінде «Көкшенің тауы» деп аталып кетіпті. Батырлар елге келген кезде бәрі қуаныштан көрісіп, арты үлкен тойға ұласқан. Елі екі бектің құзырына қарап, Қаразымның барлық шәрі халқымен Мамырстан аталып кетеді».

Жырды зерттеу барысында байқағанымыздай, Базар жырау жырлаған «Жүсіп-Ахмет хикаясының» сюжеті көркем тілмен, шебер баяндалған. Жырдың соңына қарай жыршы өз тарапынан эпосты жаңа сюжеттік оқиғалармен, тың мазмұнмен толықтырып, шығарманың қызықты, тартымды тұстарын көрсете отырып, әрқашан әділдік жеңетінін дәлелдеп, жақсылықпен аяқтаған.

Базар жырау мен Мұзарап Жүсіпов жырлаған «Жүсіп-Ахмет» жырларының мазмұны өзара өте ұқсас. Негізінен о баста Базар жырау жырлаған жырды жерлесі әрі бір елдің тумасы (Қызылорда облысы, Қармақшы ауданы) Мұзарап Жүсіпов те естіп үйренген әрі жоғарыдағы

эпизодты өзі жырлаған жырға қоса отырып, өзінше әр беріп, өзіндік ерекшелікпен баяндауға тырысқан. Базар жырау бұл оқиғаларды әдейі, орынды қосқан. Бұл орынды қосылған детальдар – жырдың негізгі мәтіндегі сюжет желісіне қосылып, жырды толықтырып, молықтырып отыратын қосалқы эпизодтар. Сондықтан Базар жырау мен Мұзарап Жүсіпов жырларында ғана кездесетін, өздеріне ғана тән ерекшелік дербес нұсқаның жасалу жолын көрсетеді.

Сонымен, «Жүсіп-Ахмет» жырының тоғыз нұсқасын негізгі мәтінмен салыстырып шыққанда байқағанымыз, жырдың барлық вариантында кездесетін «Бозұғлан хан мен оның қарындасынан туған жиендері Ахметбек пен Жүсіпбек, әкелерінен ерте айырылған балаларды Бозұғланның тәрбиелеп өсіруі, екі бектің қастарында 40 жігіттің болуы, Көзәлшаһтың түс көруі, екі бекті ұстау үшін жансыздың келуі, Ахметбек пен Жүсіпбектің зынданға түсуі, онда Баба Ғұмармен танысуы (тек Шорман нұсқасында жоқ), зынданға екеуіне қыздың келіп тұруы» жайындағы эпизод – жырдың көркем, ең тұрақты компоненттерінің бірі. Бұл эпизод мәтінінде бірлі-жарым сөз, немесе кейбір жолдардың ауысып келетіні, адам аттарында кездесетін өзгешелік болмаса, барлық варианттар бірдей, ұқсас.

Енді Бозұғланға қатысты келесі үш жырды қарастыралық. «Бозұғланның тарихы» деп аталатын жырдың Мұратбай Дәуітбайұлы нұсқасының басқа нұсқалардан айрықша ерекшелігі – мұнда тек Бозұғлан ханның жасөспірім кезінен бастап өмір тарихы жырланады. Жаменке ханның жеті жастағы Бозұғлан атты баласы ноғайлының қалмақтағы кегін аламын деп жолға шығуы, пірі Ғайып ерен қырық шілтеннің үнемі желеп, демеуші болуы, Қалқаман ханның қызы Айбаршамен танысуы, жауын жеңуі жайлы баяндалады. Осы жырға мазмұны жағынан ұқсас «Бозұғланның» Әбдімұрат нұсқасы бар. Бірақ бұл жыр көлемді әрі кең жырланған. Мұнда қысқаша түрде берілген баласыздық зары, қартайған кезінде тілегінің қабыл болуы, баланың жастайынан ерлік көрсетуі, жауынан кегін алу, болашақ жарын түсінде көріп, ғашық болуы, үйленуі. Жырда ерекше бір оқиғалар жоқ, қазақтың басқа эпостық жырларындағыдай бала өзіне ат таңдағанда тұлпар аттардың сыртқы бейнелері, олардың шабысы, соғыс кезінде иесіне оқты тигізбеу үшін жасайтын амалдары, тұлпардың иесімен сөйлесуі, жаумен жеке соғысы, жаны қысылғанда Бозұғланның, Қара дәудің зарлап жылағандары, сұлу қыздардың кескін-келбеті, жүріс-тұрысы, сөйлеген сөздері, батырдың пірлерін бір сәт ұмытқан кезіндегі әлсіздіктері, Ғайып ерен қырық шілтеннің, Ықылас ата Шашты Әзиздің көмектері ерекше сипатталып, шығармада бірнеше жыр жолдары арналған. Сонымен бірге мұнда басқа жырда кездеспейтін эпизод баланың есімі неліктен Бозұғлан деп қойылғаны баяндалады. Салыстырып талдаудың нәтижесінде, Бозұғлан жайындағы екі жырдың жалпы мазмұны ұқсас болғанымен, М.Дәуітбаев нұсқасы қысқаша жырланған, әрі жыр толық аяқталмай қалған. Ал Әбдімұрат нұсқасының мотив, сюжеттері толық, жырға қосымша эпизод, детальдар қосылып, кең жырланған. Шығарма оқиғасы қызықты, тартымды, жырлаушы қазақтың байырғы эпостық шығармаларында кездесетін жыр жолдарын ұтымды пайдалана білген.

Бимырза Баймағамбетов жырлаған «Бозқұлан» жыры алдындағы Мұратбай Дәуітбайұлы мен Әбдімұрат Қоңырбайұлы нұсқасына жақын, ұқсас болғанымен өзіндік ерекшелігі бар. Жоғарыда аталған үш жырды өзара салыстырғанда байқағанымыз, қалған екі нұсқаға қарағанда Бимырза Баймағамбетов нұсқасы қысқа, мұнда көп оқиғалар айтылмаған. Бірақ бұл нұсқада басқа нұсқаларда кездеспейтін ерекшеліктер бар: Бозқұланның батырларша ұйықтауы, жау келгенде боз тұлпардың иесін оятуы, жаумен жалғыз шайқасуы, Бозқұлан басқа жырларда Байбақты бимен дос болса, мұнда жау болып, оны өлтіріп тынады. Себебі басқа екі нұсқада да Байбақты би Бозұғланның ерлігін, батырлығын көріп, мойындап, алдына келіп кешірім сұрап, ақыреттік дос болып, үйіне шақырып, қонақ қылып, әбден жақсылап күтеді. Ал, Бимырза Баймағамбетов нұсқасында Байбақты би әскерін жинап, Бозқұланмен соғысу үшін көл жағасында күтіп тұрады. Сондай-ақ, бұл нұсқада Қарашаш сұлу жоқ, тек Айбарша ғана кездеседі. Айбарша Бозқұланның алдынан шығып, сауға сұрап,

әкесі Өрімханды өлімнен алып қалады. Жырдағы басты кейіпкердің есімі – Бозқұлан. Дұрысында Бозұғлан болуы керек еді.

Қорытындылай келе айтарымыз, барлық айтушының нұсқасында дерлік жырдағы оқиға өзгеріссіз болып келеді. Жекелеген сөздер, жолдар, эпизодтар болмаса, оқиға мазмұны да, баяндау тәсілі де барлық варианттарда ұқсас. Тек кейбір нұсқада кейіпкерлердің сезімдеріне біршама тоқталып, кеңірек жырланса, ал басқа нұсқаларда тұлпардың, сұлу қыздың сырт келбеті, сөзі, жүріс-тұрысына айрықша тоқталып, ерекше суреттеледі. Әр жырдағы оқиғаны ашық, анық етіп әрлеп жырлау, кей детальдарды қысқа қайырмай кеңейте, түрлендіре жырлау әрбір жырдың айтушысына байланысты. Жырда көне мотивтер жиі кездеседі. Мысалы, батырды қолдап, қорғап жүретін Ғайып ерен қырық шілтен, Баба Түкті Шашты Өзіз, ақылды Бозұғланның, Айбаршаның алдағыны болжауы, Көзәлшақтың түс көруі, Бозұғланның жас кезінде елі үшін жауына аттанғанда және екі бектің зынданда жатқанда пірлерінің аян беруі – бәрі де өте ертеден келе жатқан мотивтер. Ол мотивтер – жырға бір кезде бір ақынның қосқан қосындылары емес, ғасырлар бойы халық аузында өмір сүріп келген жырға әр ғасырдың, әр дәуірдің, әр ақын-жыршының қосқан қоспалары.

Біз қарастырған «Ахметбек-Жүсіпбек, Бозұғлан» жырын о баста өте дарынды, импровизатор ақын шығарған, кейін оны әрбір жыршы-жырау бір-бірінен үйреніп, әрқайсысы жырды өз тұрғысында жырлағанмен жырдың негізгі мазмұны, сюжеттік фабуласы, композициялық тұтастығы берік сақталған.

Пайдаланған әдебиеттер

- 1 Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. – Москва, 1947. – 180 с.
- 2 Қосан С. Базар жырау Оңдасұлының әдеби мұрасы (ақындық дәстүр, жанр, поэтика). Филология ғыл. кандидаты дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2005. – 145 б.
- 3 Молотова Г. Списки народных дастанов: к вопросу историзма фольклора // Известия национального центра археографии и источниковедения. – Астана, 2012. №3. – С.56-61.
- 4 Классикалық зерттеулер: Көп томдық. Т.16: Қоңыратбаев Ә., Бердібай Р. Фольклор және әдебиет туралы зерттеулер / Жалпы ред.басқ.: У.Қ.Қалижанов (төраға); Жауап.ред.: С.С.Қорабай, Құраст.: Д.Б.Мұхамдиев, Н.Биғараева; ҚР БҒМ "Ғылыми қазына" мақсатты бағдарламасы. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2013. – 432 б.
- 5 Қосан С. «Жүсіп-Ахмет» дастанының қазақ-түркімен нұсқалары // Ұлысаралық түркологиялық конгресс. – Түркістан, 2013. (61-71 бб.)
- 6 Боз оглан. Ленинградское отделение ИНА АН СССР. в.346. – 321 с.
- 7 Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: Фолиант, 2008. Т.47: Батырлар жыры. – 2008. – 424.
- 8 Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. – Алматы: Алатау баспасы, 2007. III том. – 488 б.
- 9 Қайнарбаев Ә. жинаған ауыз әдебиет үлгілері. ӘӨИ, ҚҚ; Ш. 917/ 7. – 83 б.

Шартты қысқарту

ӘӨИ – М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты

ОҒК – Орталық ғылыми кітапхана

Один из известных в казахском эпическом наследии богатырских эпосов «Бозуглан, Ахметбек и Юусуфбек» имеет многочисленные варианты и уже со второй половины XIX века стал записываться, а затем и издаваться в казанских типографиях. Двенадцать вариантов поэмы сохранились в фондах Центральной научной библиотеки МОН РК и в рукописном фонде Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова КН МОН РК. Распространенные среди народа под разными названиями – поэма «Бозуглан», касса «Ахметбек-Юусуфбек», хикая «Юусуф-Ахмет», «Бозуглан. Ахметбек и Юусуфбек», «Рассказ о Бозуглан хане», варианты сочинения имеют схожее содержание, в жанровом

отношении определяющееся как богатырский эпос. Основная сюжетная канва повествует о двух племянниках царя Бозуглана – Ахметбеке и Юусуфбеке.

One of the famous epic legends of heroic epic "Bozuglan, Akhmetbek and Yusufbek" has numerous variants and from the second half of the XIX century it began to be recorded and then published in Kazan printing houses. Twelve variants of the poem have been preserved in the funds of the Central Scientific Library of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan and in the manuscript fund of the M.O. Auevov Institute of Literature and Art of Committee of Sciences of MES of the RK. The poem "Bozuglan" which is popular among the people under different names as poem "Akhmetbek-Yusufbek", the poem "Yusuf-Akhmet", "Bozuglan. Akhmetbek and Yusufbek", "The story about Bozuglan Khan", the variants of the composition have a similar content, genre defined as a heroic epos. The main storyline narrates of two nephews of Tsar Bozuglan - Akhmetbek and Yuusufbek.

ӘОЖ 82.342

М.Р. Балтымова
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе, Қазақстан
mbr76@mail.ru

ТАРИХИ ПРОЗАДАҒЫ ЖЫРАУЛАР БЕЙНЕСІ

Мақала тарихи прозалық туындылардағы жыраулар бейнесі мен жыраулық дәстүр көрінісін зерделеуге арналған. Мұнда көрнекті жазушы Илияс Есенберлиннің "Алтын Орда", "Көшпенділер" тарихи трилогияларындағы Асан Қайғы, Қодан тайшы, Қазтуған, Бұқар сынды белгілі қазақ жырауларының көркем бейнеленуі талданған. Жыраулардың гибратты жырларының қазақ қоғамындағы тарихи оқиғалардың көрінісі болғандығы сараланады. Жыраулар мен ел билеушілер арасындағы тығыз байланыс тарихымыздағы жыраулар ролінің жоғары болғандығын көрсетеді. Автор жыраулардың иешендік сөздері ел тарихының тартысты беттерінің көркем күәгері болғандығын дәлелдейді.

Кілт сөздері: жырау, жыраулық поэзия, тарихи роман, фольклор, тарихи тұлға

Он томдық "Қазақ әдебиеті тарихының" фольклорлық кезеңге арналған I томында фольклорды синкретті, көпфункционалы руханият, ежелгі дүниетаным және көне мәдениет, әрі мұра, тұрмыстың бөлшегі, сөз өнері деп түсіндіреді. Фольклор үлгілерін зерттеудегі заңдылық – көшпелі-бақташылық салттағы мемлекеттерде міндетті түрде жыраулар институты болатындығы. Оны көне Түркілер қағанаты мен Алтын Орда кезеңіндегі, әсіресе Қазақ хандығы тұсындағы әдебиеттен аңғаруға болады. Фольклортанушы ғалымдардың пікірінше, «ауыз әдебиеті» деген ұғымға фольклор да, ақын-жыраулардың шығармалары да сыйғызылып, екеуінің ара-жігі толық ашылмады. Соңғы жылдарда сөз өнерінің осы екі түрін бөліп, бірін «фольклор», екіншісін «авторлық ауыз әдебиеті» деп тану қажеттігі дәлелденіп жүр. Ақын-жыраулар шығармашылығы туралы энциклопедиялық әдебиетте: "Жыраулық поэзия қазіргі Қазақстан жерін қоныстанған ежелгі тайпалар туғызған бай рухани қазынадан нәр алды, ежелгі дәстүрлерді дамыту, тың тақырыптар игеру, жаңа мазмұн қалыптастыру нәтижесінде кемелденді. Қоғам, дін, этика, адамгершілік, қарыз бен парыз, ерлік пен ездік, байлық пен кедейлік, о дүние мен бұ дүние жайлы сан-салалы ойлар тоғысқан философиялық туындылар жыраулық поэзияның терең дүниетанымдық сипатын аңғартады", - делінген [1, 238].

Көне дәуір оқиғалары мен тарихи адамдар өмірінің көркемдік ақиқатын айтуға ұмтылу тарихи прозаның идеялық жүгін көтеріп тұрады. Жалынды жазушы І. Есенберлин өзінің тарихи туындыларында сан ғасырлардың тарихын бейнелей отырып, сол уақыт ішіндегі белесті кезеңдерді сұрыптап, аты алты алашқа аты мәлім ел билеушілердің, ардақты билердің, атақты жыраулардың тарихи тұлғаларын көркем образға айналдыра білді. Жыраулық поэзияның көрнекті өкілдері жазушының "Көшпенділер", "Алтын Орда" тарихи трилогияларында ел тағдырын ойлаған абыз, ел билеушілердің кеңесшісі ретінде көркем бейнеленген.

Әдебиеттану терминдер сөздігінде: "Жырау – ауыз әдебиетінің ежелгі өкілдерінің бірі, ірі қоғамдық мәселелерді қозғайтын толғай-жырларды шығарып айтушы, жыршы болумен қатар ойшыл, ақылшы, көрген сәуегей. Жырау тұлғасы ерте дәуірде, тайпалық одақтар бірлестігі тұсында қалыптасып, ХҮ-ХҮІІІ ғасырларда үлкен өнер иесі және қоғам қайраткерлері ретінде танылған. Соғысқа кірер алдында батырларға бата беріп, толғау жырларымен жауынгерлердің рухын көтерген, саяси, әскери, дипломатиялық істерге кеңінен араласқан, мемлекет басшысының кеңесшісі қызметін де атқарған. Жырау сөзінің алғаш хатқа түсуі ХІ ғасырдан басталады. Жыраулар ауыз әдебиетін өркендетуге, халықтың өлең-жыр дәстүрлерін, сөз өнерін байытуға, суырып салма ақындық өнердің қалыптасуына зор үлес қосқан", - делінген [2, 159].

І.Есенберлиннің тарихи трилогияларында сипатталған жыраулардың бірі – Асан Қайғы. Абыз жырау шамамен 1370 жылы Еділ бойында дүниеге келіп, 1470 жылдары жүзге таяу жас жасап, өмірден өткен. Құрбанғали Халид өзінің «Тауарих хамса» атты еңбегінде Алтын Орда ханы Ұлығ-Мұхамедке сөзін өткізетін билердің бірі болған әйгілі Майқы биді Асан Қайғының арғы атасы еді дейді. Асан Қайғы ақылгөй, көреген ғана емес, сонымен бірге дәулескер күйші де болған. Оның «Ел айрылған», «Асанқайғы», «Желмаяның жүрісі», «Зар» сияқты күйлері бізге жеткен. Асан Қайғы Әбілқайыр ұлысындағы шиеленіскен тартыстың ортасына түседі. Ол Керей, Жәнібек сұлтандар бастаған рулардың Әбілқайыр ұлысынан бөлініп шығуын қолдап, Ордадан бөлінген қазақ руларын Шу, Сарысу бойына, Ұлытау төңірегіне қоныстандыруға атсалысқан. Жыраудың осы қызметін жазушы "Алтын Орда" трилогиясында былай бейнелейді:

«Хан әңгіме бетін тағы бөтенге бұрды. Ол тағы ештеңе болмағандай күле сөйледі:

- Уа, Асан ата, көптен бері сұрамақ едім, - деді ол, - әлемнің тең жартысын алған Шыңғыс хан да дүние салды. Күн шыққанда көмескі тартқан ай тәрізді, дүниеге бөтен ұлы жиһангер келсе, біздің атамыздың да атағын тот басады. Әлемнің тең жартысын билеген ұлы Шыңғыс ханға да шын өлім осылай келеді. Ал байлық деген қолдың кірі, жусаң кетеді. Ал ханның артында ордасы қалады. Сол орда қайтсе өлмейді?

Құлаққа ұрған танадай тына қалған сарайда, енді шерлі үнге бөленген Асан Қайғының шаршағандай даусы шықты.

Ел бастаған билеріңнің, Жәнібек,
Ой өрісі теңіздей терең келсе,
Алыстағыны қырандай көре білсе,
Ханға дұрыс қатесіз ақыл берсе,
Халқың тарығып күйзелмес-ті,
Алтын Орда мәңгі-бақи күйремес-ті.

Төре алдындағы билердің басы төмен түсіп кеткен. Ханға да, Асан Қайғыға да қарай алмай, бір-біріне ақырын әлденелерді күбірлейді. Тек Төре би ғана жауын көрген күзендей ширығып Асан Қайғыны жеп қоярдай, тасырая түскен.

...Жанындағы ақылшы жыраудың сөзіне ден қоймаған хан дүниеден өтті. Азынаған жел ме екен, әлде сарнаған ел ме екен, жер мен көкті басып кеткен қайғылы үн. Бұл заманда даусы, тарих даусы. Алтын Орда ма, Ақ орда ма, Көк Орда ма, әлде көшпенділердің бөтен әлемге әйгілі бөтен патшалығы ма, бәрі бір олардың гүржідей ауыр салмағын халық көтерген. Алтын кеселі рашиян шарабы хандарға ғана тиген. Алтын тәжіні, кіреуке, торқа шапанды хандар киген. Маңдайы күнге күймеген, қас аруларды сол құшқан. Бақ құсы тек

солардың басына ғана қонған. Ал халық болса, етегімен су ішкен, етігімен қан кешкен. Мықтылар үшін, мықтылардың әулеті үшін бірін-бірі қырған, жау санап өз бауырларына қарсы тұрған» [3, 110-113].

Жазушы Жәнібек ханның Асан Қайғымен кездесуін суреттей келіп, жыраудың күйзелісін былай бейнелейді: «Сол себептен де әлемнің жартысын алып жатқан Алтын Орданың аспанға шарықтаған айбарлы атағына қарамай, сонау өз заманын зар заман деп атаған ұлы жырау Асан қайғы:

Бүгінгі күн зарлы күн,
Бүгінгі күн кәрлі күн,
Буыршын мұзға құлаған,
Бәйтерек жерге сұлаған,
Аққу қанатынан қайырылған,

Жалғзынан ана айырылған, - десе керек-ті. Сол себептен де ол халқына қой үстіне боз торғай жұмыртқалаған қиялы тудырған Жерұйығын іздеп, желмаясын еңкілдете желіп, сағым қуып кете барды» [3, 120-121].

Абыз Асан Қайғының көркемдік бейнесі "Көшпенділер" трилогиясының бірінші кітабы «Алмас қылыш» романында жалғасын тапқан: «Әбілқайыр ханның ұлы Шах-Будак сұлтанның асында түйе жарыс, қатын күрес – бәрі аяқталып, астың ең қызығы, талай жан өкінер, талай бидің намысқа шауып қабырғасы сөгілер жыраулар айтысы басталған-ды. Айтыс төрешісі жүзден асқан ұлы жырау Асан Қайғы. Ол бұл жолы желмаясымен Көкше теңіз тұсын шолып келген-ді. Төреші боларында ол Әбілқайыр ханға:

– Атамыз Майқы биден бері бәйгі хан ордасын кім асыра мақтай алса соған беріліп келетін-ді. Бұл жолы ата жолын бұзбақпын. Егер соған көнсең төреші боламын, – деген.

Бүкіл ел-жұрты ардақтаған Асан өтінішіне хан да қарсы келе алмаған.

Асан айтыс тәртібін өзінше құрған. Бас бәйге кімде кім жауға қарсы елдің ерлігін дұрыс айтып бере алса соған беріледі. Орта бәйгі өз руының жер-суын қорғаудағы істерін дұрыс суреттеп берген адамға тапсырылады. Ал аяқ бәйгіге Дешті Қыпшақ елінің болашағын кім дұрыс болжай алса сол ие... Және жеңіс тәртібі де өзгеше. Бір жырау өз руының ерлігін паш етсе, қарсы жырау сол рудың айтылған ерлігінің кемшілігін, қатесін дат етеді. Қайсысының жыры жұрт көкейіне қонар болса, сол жеңді деп саналмақ. Шыңғыс ұрпақтарын мадақтайтын айтысқа да осы шарт. Бұл шарт үшінші айтыста да қолданылмақ: бір жыраудың болжауын екінші жырау сынауы керек. Егер сынап алмаса жеңілген болып саналады. Бас бәйгеге Қыпшақтың ұлы жырауы Қазтуған мен Арғынның ақиығы Сыпыра жыраудың ұрпағы Қотан тайшы түспек болды. Қазтуған Қыпшақ руының ерлігін мадақтап, байлығын мақтамақ, ал қарт Қотан Арғын руының атынан сөйлемекші» [4].

Бұл шығармада суреттеліп отырған жыраулар – тарихта болған адамдар. Мәселен, Қодан тайшы туралы Ш.Құдайбердіұлы: «біздің қазақта мақал болып жүрген «Қара Қыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным» деген сөз Дайыр Қожаның сүйегін айналып жүріп жылаған әкесі Қодан тайшы деген кісінің сөзі, аты Қодан еді, тайшы дегені өлеңші, ақын дегені. Біздің қазақтың арғы аталы Қотан ақын дейтұғыны осы», – деп жазады [5, 22-23]. Қодан тайшы ақындығымен қоса, күйшілік өнер иесі, оның «Ақжелең» күйі кең таралған. Ал Сүйінішұлы Қазтуған өз заманында әрі батыр, әрі ақын, әрі күйші, әрі би, әрі шешен болған.

I. Есенберлиннің тарихи прозалық мұрасы халқымыз үшін бағасы кемімес ұлттық құндылықтарымыздың бірі болып қала береді. Өзінің тәуелсіз мемлекеттігінің іргесін көтеріп жатқан халқымызға еліміздің өткен кезеңдерде бастан кешірген оқиғаларын, соны жырлаушы ақын-жырау, шешендерін білу аса қажет. Жазушы өзінің "Көшпенділер" трилогиясында бес жүз жылдық қазақ тарихындағы белесті кезеңдерді сұрыптап, еліне еңбек сіңірген белгілі үлкен тұлғалардың маңайында Тәуке, Хақназар, Абылай сынды хандардың ақылшысына айналған Бұқар, Шалкиіз, Ақтамберді сияқты алты алашқа аты шыққан атақты жыраулардың жарқын тұлғаларын сомдаған.

Трилогиядағы шоқтықты бейнелердің бірі – көреген әулие Бұқар. Қазақ еліне әділдігімен, даналығымен мәлім жырау хандармен тең, иық тірестіре сөйлескен. Бұқар

Қалқаманұлы – ХҮІІІ ғасырдағы жоңғар басқыншыларына қарсы қазақтың азаттық соғысын бастаушысы әрі ұйымдастырушысы атақты Абылай ханның ақылшысы. Заманындағы сыншылар оны «көмекей әулие» деген. Сөйлегенде көмейі бүлкілдеп, аузынан тек өлең төгіледі екен. Күміс көмей жыраудың өмір жолы, шығармашылығы туралы әдебиеттанушы ғалым Б.Кенжебаев: «Бұқар жырау – шығармаларының тақырыбы мен мазмұны жағынан болсын, жалпы сөзінің идеясы, ұстаған саяси жолы жөнінен де, Асан Қайғының үлгілі шәкірті. Ол – өз дәуірінің Асан Қайғысы, заманының бел баласы, қамқоршысы, ұраншысы. Оған мына жағдайлар дәлел бола алады. Бірінші – Бұқар жырау шығармаларының тақырыбы өз тұсындағы қазақ халқының жай-күйі, мұң-тілегі, болашақ тағдыры, жалпы тұрмыс, заман жайы. Екінші – Бұқар қазақ халқының бірлігін, ынтымағын көксейді. Үшінші – Бұқар жырау халық тыныштығын, бейбіт етіп, тұрмысын гүлдендіруін көксейді», – деп жазады [6, 74-75].

Жырауларды «халықтың көзі, құлағы» деп білген хандар олардың әр сөзіне мән беріп, арнайы шақыртып, оң жағына отырғызған. Жазушы «Жанталас» романында Бұқар жыраудың тегін жан емес екендігін, оның ой мен ақындықтың алтын кені, ақылгөй, кешегі мен бүгінгі еске түсіре отырып, ой түйгізетін ақылман екенін байқатады: «Бұдан шығатын түйін: «Қазақ халқы мұндай күйге қалай жетті? Осыдан екі ғасыр бұрынғы айбары қайда?» Бұл сұрақ осынау сұрапылда үлкен-кішінің көкірегіне үйелеген запыраннан кем болған жоқ. Кім бұған жауап берер? Міне, бүкіл қазақ даласына әйгілі, бұл күнде жасы қырықтарға келіп қалған шоқша сақалды, кең маңдайлы Бұқар жырау да осындай толғаныс үстінде еді. Ол есікке таяу отырған бала жігітке сезіктене көз тастады... Отырған отырысында, қимыл-қозғалысында бір паңдық, тәкаппарлық байқалады. Ақынның қырағы көзі алдамаса керек-ті» [4, 319]. Алыстағыны қиядан шолар, алдыға сәуегейлікпен болжам жасай білер Бұқарға мұндай қырағылық жат болмаса керек-ті. Әр нәрсеге талғампаздықпен, кірпияздықпен қарар Бұқар Абылайдың тумысы бөлек, текті жан екенін байқайды. Қазақ елінің болашағын келер күндегі жауларына қаталдығымен қыр көрсете аларын сезген Бұқар Абылайдың өзін құтқарған Ораз құлды өлтіруінің өзіне кешіріммен қарайды.

Романда Бұқар қандай жағдайда да халықтың қасынан табылады, елдің сөзін сөйлейді. Жау жан-жақтан андағайлап жатқанда да ол қарша жауған жебеден, оқтан қаймықпай, сөзбен жауынгерлерге рухани дем береді. Мысалы, жоңғарлар қоршаған Сауран қаласында халқының жанына табыла білген Бұқардың көргені мен көкейге түйгені көп екеніне тағы бір мәрте көз жеткіземіз: «... Мұсылманша хат таныған Бұқар жырау – қазақ тарихы қамтылған көне кітаптарды көп оқыған әйгілі шежіреші. Ұлы арманының бірі сол халқының ерлігін үлкен дастан ету еді. Ол қазақ халқының басынан өткен күндерін ғана емес, бүгінгі күресін де, ерлігін де жырламақ. Үш айдан бері Сауранның жауға берілмей тұрғанын естіп, кеше қара түнді жамылып, жау шебінен өткен. Содан бері қаласын жаудан қорғаған, аштыққа да, ажалға да көнген қара бұқара жұртын көріп, мұқалған көңілі бір жасарып қалған. Жыр шумағы бірінен соң бірі келіп, қиялында дастан да туа бастап еді ... Халқы үшін жанын шүберекке түйіп, сөзімен сеп берер Бұқар олардың намысын қайрау мақсатында қорған үстінде тұрған Науан ұстаның арғы бабалары батырлар Қияқ пен Тұяқтың ерлігі жайында жыр толғайды» [4]. Осы эпизодтан қай жерде не айту керек екенін білетін кемеңгердің тағдыры қыл үстінде тұрған қала тұрғындарының қорқынышын дөп басып, жыр арқылы берілмейтін қамал, алынбас асу да болмайтыны көрінеді. Кейінгіге жетпеген «Тас қамал» жырынан рухтанған халық қаланы асқан шыдамдылықпен қорғайды, олардың мұншама қайсарлықтарына шыдас бермеген жоңғарлар күздің қара суығында кері қайтуға мәжбүр болады. Орынды жерде тоқтам салып отыратын Бұқар жырларының уытты ғибраты, отты ойы бар. Халық жадында есімі ханмен қатар аталар жырау Абылайдың ел билеу ісіне белсене араласып, ақыл-кеңесін ретті жерінде айта білген, жол сілтей білген:

«– Саған берер ақылым, – деген Абылайға, – замана түлкі жетекке түсіп, жауымен кең айқасудан тайсалса, сол бөктердегі өзі түстес бір қызғылт тастың қия бертінде құйрығын шаншып тұрып қалады. Қыран ондай түлкіні көруі керек. Ел билігі қолыңа тиген екен, көреген бол. Ақылың мен айлаң қатар жүрсін, – деген Бұқар тілегін ол еш уақытта аяқ асты етпей, жадында тұтты және ол сөздер оның өмір бойы темірқазық – мақсаты болып, жеңіске

жетуіне, мерейі үстем болуына әркез септігін тигізді. Өзіне ақылшы бола білген, орынды жерде өз ойын жеріне жеткізе айта білетін оның сөздерін Абылай аса сақтықпен тыңдап, жатқан жыланның құйрығын баспауға тырысты [4].

Туындыда сөзімен, жырымен бітіспесті біріктіретін Бұқардың Абылай түсін сәтті жорығанын байқаймыз және сол дуалы ауыздан шыққан сөздің айна-қатесіз шын шыққанын көреміз. Ол: «Қырыққа келмей табытта жатсаң – өмірің ұзақ болады екен. Басыңа жалау тігіліп, оған үш бірдей топ таласып жатса, үш жүзге хан болады екенсің, ал аяқ жағыңда тұрған үрім-бұтақтың ішінен бірі Құран оқып, бірі қанжар қайраса, Уәлидің ұрпағынан шыққан бір тұқымың атын қағазда, ал Қасымнан туған бір балаң атын майданда қалдырды екен», – деген-ді. Ел жағдайын, күйзелісін көзімен көріп жүрген Бұқар Абылайға әркез аяғын аңдап басып, сақ болу қажеттігін ескертіп, «көппен кеңесіп пішкен тон келте болмайтынын» айтып отырады [4]. Әділдігімен, терең даналығымен халық жадында мәңгі сақталған Бұқардың бейнесін жасауда автор шындықтан алыс кетпеген, бір сөзді жыраудың парасатты данышпандығын, кемеңгерлігін, бетің бар, жүзің бар демей айтып салар шыншылдығын, халық қамын үнемі есінде ұстаған ел қамқоршысы екенін тап басып суреттеген.

Тарихта болған әйгілі тұлғаларды көркем шығармада бейнелеудің бір қиындығы – олардың халқы үшін жасаған ерліктеріне әділ баға беріп, халық алдындағы шын бейнесін дұрыс жасау керек. Себебі оқырман қауым тарихи тұлғаның көркем шығармада суреттелген бейнесіне қарап, оның характеріне қанық болуды қалайды. Тарихи романшы тарихи адамдардың қатысуымен болған тарихи оқиғаны суреттеп қана қоймайды, тарихи адамдарды мұндай тарихи оқиғаны жасауға итермелеген себептерді, мотивтерді де көрсетеді. Тарихта болған жекелеген оқиғаларды халық өміріндегі маңызды күрделі басқа құбылыстармен тығыз байланыста, сабақтастықта бейнелейді. Себебі халықтың өткен өмірінде айтарлықтай үлкен маңыз-мәні жоқ шағын оқиға ірі құбылыстармен байланыста, сабақтастықта бейнеленсе, сол байланыс пен сабақтастықтың нәтижесінде өмір құбылыстарына тән ең басты, мәнді белгілерді айқындап, толықтырып ажарын аша түсуге қызмет етеді. І. Есенберлиннің тарихи трилогияларындағы жыраулар бейнесі шын мәнінде бізге жеткен аңыздар мен ауыз әдебиеті үлгілері негізінде жасалған.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2005. – 576 б.
- 2 Әдебиеттану. Терминдер сөздігі /Құрастырушылар З.Ахметов, Т.Шаңбаев. – Алматы: «Ана тілі», 1998. – 384 б.
- 3 Есенберлин І. Алтын Орда: Тарихи трилогия. 2-ші, 3-ші кітап. – Алматы: Жазушы, 1983. – 480 б.
- 4 Есенберлин І. Көшпенділер /Тарихи трилогия. – Алматы: «Көшпенділер», 2004. – 760 б.
- 5 Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ хәм хандар шежіресі. – Алматы: «Қазақстан және Сана», 1991. – 79 б.
- 6 Кенжебаев Б. Түрік қағанатынан бүгінге дейін... /Құрастырып, алғы сөзін жазған Қ.Ергөбек. – Алматы: «Ана тілі», 2004. – 344 б.

Статья посвящена исследованию вопроса изображения образов жырау и импровизаторской традиции в исторических прозаических произведениях. В ней анализировано художественное изображение известных казахских жырау Асана Кайғы, Кодан тайши, Казтугана, Бухара в исторических трилогиях "Золотая Орда" и "Кочевники" известного писателя Ильяс Есенберлина. Назидательные сказания жырау были изображением исторических событий. Тесная связь между правителями и жырау показывает, что в нашей истории роль жырау была высока. Автор доказывает, что ораторские речи жырау служат свидетельством трудной исторической судьбы нашего народа.

The article is devoted to the study of the images of zhyrau and the improvisatory tradition in historical prose works. It analyzes the art image of famous Kazakh zhyrau Asan Kaigy, Kodan taishy, Kaztugan, Bukhar in the historical trilogy "Golden Horde" and "Nomads" of the famous writer Ilyas Esenberlin. The edifying legends of zhyrau were a depiction of historical events. The close connection between the rulers and zhyrau shows that in our history the role of zhyrau was high. The author proves that oratorical speeches zhyrau serve as evidence of the difficult historical destiny of our people.

ӘОЖ 82.0 (5К)

Г.С. Бөкен
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау, Қазақстан
asya_2309@mail.ru

СЛАВОМИР МРОЖЕК ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ ГРОТЕСКІЛІК АМАЛДАР

Мақалада белгілі поляк драматургі, жазушы С. Мрожектің «Хочу быть лошадью» және «Тестариум» жинақтарына топтастырылған сатиралық әңгімелері қарастырылады. Аталмыш әңгімелер мазмұндық, тақырыптық-идеялық тұрғыдан зерделеніп, автордың қоғамдық-әлеуметтік, саяси, рухани, дүниетанымдық, т.б. мәселелерді қамти алу шеберлігі бағаланады. Сонымен қатар қаламгердің оқиганы дамыту мен сюжетті өрбіту позициясына анализ жасалады. Яғни оның гротеск образ жасаудағы өзіндік ерекшелігі айқындалады. Және де кейіпкердің болмысы мен іс-әрекеті гуманизм тұрғысынан бағамдалады.

Кілт сөздер: әңгіме, гротеск, кейіпкер, әлеуметтік орта, қарым-қатынас, мәселе.

Славомир Мрожек – ХХ ғасырдың 60-80 жылдары поляк және бүкіл Еуропа әдебиетіне танымал жазушы, сатирик, суретші, эссеші, драматург, абсурд театрының классигі болып табылады. Оның әдебиет тарихында есімі атақты С.Выспяньски, В. Гомбрович, С.И. Виткевич, С.А. Лец, Ю. Тувий, К.И. Галчинскийлармен қатар айтылады.

Автордың үлкен әрі беймәлім әлемдегі «кішкентай адам» идеясы Д. Скиф, Э.Т. Гофман, Н.В. Гоголь, М.Е. Салтыков-Щедрин шығармаларымен үндес келеді.

Зерттеуші В.А. Хорев «Польская литература ХХ века» монографиясында Мрожек шығармашылығына шолу жасап: «Блестящий сатирический талант Мрожека органически соединил «злобу дня» со «злостью века», равно волнующие современников: его новаторские, общественно значимые произведения появились тогда, когда не только польская литература и польский театр, но и общество в целом испытывали потребность в очистительном смехе, помогающем сокрушить устаревшие каноны мышления и поведения» [1], - деп өзіндік бағасын береді. Күнделікті тіршіліктегі түрлі оқиғаларды шағын әңгімелеріне арқау ете білген Мрожек, өмір мәнін осымен-ақ ұғындырғандай. Ендеше, қаламгердің «Хочу быть лошадью» және «Тестариум» жинақтарына енген сатиралық әңгімелерін талдай түссек.

Қоғамда жиі кездесетін келелі мәселелердің бірі – отбасыдағы ерлі-зайыптылар арасындағы кикілжің, түсініспеушілік жайттары жазушының «Zemsta» («Кек») әңгімесінде көтеріледі. Беймәлім дерттің салдарынан күн сайын кішірейген кейіпкер өз жағдайын әйелінен жасыруға тырысқанымен, көп ұзамай құпияның сыры ашылып, ерлі-зайыптылар арасында конфликт туындайды. Мәселен, «*За что ты так со мной поступаешь?/Я в этом не виноват. Все происходит независимо от меня, само собой./Нет! Ты это делаешь нарочно.* Немесе: «*Нет. Это само/ Что значит - само?/Само по себе, помимо моей воли. Неужели ты действительно думаешь, что я смог бы это делать?*» [2], - дегенінен автор екеуінің

өмірде бір-бірін түсініспей, ғұмыр кешіп, қиын-қыстау кезде қолдаудың орнына жұбайына сенімсіздік білдірген әйелінің әрекетін әшкерелейді. Оның тіпті кейіпкерді «әдейі кішірейдің» деп қоқан-лоққы жасауы бір жағынан күлкімізді келтірсе, екінші жағынан, жанұялық қарым-қатынастағы өзара түсініспеушілік проблемасынан хабар береді. Мұнан соң әйелі кейіпкерден оның баяғы қалпына келуін өтініп, аяғына жығылады. Оған кейіпкер кішкентай қолдарымен «Менен не қалайсың, мен кінәлі емеспін», я болмаса «Енді маған ештеңе де жасай алмайсың» деген екі ойлы ишарат білдіреді. Бұл жерде автор кейіпкердің жауабын әр қалай ұғынуын оқырманның өздеріне қалдырады.

Кейін кейіпкердің кішірейгені сонша, тіпті ол үлкейткіш айнамен де көрінбейтін деңгейге жетіп, жұбайы оны таппай қалады. Шығармада: *«Однако раньше или позже наступает все же тот момент, когда исчезновение мужа перестает быть тайной жены, поскольку муж, какой угодно муж, остается также человеком, а следовательно - членом общества, которое неизбежно предъявит за него счет. Соседи, работодатель и, наконец, естественно, полиция [2]»*, - делініп кейіпкерді іздестірген заң қызметкерлері жұбайының еш қатысы жоқ болғанын тексергеннен соң, оны психиатриялық емханаға орналастырады. Бұл шешімдері дұрыс болып, «есі ауысқан» деп саналған әйел күйеуінің көз алдында жоғалуы туралы ессіз әңгімелерін айтпайтын болады. Ұзақ емделуден кейін дәрігерлер оны шығармақшы болған күні әлгі әйелдің палатасына ессіз математикті орналастырады. Математиктің: *«...математическая точка - это такой пункт в пространстве, который существует, будучи бесконечно мал, иными словами - в любое мгновение он меньше себя самого [2]*, - дегеніне палатадағы есі ауысқан «Напалеон» Ватерлоодағы шайқасты, «Нерон» Римді өртеуін айтып тыңдамайды, тек әлгі әйел ғана *«Вы видите его, да?»* дегеніне басын изеп: *«Вижу. И вижу, что он улыбается» [2]*, - дейді. Бұған дәрігерлер оның шынымен есі ауысқан деп белгісіз мерзімге емханада қалдырады. Бұл «аңдамай сөйлеген ауырмай өледінің» дәлелі болса керек.

Әрине, С. Мрожек қияли әңгіме жазып отырмағаны белгілі. Адамның күн сайын кішірейіп, ауаға сіңіп, ғайып болмайтыны да аян. Автор ерлі-зайыптылар арасындағы суып кеткен сезім мен жұбайлық қарым-қатынастың соңы осындай бір-бірін елемеушілік пен немқұрайлық адамның адам ретіндегі тұлғасының ғайып болуына әкелетінін айтып отыр. Өзінің «Niemowl» («Ергежейлі») сатиралық әңгімесінде, керісінше, беймәлім жайттарға байланысты театр ергежейлісінің кенеттен бойы өсіп кеткені баяндалады. Алғашында шындықты қабылдамаған театр актері аяқ киімінің тақасын жонады: *«...Утром срезал каблуки. Он надеялся, что этот процесс имеет преходящий характер, что, может быть, позднее наступит регресс. На некоторое время срезанные каблуки помогли [2]*. Алайда ол да ұзаққа созылмай, бар шындық айқындалып, ол театрдан қуылады. Үйреншікті жерінен кеткен «үлкейген» ергежейлі өзге театрда есептеуші, редакцияда тасымалдаушы қызметтерін атқарады. Кезінде жарнама бетінен жарқырап жүретін оның бет-бейнесі ұмытыла бастайды. Кейін бір компанияның сақтандыру кассасының қарапайым қызметкері бола жүріп, өзінің түлеп ұшқан театрына келеді. Ондағы қойылымға риза болып, кетерінде: *«А эти малютки довольно забавны» [2]*, - дейді. Автор күнделікті өмірде жиі кездесетін ситуациялық жағдайды алу арқылы өткенді аңсап, шындықты көпке дейін қабылдай алмайтын, қабылдаған кезде де, өткенін жоққа шығаруы мүмкін екіжүзді адамдарды сын тезіне алып, әшкерелеген.

Автордың «Straż wazon chiński» («Қытай вазасының сақшысы») әңгімесінде өз қызметін мүлтіксіз отыз жыл адал атқарған сақшының ерлігі әспеттеледі дегенімізбен, шығарманың кульминациясында көзінің қарашығындай қорғаған қытай вазасын сақшының таяқпен сындырып, әр бөлігін аяқ киімімен таптауы түсініспеушілік туындатады. Өркениетті мемлекеттің бас қаласында орналасқан мұражайдың шығыс өнеріне арналған бөлімінде қойылып, материалдық әрі мәдени құндылығы жоғары деп бағаланған жәдігерді су астынан жиналған 1982 бөліктен жеті жыл бойы құрастырған. Оны күніне сегіз сағат, аптасына алты күн, жылына он бір ай күзететін арнайы сақшыны тағайындайды. Сақшыға айына бір-ақ рет демалыс берілгенде, мұражай да жөндеу жұмыстарына жабылатын. Өмірінің тек жарымын осынау жәдігерді күзетумен өткен сақшының бір сәтте бар еңбегін тәрк еткізген автор

кейіпкеріне «ішкі бостандық» береді. Сөйтіп, бір сәттік мақтан мен марапат жолында денсаулығы мен жастық ғұмырын, адами тыныс-тіршілігін құрбан етіп жүрген әлеуметтік ортадағы шектен тыс «адал қызметкерлерді» әшкерелейді. Сақшы образы арқылы ғұмырының соңғы жылдары ғана өз өмірін ой елегінен өткізіп, кеш болса да, «ішкі бостандыққа» жете білу керектігін насихаттайды. Шығармада: *«Он уходил с чувством, что жизнь его не прошла бессмысленно. Ибо, как оказалось, его тридцатилетняя бдительность была полностью обоснованной. Опасность, которой он был призван противостоять, существовала реально. К тому же он чувствовал себя бодро, как бы помолодевшим. И даже не на тридцать лет, а на целых пять тысяч»* [2].

Славомир Мрожек – ізгілік пен адамгершілік қасиеттерді жалаң уағыздамай, оны жақсылық пен жамандықтың шиеленіскен уақиғаларында көрсете білетін шебер. Қай қоғамда болсын ескірмейтін ар-ұят, адалдық, тәкаппарлық мәселелері қаузалған «W jednej chwili» («Қас-қағым сәтте») шығармасында бір бикештен бейтаныс мырзаның жәй ғана сағат сұраған сәтінде, жан дүниесін тәкаппарлық кернеген оның санасында сан-саққа жүгірген түрлі қияли ойлар туындайды. Алғашында тура қарасам, қызығушылық танытты деп ойлар, қиғаш қарасам, керісінше, мырзада сенімсіздік пайда болар деген бикештің пандық әрекетін қоғамдағы кейбір әйелдер бойынан танып, еріксіз езу тартамыз. Бикеш өз құрбысын нақсүйерімен араласуы мүмкін деген күмәнмен, нақсүйерін қызғандыру, кек қайтару, сынау мақсатында бейтаныс мырзамен әуейі болуды жоспарлауын көргенімізде, арсыздығынан жиеркенеміз. Шығармада: *«В создавшейся ситуации она могла бы воспользоваться господином, который как раз обратился к ней со словами "О, мадам", либо в виде реванша по отношению к своему другу»* [2]. Уақытты біле сала, теріс айналып кеткен бейтаныс мырзаның әрекеті арқылы автор бикештің қиялын ғана сейілтп қоймай, оның бейәдеп әрекеттерін әшкерелейді.

«Specjalny korespondent» («Арнайы тілші») әңгімесінде жазушы ақша табу жолында жалған жаңалықтарды қолдан жасап, қоғамды дүрліктіруші тілшілердің әрекеттері сыналады. Оқиға газеттің бас редакторы баспа бетіндегі жаңалықтардың өзекті болмай, оқырмандардың аз болып, таралымның күрт кемуін қолға алу қажеттілігін тілге тиек етеді. Яғни алыс бір мемлекетте болып жатқан жаңалықтарды жеткізу үшін арнайы тілшіні іссапарға жіберу мәселесін алға тартады. Алайда қаражат тапшылығы бұл сапарнаманы жүзеге асырмасы анық. Сондықтан бас редактор қызметкерлеріне қолдан жаңалық жасауды ұсынады. Жаңалық екі түрлі болуы керек. Бірі – демократия, екіншісі – репрессия (саяси куғын-сүргін) мәселесі. Бұл жайтқа барлық қызметкерлер келісіп, әр апта сайын алыс бір мемлекетте репрессия болды, не демократия орнады деп баспа бетін толтыра береді. Күн сайынғы осынау жаңалықтар оқырмандар саны мен баспа таралымын арттырып, редакция жұмысы алға баса береді. Дегенмен, уақыт өте келе бұл жаңалықтың да өзектілігі азайғанын сезген бас редактор халықаралық бөлімді жауып, оның орнына жергілікті нәпсіқұмарлық мәселесін алға тартады. Шығармада: *«Что идет завтра? - спросил он. Секретарь проверил по календарю./Репрессии/ Выбросить/Но демократизация была вчера!/Выбросить. Не будет ни репрессий, ни демократизации. Даем сообщение о тройном убийстве на сексуальной почве»*[2],-делініп, халықтың назарын өзге нәрсеге аударып, жалған ақпараттарды еселей түседі. Автор әр қоғамда түрлі мәселелерді қозғап, шындықты өз пайдалары үшін бұрмалап, елді адастыратын, саяси құрал – БАҚ-тың күнгірт жақтарын әжуалайды.

Мрожектің «Polityka krajowa» («Ішкі саясат») әңгімесінде қызмет бабын асыра пайдаланатын қоғамдағы «бастықсымақтардың» әрекеттері әшкереленеді. Екі кішкентай баланың бірі екіншісінен ойыншықты тартып алуының соңы сонша ұшығып, үлкендердің балалардың ортасына түсіп, қызмет баптарын алға тартуы автор тарапынан ащы сынға алынған. Шығарма кульминациясында: *«Однако, несмотря на энергичные шаги правительства, Здисек игрушку обратно так и не получил, она осталась у Яся. Но Ясь тоже недолго радовался игрушке. У него ее отнял Юзик, брат которого служил в Первой Гвардейской танковой дивизии»* [2]. Яғни неғұрлым мансабы жоғары болса, соғұрлым қоғамдағы адамның сөзі өтімді болатындығын сатирик дөп басып көрсете білген.

«Nie odbywa» («Бұлай жасамайды») шығармасында автор лирикалық кейіпкер арқылы жаһандану заманындағы жаңалықтардың бірі – соңғы үлгідегі жер серіктерінің қоғамдағы әр адамға әсер-ықпалын баяндайды. Жер серіктерінің қарыштап дамып кетуі сонша, жердегі кез келген адамды суретке түсіріп алады деп ақпараттанған лирикалық кейіпкер бұрын тыныс-тіршілігі мен әрекеттерін өзгерте бастайтыны күлкі етіледі. Мәселен, *«Чтобы не отстать от техники, пришлось мне бриться ежедневно и купить новый галстук, что явилось непредвиденным расходом. Также ботинки чистить и вообще следить, чтобы каждый день выглядел так, как раньше только по воскресеньям. На одни лезвия и гуталин я тратил в семь раз больше, чем до усовершенствования техники»* [2]. Кейіпкердің бұл сөзінен оның жалтақ әрі сараң, екіжүзді адам екенін де байқап қаламыз. Бірақ кейіпкерден зейнеткерлікке шығарда суретін сұрарда, ол жаңағы жер серіктерінің суретке түсіретініне сеніп, БҰҰ-ға суретін сұрап хат жазады. Ол жақтан хат келмегендіктен, көңілі қайтқан кейіпкер айдалаға барып, аспанға бір жерін көрсетіп, өзінің жер серіктері туралы пікірін солай білдіреді. Әрине, бұл әңгімеде жер серіктерінің дамуы айтылып жатқан жоқ. Мұндағы адам факторының жаңалықты түсінбей, «ішкі бостандығынан» жоғалтып алып, қоғамның қуыршағына айналуы, кейін сеніп жүрген дүниесінің бір сәтте үмітін ақтамағанында, «ішкі бостандығы» «мен менділеп» өз қарсылығын оғаш әрекетпен танытады. С.Мрожек адамның қарсылығын анайы әрекетпен танытатындарды айта келе, кейде бұдан да зор қарсылықты білдіретіндерді алдын-алу қажеттілігі тілге тиек етіледі.

Қаламгердің «Romnik» («Ескерткіш») шығармасы әлемдік психоаналитиктер конгресінің шешімімен психоанализді ашқан Зигмунд Фрейдке ескерткіш қою мәселесімен басталады. Жоспар бойынша, ескерткіш гранитпен не қоладан құйылып, Фрейдтің табиғи бойымен жасалады. Қасына екі аллегориялық әйел бейнелері қойылып, олар түйсік пен сананы білдіретін болады. Дегенмен, Фрейдтің қолын не істерін білмей, ақыры оң қолымен сананың басын ұстап тұрғанын қалаған бір топ ғалымдардың шешімі, кейін көпшіліктің ренішін тудырады: *«Когда настал день торжественного открытия памятника, оказалось, что Фрейд почесывает себе голову. Разразился скандал, поскольку подобный жест выражает сомнение и даже озабоченность»*[2]. Сондықтан ескерткішті жауып, оның орнына текшенің үстіне доп қойылған мүсін қойылады. Оған қарап әр адам өзі қалаған нәрсені көріп, ой түйетін болады. Әңгіменің тәрбиелік мәні де сол, қанша адам, сонша пікір болмақ. Әр адамға бірдей жағу мүмкін еместігін сөз етеді.

С. Мрожектің «Mizantrop» («Мизантроп») әңгімесінің атауынан-ақ біз, қоршаған ортасын жеккөретін, адамзатқа деген өшпенділігі басым, олардан өзін жырақ ұстайтын адамның іс-әрекетін сипаттайтыны белгілі болады. Алғашқыда біз екі жолаушының қайсысы мизантроп деген ойға келеміз. Бірі катал тәртіпті ұстап, әр адамның билет бойынша поездда отыру қажет дегенін айтса: *«Видите ли, правила необходимы для того, чтобы сохранялся порядок. Без правил начинается бардак/Тогда я хочу вам кое-что предложить: давайте поменяемся билетами. Вы займете мое место, а я - ваше. Так мы не нарушим правил, поскольку билеты у нас неменные, а на предъявителя. Что скажете?/Правила, уважаемый, - это правила, и все»* [2], екіншісі оған осы ережені қайта-қайта айта бергені ашуланып, одан кек алу мақсатында құлайтын шамаданын айтпай отырады. Әңгімеде: *«Расчет оказался верным. Медленно, но неуклонно чемодан передвигался к краю. Между мной и его центром тяжести установилось интенсивное взаимопонимание. Решающий момент приближался»* [2]. Ақыр аяғында, поездың кенет аялдамадан жүйткіген сәтінде, сөредегі шамаданның темір қыры қыңыр жолаушының самай тұсына тиіп, ол құлап түседі. Жалма-жан арам ойының жүзеге асқанымен, сасқалақтап қалған екінші жолаушы төтенше тежегішті басады. Поезд тоқтағанымен, қыңыр жолаушы қайтыс болады. Алайда, адам өліміне өзін айыпты санамаған екінші жолаушының: *«Но я, несмотря ни на что, все время действовал в соответствии с правилами. Мне не в чем себя упрекнуть»* [2],-дегенінен оның шынайы мизантроп екенін, адамға деген аяушылығы жоқ, менменшіл әрекетін автор сынай келе, оқырманын ондай қылықтан сақтандырады.

Адамдар арасындағы екіжүзділік, өзімшілдік, арамзалық қасиеттерін әжуалаған сатириктің «Dialog polsko-polska» («Полякша диалог») әңгімесінде Б есімді кейіпкер А-ның еш себепсіз тісін сындырып, бүйрегін көгертеді. Бұл жайтқа қапаланып, жәбірленген А-ның сұрағына: *«А. Так вы утверждаете, что вышибли мне зубы и отбили почки ради моего же блага?/Б. Конечно. Должен же был вас кто-то избить - если б не я, это сделал бы кто-нибудь другой. Сами знаете кто. Но только он травмировал бы вас значительно сильнее: уж он бы вам не только вышиб зубы и отбил почки, но и сломал ключицы, вырвал ногти и выдавил глаза. Так что, вместо того чтобы меня ненавидеть, вы должны быть мне благодарны»* [2],-деп жауап берген Б өз әрекетін ізгі іске балап, ешбір жеке басын құнттамағанын, керісінше, күш-жігері мен бар ықыласын А-ның аз зардап шегуін көздеп, алаңдағанын алға тартады. Бұған ашуланған А оның өзін құрбан да етпей, қамқорлық та жасамай, одан да оны бұрынғыша жеккөріп жүре беруін өтінеді: *«А. Осмелюсь обратиться к вам с одной просьбишкой. Раз уж вы до такой степени собою жертвуете.../Б. Ах, право, я охотно, чем могу.../А. ...Так разрешите мне и дальше вас все так же ненавидеть»* [2]. Автор екіжүзді әрі қоғамда қамқоршының кейпін танытатын, өзінің бас пайдасы жолында ешкімді де еш жерде аямайтын арамза жандардың типтік образын жасайды. Әрекеттері мен сөздері қабыспайтын Б сияқты адамдардан сақтандырады.

«Сіху ргасownік» («Тыныш қызметкер») әңгімесінде С. Мрожек өмірінің соңғы жылдары үндеу қағаздарын жаза берген шенеуліктің әрекеттері әшкереленеді. Тіпті оның жерлеу рәсімінде «Жасасын!» деген үндеу мүлдем ерсі көрінеді. Автор шенеулікке масаның қанатын жұлып, оны бояуға малып, ақ қағазға сөз жаздырту немесе беденің түрлі сорттарын суретшілер мен агрономдардың бірлесіп, адам портреті сияқты өсіру идеяларын айтқызуы – ойы мен әрекеті үнемі сәйкес келе бермейтін сөзшең шолақ белсендіні еске түсіреді. Оның өмірден өтуін де: *«Оказалось, что он пал жертвой собственного рвенія. По случаю государственного праздника он разделся догола и раскрасил свое тело полосами — семь продольных разноцветных полос, каждая из которых соответствовала одному из цветов радуги. Потом он вышел на балкон, забрался на перила и попробовал сделать гимнастическую фигуру «мостик». Таким способом он хотел создать живой образ, представляющий радугу или наше светлое будущее. К сожалению, балкон находился на третьем этаже»* [2], -деп «шамаңа қарай көсілу» қажеттілігін ескертеді.

Сол сияқты жазушының «Хочу быть лошадыю» жинағына енген, ішімдік мәселесін әжуалайтын ендігі бір сатиралық шығармасы – «Балалар» («Dzieci») сатиралық әңгімесін зерделесек. Оқиға қаланың көп адам жүретін жерінде орналасқан базарында қардан аққала жасап жатқан балаларды баяндаудан басталады. Балалар ешкімге, ешкім оларға кедергі келтірмей домаланған үш қарды бірінің үстіне бірін жайғастырып, мұрнына қып-қызыл сәбізді, үстіне қара көмір түйіршіктерінен көйлек жасап, аққаланы соғады. Балалар жасаған аққалаға мәз-мейрам болып, кешқұрым үйлеріне оралады. Әбден беттері домбыққанша ойнап, тәбеттері ашылған балаларымен әкелері де қуана қауышады. Осы кезде есік қағылып, сырттан базарда дүңгіршегі бар газет сатушысы келіп: *«Разумеется, дети еще очень малы и нужно за ними следить, иначе из них ничего хорошего не выйдет. Я никогда не осмелился бы прийти с этим вопросом, но сделал это только ради детей. С воспитательными целями. В отношении носа из моркови, который дети сделали снежной бабе. Почему он красный? У меня у самого нос красный. Я его отморозил. А вовсе не от водки. Но это не причина, чтобы публично делать намеки на мой нос»*[2], балалардың әкесіне өз ренішін білдіреді. Мұны жүрегіне алған әкесі балалардан шындықты айтуды сұрайды. Балалар бір жағынан түсінбей, екінші жағынан таңқалып, ондай ойлары тіпті болмағанын айтып, ақталғанымен, әкелері тәрбиелеу мақсатында оларды кешкі ассыз қалдырады. Әрине, кішкентай балалардың әдейілеп газет сатушысының мұрнына ұқсату үшін сәбізді аққалаға мұрын етпегені, тіпті оның аяздан емес, ішкіш болғасын үнемі мұрны қызаратынын білмегені де түсінікті. Дегенмен, автор сатушының өз масқарасын жәй сынамай, өзіне айтқызу арқылы әшкерелейді.

Көп ұзамай, есік қайта қағылып, үйге жергілікті өндірістің төрағасы келеді. Ол да балаларға қатысты өз шағым айтады. Яғни олардың өндірістерінде ұрлықтың жоқтығын тілге тиек етіп, ақтала бастайды: *«Ну как же, разве не ясно,- они намекали на то, что в нашем кооперативе вор на воре сидит. А это клевета. Даже если такие материалы поступают в прессу, все равно нужны доказательства, но куда уж дальше, если на это намекают публично, на рынке»*[2]. Бұл кейіпкерді де автор әжуалауда бар ұрлығын өзіне айтқызады. Дегенмен, бұл жағдайда да балалар әкелеріне қанша ақталғанымен, оларды бұрышқа тұрғызып қояды. Мұнан кейін есік үшінші рет қағылып, үйге қалалық Раданың төрағасы кіріп, балаларды көрген бойда әкелеріне: *«То, что я хожу у себя дома расстегнутый, это мое личное дело. Ваши дети не имеют права смеяться над этим. Пуговицы сверху донизу на снежной бабе – это тоже двусмысленность. Еще раз повторяю, если мне захочется, я буду ходить по дому вообще без брюк, и ваши дети не имеют к этому никакого отношения. Запомните»* [2], - деп дүрсе қоя береді. Бұл жолы да аққаладағы түймелердің мүлде төрағаға қатысты еместігін айтып, жылаған балаларына сенбеген әкелері оларды тас еденде тізерлеп отыруларын бұйырып, жазалайды. Сатирик газет сатушының ішкіш екенін әрекетімен көрсетпей, арақ зиянын оның салдарымен дәлелдейді. Оны екінші күні базардан алысырақ жерде аққала жасап жатқан балалардың аузынан естиміз: *«Ну тогда вылезим дядю, который продает газеты. Сделаем ему красный нос. У него красный нос, потому что он пьет водку. Он сам об этом вчера сказал»*[2]. Және де елдің ақшасын жымқырған, үкімет басындағы ұрлықшыны да аққаламен шебер байланыстырған автор, ұрлықшының өз кінәсін мойындатады. Болмаса, қалалық Рада төрағасының моральдік құлдырауын, «сырты бүтін, іші түтін» тіршілігін де ащы сынап өтеді.

Автордың ең танымал «Аққу» («Łabędź») сатиралық әңгімесінде саябақ күзетшісінің құсқа деген шеттен тыс аяушылығы мен ащы суға деген «әуестігі»: *«В трактире было тепло и уютно, разносился запах горячих сосисок. Старичок посадил лебедя на стул напротив себя, чтобы не выпускать его из виду, и заказал себе скромную закуску и рюмку водки, чтобы согреться. Уплетая с большим аппетитом баранину, он заметил, что лебедь смотрит на него как-то по-особенному. Ему стало жаль птицу. Он не мог есть, чувствуя на себе взгляд, полный упрёка. Он подозревал кельнера и заказал для лебедя белую булочку, вымоченную в подогретом пиве с сахаром. Лебедь повеселел. После ужина оба, добрые и довольные, возвратились на свой пост»*[2], оны жұмысынан ғана айырып қоймай, құстың да сол «ішкіштікке» салынуына әкеледі: *«А месяц спустя старичка выгнали с работы вместе с лебедем. Из-за детей. Лебедь среди белого дня качался на воде. На это пожаловались матери маленьких детей, приходившие в парк отдохнуть и посмотреть на птицу»*[2]. Мұнан кейін автор шығарманы тұжырымды оймен тәмамдайды: *«Даже самая скромная должность требует моральных устоев»*[2], - деп кез келген қарапайым жұмысқа да салғырт қарамау керектігін ескертеді.

Мейірімсіздік пен өзімшілдік сияқты теріс әрекеттер Мрожектің «W pudełku» («Қорапта») әңгімесінде әжуаланады. Оқиға лирикалық қаһарманның өз қорабында көзілдірік, ескі фотосуреттер мен сарғайған хаттардың арасында мекендейтін кішкентай адамдармен сөйлесуінен басталады. Таңғы асын ішіп, ауқаттанған, көңіл-күйі керемет лирикалық қаһарман өз мәселелерін айтып, көмек сұраған қос ғашықты мұқият тыңдайды. Алтын шашты бойжеткеннің анасымен сөйлесіп, ғашықтардың қосылуына рұқсатын сұрап беремін деп уәде етеді. Автор кейіпкердің өзін алып күшке балауын, тіпті: *«внезапно найденная связь между их жизнью и моими руками, моим голосом, мною доставила мне громадное, никогда еще не испытанное удовольствие. Ведь я неожиданно стал огромной силой, которая, случайно вплетаясь в ход их переживаний, могла на них влиять. Они были так малы, что, в сущности, были для меня просто ничем; я же мог быть для них всем»*[2], деп дандайсынуын келемеж ете отырып, шамалы жасаған көмегін екі еселейтін «өтірікшілерді» көрсетеді. Сонымен бірге өз сөзінде тұру түгіл, жеке басындағы болмашы мәселе үшін өзгелерді кінәлап, қасақана теріс қылық жасап, берген уәдесін орындамайтын адамдардың болмысын лирикалық қаһарманның әрекеттерінен танымыз: *«Потом, когда я*

возвращался домой, дождь уже не шел, но на плохо мощенной улице остались лужи. Проезжающий грузовик разбрызгивал жидкую грязь. Я стал к стене, но, увы, мои новые светлые брюки, которые я так берег, оказались забрызганными. Дома я выдвинул ящик стола, разыскивая в нем одежную щетку. В ящике стоял знакомый юноша и подавал мне знаки. Смущенно улыбаясь, он объяснил, что сейчас самое удобное время, чтобы помочь им, что... Я смел их всех одним нетерпеливым движением руки»[2].

«Дабылшының саяхаты» («Perkusista przygoda») әңгімесінің негізгі идеясы «жағымпаз надан – жаудан жаман» деген нақылдың баламасымен іспетті. Күндердің бір күні қысы-жазы қолынан дабылы түспей, әр кеш сайын дабылын қаға беретін дабылшыға генералдың өзі жолығады. Генерал одан қанша уақыт дабыл қағатынын сұрағанда, жағымпаз дабылшы оның саусақтары талғанша дабыл соғып, кеш түссе де дамыл таппайтынын тілге тиек етеді. Онысына салғырт қараған ол, сөз арасында әскердің оның бұл еңбегін бағалап, мақтанш ететінін айта салады. Бұл сөзге масаттанған дабылшы күндіз-түні тоқтамай дабылын қағып, әскер алдында осынау қызметін мүлтіксіз орындайтынын айтады. Сөйтіп түннің бір ортасына дейін генерал тоқтаған шатырдың жанында дамылсыз ойнай береді. Қатты шудан ұйықтай алмай, мазасы кеткен генерал барабаншыдан қашанғы ойнайтынын сұрағанда: «*Не одолеет меня ни холод, ни сон, я готов барабанить до последнего дыханья, как велит мне мой долг и дело, за которое мы боремся, как велит устав и честь барабаника! Клянусь!*»[2]-дейді әумесер дабылшы. Бұған ашуланғанын танытпаса да, тісін қайраған генерал шатырына кетіп қалады. Көп кешікпей, генералдың күзеті келіп, оны тұтқындайды. Себебін сұраған дабылшыға, күзетшінің бірі генералдың бұйрығы бойынша, сатқындық жасағаны үшін тұтқындалғанын айтады. Және автор әңгіменің соңында шатырдың маңайынан кетіп бара жатқан дабылшыға генералдың қорылын есітуі арқылы надандығын әбден келемеж еткен. Пайдасыз іспен айналысып, қоғамға көмегінен бұрын, зияны тиетін жағымпаз, жылпоз адамдарды әшкерелеген.

Ал «Пер Гюнт» («Peer Gynt») әңгімесінде жайлы жағдай мен жақсы өмірге тез үйреніп, өткенін тез ұмытқан менменшіл адамның әрекеті баяндалады. Ескі лашықта жұбайымен ғұмыр кешіп жатқан қарапайым шаруаның бір жиналысқа қатысып, онда аудандарына шеге мен үйдің төбесін жабатын жұқа қыштың жеткізілмейтінін айтып, жұрттың назарын аудартуы өмірін күрт өзгертеді. Әр жердегі түрлі жиналыста осы мәселені айтуды үгіттеген өкілдер шаруаға тегін тамақ пен жайлы жатын орын ұсынады. Сондықтан шаруаның мінезі де өзгереді. Тіпті ол өзінің төбесінен су тамшылаған ескі лашығы мен жабырқаулы жұбайын да ұмытып кетеді. «*Он приобрел несессер. С жильем у него тоже не было проблем. Как участнику съездов и конференций ему устраивали гостиницу и командировочные. Он умел жить бережливо. С волнением ожидал он часа выступления. Текстом пользовался уже свободно. Со временем к поправкам, внесенным некогда художником, он осмелился добавить свои собственные. И после слова «далеко» привык теперь кричать: «Все на борьбу за общий урожай!»... Он стал причесываться на пробор. Новая жизнь стирала в нем память о прошлом» [2].*Тек кезекті бір агрономдарға арналған жиналыста әдеттегідей өзінің аянышты халін айтып, көмек сұраған шаруаның кезекті қулығы жүзеге аспай қалады. Оның нәзік әрі аппақ қолын көрген агрономдар жиналыстан шығарып жібереді. Амалы таусылған шаруа өзінің қыстағына оралғанда, алдынан қартайып қалған жұбайы шығады. Бірақ бұл оны менсінбей, өзінің үйреншікті сөзін қайталай береді. Қаламгер осындай өзімшіл, өткінші атақ пен байлыққа еліткіш жандардың өзінің жақындарын да сатып кететіндігін көрсете білген.

«Соңғы шабандоз» («Ostatni huzar») әңгімесінде адам бойындағы қорқақтық мінез-құлқы сыналады. Әңгімені оқи келе: «*Люциуш не любил бульон из телячьих костей и правительство»[2]*,-делініп, бас қаһарманның үкіметке деген қарсылығын ашық көрсетуге қорыққанын,тіпті өз үйінде есіктен біреу тың-тыңдап тұруы мүмкін деп сыбырлап сөйлейтінін білеміз. Дегенмен, оның анасы немерелеріне оны мақтап, «батырға» балап отыратынын да көреміз: «*Гордитесь, что у вас такой отец, — и показывает им картинки, на которых изображены скачущие по равнине рыцари с султанами. — Ваш отец тоже мог*

бы так. *Его не сломили...*»[2]. Автор оның «батырлығы» — қоғамдық дәретханаға кіріп, оның қабырғасына «Большевиктерге жол жоқ!» деген сөз жазып, бірден көлікке отыра сап, үйіне оралатынын болмаса, тіпті кеңсе бастығының қаламсабымен жазуын әр түрлі өзгертіп жазатынын келемеж етеді. Бір күні тіпті «Каталоктир берілмейді» деп жазып жатқанда, дәретхананың есігі қағылып, Люциуш жазуды өшіріп, қарандашын жұтып қояды. Оның ойынша, келген адам айыптаушы болуы мүмкін. Қыстың бір күні әлгі дәретхананың есігінде «Жөндеу жұмыстары жүріп жатыр» деген жазуды оқыған Люциуш, мұны әлгі үкіметтегілер қасақана жасаған деп санайды. Сол күні перронға барған ол ондағы дәретханаларға да әскер толып тұрғанын көріп, поездда мінеді. Алғашқы станциядан түсіп, бірінші үйге кіріп, олардан дәретхананы сұрағанда, үй іші олардың ағаштардың арасына баратынын айтады. Люциуш та көрп ойланбай, түннің бір уағында қалың ағаштың ортасына барып, «Сіздерге әлі-ақ генерал Франко» көрсетеді деп жазып кетеді. Үйне оралған ол, айнаның алдына тұрып өзінің соңғы шабандоз екеніне масаттанып, арқасына бүркіттің қос қанаты пайда болғандай қуанып тұрған баяндалады. Әрине, Люциуштың іс-әрекеті езуімізге күлкі үйіргенімен, оның үкіметке деген антикөзқарасы екіжүзділікпен орайлас. Өзіндік «мені» жоқ, тек жасырын түрде, тұтқиылдан соққы беретін қорқаудың ісіне ұқсатамыз.

Қаламгер «Жылқылар» («Кони») әңгімесінде жылқы зауытының басшысы өзінің бас пайдасы үшін көмілген адамның мүрдесін басқа жерге ауыстырып, оның орнына өзінің ашынасы болған хатшысын жерлесе, енді бірде кәрілер үйінде бір әжейді шығарып жіберіп, орнына өзінің әжесін орналастыруда қабыршыдан бастап, қала кеңесінің басшылығына дейін жылқыны пара ретінде ұсынады. Автор зауыт басшысы туралы: *«Посланных на место общественных контролеров он пытался подкупить, предлагая им пони»* [2], - деп әрекеті әшкереленеді. Ал «Піл»де («Słoń») менмен, бас пайдасын ойлайтын, иненің жасуынан өтетіндей жылпос, мансапқор адамдардың типтік образы зообақ директорының болмысы арқылы көрсетіледі. Мансапқор директор бақтағы аңдарды өз мақсатына жетудің құралы ретінде көріп, зообақтың жастар тәрбиелеудегі рөліне немқұрайлы қарайды. Ондағы аңдарды аянышты күйін автор: *«У жирафы, жившей в его зоосаде, была короткая шея, барсук даже не имел своей норы, суслики, проникшиеся ко всему безразличием, свистели чрезвычайно редко и как-то неохотно»* [3], - деп сипаттайды. Шеткей аймақта орналасқан зообақта кейбір басты аңдар жетіспеген болатын. Солардың ішінде – піл де болатын. Сондықтан ұлттық мереке қарсаңында баққа пілдің жеткізілетіні хабарланады. Жаңалықты естіген зообақ қызметкерлерінің қуанышын директордың шешімі су сепкендей басады. Варшаваға хат жазған ол: *«Стремясь снизить себестоимость, я предлагаю заменить вышеупомянутого слона слоном собственного производства. Мы можем сделать слона в натуральную величину из резины, наполнить его воздухом и поставить в вольер... Сэкономленные деньги можно использовать на строительство самолета или на охрану памятников старины. Прошу обратить внимание, что, как идея, так и разработка проекта являются моим скромным вкладом в общее дело»* [3], - деп, тірі пілді жасанды пілге алмастырып, солайша мемлекеттің ақшасын үнемдеп, оны халық игілігіне жұмсау қажеттілігін айтып, жалған жанашырлық танытады. Хат та пайдақұмар шенеулікке жетіп, бұл ұсынысты қабылдайды. Мұны естіген басшы қызметкерлеріне үлкен резеңкеден пілдің бейнесін жасап, оны ауамен толтыруға бұйрық береді. Сыйақыны қалаған ол мәселе тез әрі құпия түрде сақталуы үшін қызметкерлерге оны түнде жасатады. Автор тіпті бұл жұмысты кімге жүктегенін айту арқылы директордың сұмпайы қылығын көрсетеді: *«Это были пожилые люди, не привыкшие к такой работе»* [3]. Түннің бір уағына дейін резеңке пілге ауа үрлеген қызметкерлер: *«Если и дальше так пойдет, мы закончим только к шести утра, - сказал один из них/Что я скажу жене, когда вернусь домой? Она же мне не поверит, что я целую ночь надувал слона/Конечно, -согласился другой.-Ведь слонов надувают очень редко. А все из-за того, что у нашего директора перегибы»* [3], - деген диалогтарынан қарапайым отбасылы адамның жұбайына мұны қалай түсіндіретінін ойлантса, екінші қызметкердің сөзінен амалсыз бастығының тапсырмасын орындағанын көреміз. Әбден шаршаған қызметкерлер ақыр аяғында пілді газбен толтырып қояды. Таңертең жалған пілді зообақтың

ортасындағы маймылдарға таяу орналастырады да жанына «Ебедейсіз, мүлде жүрмейтін» деген тақтайшаны іліп қояды. Зообақтағы пілді көру үшін ең алғашқылар боп мектеп оқушылары келеді. Ұстаздары піл туралы ақпарат бере отырып «...*Вес взрослого слона колеблется от четырех до шести тонн*», - деген кезінде самал жел баяу соққанда, әлгі піл аспанға ұшады. Көп ұзамай кактусқа түсіп, ол жарылады. Сол күннен бастап, оқушылар да нашар оқып, бұзақылық жасай бастайды. Бұл орайда, С.Мрожек мансапқор зообақ директорының кесірі оқушылардың психикасына әсер етіп, ұстаздарына деген сенімін жоғалтқызығанын көрсете білген.

«Масалардың адамға көзқарасы» («*Latać do ludzie*») әңгімесінде: «*лучше: умереть вместе с Величием Несбывшегося, которое все же было так близко, или малодушно все забыть и сдаться в плен наушникам и калошам*» [3], - делініп, арын таптатып, өз нәпсісінің құлына айналғанша, ар-ожданын биік ұстап, ерлікпен өлген артық деген идеяны алға тартады. Сол сияқты автор масаны сөйлету арқылы оның адамға деген көзқарасын білеміз. Адамның денесі мен жеген асына қонған масаны ұнатпай, әрдайым қууы, күз түскен соң, терезе саңылауларын бекітіп, ақыры масаларды өлімге қия салатындарын айтады. Алайда, «қанатты құрт» бола тұра, оның өлімі жәй өлім емес: «*Мне светит последний закат солнца. Тебе — лампочка в шестьдесят ватт*» [3], - деп жаздың соңғы шуағына бөленіп өлетін ерлік өлімге балайды. «Экономия» («*Oszczędności*») әңгімесінде мекеме директорының жоғарыдан түскен үнемдеу өкіміне сәйкес, өз ұжымындағы курьерді қысқартып, оның орнына: «*Срочно требуется курьер. Требование: одна нога и знание родного разговорного языка*» [3], - делініп мүгедек қызметкет алу үшін хабарландыру жарияланады. Ақыры жалғыз аяғының өзі қысқа мүгедек табылып, жұмысқа алынады. Дегенмен, ендігі жерде «жалғыз аяқты мүгедекті» курьерлік жұмыспен жұмсауға аяған қызметкерлер мекемеден өздері шығып жүретін болды. Бұл оларға қызметпен қоса, бір шөлмек сыра ішуге де мүмкіншілік береді делінеді. Осылайша, автор адам бойындағы көзбояушылық, сараңдық пен өзімшілдік қасиеттерді ирониялық тұрғыда батыл сынайды. Жасанды батырсыну мәселесі автордың «Қаһарман» («*Bohater*») әңгімесінде көтеріледі. Яғни, «*Я еще немного подожду, пока соберется побольше, подошел к воде и, ободряемый криками восторга, начал медленно стаскивать левый ботинок. Публика заплодировала*» [3], өзенге құлаған барлаушыны бірден құтқармай, ерлігіне куә болар көпшілік қауымды күткен кейіпкердің жасанды ерлігі әшкереленеді.

Жалпы Мрожек әңгімелерінде өз заманының шындығы айқындалады. Абсурдық, гротескілік жағдайларды саралай келе, автор кейіпкерінің сол қоғамдық формацияда өзін-өзі ұстай алуын, түрлі ситуативті мәселелерді қабылдап, оның шешімін таба алу қабілеттілігін көрсете білген. Оның ойынша, өмірді бір жақты қарап, оның мәні туралы айту мүмкін емес. Кез келген құбылысты айқындауда кем дегенде екі жақты көзқарас бар және оның ешқайсысы да дұрыс болмай шығады. Мрожек қаһармандарының әлемді қайшылық ретінде қабылдауы бұл – беймәлім эстетикалық таным ғана емес, ол сол қаһармандарды жасаушының танымы. Қаламгер әңгімелерінің мәні «жақсылық» пен «жамандық», «иә» мен «жоқ», «жақсы» мен «нашар» сияқты қасиеттер шеңберіне саяды.

Бұл орайда Славомир Мрожектің өзі де: «*Я мечтаю о каком-нибудь новом законе природы, согласно которому каждый имел бы суточную норму слов. Столько-то слов в день, и как только выговорит их или напишет, становится неграмотным и немой до следующего утра. Уже к полудню царица бы полная тишина, и лишь изредка нарушалась бы она скучными фразами тех, которые способны думать, что говорят, либо берегут слова по каким-нибудь иным причинам. Поскольку произносились бы они в тишине, то и были бы наконец услышаны*» [4].

Пайдаланылған әдебиеттер:

1 Хорев В.А. Польская литература XX века: 1890–1990. Изд. 2-е. – М.: «Индрик», 2016. – 352 с.

2 Мрожек С. Хочу быть лошадейю (Сатирические рассказы и пьесы). – Москва: Молодая гвардия, 1990. – 310 с.

- 3 Мрожек С. Тестариум: Избранные пьесы и проза. – М.: Арт-Флекс; Вахазар, 2001. – 832 с.
- 4 Мрожек С. Валтасар. Автобиография. – Москва, 2008. – 232 с.

В статье рассматриваются сатирические рассказы, включенные в сборники «Хочу быть лошадьё» и «Тестариум» известного польского драматурга, писателя С. Мрожека. Дана оценка мастерству автора, способного объединить общественно-социальные, политические, духовные, познавательные и другие вопросы в своих произведениях с содержательной и идейно-тематической позиции. Кроме того, проанализирована позиция писателя в раскрытии события и развертывании сюжета, т.е. раскрыта его своеобразная особенность в создании гротескного образа и оценена с позиции гуманизма бытие и действия героя.

The article deals with satirical stories included in the collections «I want to be a horse» and «Testarium» of a famous Polish playwright, writer S. Mrozek. An assessment is given to the skill of the author, who is able to combine social, social, political, spiritual, cognitive and other issues in his works with a substantive and ideological and thematic position. In addition, the position of the writer in the disclosure of the event and the deployment of the plot, i.e. Its peculiar peculiarity in creating a grotesque image is revealed and the being and actions of the hero are evaluated from the position of humanism.

УДК 821.811.512

К.М. Гакрама
КазГАСА
Алматы, Казахстан

ЛЕЙТМОТИВ ВОЗВРАЩЕНИЯ ГЛАВНОГО ГЕРОЯ В ПОВЕСТИ Т. АБДИКОВА «ОРАЛУ»

В данной статье рассматривается мотив возвращения главного героя повести в родные края. Раскрывается образ человека, который на протяжении всего сюжета ехал к своей знакомой девушке, олицетворяющей его первую любовь. Мотив возвращения выявляется в воспоминаниях и в действительности. Через образ Абдукарима, его отношения к прошлому, тесно связанному с детством, отображается образ Батимы. Название повести обозначает ведущую тему творчества писателя — возвращение, обращение к изображению дружбы, любви, родного края, непрерывной связи человека с детством. Причем возвращение здесь происходит не только в буквальном, но и в переносном смысле. Изменения, произошедшие с героем, нашли свое отражение не только во внешней стороне его жизни, но и в его душе.

Ключевые слова: повесть, современная проза, образ автора, образ героя, мотив, сюжет.

Персонажную сферу литературы составляют обособленные индивидуальности. Разнообразие видов персонажа вплотную подводит к **вопросу о предмете художественного познания**: персонажи выступают носителями нравственных качеств; существование собирательных героев выявляет интерес писателей к общему в разных лицах. Как бы широко ни трактовать **предмет познания в художественной литературе, его центр составляют человеческие сущности**, т. е. прежде всего герои произведений.

Имя казахского писателя Т. Абдикова занимает значительное место в ряду выдающихся мастеров современной прозы. Толен Абдиков зачислен в ряд известных писателей и общественных деятелей Казахстана. Общественная и творческая деятельность Т. Абдикова, личность писателя оказали воздействие на современную отечественную литературу, искусство и культуру нашего народа [1]. Ему принадлежит большое количество художественных произведений. Среди которых мы рассмотрим повесть "Оралу". Эта повесть о возвращении героя в прошлое, детство, связанное с родными краями, о теплых воспоминаниях, благородной душе и благодарной памяти сердца.

Мотив возвращения в художественной палитре произведений восходит к мотиву путешествия, он является одним из самых распространенных и древних в мировой литературе. Как оказалось, это далеко не случайность. В древние времена не было современных средств коммуникации и связи, путешествие было одним из немногих способов расширить свой кругозор. Описание жизни художественного персонажа — это тоже своего рода путешествие. Внимание же авторов художественных произведений всегда было направлено на человеческую судьбу, на развитие личности и событий, влияющих на нее. Мотив возвращения домой считается излюбленным приемом авторов, герои произведения возвращаются после путешествия, чаще всего он выступает в роли развязки, однако нередко он выступает и в роли развития действия. Существует целая классификация мотивов возвращения: мотив-возвращение из путешествия, мотив возвращения в родные края, мотив возвращения наяву и во снах, воспоминание-возвращение и т.д.

В произведениях Т. Абдикова довольно часто используется лейтмотив возвращения в прошлое, к примеру – встреча после долгих лет Абдукарима с Батимой (из повести «Оралу»), встреча и прощание Сайлау с отцом (из повести «Әке») или воспоминания известного врача Эдуарда Бейкера и его возвращение к своим истокам в повести «Тозақ оттары жымындайды». Воспоминание – основная мысль, заложенная в повестях и рассказах Т.Абдикова, поскольку человек любит и ценит на протяжении всей жизни свою родину, ее природу, мать и отца, он навсегда прикован к своему детству и юности, к счастливым минутам, к добру и теплу, которые он снова и снова постигает в момент возвращения. И это всегда притягивает его, напоминает о себе, поскольку ощутив связь с детством, человек обретает душевный покой и необыкновенную радость.

В повести «Оралу» автор с нежностью описывает прилив чувств, которые испытывают сыновья в объятии матери. По сюжету у главного героя нет матери, ухаживает за ним и помогает ему выздороветь тетя Магрипа, мать Батимы. И когда он нуждается в материнской ласке, она обнимет и согреет его, а он почувствует любовь и тепло: «Менің жүрегім тарс-тарс соғып, қорқынышымды әлі баса алмай жатқанымда, өмірімде мұрным тығып көрмеген ана көкірегінің жанға жайлы, жұпар исінен жүрегіме жан кіргендей денем балқып, рақатқа шомып, бір қиял дүниесіне еніп кеткендей болдым» [2, 80]. «Оралу» – это повесть о немолодом человеке, который на протяжении всего сюжета ехал к своей знакомой девушке, олицетворяющей его первую любовь, о воспоминаниях, связанных с детством и юностью, с девочкой по имени Батима. Эта повесть о детстве и юности главного героя Абдукарима, который окутывается в прошлое по дороге к своей первой возлюбленной Батиме. Тема детства в мировой литературе - одна из вечных тем, в течение своей эволюции подвергавшаяся пересмотру и получавшая различные интерпретации. Особенно громко она стала звучать с освоением художественным творчеством воспитательных теорий просветителей и прочно утвердила свои позиции в качестве приоритетной на протяжении двух столетий.

Абдукарим считал Батиму и сестрой, и той доброй подругой, школьной напарницей, соратницей, олицетворяющей в своем образе нить, связывающую его с родиной и детством. Она и он были свидетелями тяжелой жизни казахского аула в военные и послевоенные годы. В детстве они играли в семью, играли и в войну, вместе делили парту и хлеб, вместе смеялись и поддерживали друг друга в болезни.

Главный герой представлен в повести в качестве мужчины средних лет, имеющего свою семью, супругу и двоих детей, желающего повидаться со своей первой возлюбленной. Внешность Абдукарима не описывается, все повествование о нем направлено на его отношение к Батиме. Раскрывается его стремление к чистоте и честности, надежности в их дружбе. Так, например, автор описывает детскую шалость главного героя, который делает себе татуировку с ее именем, что означает его особую духовную близость к ней: «Теріге кірген иненің ұшы кіршілдеп, жанымды шығарып барады. Сонда да ернімді тістеген күйі «Бәтима» деген сөздің денемде мәңгі-бақи қалып қоятынына ішімнен риза болып, көптен аңсап жүрген ерлік сезімдер денеме шымырлай құйылды» [2, 84]. В повести «Оралу» Толеном Абдиковым достигается одна из главных целей творчества – дать возможность читателю осознать собственную уникальность, ощутить себя полноценным человеком, способствовать обретению чувства ответственности за себя и за мир. [3] Название повести обозначает ведущую тему творчества писателя — обращение к изображению дружбы, любви, родного края, непрерывной связи человека с детством. Причем возвращение здесь происходит не только в буквальном, но и в переносном смысле. Изменения, произошедшие с героем, нашли свое отражение не только во внешней стороне его жизни, но и в его душе. Приехав в родные края, увидев Батиму, Абдукарим в этот момент возвращается к себе самому, прежнему и юному.

За время прожитой жизни многое изменилось, прежде всего, сам Абдукарим, его мироощущение, его внутреннее «я». Его встреча с Батимой — своеобразное «возвращение» героя, основной результат всех душевных переживаний Абдукарима мы встречаем в этой развязке. Роль «возлюбленной героя» играет Батима, навеки соединиться с которой ему помешали, появившиеся по мере взросления, родственные чувства. Как видим, мотив возвращения реализуется в сюжетной схеме повести благодаря двум описаниям Батимы, выполняющим ту же самую функцию — роль «возлюбленной героя», описание в воспоминании и портрет во время встречи. «Возвращение» — это радостное воспоминание, возвращение к детству, появление положительных эмоций. «Возвращение» же Батимы - это преображение чисто внешнее, не требующее каких-либо душевных движений, не затрагивающее сущности ее характера. «Возвращение» героини — это «узнавание» ее героем, возвращение ее к юности. Батима является самым дорогим и любимым человеком для него в юности. Когда ему предлагают жениться на Батиме, то он испытывает чувство стыда, поскольку он относится к ней со всею чистотой высокой любви: «Үйлену, сөйтiп, кәдiмгi әйелге айналдыру. О, тоба, мынау маскара қорлық емес пе?! Мен Бәтиманы сәби күйiнде сүйiппiн де, сол сәби күйiнде жүрегiмде сақталып қалыпты. Және ол махаббат адамдардың перiштенi, пайғамбарды сүйгенi тәрiздi болды» [2, 91].

В описании внешних данных Батимы автор особое место уделяет ее прическе, к примеру, он описывает ее детскую привычку поправлять спадающие волосы в юности, при этом он оттеняет ее стройную фигуру: «Серікбайдың Бәтима деген жалғыз қызы менімен шамалас. Шашы жалбыраған, талдырмаш, ақсары қыз. Шашы көзіне түсе берген соң, басын әлсін-әлсін кейін серпіп, сілкіп тастай беруді әдет қып кеткен» [2, 72]. То же самое мы наблюдаем и во время встречи через много лет: «Сыртқы есік ашылып, іштен жеңсіз сұр халат киіп, шашын төбесіне түйген, орта бойлы әйелдің әсем тұлғасы көрінді. Әйел мандайына түскен шаштарын самайына жүре қыстырып, сыртқа шыққанда оның Бәтима екенін анық таныдым» [2, 97]. Таким образом автор подчеркивает внешнюю красоту, которую она не утратила и в последствии.

С теплотой автор рисует образ родного близкого человека, словно сестренки, сравнивая ее с мягким котенком, которого он готов прижать и приласкать: «Мысықтың баласындай жып-жылы, жұп-жұмсақ. «Сүйгені сұлұ болады» дедім ішімнен. Оның өзі де осы кезде керемет сұлу еді. Қызығып кетіп, бетінен, мойнынан иіскедім де, ақырын ғана шашынан сипадым» [2, 82]. Показывая внутренние качества героини, автор создает образ женственности, спокойствия, миловидности, надежности, уверенности и привлекательности: «Сіз жұртқа өте ұнайсыз. Сіз әрі сыпайы, салмақты, әрі жұрт пікірін қостай білетін,

достарыңызды қиыншылыққа қалдырмайтын адамсыз. Бірақ сіздің сеніміңізге ие болу аса жеңіл емес» [2, 103].

Средствами раскрытия характера выступают в произведении различные компоненты и детали предметного мира: сюжет, речевые характеристики, портрет, костюм, интерьер и пр. При этом восприятие персонажа как характера не обязательно нуждается в развернутой структуре образа. **Литературный персонаж — это человек,** степень конкретности его представления может быть разной и зависит от многих причин: от места в системе персонажей, от рода и жанра произведения и пр. Но более всего принципы изображения, само направление детализации определяются замыслом произведения, творческим методом писателя.

Ее отношение к главному герою проявляется в заботе и поддержке, в уходе за ним: «Алдында бір аптадай жөтеліп жүргем. Сабақ үстінде ыстығым көтеріліп, буындарым дірілдеп, салқын қардың үстіне қисайып, ұйықтағым келді. Бәтима бір қолымды иығына асып, сүйретіп, өз үйіне кіргізді. Пеш үстіне жатқызып, қымтап тастады. Сөйтүім мұң екен, Бәтима бетін басты да, жылап қоя берді» [2, 79].

Ее переживания и сочувствие к другу проявляются в описании чувствительности этого женского персонажа, она не только плачет, но и борется за его здоровье. С помощью слез автор усиливает и сцену расставания двух молодых людей: «Бәтима бірдене айтқысы келіп, алдыма келді де, үндемей төмен қарап, көйлегінің етегін ұзақ қысты. Бәтима басын көтергенде су екені, әлде көзінің жасы екені белгісіз, бетінде ірі-ірі тамшылары ілініп тұрды» [2, 93]. Эта эмоциональность применена и в описании их встречи в зрелом возрасте: «Бәтима менің кеудеме басын сүйеп, дыбыс та шығармай, тіл де қатпай, анда-санда екі иығы селкілдеп, үнсіз жылады. Ұзақ жылады» [2, 97]. Женские слезы, как считает автор, очень сильно действуют на сознание мужчины и особенно влияют на его отношение к ней. Так, например, автор описывает ответную реакцию Абдукарима на слезы Батимы: «Жүрегім жып-жылы сезім билеп, өзімнің де тамағыма бір ыстық түйіншек тіреліп қалды», «Жүрегімді біреуі жұлқып қалғандай болды» или «Кенет Бәтиманың аққұба жүзінен сорғалап тұрған жасты көргенде селк ете түстім». Итак, слезы в качестве эмоции использованы автором в пору болезни Абдукарима, в момент расставания и во время встречи после долгих лет.

В повести характер главного героя и пояснение типа через другие персонажи становится явным. Все персонажи, так или иначе оттеняющие главного героя, введены в сюжет очень естественно: – Бәтима, подруга детства, – Мағрипа апай, хозяйка дома и мать Батимы, – Мұрат, шофер, который вез главного героя к Батиме и т. д. Все они составляют ближайшее окружение главного героя – Абдукарима.

В произведениях Т. Абдикова основная тема – духовный рост, нравственное совершенствование человека, не забывающего свои истоки. Духовно совершенный человек должен быть честным не только в своих поступках, но и в своих помыслах, внутренних мыслях, сохраняя в себе эту чистоту с детства и юности. Талантливые художественные произведения, написанные автором в русле темы возвращения, дополняют друг друга, однако каждое из них, тем временем, и сохраняет свою самостоятельность и актуальность. Таким образом, мотив возвращения варьируется во многих сюжетах повестей и рассказов Т. Абдикова. Мотив возвращения реализуется и в сюжете повести «Тозақ отары жымындайды», где описываются воспоминания главного героя. Иногда он воспроизводится непосредственно внешним действием персонажа, в событийной цепи произведения. Иногда мотив этот реализуется только в духовной жизни героя, в его сложной внутренней работе. Порой мотив «возвращения» проявляется в замене описаний персонажа, выполняющего одну и ту же сюжетную функцию.

Список литературы

1 Сидихменова Т.И. Традиции Абая в повести Толена Абдикова «Разума пылающая война» /Алтай – золотая колыбель тюркского мира. – Усть-Каменогорск, 2013.

Бұл мақалада повестегі басты кейіпкердің елге оралу мотиві қарастырылады. Сюжет бойы бірінші махаббатын бейнелейтін таныс қызына келе жатқан адамның бейнесі ашылады. Оралу мотиві естеліктерде де және қазіргі өмірінде де анық байқалады. Әбдікәрімнің бейнесі арқылы оның балалық шақпен тығыз байланысқан Батиманың бейнесі ашылады. Оралу – повестің атауы жазушы шығармашылығының негізгі тақырыбын айқындайды. Сонымен бірге оралу мотивінің тұра мағынасымен қатар ауыспалы мағынасы да берілген. Кейіпкердегі өзгерістер оның өмірінен де, жан дүниесінен де көрініп тұрады.

In this article, the motive of the hero's return to his native land is considered. The image of a man who throughout the story traveled to his familiar girl personifying his first love is revealed. The motive for the return is revealed in the memoirs and in reality. Through the image of Abdugarim, his relationship to the past, closely related to childhood, the image of Batima is displayed. The title of the story marks the leading theme of the writer's work - the return. And the return here is not only in a literal, but also in a figurative sense. The changes that took place with the hero were reflected not only in the outer side of his life, but also in his soul.

УДК 821.512.122: 398

Ж.А. Джамбаева, К.М. Толемысова
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан
sgpi@mail.ru

ФОЛЬКЛОРНЫЙ МИР ПОВЕСТИ «БЕЛАЯ АРУАНА» С. САНБАЕВА

В статье рассматриваются фольклорно-этнографические традиции в повести С. Санбаева «Белая аруана», определяется их роль в художественной структуре повести, влияние на образную систему произведения. Выявляются специфические особенности использования притчи в структуре анализируемой повести. Автор отмечает, что обыгрывание притчи дает писателю возможность аргументировать мысль о преемственности в вечном движении лучших духовных традиций народа. Через притчи и легенды С. Санбаев в своих произведениях хотел показать истинные культурные и нравственные ценности своего народа, дать им объективную оценку.

Ключевые слова: фольклор, литература, С. Санбаев, русскоязычная казахская проза, этнографизмы, притча, легенда.

В современной казахской прозе важное значение имеют произведения, написанные на русском языке. Русскоязычная казахская проза 60-х годов XX века превратилась в исторический факт не только казахской литературы, но и казахской культуры. Представители казахской русскоязычной литературы предпринимают попытки осмысления художественными средствами новой действительности, воссоздают картины далёкой истории. Особое место в этом ряду занимает имя Сатимжана Санбаева, творчество которого было направлено на доказательство причастности казахского народа к богатейшей культуре прошлого, к его участию в мировом историческом процессе.

Сатимжан Санбаев – известный прозаик, драматург, публицист, переводчик и талантливый киноактер, популярный за пределами Казахстана. Отличительной чертой его прозы является способность воспринимать действительность в глобальных масштабах. Его

произведения, в какой бы манере ни были написаны, всегда несут в себе большой и сложный подтекст. Всегда говорят больше, чем обозначено сюжетом и материалом даже в такой, казалось бы, ясной, открытой по мысли и прозрачной по краскам повести, как «Белая аруана». **Все творчество писателя пронизано чувством** пламенной любви к Родине. Уроженец Атырауской области он сохранил в душе и горячие, тревожные ветры, дующие с Мангышлака, и «рокот струн домбры» и «беспредельную даль своей земли», и «бесхитростные, доверчивые лица» ее людей [1, 13].

Героями его произведений становятся люди («Белая аруана», «Колодцы знойных долин», «Когда жаждут мифа», «Времена года нашей жизни» и др.), связанные с ним родством, соседством, общим историческим прошлым и непростым настоящим, объединенные миром кочевья, с которым неразрывно связан и создаваемый им мир художественных образов. В этом мире прошлое и настоящее казахской степи странным образом переплетаются, накладываются друг на друга

Склонность к философскому раздумью сочетается у писателя с яркой живописностью, вещностью изображения. И там, где он выступает как живописец, с наибольшей полнотой проявляются его творческий характер и возможности. В произведениях С. Санбаева заметна установка на точный психологический образ, верно найденную деталь, и это внимание к реалистически добротной ткани прозы приносит свои плоды. Так, создавая свои произведения на русском языке, по объекту и призмe изображения реальной действительности С. Санбаев остается глубоко национальным писателем [1, 15].

Таким образом, несмотря на влияние разных культур, казахская литература сумела сохранить свою национальную самобытность, потому что всегда опиралась на народные традиции, на многовековое культурное наследие, на свой эпический опыт повествования. Доказательством тому служит и творчество С. Санбаева, который в своих произведениях обращался к устно-поэтическому народному творчеству казахов, к их древней истории.

Одним из ярких произведений С. Санбаева, наполненным фольклорными элементами, является повесть «Белая аруана» (1968). В ней было нечто особенное, несвойственное основному потоку казахстанской исторической прозы, и это было заявлено уже в названии, напоминающем скорее заглавие поэмы или лирического стихотворения.

Для русскоязычного читателя «Белая аруана» приобрела символическое, образно-метафорическое значение, стала как бы знаком казахской культуры, благодаря тому, что писатель сумел средствами русского языка в сочетании с элементами родного казахского ярко выразить этнически первичное для него национально-художественное начало.

Как отмечает М.Г. Алдамжарова, современным читателем повесть воспринимается как серьезное философское раздумье о судьбе, счастье и трагедии в человеческой жизни, о единении с родной землей и ее природой, о непреходящих ценностях национального мировосприятия. Сам писатель так говорит о воем произведении: «Жить на земле и не быть хозяином своей судьбы – это горькое ощущение было основной мыслью повести «Белая аруана», которая одной из первых была переведена на немецкий язык. И хотя повесть строится на материале казахской жизни, она почему-то позволила однажды сказать моему другу, профессору Ральфу Шредеру, что эта повесть о будущем воссоединении двух Германий. Думаю, так и должно быть. Ибо у национального писателя один путь. Он должен выразить все лучшее и далеко не лучшее своего народа, но в незабываемых образах, чтобы принести это как дар своего народа другим народам. Чтобы они взяли из этого все ценное, чтобы избежать в будущем трагедии» [2, 206].

Сюжет повести построен на символической параллели «человек и животное». Две судьбы, далекие и связанные между собою, в центре повести. Судьба двугорбой верблюдицы – белой аруаны, привезенной издалека в аул, и судьба хозяина ее Мырзагали, старого, потрепанного жизнью человека.

Вернувшись после войны домой, Мырзагали узнает, что жена изменила ему с Шолаком, их соседом, которого Мырзагали издавна не любит и презирает за жестокость и грубость. И все же, испытав унижение и обиду, Мырзагали не бросает жену. Он подавлен

случившимся, его жизнь полна невысказанного страдания, и он жалеет женщину, принесшую ему горе. Жалеет, но уже не может дать ей ни тепла, ни ласки. Он не столько живет, сколько влачит существование. Единственная его привязанность – белая аруана. Но это любовь без взаимности. Верблюдица трижды пытается бежать – она смертельно тоскует по далекому Мангыстау, откуда вывез ее Мырзагали, и ничто не может победить эту ее страсть.

Мысли об аруане обычно сплетаются у старика с мыслями о себе. Он не знает, прав он или не прав, смирившись перед обстоятельствами и признав их власть над своей жизнью. Догадывается, что не прав. Но не может преодолеть робости перед необходимостью поступка, ломающего привычное течение постылой жизни. Он во власти страха перед поступком и сознает, что не в состоянии противиться судьбе. И он, не понимая того, что делает, пытается сломить аруану, заставить и ее примириться с судьбой.

В этом поединке двух натур побеждает сила и страсть. Ведущая мысль повести созревает исподволь, по мере того как разворачивается перед читателем история верблюдицы и ее хозяина. Шолак подрезает аруане жилки глаз, чтобы она не противилась случке с одnogорбым бурой-самцом. Аруана слепнет, и все же пытается бежать, и гибнет, уходя от погони. Мырзагали остается жить: *«Пылало солнце. Над степью, словно наводнение, плыл суховей ровно и широко, выбирая последнюю влагу оврагов, сжигая травы. Поводя сухими горячими боками, понуро стоял соловый конь, и плакал старик, уткнув лицо в гриву и обхватив худыми тонкими руками шею коня. Он плакал долго, прежде чем пришло облегчение»* [3, 29].

Может быть, старик оплакивает не столько верблюдицу, сколько себя? Нож Шолака, слезы старика, величие порыва и страсти и гибель прекрасного, сильного, гордого существа – все это, сойдясь к финалу, соединяет в одном размышлении о жизни две судьбы – человека и верблюдицы.

Автор не спешит обличать незадачливого Мырзагали – скорее с грустью всматривается в него. В сущности, погибает – в нашем сознании – Мырзагали, а образ белой аруаны – высшая художественная точка повести – остается жить, вселяя надежду, пробуждая веру. Так, «Белая аруана» написана о том, что в конечном итоге насилие обречено [4, 31].

Наиболее характерным приемом изображения человека в фольклоре является очеловечивание, т.е. антропоморфизм. В повести прекрасная аруана одухотворяется, приобретает психологические черты, присущие человеку, встает перед нами как живой и незабываемый образ, олицетворяющий преданность и любовь к земле, давшей ей жизнь: *«Подошел светло-серый верблюжонок, ткнул носом в затвердевшие ноги матери, стал рядом, прижавшись к ее боку. Аруана повернула голову, нашла его и обнюхала. Далекие родные белые горы, объятые белым, как молоко, звали ее. Она нежно проворчала, верблюжонок отозвался и послушно двинулся за ней. Уверенно спустилась она с холма и обошла стадо»* [3, 26]. Так, аруана предстает в повести как равноправный герой, наделенный собственным характером, душевными переживаниями.

В этом контексте имеют место ярко выраженный характер, анимализм и антропоморфизм, изображение животных в искусстве и представление явлений природы в человеческом образе, своего рода очеловечение. Как будто перед нами изображается не верблюдица с верблюжонком, а мать с ребенком, тоскующие по родине. На наш взгляд, автор, изображая животных, хотел показать любовь к родине тех людей, которые по каким-то причинам находятся вдали от своей родной земли. Здесь отражаются оставшиеся от предыдущей эпохи представления о патриотизме по распространенному клише «Родина – мать зовет». Так, родина и мать – это начало, источник жизни, это самое дорогое и близкое для каждого человека. Можно сказать, что повесть «Белая аруана» является глубоко философичной.

Стремление аруаны на родину – это не просто зов природы, непосредственное проявление инстинкта: *«Неизвестно, что помогало ей безошибочно выбирать дорогу: то ли*

долгими месяцами вязала она, укладывая в памяти этот кратчайший, но опасный путь через солончаковые озера и бугры, то ли вел ее могучий инстинкт» [3, 28].

Здесь заключена идея любви к матери-земле, давшей жизнь всему живому, являющейся и большой и маленькой родиной человека и «очеловеченного» живого мира. Вспомним, что в третьей главе тайлак совершает свой второй побег. Мырзагали снова отправился в поиски. Целый день длилось преследование «беглеца»: *«Мырзагали поравнялся с ним и, нагнувшись, схватил за поводок, и тайлак впервые закричал. Он закричал тонко и жалобно, и старик вздрогнул от этого душераздирающего крика и задергал поводок, чтобы сбить плач. Но тайлак не унимался. И Мырзагали прыгнул на землю, обнял его за шею и тоже заплакал»* [3, 18]. Это самое сильное место в повести по психологической напряженности, в этот момент происходит как бы слияние Мырзагали и Белой аруаны, они вместе плачут: тайлак от тоски по своей родине, человек от боли и сострадания; их плач и слезы сливаются воедино. Поэтому, на наш взгляд, жизнь Мырзагали и Белой аруаны в развитии сюжета нельзя рассматривать в отрыве, их судьбы сплетены воедино. С аруаной у Мырзагали связаны надежды на будущее.

В первой и третьей главах при побегах верблюдицы, после исчезновений и долгих поисков, всегда наступала встреча Мырзагали и Белой аруаны. Но в шестой главе нарушается эта сюжетная схема: *«Говорят: с третьего побега шалкуйрука не вернуть»* [3, 27], – констатирует Шолак. Так оно и случилось: аруана сбивается с пути и погибает, сорвавшись с оврага. Шолак бросается с ножом на аруану, одержимый все тем же меркантильно-утилитарным порывом. Как видим, автор использует в данном контексте число «три», которое является распространенным числом в фольклоре. Отметим, что число «три» символизировало полноту и завершенность, поскольку содержало в себе начало, середину и конец. Так, на наш взгляд, писатель использует фольклорное число «три» с целью передать три этапа жизни белой аруаны: прошлое, настоящее и будущее; детство, зрелость и старость; рождение, жизнь и смерть.

Необходимо отметить, что трёхкратное упоминание о родине помогает ощутить ту тоску по родным краям, которая является устойчивым мотивом народных сказок. В этом же контексте можно увидеть казахскую народную примету: если животное (лошадь, собака, верблюжонок) третий раз бежит к своей родине, то ее уже не вернуть ни при каких обстоятельствах.

В повести развитие происходит по спирали: завершился один виток, и уже на более высокой ступени находит свое продолжение следующий. Автор выражает идею вечности жизни, представляющей собой определенные циклы поступательного развития, идею извечного стремления к родине, любви к ней.

На наш взгляд, поэтические инверсии в стиле повести напоминают напевность лиро-эпического жанра толгау, его ритм: *«...И Мырзагали видел, что аруана очень переменилась... И старик, хорошо знающий повадки белой верблюдицы, с тревогой смотрел на нее, пытаясь отгадать ее намерения... И пришел этот час...»* [3, 25].

Толгау является древним фольклорным жанром казахского народа. Повторы, начинающиеся с эпического предлога «и», напоминают лирическое повествование сказителя, создавая в повести настроение необратимости бытия, всевластия его вечных законов. Даже материнство не остановило аруану перед ее первоначальным инстинктом – желанием вернуться в родные для нее места: *«И верблюжонок побежал за ней, то отставая, то догоняя, никак не приноравливаясь к необычно ровному ритму ее бега»* [3, 26].

Л.И. Абдуллина замечает, что «помимо толгау фольклорную основу художественного текста повести «Белая аруана» составляет органичное присутствие элементов жанра предания (в основе сюжета – верность животных родному краю), пословиц как единиц национально-культурного компонента, описания народных примет [5].

Писателю важно, что он изображает не просто верблюдов, а ослепленную людьми аруану и ее верблюжонок. Важно изображение психологии ребенка, который боится, что гонимая могучим, пока ему непонятным инстинктом, мать может заблудиться (она

ослеплена). Повествователь наблюдает за драмой верблюжонка и старика, от которых уходит аруана, он будто сливает свой голос с их переживаниями. Зримо, как в кинематографе, показана гибель аруаны.

Насыщенная поэтическими повторами, инверсиями, лирическими монологами повесть «Белая аруана» продемонстрировала слово поэтическое, не прикрепленное строго к действиям и потому не всегда мотивированное событийно. Не случайно и аруана – «белая», цвет добра, цвет чистоты и справедливости в народном фольклоре. По словам исследователей, «это то, что можно назвать слиянием древней и современной культур. То, что волнует и тревожит природу, не может не отразиться и на судьбе человека. Слияние природного и народных начал в повести приобретает трагическое звучание» [6]. М.Г. Алдамжарова же, анализируя язык произведения, об этом пишет: «символика белого цвета в этой повести – один из наиболее важных элементов художественного мира, созданного писателем. Этот элемент проявляется не только на лексико-морфологическом уровне, но и отражается в композиционно-синтаксической организации повести. Для этой повести характерны описательные конструкции с повторяющимися элементами «белый», «белесый», «серебристый», синонимические средства связи предложений в составе сложного синтаксического целого, опирающиеся на синонимический ряд «белый» [2, 209].

Обращение к истоку народного мировосприятия, к фольклору, к отстоявшимся там оценкам давало прозе С. Санбаева дополнительные ресурсы: насыщенное народными представлениями поэтическое слово расшатывало жесткость жанровых регламентов.

Имеющая глубокий и сложный подтекст и созданная в тесной связи с устным народным поэтическим преданием казахов о верности животных родному краю, о неизменном возвращении их в свой аул из любой дали, куда были проданы, повесть эта написана реалистически, в строгих формах «жизнеподобия». Автор заставляет читателя ясно увидеть и людей, их внешний облик, сложные взаимоотношения, быт, проникнуть в их внутренний мир, понять и ощутить землю, на которой они живут, во всей ее неяркой, но милой сердцу писателя красе.

Писатель органично вводит пословицы в ткань повести «Белая аруана». Автор их передает читателям из уст персонажей. К примеру, отрицательный герой повести Шолак, говоря о важности роли скота в жизни человека, произносит следующую пословицу: «*Без скотины двор пуст, без детей дом пуст*» [3, 12]. Данная пословица имеет казахский аналог: «*балалы үй базар, баласыз үй мазар*». На наш взгляд, Шолак произносит это изречение с целью задеть Мырзагали за живое. Вспомним, что у Мырзагали есть единственная дочка Макпал, но она живет вдали от семьи, также Мырзагали после ранения не мог иметь детей. Пословица в повести выполняет роль передачи характера героя (грубость, скупость) и придает выразительность, экспрессивный оттенок произведению.

Кроме пословиц, писатель включает в повесть фразеологизмы: «*А шубат ему нужен, вон как высох – кожа да кости*» [3, 23]. В данном контексте выделяем фразеологизм «*кожа да кости*», который означает «чересчур худой, истощенный, тощий». Этот фразеологизм часто говорится с неодобрением и с оттенком сочувствия. Вместо этого устойчивого выражения автор мог бы использовать просто слово «худой», но включение в ткань произведения, в речь персонажей подобных оборотов позволяет передать экспрессивность, заострить внимание на том или ином признаке.

Особое место в тексте произведения занимают народные приметы. Обратим внимание на следующий пример: «*Старику поначалу льстили восхищенные взгляды людей, обращенные на его любимца, но потом он спохватился, накинул на верблюжонка равную грязную попону, чтобы уберечь от дурного глаза*» [3, 12]. Как видим, подобно тому, как издревле казахи использовали разные талисманы, обереги и другие предметы, чтобы «уберечь от дурного глаза», суеверный Мырзагали накинул на верблюжонка грязную попону. Ещё пример: «*Где-то в нескольких шагах чирикнул кузнечик, подождал немного и звонко засвистел. «Рано запел», - заметил Орынбасар. – Жаркое приплывает лето*» [3, 173]. В этом контексте автор приводит читателям известную народную примету: активное и

громкое стрекотание кузнечиков – означает, что будет жарко и ясно. Или «*А молока будет давать много... Видишь, как змеится хвост? Настоящий шалкуйрук*»; «*С третьего побега шалкуйрыка не вернешь*» [3, 173].

Важными элементами фольклора являются этнографизмы, которые отражают реальность национального бытия, национальной истории и национального самосознания. К ним, пишущий на русском языке, С. Санбаев обращается неизбежно и часто. На разных страницах поести мы встречаем следующие реалии: «*инген*», «*шубат*», «*торь*», «*жайлау*», «*аруана*». Эти слова несут в себе тенденцию содержательного смысла национального, что соответствует реалистической художественной условности. Они вводятся в текст для придания ему определенного национального колорита, для более точной передачи деталей исторической эпохи, для создания экспрессивно окрашенного художественного изображения реальной жизни определенного этноса. Появление таких единиц совершенно оправдано и естественно в текстах, рисующих специфические картины национального быта, обрядов, традиций, т.е. в произведениях, в той или иной форме передающих общественно-исторический опыт конкретного этноса. Так, сохранение языка, сохранение национальных ремесел, национального уклада жизни имеет важный смысл для автора повести.

Можно согласиться с мнением о том, что С. Санбаев в своем произведении отразил непреходящее значение общечеловеческих ценностей в жизни отдельно взятого человека, показав, что окончательная утрата индивидом традиционных ценностных ориентиров будет означать для него трагизм бытия. Писатель показал, чем внутренне прочен человек, его стремление к чистому и вечному, его одиночество и боль и вместе с тем его глубокие константы бытия. И как один из главных показателей цельности человеческой природы является верность Родине, умение сострадать и сопереживать, неразрывная связь личности с миром природы [6].

Отметим, что в другой повести С. Санбаева «*И вечный бой...*» мы встречаем аналог реалистическому образу белой аруаны – в романтическом образе прекрасной Секер. И она, как и белая аруана, была насильно привезена в чужие края и стала матерью сыновей чуждого ей племени, и она жила, поглощенная стремлением к родине, не замечая любви преданного ей человека, и она зачахла и погибла на чужбине, как погибла аруана на пути своего бегства. Только Секер была человеком и, умирая, постигла недоступное аруане новое чувство к отцу и отчизне своих сыновей. Ее мир сложнее и богаче, но параллель с прекрасной белой верблюдицей, издавна олицетворяющей у казахов материнскую преданность, отнюдь не унижает в глазах читателя женщину-мать. Стилизованное в духе народной легенды-притчи повествование рисует героические характеры защитников родины, события глубокой истории. Условно-романтические формы повествования этой повести контрастны с реалистическим повествованием «*Белой аруаны*».

Таким образом, казахстанских писателей 60-80-х годов XX века, в том числе и С. Санбаева, занимает процесс духовного становления личности, осознание ими социальных и духовных связей в обществе, пробуждение в людях гражданского чувства, личной ответственности за все происходящее в жизни. В повести «*Белая аруана*» ярко выражено основное идейное и философское направление творчества писателя. Анализ повести показывает, что автор обращается не только к большим жанрам фольклора, но и к малым: к пословицам, поговоркам, фразеологизмам. Кроме того, С. Санбаев создавал свои повести на основе легенд и притч, изображая в истории своего народа истинные культурные и нравственные ценности, давая объективную оценку старым традициям.

Список литературы

- 1 Алдамжарова М.Г. Композиционно-синтаксические особенности творческого контекста Сатимжана Санбаева: Автореф. канд. филол. наук. – Алматы, 2003. – 30 с.
- 2 Алдамжарова М.Г. Сюжетное и идейно-тематическое своеобразие повести «Белая аруана» // Известия вузов Кыргызстана. - № 3. – Бишкек, 2016. – С. 205-210.

3 Санбаев С. Собрание сочинений в 6 томах. Повести и рассказы. – Астана: «Агроиздат», 2009. – 436 с.

4 Джуанышбеков Н. Сатимжан Санбаев: Очерк жизни и творчества. – Алматы: Искандер, 2004. – 44 с.

5 Абдуллина Л.И. Лироэпическая природа повести С. Санбаева «Белая аруана» // Вестник КАСУ. – № 2. – Усть-Каменогорск: казахстанско-Американский свободный университет, 2011. – С. 195-199.

6 Жаманкозова А.Т. Трагизм в повести С. Санбаева «Белая аруана» // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://rusnauka.com/10_NPE_2008/Philologia/29433.doc.htm.

Берілген мақалада С. Санбаевтың «Ақ аруана» ("Белая аруана") повестіндегі фольклорлық-этнографиялық дәстүрлер және олардың шығарманың әдеби құрылысындағы рөлі қарастырылады. Талданып отырған повесттің құрылысындағы өсиет-әңгімені қолданудың өзіндік ерекшеліктері анықталады. Мақала авторы өсиет-әңгімелерді қолдану жазушыға халықтың ең үздік рухани дәстүрлерінің мәңгілік қозғалыста екендігі туралы ойын дәйектеуге мүмкіндік беретінін айта кетеді. С. Санбаев шығармаларында өсиет-әңгімелер мен аңыздар арқылы өз халқының мәдени және адамгершілік құндылықтарын көрсетуді, оларға әділ баға беруді мақсат етті.

The article considers folklore and ethnographic traditions in the story of S. Sanbayev "White Arua", defines their role in the artistic structure of the story, influences the figurative system of the work. Specific features of the use of the parable in the structure of the analyzed story are revealed. The author notes that playing the parable gives the writer an opportunity to argue the idea of continuity in the eternal movement of the best spiritual traditions of the people. Through parables and legends S. Sanbayev in his works wanted to show the true cultural and moral values of his people, to give them an objective assessment.

ӘОЖ 82.09 (574)

Н.С. Қамарова

Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті
Ақтау, Қазақстан

ҒАЛЫМ ЖАЙЛЫБАЙ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ЕЖЕЛГІ ӘДЕБИЕТ ДӘСТҮРІ

Ғалым Жайлыбай – қазақ поэзиясына жаңаша жыр үлгісін әкелген ақындардың бірі. Әр өлеңі үлгі-өнегеге бай. Ғалым Жайлыбай поэзиясының ерекшелігі – бұрынғы қалыптасқан лирикалық өлеңдердің дәстүрлі шеңберін кеңейте отырып, жаңа формаларды ербіте білген жаңашылдығының болуында.

Кілт сөздер: Қазақ поэзиясы, Ғалым Жайлыбай, ежелгі әдебиет дәстүрі, жаңашылдық, түр мен мазмұн.

Көне тарихтың куәсіндей болып, ежелгі заманнан бүгінгі күнге жеткен әдеби жәдігерліктерді жан-жақты ой зердесінен өткізу негізінде сан ғасырлар бойы халық даналығы тудырған асыл көркем мұраны тәуелсіз еліміздің игілігіне айналдыру арқылы қазіргі қазақ әдебиетімен тығыз байланыстыра зерттеу, қазіргі қазақ поэзиясындағы ежелгі әдебиет дәстүрлері туралы көркем процестің жалпы заңдылықтарын ежелгі және қазіргі заман үрдісінің дәуірнамалық айқын көріністері мен құбылыстары мысалында кезеңдік поэзиялық туындылардың жанрлық-көркемдік ерекшеліктерін шығармашылық үндестік,

сабақтастық тұрғысында тарихи-салыстырмалы әдіс негізінде талдап пайымдау ұлттық әдебиеттану ғылымындағы өзекті мәселелерді шешуге ықпал етеді. Әдебиет пен өнердің даму барысында сабақтастық пен жаңғыру, мұрагерлік пен қайта жасау, бұрынғы мен соңғының байланысы – үзілмейтін құбылыс. Ақындық – адамдардың қоршаған әлеуметтік орта мен жаратылыс құбылыстарын көркемдік-эстетикалық тұрғыға жинақтай жырлайтын шығармашылық өнер.

Қазіргі қазақ поэзиясында Ғалым Жайлыбайдың өлеңдері өзіндік орын алады. Уақыт пен кеңістік сабақтастығы жүйесіндегі тарихи шындықты көркемдік уақыт, қиял аясында жырлаған ақын шығармалары сөз өнерінің эстетикалық тағылымын аңғартады. Ақынның шығармашылығында ұлттық көңіл-күй, азаматтық-философиялық көзқарастар, махаббат, табиғат туралы лирикалық өлеңдер мол. Ғалым ақынның бұл салалардағы лирикалық өлеңдері кеңінен қарастырыла, таратыла арнайы талдауларды керек ететін көркемдік-эстетикалық, поэтикалық ерекшеліктері саралана аңғарылады. Лирикалық өлеңдердегі авторлық толғаныстардың негізі – ұлттық көңіл-күй психологиясы. Ақынның азаматтық-отаншылдық ой өрімдерімен кең-байтақ дала махаббатпен жырланды.

Лирикалық өлеңдерде қазақ ауылының ұлттық-этнографиялық болмысы дала перзентінің дүние-танымымен өрнектелген. Ғ.Жайлыбай ақынның өлеңдерінде қазақтың ежелгі замандардан бүгінге жеткен, енді болашаққа ұласатын Ұлы тарих жан-жүйедегі елжіреген әрі буырқанған азаматтық-қаһармандық айбатпен жырланды. Мысалы, «Көш қозғалды жолымен бұрынғының» атты өлеңін бүгінгі және болашақтағы қазақ ұрпақтарының ұлттық тұтастыққа негізделген мінез-құлық психологиясымен өмір сүрудің шынайы үлгісі деп атауға болады.

Ауызша және жазбаша ақындық дәстүрдің қатар өмір сүруі орта ғасырлардағы қазақ әдебиетінің аса көрнекті өкілдері Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік», Ахмет Иассаuidің «Даналық кітабы», Ахмет Йүгнекидің «Ақиқат сыйы», Құтыптың «Хұсрау-Шырын», Хорезмидің «Махаббатнама», Хұсам Хатибтің « Жұмжұма сұлтан», Сәйф Сарайдың «Гүлстан» сияқты шын мәнінде мәңгі өлмес поэзиялық шығармалырының тууына мүмкіндік жасады.

Орта ғасырлардағы түркі әдебиетінің даму тарихында түркілердің ислам мәдениетінің күрделі үдерісіне кірігуі маңызды рөл атқарғаны белгілі. Классикалық түркі тілдес поэзияның таңдаулы туындылары – Қожа Ахмет Иасаuidің «Даналық кітабы» мен Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» шығармаларының мұсылмандық сипатта болуы да заңды екенін айтсақ, қазіргі қазақ поэзиясының ірі өкілдері де орта ғасырларда өмір сүрген түркілердің рухани жан дүниесі мен рухани байлығы терең ашылып көрсетілген, ғасырлар бойы адамзатты толғандырып келген ізгі мұраттар мен имандылық қасиеттер сөз болған көне дәуір жәдігерлерінен үлгі-өнеге алып, өз туындыларында олар жырлаған тақырыптарды өзек етті. Осы ретте ақын Ғалым Жайлыбайдың да өлеңдерінде қазіргі кездегі заманауи мәселелер – ірілік пен пендешілік, жамандық пен жақсылық, ақ пен қара түстері алма-кезек ауысқан дүниедегі, жалпы адам атаулының ой-сана әлеміндегі буырқанған бұлқыныстарды ақындық шабытпен, өр рухпен өрнектеп берді.

Бүгінгі қоғамның қиын-қыстау кезеңдері, ел-жұртты жүдеткен жоқшылық, тұрмыстың ауыр тауқыметтері арқасына аяздай батқан азамат ақын ашына айтып, ақиқат алдында арына жүгініп, жыр толғайды. Ел есеңгіреп, ертеңгі күнінің не боларын болжай алмай, күйкі тіршілік кешіп жатқан мезгілде ұлтының осы тығырықтан шығып, босағасы берік, шаңырағы биік іргелі де зайырлы мемлекеттердің қатарына қосылуын тілеп, армандап, санасы сарғайған ақынның отты өлеңдері үміт пен күдікке толы.

Ұлтым қайғы кешкенде,
Жұртым қайғы,
Сарыуайым сағаты сыртылдайды.
Ақындары алақан жайған елдің
Қатындары қол бастар ұл тумайды... [1, 46] -

деп азаматтық ойшылдықпен, үлкен толғаныспен өрілген өміршең өлең жолдарын өзіндік ақындық, өр мінезбен әрлеп, рух биіктігін танытады. Осылайша опына отырып, ақын кемел келешекке жеткізер үкілі үмітінен күдер үзбейді. Өз өлеңдерінде өтпелі кезеңге өкпесін айта отырып, қарын тояр, көйлек көгерер, алайда ұлтымның қайсар рухы, жасын жігері жасымаса екен деген ізгі тілек қосқан Ғалым ақынға сенім артасыз. Ақ пейіл үлкен жүректі ақын қара басы емес, дүйім дүние – жалпақ ел – ұлтының ұлы армандарын айтып, осындай ойлы, осындай өрелі өлеңдер жазуға аса асық. Ақынның өлеңдеріндегі ауыр мұң, өкінішті ойлар сабақтастығы қайта серпілу арқылы жыр үрдісін лиризмнен драматизмге ұштастырады.

Келер күндер білмеймін береді не,
Дүниенің кім жеткен дерегіне.
Өртенген мұң өзекте...
Өлеңдерім
Ертеңдердің жарай ма керегіне?! [1, 232] -

деп Ғалым Жайлыбай да Жүсіп Баласағұн сияқты заман, ел тағдыры жайлы талғамды ойларын поэтикалық әсем образдармен кестелеп, тың тұжырымдар жасайды.

Ардакүрең...
Арманым, мұратымдай.
Шабытымның шудасы шұбатылғай...
Жан арқауы жырларым жабыққалы,
Жанартауы жүректің жр атылмай [1, 232].

Толғамы сыршыл ойын терең толғаныспен айта білген Ғалымның бұл жыр жолдарынан өлең өнеріне адалдықты қастерлей, оны өзінің ар-иманындай сақтай білу поэзияға құлай берілген ақынның өмірлік ұстанымын байқатады.

Ғалым Жайлыбайдың қай шығармасын алсақ та, жырларының негізгі арқауы – азаматтық ар-ождан, әділеттілік, адамгершілік, отансүйгіштік, ұлтшылдық (ұлты жан-тәнімен сүйю), яғни ұлттық рухтың биік болуы мен рухани тазалықтың салтанат құруы. Бұл имандылық мұраттары түркі әдебиетінің классиктері Ахмет Иасауи, Ахмет Иүгнеки, Жүсіп Баласағұн рухтарымен үндесіп, осы түркі даналары рухтарының мәнерінде беру арқылы сәтті шешімін тапқан. Заманымыздың беймаза тіршілігі мен барша болмыс-бітімі тура сол орта ғасыр ақындары жырлағандай қазіргі қазақ поэзиясының белді өкілдерінің назарынан тыс қалмаған.

Ай астынан Ай көрдім,
Күн астынан Күн көрдім.
Қараөзекке қайғы өрдім,
Шың басынан шың көрдім [2, 62], -

деген жолдардан ақынның ойы арқылы ежелгі әдебиеттерде, ертегілерде айтылатын Күн астындағы Күнікей қыз, Ай астындағы Айбарша сұлу ертегілерін еске түсіреміз. Ақынның қараөзекке қайғы өріп, шың басынан шың көруі де – өзінше бейнелеуі. Ақын өлеңдері өзінің өміршеңдігімен құнды. «Кейбіреулер қазақ жырын қаншама қырық құбылтқанымен, Құран тектес қасиетті қара өлең Қасымнан, Мұқағалидан қалған шекпенін жамылып, ұрпақтарының алдынан шығады. Қазақтың қазақы болмысы бұзылмай тұрған шақтағы қыр сұлуларының шын күмістен құйылған, сыңғыр еткен сайын жанарынды жаулап жарқ еткеншашбау-түймелеріндей Ғалымның да өзгеше өрілген өлеңдері сол қатарда тұруы хақ» [3, 6], - деп жазған ҚР Мемлекеттік сыйлығының иегері, белгілі ақын Фариза Оңғарсынова Ғалым Жайлыбайға шын бағасын береді.

Ғалым Жайлыбай «Сапар сазы» өлеңінде түрікмен академигі Анағұрбан Әшіровке арнаған өлеңінде:

...Иманы – нұр,
Сабыры – ұлы,
Салты – ұлы,
Жанарында найзағайдың жарқылы.
Шырағданын жағып қойған секілді,
Оғыз ханның орда тіккен алты ұлы [2, 62], – дейді.

«Оғызнаманың» түркі халықтарына ортақ эпостық дастан екенін білеміз. Оғыз ханның алты ұлы бейнесі арқылы ақын халықтың ұлылығын танытқысы келеді. «Иманы – нұр, Сабыры – ұлы, Салты – ұлы, Жанарында найзағайдың жарқылы» дей келіп, ақын өлеңдерінің түркі халықтарына ортақ ежелгі дәуір әдебиетімен сабақтастығы көрінеді. «Оғызнама» дастанындағы батыр ұйықтап жатқанда шатырына көктен нұр сәулесінің түсуі сияқты діни-мифологиялық көріністің ақын өлеңдерінде бейнеленуі – сан ғасырлар бойы қалыптасқан түркі тектес халықтардың жан-жүйесінің сыры. Бұл ежелгі жырлардың ақиқат пен аңызға да қатысы бар.

Оғыз өзен – көз салғанға – көк кемер,
Көк толқыны көкірегіме от берер.
Ағойылдай аңқылдаған ақынның
Көсегесін көгертетін көктем ел.

Өлеңіме өмір берген түрікмен,
Өренінен көңіл бөлген түрікмен.
Оғызнама
Рухнама боп жаңғырып,
Төрін бермес төрін берген түрікмен [2, 63].

Оғыз бен оның ұрпақтарының жорықтары туралы аңыздар Оғыз-түрікмен эпосына негізделген «Оғызнама» жырымен үндес ақын жырлары....

«Ашғабатта» өлеңінде:

Бір түйіліп...
Айбынымен Ай астын шырқ үйіріп,
Ат жалында Оғыз хан рухы биік.

Жарқылына,
Баққа қорған елінің салты мына,
Атқа қонған Оғыздың алты ұлы да.

Таңғалса мың...
Гөроғылыны аңсаған арман-сағым,
Қобызынан Қорқыттың қалған сарын [2, 64].

Оғыз хан рухы өлеңнің өн бойына күш беріп тұр. Оғыз қағанның алты ұлы «Түрікменнің төрінде» өлеңдер циклінде ұтымды көрініс тапқан. Түркілердің оғыз ұлысынан шыққан асқан сәуегей, бақсы, күйшілік, жыршылық өнерлерінің атасы Қорқыт атаның қобызынан қалған сарын өлеңінің өн бойынан сезіледі.

Ежелгі дәуірлерде Ел болудың шекара сызығы әр елді басқаратын хан мен қағанның ел сүюдегі түйсігі, парасаты мен батырлығына тікелей байланысты болатын. Сондай-ақ елмен бірге ер тұлғасы халық арасында ерекше назарда болған. Себебі халық Ел болып тұрақты бақытқа жету үшін ел қорғаған ерлермен бірлікте болу керек екендігін тарихи тәжірибелерден сезіп, үйренді.

Біздің заманымыздан бұрынғы жазу-сызулар мен заманымыздың VI-VIII ғасырларындағы тастағы жазулардан бастап, IX-XIV ғасырлардағы жазба әдебиетімізде ел

бірлігі және ерлік, ел қорғау мәселесі жан-жақты сөз болып келе жатқаны әдебиет тарихымыздан белгілі. Ежелгі әдебиетіміз сақ, ғұн, түрік дәуірлерінен қалыптасып, одан Алтын Орда мемлекеті тұсындағы көшпенділер мәдениетімен, тарихымен жалғасын тапты. Ежелгі және орта ғасырлардағы ежелгі жәдігерліктер мен әдебиет үлгілерін зерделей оқу нәтижесіндеел бүтіндігін сақтаудағы ата-бабаларымыздың ерлігін танып білеміз. Ұлы дала рухы ақын поэзиясының өн бойын табылады.

«Сүмбіле-өлең» жырында:

...Алақанға түссе де айдың нұры,
Жұлдыздардың жұмбағын шеше алмайды [2, 55], -

деп толғанады ақын. Айдың нұры, жұлдыздардың жұмбағы ақын өлеңдерінде сәтті қолданылған. Тағы да «Оғызнама» дастанындағы мифологиялық көріністердің өлеңде өз орайымен қолданылып тұрғанын көреміз.

Түркі жұртының мыңжылдықтар бойы қалыптасқан жолын лирикалық әсермен жырлау – Ғалым Жайлыбайдың бір ерекшелігі.

«Түрікменнің төрінде» өлеңдер циклінде түрікменнің байырғы атажұрттарының түпкі мекен негіздерін, қандас-тамырлас тұтастық шындығын меңзей жырлайды. Мәселен, «Бұлбұл» өлеңінде:

Жазираңда жалғандықтар үріккен,
Нәзираңда көз жасым бар іріккен.
Әндіәліптің қазақшасы – бұлбұл құс,
Бұтағыңа қонақтайын, түрікмен!
Оғыз-қыпшақ заманында,
Ілкіден...
Шығысымда шырай төккен бір Күн ең...
Армысыңдар, ай сынығы секілді,
Бармысыңдар, түбіміз бір түрікмен! [2, 67], -

түбі бір түркі халқын жырға қосады.

Стильдің негізгі нысаны – өмір, басты құралы – тіл екенін ескерсек, бұл екеуі де үздіксіз даму үдерісіндегі құбылыстар. Қаламгерлер стилін зерттегенде «тұтас творчествосын жинақтап бағалаудан бұрын әуелі жеке шығармаларын талдап, олардың стильдік даму жолын көрсету қажет», - дей отырып, академик М. Қаратаев стильдік компоненттер қатарында ұлттық ерекшеліктерді қарастырудың қажеттігін ескертеді [4, 23].

Суреткерлік дәрежеге көтерілген, дербес стилі бар ақын Ғалым Жайлыбай ақынның жырлары – сан ғасырлар бойы қалыптасқан қазақтың ұлттық жан-жүйесінің сыры. Ғалым ақынның осы өлеңінің тұтас құрылымындағы идеялық желі – бүгінгі қазақ жастарының ата-баба тарихын толық білгісі келген ұлттық санасынан туған сұраныс тілегі. Бұл – әлемдік тарихтағы Қазақ өркениеті тұрпатының өткені мен бүгінін және болашағын сабақтастыра қарап, дербес ұлттық тұлғасымен танылғысы келетін жаңа ұрпақтың үні деп қабылдағанымыз жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Жайлыбай Ғ. Ардакүрең. – Алматы: Қайнар, 2008. – 286 б.
- 2 Жайлыбай Ғ. Тобылғыжарған. – Астана: Фолиант, 2011. – 280 б.
- 3 Оңғарсынова Ф. Даланың жақұт жырлары. // Кітапта: Жайлыбай Ғ. Тобылғыжарған. – Астана: Фолиант, 2011. – 3-6-бб.
- 4 Қаратаев М. Стиль зерттеу принциптері // Стиль сыры. – Алматы, 1974. – 335 б.

Ғалым Жайлыбай – один из поэтов, который привнес в казахскую поэзию новый стиль написания стихотворений. Каждое из его стихотворений богато примерами. Характерной особенностью стихотворений Галыма Жайлыбая является расширение традиционного круга ранее сформировавшихся лирических произведений и создание их новых форм.

Galym Zhailybai is one of the poets who brought into Kazakh poetry the new sample of writing a poem. Each of his poems as an example. The characteristic feature of Galym Zhailybai's poems is to widen the sphere of former lyrical poems and to develop the newest forms.

ӘОЖ 82-93=894.342

Р.М. Мүтәлиева¹, Г.К. Кажыбаева²
С. Торайғыров ат. Павлодар мемлекеттік университеті¹
Ш. Уәлиханов ат. Көкшетау мемлекеттік университеті²
Павлодар¹, Көкшетау², Қазақстан

Ж. АЙМАУЫТОВТЫҢ «АҚБІЛЕК» СЕНТИМЕНТАЛЬДЫ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ РОМАНЫНДАҒЫ СУРЕТКЕРЛІК ШЕБЕРЛІГІ

Мақалада «Ақбілек» сентиментальды-психологиялық романындағы жазушының суреткерлік шеберлігі жан-жақты қарастырылды. Атап айтқанда, кейіпкер образын жасауда, характерін ашудағы шеберлік қырлары ашылды. Кейіпкердің жан әлемін ашуда қолданылған көркемдік амал-тәсілдер сараланды. Жазушы кеңестік дәуірдің қазақ даласына әкелген трагедиясын шебер суреттеуі образ талдау барысында дәлелденді. Романда психологиялық образ жасаудағы жазушының стильдік ерекшелігі көрсетілді. Романның бейнелеу құралдарының қолданысы да талдауға алынды.

Кілтті сөздер: психологиялық роман, психологизм, көркемдік деталь, жан диалектикасы, монолог, психологиялық образ, логикалық, психологиялық дәлелдер, психологиялық параллелизм.

«Ақбілек» романында азамат соғысы кезіндегі қазақ даласындағы аласапыран жағдай, элеуметтік тартыстар, жеке адамдар тағдыры сөз болады. «Мұнда феодалдық-рушылдық ортада жікшілдік тартыстардан қорлық көрген қазақ қызының жаңа заман шындығын пайдаланып, өз бақытын табуы, тең құқылы азамат болуы бейнеленеді», – дейді С. Қирабаев [1, 14].

Ақтар қашып, қызылдар қуып, қазақ елі тыныштықтан айрылған заманда көптеген қиянат, зорлық-зомбылықтар болып жатты. Әсіресе қазақ қызының бұрын болмаған қорлыққа ұшырауы – ауыр сын. Оны жеңіп шығу үшін қайрат-жігер, төзім керек болады. Романдағы басты кейіпкер өмір ауыртпалығын осындай қасиеттері мен білім арқасында жеңіп шығады.

Негізгі кейіпкер Ақбілек – роман басында уайым-қайғысыз жүрген ерке қыз. «Мамырбайдың Ақбілегі, Ақбілегі – жас түлегі, айы-күні – сұлу қызы, алтын сырға, күміс шолпы сылдырлатып, былдырлатып, ақ көйлегін көлеңдетіп, қызыл, жасыл көрпелерін қағып үйге әкелген ед» [1, 145].

Ақбілек екі кештің арасында бақытсыздыққа ұшырайтынын қайдан білген. Тауды паналап жүрген қашқын ақтар Мұқаштың көрсетуімен Ақбілекті тауға алып кетеді.

Бірінші рет көріп тұрған өңшең орыстардың ортасында Ақбілек қара мұрт орысқа назар аударады. «Олар күліп жаңылдап отырғанда, төрде жатқан ұзын бойлы, аққұба, қара мұрт орыс оянып, қырынан жатып, Ақбілекке көз салды. Ол өзгелердей сөйлескен де, күлген де жоқ, көп күліп жатқанда, біреу сазарып отырса, оның жаны жұмбақ қой. Жұмбақ нәрсе адамды құштар қылмақ қой. Әлде өзіне бастас қылғысы келді ме, немесе одан бір жылы сөз күтті ме, болмаса әйелге біткен жеңсікқойлық мұны да жеңді ме, әйтеуір қапаста қапаланып, жалынарға жан таба алмай отырған Ақбілектің көзі еріксіз қара мұртқа түсті».

Ақбілектің қара мұртқа үмітпен қарауы одан бір көмек күткендікті білдіреді. Проф. Қ.П. Жүсіп өз дәрісінде осыны Л.Толстой айтқан «жан диалектикасы» деп түсіндірді.

Кейін өзі үшін екі орыстың жекпе-жекке шыққанын естігенде Ақбілекті мақтаныш сезімі билейді: «Алды-арты тұйық, қараңғылық, не болары белгісіз... сонда да Ақбілек тірі, Ақбілек сұлу... Ол елден асты. Қазақ тұрсыз, атағын орыс естіп, іздеп келіп, алып қашты... орыс біткен бұған бола қырқысты...» [1, 160]. Ақбілек бұл істің Мұқаштан келгендігін білмегендіктен осылай ойлады.

Ақбілек басында орыстарды құбыжық көргенімен, кейін оларға үйренісуге тура келеді. «... анасын, ауылын ойлап, аузына дәм салмай, аштан қатып, бүк түсіп көрсе де, әрі-беріден соң шыбын жаны түскір шыдатпады, мезгілсіз өле алмады. Өмір шіркін неден сонша тәтті болды екен! Адам дегеніңіз «Басқа түссе, баспақшыл» болады екен. Абақты екеш абақтыға да, зынданға да, соғысқа да жүре-жүре адамның еті үйреніп көндігіп кетеді деседі, өлім жазасына бұйырылғанын естіген адам да тамақ жеп, ұйқы ұйықтап, өмір сүруден безе алмайды деседі. Дүниеде адамнан көнгіш мақұлық бар дейсіз бе? Ақбілек те бірте-бірте тұтқынға еті өлгендей, бойы үйренгендей болды» [1, 170].

Жазушы осында жалпы адам баласының өмірдің кез келген жағдайына көндігетінін айтып отыр.

Ақбілектің көзқарасынша қара мұрттың өзіне бәйек боп, жас баладай күтуі ерсі, таңсық. Қазақ ғұрпында еркектің әйелге олай кішіреймейтінін білетін Ақбілек қара мұрттың мінезін оғаш көреді. Ұлттық ерекшелікті көреміз.

Ақбілек жас болса да ширақтығымен өзін қара мұрттың мылтығынан аман алып қалады.

– Мені өлтірме! Қасықтай қанымды қи! Мен саған тағы керек болмасымды қайдан білесің? Мен түсімде саған еріп қала барып жүр едім. Сен бұл жолдан аман-есен қайтасың, елге аман барасың... - деді [1, 173].

Ақбілектің қасқырларды көргенде ойына бірден от жағу келмейтіні нанымды берілген. Қолындағы таяғын сермеп, айналып жүргенде аяғы күлге тиіп кетіп, шоқ шашырағанда ғана есіне от түсуі жазушылық шеберлікті білдіреді.

Еліне қарай кетіп бара жатқан Ақбілектің сезімін жазушы психологиялық параллелизммен шебер жеткізеді: «Асуға шыға бергенде, артына бір қарады. Аяқ астында томардай томпиып қостар тұр. Анау тау жылғасындағы ағаш, анау көгал, анау сай-сала, анау орқаш-орқаш тас Ақбілектің адамгершілігін аяққа таптаған, абыройын төккен жер. Оларға көзі түскенде күйінген, өкінген, жиренген - әйтеуір өзегін өртеген бір жаман сезім пайда болды. Тәрдегі таза төсенішті былғап кеткен күшікті желкесінен ұстап, өз тезегіне өзінің тұмсығын тигізсең, қандай жеріп, қыңсылап, кейін шегінеді. Артына қарағанда, Ақбілек те сол күшік тәрізді болды. Қарағысы келмеді, теріс айналды» [1, 177].

Осы үзінді роман жанрының психологиялық екенін айқындай түседі. Намысы тапталғаннан кейінгі қыздың қорлануын жазушы бейнелі суретпен көз алдымызға дәл келтіреді.

Ақбілектің аяғы ауыр екенін жазушы әуелі нақты айтпайды, жанамалай білдіреді. «... тағы бір өрге шыққанда аяғы қорғасын құйғандай ауырлап кеткен тәрізденді; сүйектері сынып бара жатқандай болды. Ақ сүйек ойнағанда ор қояндай орғып, бір қажымайтын аяғы түскірге не болды? [1, 177]. Қыз тәжірибесіз болғандықтан екіқабат екенін білмейді. Қыздың аяғының ауырлап кетуі – деталь. Жазушы Пушкиннің «бәрін айтпау» деген қағидасын ұстанған.

Жолда бір ауылға тоқталғанда да қыз кедейдің үйіне барғанды қалайды. Себебі көпшіліктің көзіне күйсіз қалпында түскісі келмейді, бейсауат жүрісінен де қысылады. Мұнда да қыздың байыптылығы, ақылдылығы білінеді. Аулына келе жатып Ақбілек өз-өзінен жирене бастайды: «Енді бұрынғы нәрестедей уыз денесі былғанып, арамданып қалған тәрізді, бұрынғы кіршіксіз, аппақ кеудесіне енді қара құзғын ұя салып кеткен тәрізді; күнә-сұмдықты білмейтін ақ жүрегі арамдықтың неше атасын біліп, бұрынғы қыз басы қатын боп қалған тәрізді: бұл былғанған дененің кірі, жанның күнәсі өмірі тазармайтын тәрізді. Өз

аулының тауына, жеріне жақындаған сайын таза жерді басуға өзінен-өзі ұялып, атылып өліп кетпей, қара мұрттың мылтығына бекер-ақ жармасқан екем деген өкініш пайда болды; ит жалап кеткен ыдыстай, өзінің денесін де арам деп білді...» [1, 194].

Бұл монолог Ақбілектің ішкі арпалысын, тартысын білдіреді.

Ақбілек аулына келгенде біраз уақыт ауыл адамдары оған бәйек боп, жаны ашитындай, сыйлайтындай көрінеді. Ақбілек «жұрттың көзқарасы маған өзгермепті, менен ешкім жиренбейді екен» деген ойда болады.

Сіндісі Сара мен інісі Қажікенді күтіп, бауырмалдығын көрсетеді.

Бірақ Ақбілекте басқа қайғы пайда болады. Әкесі бұрын қызы дегенде өліп тұратын болса, енді қарамайтын, сөйлемейтін болған. Онсыз да қорланып жүрген Ақбілекке әкенің суып кетуі ауыр тиеді. «Әкесінің қабағы қашан жадырар екен, қашан жылы қарар екен, қашан тіл қатар екен?» – деп сарылып, сарғайып күтеді. Жар дегенде жалғыз әкем мені жек көрсе, енді мен кімге сыямын?» деп қайғырды» [1, 242].

Ақбілек қанша қайғырғанмен, әкесі қарамайды, қызы да күдерін үзіп, үй шаруасымен айналысады.

Жеңгесі Ұрқия Ақбілекке жұрттың «орыстар не істеді екен, орыстан кейін не боп қалды екен?» деп ойлайтынын айтады. Ұрқияның өз ойы да осы болатын. Ақбілек жеңгесіне бастан - аяқ баяндап береді.

«Оңаша болса: жеңгесі Қарашат жайынан оны-мұны сұрап қояды. Ақбілек дүние көрген кісі боп, кейде қарамұрттың қылықтарын асыңқырап айтатын да болды. Өткен күндер бір түрлі жиренішті болса да, айта-айта жиренішті жақтары ұмытылып, сұлу жақтары көбейіп, ертегі тәрізденіп кетті» [1, 244].

Кеше ғана арын таптап жұртқа масқара қылған қарамұрт туралы Ақбілектің кексіз, тамсанып әңгімелеуі туралы Б. Майтанов былай дейді: «Ажал тырнағынан құтылғанына қуанған Ақбілектің Қарамұртты мүлде естен шығара алмауын көрсетуде көлгірсушілік жоқ» [2, 37].

Қайткенде де Ақбілек Қарамұртқа ызаланбайды. Тіпті Бекболат келгенде де оның саусақтарын Қарамұрт саусақтарымен салыстырады. Сөйтіп жүргенде аяғы ауыр екені білінеді. Ақбілекке бұл жаңа дерт болады.

Ақбілекке өгей шешесі Өрік қатты өштеседі. Әсіресе аяғы ауыр екені білінгенде қуанғаннан жүрегі жарыла жаздайды. «Бұ хабарды естігенде, Өрік өлген байы тіріліп, екі баласы қолына тигендей қуанды. Дүниеде әйел бір-бірімен өштеспесін. Әйел өштесе, аяу дегенді білмейді. Қайдағы жараның аузын жұлып алатын нәзік, жанды жерді андиды. Әйел шақса, шаяннан бетер шағады. Әйел өмірі кешірмейді» [1, 279].

Жазушы әйелдер психологиясын жетік біледі. С.Шаймерденов үнді жазушысы Тагордың «Күйреу» романын аударғанда былай депті: «Мен өзім оқыған классикалық әдебиетте әйел жанын дәл осы Тагорша терең түсініп, нәзік те, шебер суреттей білген жазушыны білмеймін», – дейді. Жүсіпбекті Тагордан кем түседі дей алмаймыз.

Ақбілек ұзақ азаптанып, Көркембай кемпірдің жаман үйінде ұл босанады. Бірақ оған қуанатын Ақбілек емес. Аналық сезімін туғанға дейін көрген азап, қорлығы тұмшалап тастағандай. Кемпірге баланың көзін жоғалт дейді.

«Ақбілек те Ескендірден (сәбиін білмей тұрып) қашқан. Ұяттан қашқан. Моральдық фактор үстемдік көрсеткен. Бәрінен бұрын өзін сүйген. Өзін аяған, әкесін, жақынын аяған. Ақбілек бейнесі сонда да тартымды. Оған себеп – жазушының ұлттық орта, психология талаптарын айқын сезіне біліп, кейіпкерін жағдай мен мінез бірлігі тұрғысынан сенімді түрде суреттеуі» [2, 38].

«Жығылған үстіне жұдырық» дегендей Бекболат та «екіқабат екенің рас болса, түңілейін» деп хат жазады. Әйтпесе ол Мамырбайдың бермеймін дегеніне қарамай Ақбілекке үйленбек боп жүреді. «Бір қайғының үстіне бір қайғы жамылып, Ақбілек ең соңғы алданышынан айрылғандай, ойын қара тұман басты; кешегі баладан неге өліп кетпедім екен деген ой тағы келді. Өзін бұл дүниеге керексіз, артық адамдай көрді» [1, 283].

Бұдан кейінгі Ақбілектің өмірі бес жыл өткен мезгілден кейін шегініс арқылы Кәмиламен диалог арқылы баяндалады.

Ауылдағы жанашыры жеңгесі Ұрқия болса, қалаға оқуға келген соң туған жеңгесі Мағиша қамқоршы болады.

Ақбілек Семейде, Орынборда төрт жылдай оқиды. Басқа қыздар секілді жігітпен қыдырмайды. Жеңгесінің ақылын тыңдайды. Жеңіл жүріске салынып кетпей, білім алып шығады. Ол салмақтылық, шыдам, ерік-жігер көрсетеді..

Ақбілек әуелі Ақбала деген оқығанға көңілі кетіп, екеуі үйленбек боп жүреді. Бірақ Ақбала Ақбілектің жағдайын естігенде бас тартады. Балташ деген оқыған жігіт Ақбілектің басынан өткенін білсе де үйленеді.

«Сенің өткен күндегің маған керек емес, адамшылығың керек. Өткенге сен жазалы емессің», – дейді Балташ [1, 313]. Ақбілек Балташпен некеге тұруға барғанда баяғы Қарамұртты көреді. Ақбілек оған кештім дегендей басын изейді. Қарамұрттың да өкінген сыңайы байқалады. Ал Ақбілек Балташқа ешнәрсе сездірмейді. Сыр сақтай білетіндігі, кейбір нәрселерді айта беруге болмайтынын жас та болса байыптай алатыны аңғарылады.

Ақбілек Балташпен еліне бара жатып жолда бір ауылға түседі. Кірген үйлері Бекболаттікі боп шығады. «Бекболатпен жолыққан күндер замат көз алдына елестеп өтті. Әйтсе де өткен күнге өкінген жоқ. Бұрынғы арман қылатын тұрмыс енді аяқ астында қалғандай, өзі басқа бір жаңа, жарық дүниеге көшкендей. Бір жоғары көңіл пайда болды. Бекболат бұрынғыдай емес, сақал, мұрты да көбейіп, бет-аузы да ажымданып, бойы да аласарып, қораш боп қалғандай көрінді» [1, 319]. Жазушының Ақбілекті Қарамұртпен, Бекболатпен кездейсоқ кездестіріп отыруы Л.Толстойдың «Соғыс және бейбітшілік» романындағы кейіпкерлердің бір-біріне жолығып қалып отыруларына ұқсайды. Толстой да Наташа мен Андрей Болконский, Болконский мен Анатолий Курагин, Пьер Безухов пен Долоховтарды өмірлерінің әр түрлі соқпақтарында ойламаған жерден кездестіріп отырады. Бұл тәсіл кейіпкерлердің өмірге деген көзқарастары өзгеріп, өздері не биіктеп, не төмендегендерін дәлелдеу үшін қажет болған.

Ақбілек бұрын үйінде жүргенде Бекболатқа қосылсам деп, көз алдына бақытты тұрмысты елестетуші еді. Енді уақыттың өзі оларды қайта жүздестіріп, Ақбілектің жоғарылап кеткенін, Бекболатты менсінбейтіндей халге жеткенін көрсетіп отыр.

Кезінде қорлық көріп, Ұрқиядан басқаға керек болмай кеткен Ақбілек енді оқыған, жар тапқан әйел боп келе жатыр. «Ақбілек Алтайға шыққанда, баяғы апасын өлтіретін, өзінің абұйырын алатын, өгей шешенің қорлығын шегетін, Көркембай кемпірдің көр үйшігінде жаны көзіне көрінетін, алай-түлей, қараңғы күндер барса келмеске біржола кеткендей, анау алыста, етекте біржола қарасы өшкендей боп көрінді. Ақбілек бейнеттен, қорлықтан, күнәдан құтылып сонау жеті қат көктегі ғарышқа апарып, жүрегін алтын легенге салып жуғандай, анадан жаңа туғандай тәрізді. Оның жүрегін жуып, тазартқан леген – аяулы жаны, Қаратаудай қайратты, ай мен күндей ғылым еді» [1, 320].

Бұл үзінді – роман идеясы, түйіні. Ақбілек оқудың арқасында жаңа адам боп өзгерді, көзі ашылды, жар тапты. Бұрынғы күйіктен із де қалмады.

Ескендірдің өз баласы екенін білгенде Ақбілекті аналық сезім балқытады, өлтірмей алып қалғанына Ұрқияға риза болады. Кейін өз қолына алмақ болады. «Кезінде көзін құрттыға санаған Қарамұрт пен өзінен туған баласы – Ескендірге деген махаббат – аналық ұлы мейірім шуағы. Қасірет тозағының аспанынан бақыт жұлдызы шыға ма? Әкесін сүймей, оның перзентін шаттық көру қандай ғажап! Түсініп бағыңыз. Адам жаны неліктен төзімді, неге жұмбақ? Небір қияметті көтеретін адам жүрегі қандай берік?! Қаншама қайшылық бір адамның жанына қалай сыймақ? Керемет қасіреттен кейін баянды қуаныш табыла ма? Бүгінгі қуаныш кешегі қасіретпен қайтіп үйлеспек? Ақбілек тағдыры алдымен осы тақылеттес жан жүйе болмысына тән кермек сауалдарды алға тартуымен нанымды» [2, 38].

Жазушы Ақбілек бейнесіне қатысты оқиғалардың бәрін логикалық, психологиялық дәлелдермен бере білген. Ақбілек бейнесін С.Қирабаев пікірімен қорытуға болады: «Әрине,

Ақбілектің бұл күйге жетуі оңай бола салған дүние емес. Жазушы оның қайшылықты тағдырын жеңілдетпей, үлкен психологиялық образ дәрежесіне көтере білді.» [2, 15].

Автор кейбір кейіпкерлердің өзін сөйлетіп, кім екендіктерін өздеріне айтқызады. Соның бірі – Қарамұрт. Қарамұрт байдың баласы, әскер академиясын бітірген, құл-құтанға бағынбаймыз деп қашқандардың бірі. «Мал-мүлкімді талады, кісімді өлтірді, қызымды алып кетті деп, бізді бұзық адам көріп, қазақтар жазғырады-ау... аң сықылды жайылған қазақ, біздің неғып мұндай күйге түскенімізді қайдан білсін?» [1, 150].

Ол да өздерін ақтайтын дәлелдер келтіреді. Жетіскеннен тау паналап жүргеміз жоқ дейді. Өңшең еркек болғандықтан бізге де әйел керек болды дейді. Оның бір дұрыс ісі – Ақбілекті көпке ортақ етпей, өзі иемденуі, сол үшін өлімге бас тігуі. Бір оғаш ісі – кетерде Ақбілекті атып кетпек болуы. Алдыңғысы – адамшылығы болса, кейінгісі – тасжүректігі. Адам өлтіру тауық өлтіргендей болып кеткендігі. Ол өзін емес, заманды айыптайды.

Бекболат та өзі туралы өзі баяндайды. «Қара торы, орта бойлы, қошқар тұмсық, түлкі мұрт шүңірек көз жігітпін» [1, 149].

Бұрын бір байдың, осы күні орта шаруаның баласы екенін, Ақбілекті елден таңдап айттырғанын, қалыңдығына жасырын келе жатқанда Ақбілекті әкетушілердің оғы тиіп жараланғанын айтады. Ауруханада жатып Ақбілекті ойлайды. «Ол осы күнде не күйде екен? Әлде тұтқында екі көзі жаудырап, жасын бұлап жүр? Әлде орыстар өлтіріп тастады? Әлде бір сары орыспен құшақтасып отыр? Әлде бәрі жабылып ... деген ойға келгенде, шауып келе жатып, биік жардың ернеуіне төніп қалған кісіше, денесі шіміркеніп, жүрегінің астыңғы жағындағы бір нәзік қыл үзіліп кете жаздағандай болды» [1, 196].

Жазушы Бекболат басындағы үрейленуді бейнелі түрде көз алдымызға елестетеді. Бекболат Ақбілекті алғаш көргенін есіне алады: «Маңдайы қасқиып, мойны қаздиып, көзі мөлдіреп, ерні үлбіреп, үріп ауызға салғандай жұтынып тұр еді-ау! Тал бойында бір міні жоқ, жаңа шығып келе жатқан сүйіріктей еді. Шашбауын сылдыр еткізіп, сып етіп түрегелгені, тізесімен ақ көйлегін серпе тастап, аяңшыл бедеудей кербездене аяқ басқаны, дауысы күмістей сыңғырлап тәп-тәтті күлгені, ... нәп-нәзік торғын қолымен қолтықтап көтеріп аттандырғаны, – бәрі-бәрі сондағыдай сайрап көз алдына келді» [1, 200].

Ақбілектің сұлулығы, сымбаттылығы, нәзіктігі, әдептілігі, ақылдылығы, Бекболаттың көз алдынан кетпейді. Таразы басына сезімі мен жұрт талқысы қатар салынады. Қандай шешім қабылдарын білмей, біраз құбылады. Бәрін сарапқа салады: «Орыстардың талқысынан қалған қызды бұл ала ма? Алмай ма? Дүйім елге әйгілі боп, абиұры кеткен қызды қалай алады. Екі сөздің бірінде құрбы-құрдас бетіне басады ғой. Бірақ құдайшылыққа келгенде Ақбілек сорлыда не жазық бар? Ел өсегінен қорқып, шынымен алмай кетпегі ме? Қой, өмірде қызық болмас. Өзге қызды алса да, оның суреті көз алдынан кетпес. Өмір бойы өкінер де жүрер» [1, 201].

Сөйтіп Бекболат қабырғасымен кеңесіп, Ақбілектің жолында бәріне көнуге тоқтайды. Мұнда Бекболаттың ішкі тартысы көрінеді.

Ақбілектің хабарын зарығып күтеді, табылғанын естігенде қуанғаннан оның орысқа маскара болғанын ұмытып кетеді, боранда адасып кетіп табылғандай болады.

Досы Ақбергенге де соңғы байламын айтады. Ақбілекпен де кездесіп қайтады. Бірақ аяғы ауыр екенін естігенде қазақшылығынан аса алмайды.

Кейін Ақбілектер жолда Бекболаттың үйіне тоқтағанда Бекболаттың Балташтан төмендігі, оқымағандығы білініп қалады.

«Ақбілек трагедияның ішкі жаны болса, Бекболат – сыртқы кескіні. Бекболат – оқиғаның дүмпуі, жаңғырығы, қасіреттің зардабы, жағдаяттың қисынсыз құрбаны. Бекболат еш нәрсеге айыпты емес. Бірақ ол кінәлі жандай абыржиды» [2, 46].

Ақбілекті орыстарға көрсетуші – Мұқаш. Ол да өзін былай таныстырады: «Мен таңқы мұрын, бадырақ көз, шұнақ құлақтау, жар қабақтау, кірпі шаш, қырыс маңдай, қара сұр жігітпін. Жасым отыз бесте. Әкем Тойбазар, өзім Мұқаш болғалы, аузым асқа, ауым атқа жарыған емес» [1, 153].

Өмірі жарып көрмеген Мұқаш кейін әр түрлі кәсіп істеп, орыстармен араласып, тіл үйренеді. Кеңес өкіметі орнағанда мылтық асынып, яшейкенің жұмысын істейді. Өзіне пайда түсіріп, кегі бар кісілерден өшін алады. Болыс болмақ боп жүргенде Мамырбайдың Төлегені үстінен арыз түсіріп, сайлатпай қояды. Қашып жүрген ақтармен араласып, оларға Ақбілекті көрсетіп кегін алады. Жолда келе жатып: «Япыр-ау, мен қазақпын ба? Қазақ болсам өз қаныма неден мұнша өшіктім? Ағасы болмаса, бұ қызда не жазық бар еді? Тегі, мен өлерімді білмейтін, ақымақ шығармын. Әйтпесе, елді осынша шапқыншылыққа ұшыратып, осынша қан қақсатып, зарлатып, қарғыс алып, жексұрын болғанда, қайда сиям, қалай тіршілік етем деп ойладым екен», – деп ойлайды» [1, 161]. Істегенін таразыға салып сараптайды. Біресе мен болмасам да, басқа біреу істер еді, байларды аямау керек деп құбылады.

Осы ойлармен үйіне келгенде ұлына жақындағысы келмейді. «Күнәға батпаған періштедей сәбиге жаман қолын, арам демін, арам ернін тигізуге батылы бармады. Молдадан да, ұйықтап жатқан нәрестеден, нәресте емес өзінен ұялғаны күштірек тәріденді» [1, 163]. Жамандық істесе де, жүрек түкпірінен ұят, өзінен жирену сезімдері қылт етіп бой көрсетіп қалады. Достоевскийдің «Ағайынды Карамазовтар» романында да кісі өлтірген бір кейіпкер балаларынан қысылып, былай дейді: «Оларды сүйеге, оқытуға, тәрбиелеуге қалай ғана дәтім шыдайды, оларға ізгілік жайында қалай айтпақпын: мен кісі өлтірдім ғой» [3, 382].

Адамның ішкі психологиясын суреттеу жағынан Жүсіпбек пен Достоевский арасынан ұқсастық көруге болады. Достоевский өзінің шығармашылық мақсаты туралы былай деген болатын: «При полном реализме найти в человеке человека» [4, 400]. Адамның ішіндегі адамды тауып, тану үшін жазушыда ерекше қабілет болуы керек. Ондай қабілет Жүсіпбекте ерекше дамыған.

«Жалшыдан көтерілмек болған Мұқаш біресе қызыл, біресе ақ жағында жүріп, Ақбілек трагедиясына жол ашып берді. Жеке басының араздығы үшін елінің намысын таптады. Ақбілек үшін өкінуі көп талықысынан сескену ғана. Мұқаш қызмет таңдайды, әліне қарамай болыстыққа жүгіреді. Төңкеріс Мұқаш тәріді түйсіксіз шолақ белсенділердің мансабына бола жасалып па еді? Мұқаш солай ұғынады. Талай кедей байлықтың көзі айла, аярлық тіпті ақыл-сана биіктігімен сабақтас екенін біле қойды ма екен?» [2, 41].

Сондай аласапыран кезде талай Мұқаш секілділердің мансапқа ұмтылып, ебін тауып біреуге жағынып беделді орынға ие болмаққа жанталасқандарын жазушы әдейі көрсетіп отыр. Мұқаш секілді қай бейне болмасын, бәрі де заман сырын аңғартатын типтік тұлғалар.

Сол Мұқаш ақтарды қызылдарға ұстап беріп, жақсы атты боп, болыстыққа сайланғысы келгенмен жаман істері ашылып, елге жексұрын болып, өкіметтен жақсы ат ала алмай, пұшайман болып еліне қайтады.

Балташ бейнесі көбіне Ақбаламен салыстырыла беріледі. Ақбаланың қасында ол онша көзге ілінбейді. Бірақ Бекболаттан жоғары. Романда Балташ былай суреттеледі: «... енді бірі келбетті де, киімі де қоңырлау, жүріс-тұрысы да солапаттау Балташ деген жігіт еді;» [1, 217]. Оның түсінігі таптық тұрғыда. Әбен деген бай туралы: «Бай неліктен бай болады дейсің? Елді жеумен, нашардың қанын сорумен, солардың еңбегімен бай болады. Матайдың Әбені, меніңше, елді құртқан, барып тұрған сыболыш кісі, ең зиянды элемент. Меніңше, оның көзін жою керек», – дейді [1, 221] Өзін кедейшіл етіп көрсетеді. Айтысу жағына келгенде Ақбаладан білімі кем. Балташ, Ақбала, Төлегендер саяси-әлеуметтік жағынан, жаңа өкімет талаптарына көзқарастары жағынан көбірек бейнеленеді. Қазақ оқығандары арасында үш ағым болады. Үшінші ағымның айтатыны: бізде тап жоқ, тап тартысы деген орысқа еліктегендік. Біздің кейіпкерлер бұл ағымда жоқ. Мұнда Жорғабек пен Тыпаң бар. Тыпаң сол үшін Әбен байдың елге жасаған жақсылықтарын айтып, жақтаған болатын. Балташ қолдайтын бірінші ағым: «қазаққа төңкеріс жасау керек: байдың жер-суын, мал-мүлкін, жазаласа артық қатынына шейін кедейлерге тартып әперу керек; пышақ үстінен бөліп беру керек, бай, кедей деген айырманы жойып, қолма-қол теңгеру керек» [1, 228].

Кеңес өкіметі орнаған соң осы ағым іске асырылды. Көпшілік Балташ секілді кедейшіл боп, осы ағымды жақтады. Жазушы романда қазақ ұлтының тағдыры осылайшы көкпарға тартылған серкедей болғанын алдымызға жайып салады.

Ақбілектің айтуынша: «Балташ көп сөйлемейді. Ақбаладан гөрі қоңырлау, бұйығылау, білімі де Ақбаладан төменірек пе деп ойладым» [1, 296]. «Балташ менің ойлағанымдай емес, недәуір білетін, артық желігі жоқ, сыпайы, есті жігіт көрінді» [1, 298].

Ақбаламен салыстырғанда Балташтың Ақбілекке деген махаббаты күшті боп шығады. Қыздың басынан өткерген оқиғасын естігенде Ақбала тайқып шыға келсе, Балташ Ақбілекті сүйетінін айтып:

– Сенің өткен күндегің маған керек емес, адамшылығың керек. Өткенге сен жазалы емессің. Сен тисең, мен сені аламын, – деді [1, 313].

Балташ бастапқыдай емес, бірте-бірте өсе береді. «Өйткені ол Ақмола, Семей, Орал, Бөкей губернелерінің бәрінде қызмет етіп, жалпы қазақ жайымен, әр алуан жағдайымен, оқығандарымен әбден танысып, ақыл ауданы, дүние тануы кеңейген еді. Ол өзінше әркімге сын беруге жарайтын, біреудің атағына, беделіне, сөзіне сатылмайтын, өзінше жол тұтынған жігіт еді» [1, 314].

Ақбілектің жары осындай болуға тиіс қой.

Ақбала да оқыған, үлкен қызметкер, сөйлесе жұртты аузына қаратады. Оның саяси көзқарасы екінші ағым бойынша: ондай төңкерістен мін шықпайды, онымен кедей теңелмейді дейді. Осы күнде байдың малын тала десе, бұзақылар талап кететін, кедейлер байдың малын пайдаға асыра алмай, жау малындай ішіп-жеп қоюы; сөйтіп жалпы мемлекеттің байлығы кемуі, байды кедей қыламыз деп жүріп, кедейді бай қылып алу қаупі, кедей оңай олжаға қызығып еңбекке үйренбей кетуі, кедей ақыл-ой, сана-саңылау жағынан теңелмей тұрып, жалаң малмен теңеле алмайтыны [1, 228].

Қайсы ағым болсын сол кезде қазаққа зияннан басқа пайдасы болмады. Конфискация, ашаршылық, колхоздастыру, т.б. саяси науқандар қазақ жерінің ойран-ботқасын шығарды.

Ақбаланың сипатталуы: «Бұ келген төрт жігіттің бірі: қошқар туған қозыдай келбетті, бітімді Ақбала еді» [1, 216].

Ақбілекке де Ақбаланың білімі, сөйлегені, жүріс-тұрысы ұнаған болатын. Ақбаладай жары бар кісінің арманы бар ма деп жүретін. Ақбілектің бағалауынша: «Балалар шешен, білгіш деп мақтайтын. Орта бойлы, маңдайлы, аққұба жігіт еді. Көзқарасы, сөйлесі сабырлы жігітке ұқсайды» [1, 296].

Ақбаланы Ақбілектен бас тартқаны үшін жазғыруға да болмайды. Себебі уақыт ыңғайына қарай қазақ психологиясы әлі өзгерген жоқ. Абыройы жоқ қызға үйлену ол кезде үйреніспеген нәрсе, сұмдық боп есептелінді. Ақбала үшін махаббаттан ар-намыс жоғары тұрады. Махаббат үшін құрбандыққа бармайды. «Қыз тарихын білген Ақбаланың кешірім сұрап, бастапқы райынан қайтуы – алдамшылық емес, адамшылық. Оның тарапынан кінәлау, қорлау да, табалау да жоқ» [1, 48].

Бұл пікірдің дұрыс жағы да бар, бірақ жар таптым деп, жүрегі алып-ұшып жүрген Ақбілек үшін оның бас тартуы – ауыр соққы.

Ақбілектің әкесі Мамырбай бұрын да тұйық адам болады. Ақбілекке бұрын шешесінен артық бәйек боп жүретін. Орыстардан келгелі Ақбілекке қарамайды, сөйлеспейді. Ақбілектің өзінен болса бір сәрі, кінәсыздығын біле тұра қатыгездік көрсетеді. Онсыз да қарабет боп жүрген қызының қайғысын ауырлата түседі.

Мамырбайдың салқындауының себебі: «Бұрынғы нәрестедей бала, ақ қағаздай таза көріп жүретін Ақбілегі енді күйе жаққан қағаз, бала емес қатын боп қалды. Ақсақал баласын құдай қосқан күйеуінен де қызғанатын іші тар кісі еді, баласы кірсіз, таза болғанын қалаушы еді. Енді Ақбілек баласы емес, бөтен әйел іспетті. Кімнен қалған әйел десейші! Қазақ, қазақ болса бір сәрі ғой. Ол о ма? Келген-кеткен кісінің көзі Ақбілекте болатынын алдымен әкесі сезеді. Бәрі де: «Мамырбайдың орыс талқылаған қызын қара!» деп, ақсақалды көзге шұқыған тәрізденеді. Енді Ақбілегі әкесіне масыл болды. Бала ұстаған емес, жұртқа тамашалауға маймыл ұстап отырған кісі тәрізденді. Ақбілектің қырсығынан ақсақал масқара боп абыройынан, адамдығынан айрылғандай болды» [1, 246].

Шешесі болса, бұлай теріс қарамас еді, «әкенің жақындығы жездедей-ақ» деген сөзді Мамырбай расқа шығарды. Қызын емес, өз қара басының намысын ойлап жүр. Өгей шешенің қатыгездігінен де балаларын арашалай алмайды.

Өзі екінші әйел алу үшін Бекболатты қызынан айыруға көнеді. Ақбілектің аяғы ауыр екенін естігендегі Мамырбай күйініші: «Бүйтіп масқара болғанша, неге баласын түсіріп тастамады екен? Бұл – орыстың баласы ғой. Орыс түгілі, өз күйеуінің баласын оң жақта тапқан қызды кім естіген? Одан масқара нәрсе бар ма? – деп азуын шайнады. Ақбілекті тауып әкелген кездегі жиренгені, қынжылғаны – мынаған астар болмай қалды. Япыр-ай, бұ қызды енді қайтсе екен? Көзін қайтіп жойса екен? Буындырып өлтірер ме еді... Таспен атып өлтірсе қайтер еді? Қол - аяғын байлап, суға тастап жіберсе, нетер ед?» [1, 281]. Мүмкін, Мамырбайдың осындай күйде болғандығы шынайылық, солай болуы тиіс нәрсе шығар. Бұрын естіп-біліп көрмеген масқаралықпен бетпе-бет келу кімге болсын оңай тимесі анық.

Осындай қатыгез ойларда болған Мамырбай кейін қызын басқа түрде көрем деп ойлаған жоқ еді. Ақбілек оқу оқып, жар тауып, бес жыл дегенде еліне келгенде ақсақал өз қызын өзі танымай қалады.

«Ақбілек баяғы емес, өзгерген: өнер тапқан, жетілген, ысылған, әйелдерге көсем болған. Бұрынғы бұйығы, ұялшақ, сызылған, мұнайған Ақбілектің ізі де жоқ. Ақбілектің қызығын, ісін көргенде ақсақал таңданады: «Бұл қалай боп кеткен? Қаланың не қасиеті бар? Жұп-жуас, ұялшақ бала емес пе еді!» деп ойлайды. Қалайда Ақбілек жат. Енді ақсақал одан именеді. Баяғы өзінің қаталдығын ойлағанда, өзінен-өзі ұялады. Кешірім сұрасам қайтер еді деп бір ауық ойланады. Бірақ әке басымен балаға кішіреюді лайық көрмейді» [9, 323].

Ақбілек басына іс түскенде әкесі демеу бола алмады. Сонда да қызы әкесіне кектенбейді, табысқанына қуанады.

Романда жазушы әр түрлі әйелдер бейнесін шеберлікпен жасаған. «Ж. Аймауытов сомдаған әйелдер бейнесінің нанымдылық күші жоғары. Жазушы түсінігінде әйелдер жақсылықтың да, жамандықтың да бастау-бұлағы. Жазушы негізінен қазақ жағдайындағы жаулық жамылған жандардың тіршілік-дағдысын сыйына дәріптеу орнына сыни көзбен мысқылдай, әшкерелей, сықақ ете суреттеуге бейім» [2, 39].

«Саулы Бозінген» деген әйел оқиға желісінде Ақбілек ақтардан қашып келе жатып бір ауылға тоқтағанда көрінеді. «Бозінген» бүкіл ауылды құлақтандырып барып, Ақбілекті көруге келеді. Өзінің екіқабат боп ұзатылған Айтжанымен салыстырады. «Бозінген отбасының әйелі емес, бір болыс елдегі әңгімені үйде отырып біліп отыратын, еркектердің партиясына да, дау-шарына да кірісіп кететін, сақ құлақ, еті тірі көшелі кісі ғой. Және біздің «Бозінген» еркектермен дойбы, карта, асық ойнайтын, насыбай ататын, қонаққа өлең айтқызбай жібермейтін, бозбала келсе, екі езуі жиылмайтын сері кісі ғой. ... таза көрпелері салтақ-салтақ боп, төсек-орны жуырда жиналмай, қоқып, ыбырсып жатар еді» [1, 190].

Жазушы Бозінгенді мақтап отырған жоқ, кекетіп отыр. Жақсы әйел «Бозінген» атанбайды ғой. Бозінген - әйелдер арасында кездесе беретін шаруаға қыры жоқ, өсек-аян, қыдыруды жақсы көретін, еркекке жеңілтек әйелдердің бір үлгісі.

Ал Өрік – нағыз тасбауыр өгей шешелердің жиынтығы. Оның портретінің өзі сөйлеп тұрғандай: «Ақбілек жаңа шешесіне көз қырын салды. Көзі тікшиген, жұқа қабақ, қаймақ ерін, таңқы мұрын, тымырайған, қайқандау, қара сұр адам екен. Үйге жылан кіріп келгендей Ақбілектің жүрегі су ете түсті» [1, 273].

Өріктің қандай адам екенін түрі айтып тұр. Ауыл әйелдері де оның шеше боп жарытпайтынын, көк долы екенін аңғарады. Өрік келе шаруаны қолға алады, бір сабақ жіп бермейтін сараңдығын көрсетеді. Балаларға мейірімсіз болады. Ара түскен Ақбілек:

– Ойбай-ау! Ұят қой! Пәленшенің қатыны дейді ғой, – деп тағы бірдеңе айтпақ болып еді, Өрік одан жаман дәуірлеп:

– Қатыны болсам, не ғыппын? Ойнас қылыппын ба? Өтірік айтыппын ба? Құдайға шүкір, оң қолым таза, аузым оймақтай? Құдай сендей абиыры кеткеннен, орыс салдақылағаннан сақтасын! – деп бастырмалатып, аузынан көбігі бұрқырап жатқанда, Ақбілек шыдай алмай, еңіреп шыға жөнеледі» [1, 277].

Өрік Ақбілек пен әкесін араздастыра түседі. Ақбілектің аяғы ауыр екенін білу үшін түйменді салып шық деп өтірік қамқорсыған болады. Өзіне камзол пішпек боп, Ақбілекке «түйменді салшы, қиғанын көрейін» деп аярлық істейді. Тіпті болмаған соң Ақбілек ұйықтап жатқанда ішін ұстап көреді. «Ақбілекпен өштігі әуелде өткен күнін көксеуден туса да, жүре-жүре ол себеп ұмытылып, енді тек өштіктің қызығына түскендіктен өшігуші еді. Жығылғанды жұдырықтау оған өнер, мақтан есепті көрінуші еді. Үйткені адам – айуанның айуаны ғой. Кімнің басына күн туса, соны табалауға, мұқатуға, одан әрі батпаққа батыруға құмартып тұрады: табаласа, аяғымен таптаса, сонда айызы қанады. Әсіресе, ел мақтаған, кірсіз адамды кірлеуге жаны өш болады. Үйткені кір көңіл адам кірсізді көре алмайды, күндейді; өзіндей қылуға тырысады» [1, 280]. Жүсіпбектің «Адам – айуанның айуаны» дегені де Достоевскийдің адамның қатыгездігі туралы айтатын тұжырымымен үндес келеді. Әйелдердің кешірімсіз болатыны туралы да Достоевский мен Жүсіпбек пікірлері бір жерден шығады: «Дүниеде әйел бір-бірімен өштеспесін. Әйел өштесе, аяу дегенді білмейді. Қайдағы жараның аузын жұлып алатын нәзік, жанды жерді аңдиды. Әйел шақса, шаяннан бетер шағады. Әйел өмірі кешірмейді» [1, 279]. Достоевский «Ағайынды Карамазовтар» романында кейіпкеріне былай айтқызады: «Әйелге кінә менде, кешіре гөр деп кінәңды мойындап көрші: кекетіп-мұқату міне сонда басталады! Бұл сылтыңсыз жай кешіре салмайды, әбден жер-жебіріңе жетіп, болмағанды болды деп, жоқты бар деп мысыңды құртады, ештеңені де ұмытпайды, бірдеңені ойлап шығарудан да тайынбайды, сонсоң кешірсе, осыдан кейін ғана кешіреді» [3, 711].

Өрік келте ойлайтындығын, ақылы шولاқтығын көрсетті. Кейін Ақбілек оқыған боп өзгеріп қайтқанда Өріктің қарауға беті болмайды. Қалай қарасын? Ақбілек жаны қысылып толғатып жатқанда Мамырбай екеуі үйлерінен қуып шықпады ма? Сонда Өрік: «Сені жайратып отыра алмаймыз, сенің қағанағыңды жуатын адам жоқ» деген болатын.

Ақбілектің жеңгесі Ұрқия – адамгершілігі мол, жүрегі таза, адал, кеңпейіл әйел. Ақбілектің шешесі қызын Ұрқияға ғана сеніп, ойынға жіберетін. Ақбілектің қиын күндегі серігі, сырласы Ұрқия ғана болады. Ақбілек үшін Ұрқия өтірік екіқабат боп, жазықсыз сәбидің көзге түрткі болмай өсуіне себеп болады. Бірақ сондай жақсы адам бір балаға зар болады. Зар болса да Мағжанның Шолпаны секілді күнә жасамайды, күйеуінің көзіне шөп салып, бала табуға ұмтылмайды. Ұрқия – баяғы замандағы жақсы, адал жеңгелердің үлгісі.

Мұқаштың әйелі Алтынай – жоқтан бар жасайтын, үнемшіл, шаруақор әйел. «Алтынай малын сауады, өргізеді, көздейді, байлайды, отынын тереді, отын жағады, суын әкеледі, күлін шығарады, тамағын істейді, киімін өзі тігеді, үйін жаяды, сыпырады, қорасын тазалайды. Жұмыстан қалт етіп қолы босаса, есік алдына шықса, ауыл-үйді қыдырса, болмаса абысын-ажындарымен әңгімелесе, қолынан ұршығы түспейді. Не дегенмен Алтынайдың қолы берекелі қатын. Жылына тістей қатып, тырнақтап жүріп, үш сиырдан үш-төрт қарын май алады» [1, 165].

Тұрмысы оңды болса, Алтынайға одан басқа ешнәрсе керек емес.

Жанры жағынан роман – психологиялық шығарма. Оны жоғарыда кейіпкерлерді талдағанда көз жеткіздік.

Арасында ақ өлең үлгісімен жазған. Сюжеттің басталуы, аяқталуында, композициясында артық боп тұрған кейіпкер де, оқиға да, сөз де жоқ. Юмор, сарказмды көп қолданады.

«Романның сюжеттік құрылымы жүрдек. Ол кезекті (хроникальны)] және себепті (концентрический) сюжеттердің бірлігіне негізделген. Орама (кольцевая) композицияның белгілері бар. Тартысының шарықтау шегінен (бұл – кең көлемдегі, екінші реттегі тартыс) кейінгі шешімін күтетін сәтте «Махаббат» атты төртінші бөлім арқылы шығарма бастамасы (экспозициясы) пайда болады [2, 32].

Жазушының бейнелеу құралдары көбінесе ауыл тұрмысынан алынады. «Ықаң шылымын тұтатқанда әуелі аузын толтырып, түтінді жөдемелете будақтатып жіберді. Оны көргенде Бекболаттың көзіне кешке таман басына күл шашқан бұқа елестеді» [1, 215].

Темекі тартқанды көрмеген Бекболаттың есіне бұқа түсуі нанымды болса, оқырман үшін күлкілі, жазушы қолмен ұстағандай жанды сурет жасай қойған.

«Мұртын тазының құйрығындай ширатқан, шашын енесі жалаған бұзаудай тарап, жылтыратқан ақ киімді дәрігер де матүшкелерге орысшалап, ауру жатқан үйлерді нұсқап, бірдеңе тапсырып жүр» [1, 196].

Автор ауылда өскендігін білдіріп, қазаққа таныс көріністі шебер қолданған. Байқағыштық, ұқсатқыштық шебер жазушыға ғана тән қасиеттер. Дәрігердің қандай адам екенін білмесек те, оны да сықақтан автордың құр қалдырмағанын аңғарамыз.

«Пароход сорпа жалаған кәрі төбетше суды сылп-сылп ұрып қозғала бастады» [1, 314].

Мұнда да ауылға тән көрініс пен техниканың жанды сурет жасағанын көреміз, тіпті пароходтың жүзіп бара жатқаны естілгендей әсер береді.

Мұндай суреттер көптеп кездеседі.

«Тыпаң орған шабындының түбірі бейнелес шашын бір сипап, шылымын жілік тістеген Майлыаяқша бір езуіне ырсыта қыстырды» [1, 214]. Тыпаң шашын сипаттап жазуға жазушы көп әуреленбей-ақ, бізге таныс орылған шабындының түбірін келтіре салады. Жазушы көп айтылатын «кірпі шаш» деген сөзге басқа теңеу тапқан. Темекіні езуіне қыстыруы да иттің сүйек тістегеніне ұқсатылып күлкінді келтіреді.

«Бекболат қаңылтыр аяқтағы сылдыр сорпаны жеріген жылқыша тамсап, ұрттаған болды» [1, 200]. Ол кездегі қазақтар қаланың, аурухананың тамағын ішіп үйренбегендіктен, жылқының лай судан жерігеніне теңеуі дәл шыққан.

«Бекболат та қалақтай алақанын қырынан жапсырып жатыр» [1, 217], – деп Бекболаттың қонақтармен амандасуын жай сөзбен айта салмай, көз алдымызға суретін елестетеді. «Қалақтай» деген сөз Бекболаттың ауыл баласы екенін, қолының жалпақ екенін айқындай түседі. В. Набоковтың «Қапас құрсауы» романында осыған ұқсас мысал бар: «Кречмар, мұнда кімнің қожайын екенін аңғара алмай, қолын жуып жатқан адам құсап ысқылап тұрған Горнге қарсы жүрді. Горн қолын әлі ысқылап сабындап тұр, басын сәл ғана изеп қояды» [5, 273]. Бұл мысал ыңғайсызданып тұрған адамның қимылын нақтылай түседі.

«Өзіне дейін қазақ прозасында роман дәстүрі терең тамыр жаймағанына қарамастан, «Ақбілек» романы стильдік, композициялық тұрғыдан, сөз жүйесі бойынша іргелі көркемдік талаптарға қысылмай-қымтырылмай жауап береді» [2, 31].

Пайдаланған әдебиеттер

- 1 Аймауытов Ж. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы, 1996. – 1 т. – 14–313 б.
- 2 Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. – Алматы, 1996. – 37–46 б.
- 3 Достоевский Ф. Ағайынды Карамазовтар. – Астана, 2004. – 382–711 б.
- 4 История русской литературы XIX века. – М., 1987. – 400 б.
- 5 Набоков В. Романдары. – Алматы, 2005. – 273 б.

В статье всесторонно рассматривается мастерство писателя в сентиментально-психологическом романе «Ақбілек». В частности определяется мастерство писателя в создании образов персонажей и их характерологических особенностей. Проанализированы художественные приемы в раскрытии душевного мира персонажей. В ходе анализа доказано своеобразие и мастерство писателя по описанию трагических сцен во время становления советской власти в казахской степи. В статье анализированы также стилистические особенности в создании психологических образов и художественно-языковые приемы в употреблении писателя.

In the article the author's skill in the sentimental-psychological novel "Aqbilek" is considered comprehensively. In particular, the writer's skill in creating images of characters and their characterological features is determined. Artistic techniques in the disclosure of the soul world of characters are analyzed. In the course of the analysis, the writer's originality and skill in describing the tragic scenes during the formation of Soviet power in the Kazakh steppe was proved. The article

also analyzes stylistic features in the creation of psychological images and artistic and linguistic devices in the writer's usage.

ӘОЖ 82-93=894.342

Р.М. Мүтәлиева¹, Г.К. Кажобаева²
С. Торайғыров ат. Павлодар мемлекеттік университеті¹
Ш. Уәлиханов ат. Көкшетау мемлекеттік университеті²
Павлодар¹, Көкшетау², Қазақстан
raushan_mutaliev@mail.ru, guldenkgk@mail.ru

Б. МАЙЛИННІҢ «ҚАРА ШЕЛЕК» ӘНГІМЕСІНДЕГІ ПСИХОЛОГИЗМ

Б. Майлиннің «Қара шелек» әңгімесіне психологиялық талдау жасалып, жазушының әңгіме шебері екендігі дәлелденді. Жазушының кейіпкер характерін ашудағы даралығы қарастырылды. Әңгімеде заман шындығын шынайы суреттеу ерекшелігі талданды. Сюжет құрудағы жазушының таланты, стиль өзгешелігі дараланды. Әңгімеде көркемдік детальды қолдану шеберлігі қарастырылды. Кейіпкер психологиясын суреттеу шеберлігі ашылды.

Кілтті сөздер: әңгіме жанрының шебері, кейіпкер психологиясы, логикалық дәлел, дәлдік, ықшамдылық.

Бейімбет Майлиннің әңгіме жанрының шебері екендігі туралы кеңес дәуіріндегі ғалымдар жеткілікті айтқан болатын. Т.Нұртазин: «Қазақ әңгімесі» дегенде алдымен Бейімбет Майлин есімі тілге оралады. Бұл қаламгер әңгімені сан жағынан да, сапа жағынан да жазушыларымыздың бәрінен көп жазды, келістіріп жазды. Бұл пікірді басты жазушымыз, көркемсөз шебері, әдеби теорияға жетік М.Әуезов сан рет пысықтап айтып жүрді» [1, 46].

М. Қаратаев «Шеберлік шыңына» атты еңбегінде былай дейді: «Бейімбет Майлин прозасының қалыптасқан белгі, сипаттары мыналар: оқиғалары мен фактыларының нақтылығы, ақиқаттығы, шын тұрмыстан алынатындығы, образдарының айқындылығы, стилінің қарапайымдығы, суреттерінің шағын да болса шығарма көлеміне шақ, өрнектілігі, байырғылығы, сөйлемдерінің келте, қысқа болғанымен оралымдылығы, диалогтарының мағыналылығы, әңгімелеу сарынында сезімталдық пен әзілшендіктің басымдығы» [2, 242].

«Қара шелек» әңгімесі былай басталады: «Әңгіме қара шелектен басталды. Айшаның атасының басындай сақтап жүрген шелегі ғой. Үшінші жыл болып барады, Айша шелексіз қалып, шелек сұраймын деп абысын-ажынға жексұрын көрініп, ақырында Бірмағамбетті бүріп, Кәстенкенің дүкенінен алдырған шелек еді. Айшаның жинақылығы, күтімділігі, бірін мыңға балап ұстайтындығы бүкіл ауылға мәлім. Салақ қатындар Айшаны жаратпағанда, Айшаға мін таққысы келгенде:

– Көріне бірге алып кетсе көрерміз; әйтпесе кімнен қалмаған дүние,– деп бұрқылдасады [3, 365].

Бұл жерде бірден Айшаның пысық, шаруақорлығы ашылады.

«Сол қара шелек бүгін майып болыпты. Қожағұлдың қара тоқалы біреуден нәрсе сұрамай, алған нәрсесін бүлдіріп бермей жүре ме, бүгін келіп қара шелекті сұрай қойды. Айша шелек сұраушыны жайшылықта маңына жүргізбейтін:

– Менен кедей емессіңдер ғой, керек болса, сатып алындар,- дейтін [3, 365].

Айшаның оңайлықпен біреуге шелегін бермейтіні көрінеді. Енді келіп салақ қара тоқалға шелекті қалай беріп қойған себебі мынау: «Бүгін сонысын айта алмай қалды. Айта алмай қалған себебі болды: бүгін айға толды, Бірмағамбет жоқ! «Аудан жұмсапты, науқанға өкіл қылыпты, 5- ауылдың байларын Бірмағамбет протоколдап ауданға айдап жіберіпті.»–

деген сияқты хабар еміс-еміс естіледі. Науқаны несі? Байларда не жұмысы бар? Айлап қаңғырғандай, ай толғанша үй бетін бір көрмегендей не болды? Бұл не сұмдық? Қатын-баласынан безген адам бола ма екен?– деп бірер күннен бері Айша үздіксіз ойлаумен жүр. Күл шығарса да, от жақса да, жалғыз ала сиырды қақпалап суатқа апарып суғарса да есі - дерті Бірмағамбет болады да жүреді» [3, 367]. Айша осындай қалың оймен Бірмағамбетті уайымдап жүріп, оның үстіне жиылыста біреу коллективке қатысты:

– Әйелдерді де ортаға салатын болсақ екен,– дейді-ау. Шынымен солай болса, әйелдер де ортаға салынса... Айшаның ойына Бірмағамбеттің мінезі түсе қалды: қызғаншақ, күйгелек, томырық... «Сені жанымдай көремін, саған біреу тікелеп қараса, ішім күйіп кетеді...» дейтін Бірмағамбет кейде.

Бейімбеттің кейіпкері ой үстінде жүргенде іс-әрекетте суреттеледі. Жоғарыдағы мысалда Айша күл шығарып, от жағады, сиырын суатқа апарады. Осындай үй жұмыстарын атқарып жүріп, Бірмағамбетті ойлаумен болады. Бұндай тәсіл Чехов әңгімелерінде де кездеседі. Оның «Святкиде» әңгімесінде қызын ойлап жүрген кемпір былай суреттелетін: «Кемпір сорлы таңертең ерте тұрып сиыр сауып жүрсе де, пешке от жақса да, түнде ұйқылы-ояужатса да: Ефимьям не болды екен, аман-есен жүрме екен деп қызын ғана ойлайтын» [4, 331].

Коллектив туралы осындай алып-қашпа сөздерді ойлап отырғанда шелек сұрап қара тоқал келеді. Айша таза әйел болса, ол керісінше салақ: «Жаулығы салтақ-салтақ кір. Аяғындағы кебісі бір жамбастап қисайып кеткен. Жау қуып келгеннен жаман еңтігіп, қотыр малдай пешке сүйене тұрды да:

–Апырым-ай, Құдайдың күніне не болып кетті, түбі түсіп кеткен шығар, күнде боран, есті тандыратын болды ғой. Осы боранда ерігіп, жиылысқа келіп жүргендерін айтам-ау, «Шоққайыңның» 4-5 адамы үйге келіп, әкемдей болып сіресіп отырып алды. Соларға шай қойып беріп құтылайын деп едім, екі шелекпен бармасам, боранда қайта-қайта барып жүру киын, шелегіңді бересің бе, келін?– деді.

Қара тоқалдың не айтып, не қойғанын Айша ұғынған жоқ, сөзіне құлақ та салған жоқ. Жалғыз-ақ «шелек» дегенін ұғынып қалды. Шелекті бермесе қара тоқал мылжыңдап мазасын ала беретін сияқты болды. Содан құтылғанша асықты. Өзі үйде оңаша қалып, істеген ісін тағы бір ойлап шықпақшы болды.

–Ана жақта тұрған шығар, ал!– дей салды.

Қара шелек қолынан осылай шығып кетіп еді [3, 372].

Бейімбет – шағын әңгімеге барлық мәселені сыйғызып жіберетін шебер жазушы. Айшаның ойы арқылы коллективтендірудің қалай өтіп жатқанын, өзінің артель бастығы болып сайланғаны, мал ортақ болады дегенде эзер дегенде жинаған 2-3 малын уайымдағаны, әсіресе бір шелек сүт беретін ала сиырын уайымдағаны – бәрі бізге мәлім болады. Осындай нәрселерді ойлап отырып, шелекке мән бермеуі –логикалық дәлел.

Ал, қара тоқалдың шелек сұрап келуіне де себепкер – жиналысқа келген адамдар.

Қара тоқалдың салақ екені де айтылып қалады. Жалпы, Бейімбет әңгімелерінде әйелдердің салақтығы не көкдолылығы немесе тағы басқа мінездері қағыс қалмайды. Бірақ таза әйелдерден гөрі салақ әйелдер көбірек сыналады.

Бір ғана қара шелек арқылы сол кездегі жұрттың колхоздастыруға қатысты түсініктері, заманның астан-кестені шыққанын айқын көреміз. Шелек оқиғасы сюжетте байланыс қызметін де атқарып тұр.

«Кеш болып, үй-іші қара көлеңке тартқан соң, суға барайын десе, шелегі жоқ. Шелегін қара тоқалдың алып кеткені Айшаның есіне сонда түсті. Жаны шығып кете жаздады, өйткені, қара тоқалдың қолына түскен ыдыс сау қайтқан емес: кесе алса, екі бөліп қайтарады, құманша алса, шүмегін сындырып қайтарады, шелек алса... [3, 372].

Айша шыдай алмай үйден шыға жүгірді. Екі үйдің арасына жалданып тұрған қарға тізесінен батып малтықты, оған да тоқтаған жоқ, қара тоқалдың үйіне жеткенше, қара шелекті көргенше асықты» [3, 372].

Айшаның қарға малтығып жүгіруі – көркемдік деталь. Өйткені, тоқалдың ыдысты сау қайтармайтынын біледі. Уақытты кетірмей тез жету керек. Айша қара тоқалдың үйіне барса: «Шашы обырап, күлді бұрқыратып қара тоқал пештің алдында отыр еді. Есіктен кірген Айшаны көрді де, ашуланған пішінмен шымшуырмен отты көсеп-көсеп қалды. Күл бұрқырап пештің аузынан көлбеп ұша берді.

–Шелекке келіп едім, – деді Айша әлденеден қорыққандай.

–Әлгі қағынғыр бала... өзінің де сыйын бердім...– деп қара тоқал отпен бола берді.

Айша шошынып, сезіктеніп, қара тоқалға төне түсті. Тоқал қаймыққан түрмен қарап:

–Неге төндің? Үлкенді сыйлап именсе қайтеді екен бұлар? Әне, жатыр шелегің, – деді.

Айша босағаға қараса, екі бүктетіліп, түбі аламайымен сөгіліп, қара шелек жатыр! Жаны шығып кете жаздады. Жалма-жан шелекті алып, қара тоқалға жіберіп ұрды. Ызаланып көзінен жасы ыршып-ыршып кетті.

–Ойбай, өлтірді мына иттің баласы!–деп қара тоқал шаңқылдап, үйді басына көтерді» [3, 372].

Қара тоқалдың екінші рет салақтығы көрінеді: шашы қобырап кетуі, күлді бұрқыратып алуы. Айшаны көргенде бүлінген шелек есіне түсіп, соған өзі де ызаланып, бір жағынан Айшаның да құр кетпейтінін алдын-ала сезгендей – осының бәрі бір-ақ қимыл арқылы, шымшуырмен отты салып қалуынан байқалады. Ашуланып қимылдағаны соншалық, күлді бұрқыратып жібереді.

Айша шелектің «қазасын» естуге қорқып, күдіктеніп сұрағанда даусының да қалай шығатыны белгілі.

Тоқал бір-екі сөзбен ғана болған жайды аңдатады. Шелекті бүлдірген бала екенін, өзінің де таяқ жегенін аңғарамыз.

Айша шелектің бүлінгеніне көз жеткізу үшін тоқалдың жанына жетіп барады. Қара шелек жай майыса салмаған, жарамастай боп бүлінген. Сондықтан Айшаның жаны шығып кете жаздайды. Шелектің бүлінгені қатты батқаны соншалық, тоқалды шелекпен ұрады. Ызаланғанынан көзінен жас шыққаны – шелекке қолы әрең жетіп еді, ол кезде ыдыс қымбат тұрады, алу оңай емес.

Жазушы көлемі шағын диалог пен баяндаудан екі әйелдің образын, психологиясын өте дәл, ықшам, шебер түрде жеткізген. Қабдолов айтатын дәлдік пен ықшамдылық бар. Бір сөздің өзі кейіпкердің ішкі жағдайын ашып береді. Ауыл әйелдерінің мінез-құлқы айна-қатесіз нақты беріледі. Әйелдердің қандай жағдайда қалай сөйлейтіндіктерін жетік меңгерген.

«Шам жаға Қожағұл келді. Бет-аузына жабысқан қар еріп, сақалынан тамшылап тұр» [3, 372]. Екі үйдің арасы әжептәуір алыс екені, қар борап тұрғаны білінетін деталь.

–Келін шырағым, біздің әйелге қол тигізбей-ақ қойсаң болмай ма?– деп күрсінді. [3, 372]. (тоқалының кінәсін біліп тұр).

– Сындырмасын, бүлдірмесін біреудің нәрсесін!

– Сындырмасын дегеніңіз дұрыс қой, бірақ «біреудікі» дегенді қойса да болады ғой. Мана өзіңіз бар емес пе едіңіз, не деп еді өкіл? «Керекті құралды ортақ пайдаланасындар» демеп пе еді? Сол құралдың бірі шелек қой. Бастық адам ұрмас болар, «бастығымыз осылай қылды, ұрды» деп арыз берсек, «потсот» кететініңізді білесіз бе?». [3, 373].

Мұнда адамдардың «ортақ мүлік» дегенді қалай ұғатындары байқалады.

Айша өзін тентекке санады. «Шынында, солай екен: ортақ мүлік, алып пайдаланды. Сындырса да еркі бар емес пе?», –деп ойлады. Ойлап еді, көз алдына жапырылған қара шелек елестегендей болды, шашы жалбырап, пеш алдында албасты құсапотырған қара тоқал елестеген сияқтанды» [3, 373]. Айша колхоз заңына бағынса да, қара тоқалдың ісін мақұлдай алмайды. Кейіпкердің ішкі психологиясы көрінеді.

Бірмағамбет келгенде Айша болған жайды айтады. Қожағұлдың сотқа берем дегенін де айтады.

–Туу, содан қорқып жүргенің бе? Қожағұл сотқа беруші ме еді? Қожағұлдың кім екенін білесің бе? Ол–саудагер, ол–молда. Берікболдың жаназасын шығарып, қызыл бұзауды алғаны биыл күз емес пе еді? Ортақ мүлікке шелек қосылушы ма еді? [3, 374].

Солкездегі саясат бойынша қайтыс болған адамға жаназа шығаруға тыйым салына бастағанын аңғарамыз. Атеизм қағидасы тұрғысынан мұндай істер кеңес өкіметіне жат боп саналды. Ол кезде саудамен айналысқан адамды алыпсатар деп айыптайтын.

Қорыта айтқанда Бейімбет Майлинді қазақтың Чеховы деп айтуға болады. Оның әңгімелерінде ауыл адамдарының психологиясы, әсіресе, әйел адамдардың психологиясы шебер ашылады. Кеңес өкіметі кезіндегі саяси науқандар туралы әңгімелерінде шындықты юмормен береді. Кейіпкер мінезін ашуда диалог, детальдарды сәтті қолданады.

Пайдаланған әдебиеттер

- 1 Нұртазин. Т. Б. Майлин творчествосы. – Алматы, 1958. – 195 б.
- 2 Қаратаев М. Шеберлік шыңына. – Алматы, 1963. – 242 б.
- 3 Майлин Б. Көп томдық шығармалар жинағы. 1-т. – Алматы, 2004.
- 4 Чехов А. Жуан мен жіңішке. Әңгімелер. – Астана, 2011. – 331 б.

В статье проводится психологический анализ по рассказу «Қара шелек» Б.Майлина, который является тонким наблюдателем реальной жизни казахского аула и рисуя мелкие детали, итрихи, мастерски передает характерные черты простого человека, которые отличаются от других писателей. А также анализируется своеобразие писателя в развитии сюжета произведения, его мастерство в раскрытии психологических черт персонажей.

In the article, a psychological analysis is conducted on the story "Qara Shelek" by B.Maylin, who is a subtle observer of the real life of the Kazakh aul and drawing small details, strokes, masterfully conveys the characteristic features of a common man, which differ from other writers. And also analyzed the originality of the writer in the development of the plot of the work, his skill in uncovering the psychological features of the characters.

ОӘЖ 8 82.151.212.2

Н.М. Рахманова
Алматы университеті
Алматы, Қазақстан
55rnm@mail.ru

БАҚТЫҚҰЛ ЖАНДҮНИЕСІНДЕГІ ДАЛА САЛТЫ МЕН НАМЫС

Мақалада “Қараиш-Қараиш оқиғасы” повесінің жазылуына себепші оқиғалар айтылып өтеді. Жазушының бас кейіпкер Бақтықұл бойына дала салты мен намыстың тоғысын бере білгені сөз болады. М.Әуезовтің кейіпкер табиғатын ашуда детальды, психологиялық параллелизмді шебер қолдана білгені айтылады. Кейіпкер жандүниесіндегі психологиялық арпалыстың себептері ашылады. Повесте автор баяндауы кейіпкердің ішкі монологіне ұласатыны парықталады. Кейіпкердің ішкі диалогындағы сана қақтығысын беруде уақыт пен кеңістік те ой қайшылықтарын ашуға қызмет істегені зерделенеді. Шығармадағы экзистенциализм сарынының себебі ашылады.

Мақалада табиғат, ландшафтардың символдық мәніне мысалдар келтіріледі. Жазушының жаратылыс болмысымен кейіпкер болмысынан үндестік іздегені зерделенеді.

Кілт сөздер: малды барымталау, романтикалық кейіпкер, жандүниесіндегі арпалыс, тұрмыстық деталь, сана қақтығысы, сезімдік-эмоционалдық табиғат, ландшафтар символы.

“Қараш-Қараш оқиғасы” повесін жазуда да М.Әуезов өзінің жазушылық дағдысы өмірдегі болған оқиғаларды көркем суреттеуден танбаған. Авторға повестегі оқиғалардың қаңқасын ұсынған Тұрар Рысқұлов. Тырнақалды туындысы “Қорғансыздың күнінен-ақ” оқырманын тәнті еткен Мұхтар қаламының қарымына Тұрар әкесі Рысқұл басынан өткізген мұңлы күйді сеніп тапсырса керек. Шығарма кейіпкерлері—тарихи адамдар, олардың қимыл әрекеттері шыншыл қалпында. Повестің басты кейіпкері Бақтығұлдың прототипі – Рысқұл Жылқайдарұлы, Жарасбай–Саймасай Үшкемпіров.

Мекеншақ та, уақыт та белгілі. Шығармаға сюжет болған Талғар тауының Қараш асуында 1904 жылғы қанды оқиға. Повесть 1927 жылы “Жаңа мектеп” журналында жарық көрді. М. Әуезов көптеген шығармалары сияқты “Қараш-Қараш оқиғасын” да 1936, 1959-60 жылдары да көркемдік електен өткізген.

Бақтығұлдың арманды сөзімен басталған шығарма сол үйдегі қабақ кірбінінің төркініне жетелейді. Әке-шешесін сүзек жалмаған Бақтығұл мен Тектіғұл әкесі айтқан нағашы жұртқа итшілеп жетеді. “Нағашы дегенді іздеп барып, бұлар жиен боп жетіскен жоқ-ты” Өмірлерінің жиырма жылы Сәлмен байдың айдауында өтті. Жуан ауыл сұрауы жоқ жиендерді барымташылыққа да баулыды, болыстыққа талас тұсында қара күш ретінде пайдаланды. Бақтығұл да, Тектіғұл да өмірлерін таразыға тартып, теңсіздік әлеміне ой жүгіртпейді. Көшпелі ел малайы алатын кесікті жұрт ақысын да дәмеппейді. Нағашымыз, туысымыз деген сезім Сәт, Сәлменге деген сенім “қос құлды” ұзақ жетеледі. Бақтығұлдың Қозыбақ ауылынан ажырап көшуіне жолашар болған інісі екеуінің Сәлменнің дүре жазасына бірдей ұшырауы. 1927, 1936 жылғы повестің нұсқаларында Тектіғұл басындағы трагедияны баян ететін, Бақтығұлды өзге мінезге итермелейтін тарау жоқ. Тектіғұл 1959-60 жылдары повесть өңдеуден өткенде қосылған кейіпкер. Бұл тарау қондыдан көрген қорлығынан оянған арнамыстың төркінін бағдарлайды.

Тектіғұл Бақтығұлдан да шерлі. Әке-шешеден 10 жасында жәудіреп қалды. Өмірінің ең бір аяулы 20 жылы кісі қабағын бағуда өтті, басынан қойғы арылмай 30 жасында күңіреніп мерт кетті. Автордың Тектіғұл өмірін межелеген 10,20,30 сандарының “0” ге бітуі кейіпкер әрекетінде болашақ жоғын меңзегендей.

Тектіғұлдың жаны үзілерде “Кегім, кегім кетті” деген ақтық сөзі— ағасына қамшы. Інісінің өлімінен кейін “Бақтығұл жұрттан бөлек басқа бір сыңайға мінді.” Ортасынан өгейсіген Бақтығұл ақ пен қараны өзінше тегістеудің жолын іздейді. Онысы—Қозыбақ ауылының, әсіресе, Сәлменнің малын барымталау. Бұл жолда ру деп руластарын да, тап деп қолы қысқаларды да іздемейді, өліспей бөліспейтін жақсылық пен жамандықтың, ізгілік пен жауыздықтың қиянкесіне өзі төреші. Жалғыз жүріп жағаласуға даяр. Осы тұстағы Бақтығұл әрекеттері романтикалық кейіпкерлермен тоқайласқандай болады. Бақтығұл семіз боз биені жайратып салып, кегін қайтарғандай күй кешеді. Ізімен қуып келген Сәлменге тілін безеп, “Тектімді тепкіңмен өлтірмеп пе едің” деп көкірек запыранын төге айтысуын байдан ыққан кедейдің сөзі дей алмаспыз. Осы тұстағы қайғы мен қасіреттің бетін ашатын трагедиялық диалог Бақтығұлдың да Сәлменнің де бір шеңбердің шегінде екенін ұқтырады. Ол Сәлменнің соққысына жауап беруден де тайсалмайды. “Жан-дәрмен қолына ұстап отырған қайың көсеуді жұлып ала, Сәлменнің қамшысын сол қолымен жұлқа тартып, көз жұмғандай шапшаңдықпен Сәлменді қақ бастан үш-төрт рет тарс-түрс періп-періп жібереді” [1, 56].

Бақтығұлды жырынды жорыққа жетелеген аштық емес, ол “төрт-бес қара, он шақты ешкі-лақ” иесі. Қасірет үстінде жігерін қайғыға жанып ережесіз егесте жуандардың өздері баулыған ойынмен ойнамақшы. Ат үсті соғыста екі-үш кісімен соғыса алатын, аттың да, жердің де жайын білетін Бақтығұл әккі. “Қоралы қойға шапқалы келе жатқан қасқырдың құйрығын қысып, басын төмен салып, елеусізденіп сөлпендеп жүргені сияқты, жай ғана қалғып келе жатқан жылқышының кейпін көрсетпек болды” деген теңеу емеурінінде

жылқышының да жылқының да жәйін білетін Бақтығұлдың ішкі дүниесіндегі беймазалық та қылаң береді [1, 44].

Сәлменнің қорқақ жылқышысы Қоқай кездескенде арқаланып кетіп, “Тарт қолыңды!” деп зекіп ақырып та жіберді. Танып қояр деген секемді кейіпкердің болмыс-бітіміндегі сезім тасқыны жеңді. Екі жылқышыны да кәнігілімен соққыға жығып боз биені бұғалыққа іліп кете барады.

Жалғыздық, қорғансыздық құсаландырған Бақтығұлдың жалғыз-ақ сескенетіні – Сәлмен шірітетін абақты. Автор Бақтығұлдың жандүниесіндегі арпалысты “Енді қайтті!” деген күбірмен беріп, кейіпкер ойын алдыға оздырып, ендігі ошағы абақты болатынын сездіріп, күнгірт өміріне үрейлендіреді. Бұл сөз–тығырыққа тірелген рухани күйзелген жанның сөзі. Автор табиғаты мен кейіпкер табиғатты өзектесіп кеткендей.

Бақтығұлдың өз жүрек әмірімен істеген әрекетінің ғұмыры ұзақ болмады. Дара шауып, дара қорғанып, Сәлмендерге дара жем болды. Жамағайыннан қол ұшын жалғар сүйеніш таба алмасы өзіне белгілі. Бірбет, қайратты Бақтығұлдың көкірек шерін әйеліне ақтаруы да жалғыздықтың еншісі. “Енді сүйенетін кісі таппай болмас. Қорған таппай, тірлік жоқ болды ғой. Барынды беріп, құл болсаңда, кешегі Сәлмен айтқан кеселден сақтап қалар біреудің қолтығына кірмеске лаж жоқ. Сондай жауыз жаумен ұстасар менде не дәрмен бар еді? Ойласам, бойымнан артық жұмыс екен!” [1, 60].

Қазақ ділінде ер адам сыртқы тірлігін, әсіресе, өзгеден пана іздер әлсіздігін әйеліне жайып сала бермес. Қатша “байқұс өліп қала ма, бүйтіп көрген жоқ еді, қалай айтқаны?” – деп, ішінен күдіктеніп, сескеніп отырды” [1, 60]. Осы бір тұрмыстық деталь кейіпкер табиғатын ашуға, болмысын тануға, қазақи шындықтың өмір логикасын мәлімдеуге қызмет атқарып тұр.

Автор сезім сергелдеңі үстіндегі Бақтығұл мен табиғат болмысын шебер жымдастырады. “Буылдар күнгірт күздің кәзіргі күні кірлегендей болып салбырап, кіржиіп тұр. Сұр тонды, сұр түсті жүдеу мерген сұр тас пен түнерген аспанның түсіне боялап, қалың жым-жартыққа қоса батқандай” [1, 61]. “Сұр тон”, “сұр түс”, “сұр тас” пен “түнерген аспан” біртұтас дүние. Дүние кейпі мен кейіпкер кейпі жымдасып тұр. Адамға тәуелсіз жаратылыс болмысының өзгермелілігі мен кейіпкер болмасындағы құбылыстардың үндестігін автор меңзейді. Бақтығұл қарабасындағы қайшылықты мінезін өзінің қазіргі күйімен үйлестіре біледі, оны ырықсыз, өз болмысына қайшылықты іс-әрекеттерге бастап тұрған санадағы үрей. “Барын берсе соған беріп, құлданамын десе де айтқанына көніп, қайтсе де Жарасбайға жағынып көрмек” [1, 62].

Бақтығұл Жарасбай аулына сыйымен барып, тындар құлаққа ақтарыла мұңын айтты. Сөйтіп, Жарасбайдың өзінен бойын ала қашпаған бейліне шүленсіп астындағы жалғыз жорғасын болыс баласына сыйлап та жібереді. Бұл да алдын-ала жоспарланбаған, сезімдік-эмоционалдық құбылыстардың нәтежесі. Бақтығұл сөйтіп жүріп Жарасбай тобының Қозыбақ тобына қарсы уланған мығым оғына қалай айналғанын өзі де білмей қалады. Жарасбай аулынан Бақтығұл өзіне жұмыс, баласы Сейітке оқу тапты. Егін салды, ішіп - жемнен тарылмады. Бақтығұл жаны бір сәт сабыр тауып, сенімі қоздап, адам ішінен адам тапқандай күй кешеді.

Бұл күй ұзаққа бармады. Қырды дүрбелеңге салған болыстық партия тартысы тұсында Жарасбайға деген сенімі шайқалып, өзінің бейшаралық болмысына налып ой арпалысына түсті. “Болыстықпен ғана бедел, салмақ тапқан кісі емес. Әрі бай, ерте күннен ұлыққа беделді, саудасы да бар, “ер, мықты” деп көпке аты жайылған адам. Мұны айтса, қолынан жақсы-жаман бірдей келеді, келгенде де молынан келеді. Маңайдағы басқа болыс, хажы, бай, мырза дейтіндердің бәрінен де мұның атағы басымырақ” [1, 65] деп мінезделінетін Жарасбай күрделі тұлға. Сәлменге қарағанда айралы да, аяр, сырдаң, сыр бермес, қалтарысы қатпарлы. Орысша оқыған адамды аулында ұстуы да жаңалық атаулыға ыңғайланғыштығынан хабардар етеді.

Жарасбай мен Бақтығұл арасындағы қарым қатынастан ауылдың әлеуметтік жағдайы, қанаушылық психология байқалады. Шығармадағы халық бейнесі де осы тұста көрінеді. Елді

дүрбелеңге салған болыс сайлауы тұсына Жарасбайдың Бақтығұлға пана болу себебі, өз қамқорлығына алған дос пейілінің сыры аңғарыла бастайды. Болыстық үшін болатын тартыстың сұрқия, сұрапыл түрлері шығармада кеңінен баяндалады. Сайлау шығынына қажет қаражат табу жолында Жарасбай Бақтығұлды ежелгі дұшпаны Сәлмен, Сәт жылқысын барымталауға жұмсайды. Арғы әлемі таза Бақтығұл бұл үйреншікті ісі болса да желпінбейді. “Пана таптым, адал жолды еңбекке салындым, соған себеп болды деп сенген кісім бұл еді. Бұл мені қайда, қалай жұмсап отыр?” [1, 74] деп ойы сергелдеңге түседі. “Сен іркілетін қисын жоқ. Саған келген пәле–менікі. Тегі бойыңды тартар жерден тарт. Ал мұндай кезегі кеп тұрған дер кезінде жасқансаң, ол–жасық болғаның” [1, 75].

Жарасбайдың жан жарасын сыздатар қайрауы мен нық шешіміне Бақтығұл құлықсыз келіседі. Автор Бақтығұлдың жандүниесіндегі психологиялық арпалысты өткенін еске алу арқылы баяндайды. “Дәл Қозыбақ аулында жылқышы боп жүргіп, барымтаға аттанатын күйлердің бірі. Талайды еске түсірді. Қозыбақ үшін алушы еді, Қозыбаққа әкеп беруші еді. Бүгін қайтіп отыр? Бұ да соның өзі ме? Апарып Жарасбайға бермекші.” Бірінен кетіп, біріне жетіп ең, не таптың? “ деп, көңіл суытқыш өкініш ойлап отырды да өзін-өзі қайта жұбатты. ”Жақсат-жаманат Жарасбайдың өзінде болатын болды. Суық, сұлу жорықтың мынадай шалқып жатқан қызығы болса, бұ да бір ғанибет емес пе?”- деп, біраз отырды да “Жарасбай-Қозыбақтың Сәлмені емес; бұл жолы өкінбеспін, өкіндірмес; солай деп еңбек еттім ғой. Осы ойда тұрайын да қалайын” деп, өзінің табанды, тұрақты қалпына келді” [1, 77].

Автор баяндауы мен кейіпкер сөзі тоғысып кеткен, автор да кейіпкер секілді ойланады, бірақ автор монологінен кейіпкермен сана қақтығысын байқаймыз. Кейіпкердің ішкі диалогіндегі екі ұдай сезімнің мәжбүрлілік жағы басым түсіп, тәуекелге бастайды. Осы тұста уақыт та кеңістік те ой қайшылықтарын ашуға қызмет атқарады. Жарасбайдың мансап тартысындағы шығыны Бақтығұл бастатқан барымташылар әрекетімен толығып отырады. Жарасбайдың ішкі қыртысты ойы ”Бақтығұл түптің-түбінде от көсеген көсеудей күйе кететін болса, бұл малдардың құнарлы қалың топтары қайдан, қайда кеткенін білмегені дұрыс” [1, 79].

Болыстыққа қайта сайланған Жарасбай малы ұрланғандардың шағымынан іштартып Бақтығұлдан бойын аулақтайды. Болыстың бұл қылығын сырткөзге жорыған Бақтығұл әлі де Жарасбайға деген сенімін жоғалтқан жоқ. Бақтығұл мен Жарасбай арасындағы ұзақ үнсіздік тіршілік динамикасына сызат түсіріп тұр. Жандаралдың партия жайлаған елдің болыс билеріне “тез бітім табындар”, “осыған көнбесе болыс атаулы орнынан түсіп, партия басылар елден кетіп, жер аударылады” деген әмірі ел жуандарын тез табыстырды. Қозыбақ әулетімен мәмлеге келген Жарасбай “ұры ұстайды” дегеннен безініп, Бақтығұлды “ұры” тізіміне тіздірді. Билер сотына шақырылған Бақтығұл ішкі диалогында “Желдің арты қай жақтан екенін білген шығарсың!”, “Неден болса да ақпын. Менде айып жоқ”, “Қара болсам, өзге қараласын. Нақ сендер қараласандар, көріп алармын, құдай-ақ та! Мен не болсам, сен де солсың” [1, 88] деп ішкі жандүниесінің арпалысын ашады.

Билер сотында Бақтығұл қоғамдағы сәйкессіздікке өзінше баға береді. Әділетсіздікті әлеуметтік көлемде көруге жақындайды. Әділетсіздікке тебіренген кейіпкер ойы өзгерді: “Өртеп жіберіңдер, бүйтіп итшілеп жүрген тіршіліктің бұдан былай маған көп тиынға керегі жоқ. Жалғыз үй Сарымен ешкімнің де тобы көбеймес. Келді-кетті бір жалғыз кедей. Не көрсем, де сенгенімнен көрген шығармын! Бірақ қоймаларыңды көрдім” [1, 90] деп өкіне шырығып, зұлымдық пен зымияндыққа қарсы атылған көкірек шерін төгеді.

Билердің ұрланған малды төлеуге ұйғарған кесігі мен үш жыл абақтыны кесуі Бақтығұлды жаңа сезім толғаныстарына батырып, басқа әлемге жетеледі. “Не қылса да ұстатпаймын, қолыңа тірі түспеймін, қашамын, қашамын, қашып жүріп өлемін... Егер тіпті бомай бара жатсаң, Жарасбай, көрермін!..” [1, 93] деген ой аяқ асты болған адамдық құқын қорғау үшін оның ашық айқасқа дайын екенінен хабардар етеді.

Бақтығұлға енді жолында не кездесе де, қайтуға жол жоқ. Түсіне ояуы, ояуына түсі араласқан қашқын өмірдегі ойы ылғи абақты жайы. Автор повесте диалогтан гөрі оқиғаны өзі көбірек баяндайды. Автордың баяндауы кейіпкер сөзіне, ішкі монологқа ұласып кетеді.

Бақтығұл рухани оянды, шырт оянды, оған күштілерді де күйретуге болады деген сана келді. Жауларына өліспей беріспеуге бекінді. Қашқын Бақтығұл бейнесі осы тұста тұлғаланып, романтикалық сипатқа ие болады. Бақтығұлдың ішкі психологиялық сезім-күйлері мен жандүниесіндегі толғанысының өзегі жалпыадамзаттық мәні бәр мәңгілік мәселелер жақсылық пен жамандық, мейірім мен қатыгездік, бақ пен сор төңірегіне тоқайласады. Өмір туралы толғамға шақырады. Алды-артын қамап алған қуғыншылардан дұшпанға жоқпын не өлу, не құтылу деген ниетпен Талғардың тасқынымен алысқан “Бақтығұл құла ат ағып жөнелген соң-ақ өмірден үмітін үзді. Әлдекімге “қош!” деді. Көзінен бір тамшы ыстық жас та ыршып кетті. Жалғыз жалынды арман сияқтанып: “әттең жалған-ай!” [1, 99] деген бір ғана ащы күйік тілі шықты.

Бақтығұлды көпшіліктің қаумалап, қақпайлап табиғаттың өзіне сіндіруге ниеттенген сілтеме үкімге бейімделгіштігі өгейсітті, ортасын жатсындырды. “Қайда барса Қорқыттың көрі” болған мұнлық тағдырына нали, жалғыздықтың тозағына кіріптарланса да, өзін-өзі жұбата бұл фәниде бар екенін сезінді. Санасы түледі. Ортасы өгейсіткен Бақтығұл көңілін зерделеуде экзистенциализм сарыны аңғарылады.

Өліммен беттескен, тіршілікпен қоштасқан өліп-тірілген Бақтығұлға, өлім енді қорқыныш емес. “Қорыққаным сол ма? Ең қиын болғанда баратыным сол ғой, тәуекел, не де болса шыдадым!, “Мына сияқты итшілеп жүрген тіршіліктен біздей кісіге өлсек те түк етпейді екен” деген ішкі ой Бақтығұлды жаңа бір ниетке жетелейді. Автор оның қандай ниет екенін, “өлтірмей, жерге тықпай, тынбаймын” кімге арналған сөз екенін ашып айтпайды.

Бұл жайды А.Жақсылықов былайша сипаттайды: “Интересно осуществлен в повести и прем, так называемого, ”скрытого“ или тайного психологизма. Автор прибегает к нему для изображения героя, готовящегося к мести. Его признаки – психологический процесс как бы свертывается, внутренняя жизнь героя остается скрытой от глаз читателя. Непроизнесение героем имени врага, замена его иносказаниями выступают одним из средств этого приема” [2, 11].

Автор кейіпкерінің кегі қанша қайнаса да өзі ұйғарған кесім-үкімге ауыр тебіреніспен келгенін баяндайды. Жас тоқалын ұзатып алып келе жатқан, Жарасбайдың жолын тосып, оны мерт қылуға шешімі бекем. Жүрегін қолына ұстап өз сынағынан өтті, ниетіне жетті. “Мен бүгін бір бұғы атып келемін” деп, мұрт астынан нығыз жымиуы адамнан гөрі аяуандығы басым Жарасбайдан кегін алған, біреудің қолшоқпарынсыз басымен ойлап, жанымен күйзеліп, атылатын мылтықты атқан Бақтығұлдың неге де болса тас-түйіндігінен хабардар етеді. Бақтығұл табиғаты қатпарлы, оқырманға бірде ұнайды, бірде ұнамайды. Ол жаратылысынан таза. Бірақ өмірдің шым-шытырық айрығында бірде жол таба алмай аңтарылып жабықса, бірде еңсесін тіктеп биіктеп кетеді.

М. Әуезов кейіпкеріне қалай өмір сүру қажеттігін нақтылай айтпайды, оның басындағы трагедия адам табиғатына жат емес дегендей ыңғай танытады. Бақтығұлдың айдалып кетуі – оның жеңілгені емес жеңгені. Өмір бойы өзі қашқан абақты баласына ұнап отыр. Сейіттің “Ауылдан абақты жақсысы” болмысты сезінген риясыз көңіл сөзі. Бұл даланың ережесіз егесін көзімен көріп көкірекке тоқыған зорлық, зомбылығынан шошынған сұңғыла баланың ішкі жандүниесінің бүкпесіз шындығы.

Повестегі табиғат, ландшафтар символдық мәнде де, кейіпкер психологиясын ашып, толықтыруға да қызмет атқарады. Бұл, әсіресе, повестің сегізінші тарауында ауқымды. Жарасбайды өлтіру шешіміне бекінген Бақтығұлдың ішкі жандүниесіндегі арпалыс тұсында сыртқы орта меңіреу қалмайды. “Күз аспаны кірлеп, мұнартып, алыстағы қарлы биіктердің басына сәлдедей бұлт оралып томсарып, сұрланып тұр” [1, 103]. “Кірлеп,, “томсарып”, “сұрланып” тұрған аспан реңі кейіпкер болмысымен байланыста.

Белгілі жауын тосып жатқан жолды кейіпкердің көзімен суреттейді. “Жаңа байқады: ол алыстан кең жол болып, өзге жерден ерекше жырылып айқындалып, қып-қызыл болып жатады екен. Аққан қан орны сияқты: “Ұқсасан-ұқса...” деді [1, 102]. Бірер сәттен кейін бұл жолдың қанды жол боларына кейіпкер сенімді. Бұл тұста автор бейтарап емес. Авторлық баяндауда автор–кейіпкер, автор ойының жалаңаштығы қылаң береді.

“Сарымсақтының жақын бетінде талай-талай замандар тіршілік еткен кәрі жуан қу қарағайлар жуан тамырлары адырайып, қопарылып, кәрі алыптың көп жылдар қуарып жатқан өлігіндей болып, бетке сұлай жығылып жатыр. Әр жерде де сондай қуарып тозып жатқан өлім белгісі көрінеді” [1, 103]. “Жуан” қарағай мен “жуан” тамырдың сұлауы тағы бір “жуаның” солардың кебін киеріне бастап тұр. Айнала өлім белгісін аңсауда. “Қарағай Сарымсақтыдан әрі қарай белдеу таудың бәрін қара қошқылдандырып қаптай басып, жалпақ қара жыныс болып кеткен. Алыста Түрген суы жарып шыққан қара қойын қарағайлы, жартасты қара шат қарауытады” [1, 103].

“Қара” сөзінің үстемелей қайталануы алдағы болатын оқиғаны ғана тұспалдамайды, жалпы адамға қол көтерудің өзі сорақы қылмыс, адамның бірін-бірі құртуы жаратылыстың болмысына қиянат, қасірет қара ниеттің, қараңғылықтың үкімі дегендей леп бар.

Автордың баяндауында тау бейнесі кейіпкерге психологиялық тұрғыдан жақын, үндес, соған пара-пар түсініктермен табысып жатады. Ожардың қарлы биігі “бұл күнде ерекше жаттыққа, жайындыққа екілендіріп тартқандай болады. Бақтығұлдың нық бекінген ойына Ожардың қазіргі түрі аянышты білмейтін, қаталдықпен суынған, асау жаулық жайын сыбырлағандай болады. Бар көріністің ішінде көңіліне иек қағып дем берген айдаушы сол сияқты. Биік, суық, мұзды басынан күздің жүдеген сұр күнінің ортасында тіл келгендей. Тасты, мұзды суық табиғат бір ерекше жат жайын қимылды ыстық көріп, соны ашынып, жалынып тілегендей болады... Бұл арадан да Ожардың шошақ басы көрініп, мойын созып еліріп қарап тұр.” [1, 104].

Бұл кейіптеулер тіршілік болмысының мағыналық жүгін аркалап тұр. Тау кейіпкер ниетін құптағандай сезілсе, қарағай шошынуа.

“... Сарымсақтың қарағайлы шоқысы үрпий тұр”, “...Бір уақытта Бақтығұлға қарағай етекпен тау басына қарай қашып бара жатқандай, бұл ойлаған ниеттен үркіп жосығандай көрінді”, қарағайдан “тау қара сеңсең бөстек жамылғандай” [1, 104].

Бұл тұста да автор жаратылыс болмысы мен Бақтығұл және Бақтығұл ниетіне куәлардың болмысынан үндестік қатынастар іздейді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Т. 2. – Алматы, 1979.

2 Жаксылыков А. Проза М. Ауэзова 20-х и 30-х годов: психологизм, конфликт, повествовательные формы. Автореферат дисс. ... на соиск. ученой степени канд. фил. наук. – Алматы, 1984.

В статье описываются истории, способствовавшие написанию произведения «Выстрел на перевале». Писатель в главном герое Бактыкул совместил традиции степей и честь. М. Ауэзов в раскрытии характера героя умело использует детальный, психологический параллелизм. Открываются причины психологической борьбы в душевном мире героя. В повести изложение автора развивается во внутреннем монологе героя. Во внутреннем диалоге героя в конфликте его сознание противоречит идеи пространства и времени. В произведении открываются причины мотива экзэнцализма; приводятся примеры символического значения природы, ландшафтов. Он, изучая творческую индивидуальность писателя, ищет общее с личностью персонажа.

The article describes the stories that contributed to the writing of the work "A Shot at the Pass". The writer in the protagonist Bakytkul combined the traditions of the steppes and honor. M. Auezov in the disclosure of the character's character skillfully uses a detailed, psychological parallelism. The causes of psychological struggle in the soul world of the hero are revealed. In the story, the author's account develops into the inner monologue of the hero. In the inner dialogue of the hero in the conflict of his consciousness, the ideas of space and time contradict. The work reveals the reasons for the motive of exenzalism. The article gives examples of the symbolic

meaning of nature, landscapes. He studying the creative individuality of the writer is looking for a general with the personality of the character.

ОӘЖ 8 82.151.212.2

Н.М. Рахманова, К.С. Әбдіқалық
Алматы университеті
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
55rnm@mail.ru

ЕЛДІККЕ ЖЕТУ НАСИХАТЫ

Мақалада ұлттық сананы ояту мақсатында жазылған ұлт зиялыларының ой-пікірлері, өлең шумақтары талданады. Абайдың ағартушылық, демократиялық ұстанымын ХХ ғасыр басындағы зиялы қауым отаршылдыққа қарсы күрес идеясымен жалғастырғаны сөз болады. Ұлт зиялылары отаршылық пен Отаншылдықты барлық жанрда жазған шығармаларының өзегіне айналдырғаны зерделенеді. Ел болашағы жастарға оқу-білім беру аққылы ғана көркейетінін А. Байтұрсынов, М. Дулатов, С. Сейфуллин, Н. Төреқұлов, С. Садуақасовтардың жарыса жазғаны талданады. Қазақ зиялылары таратқан саяси идеялар қоғамдағы сана сілкінісіне, ой-өріске ықпал еткені айтылады.

Кілт сөздер: ұлттық сана, ағартушылық, демократиялық бағыт, рухани тәуелділік, сөз-экспрессема-образ, жалпыадамзаттық құндылықтар.

Ұлттық тәуелсіздікке жетудің жолы ұлттық сананы ояту, ұлттық тұтастыққа, бірлікке ұмтылдыру екенін ХХ ғасыр басындағы, 20-30 жылдардағы баспасөз әдебиеттің барлық жанрында көтерді.

ХХ ғасыр басындағы Ресейдегі революциялық қозғалыстардың ауанын аңдаған ұлт зиялылары тәуелсіздік пен бостандық үшін халық санасын сәулелендіру жолында күрес бастады. Бұл үрдіске қазақ халқының тағдыр-талайын қалам ұшында сөйлетіп, жоғын жоқтап, мүддесін қорғау жолында Абайдың ағартушылық, демократиялық дәстүрі отаршылдыққа қарсы күрес идеясымен ұштастырылды.

Жаңа қоғамдық қатынастарды енгізе бастаған орыс отарлаушылары «жабайы» халықты мәдениетке тартамыз деген желеумен батыс және орыс мәдениетін қазақ еліне жақындатудың жолдарын жан-жақты қарастырды. «Қай өркениеттен, кімнің мәдениетінен үйренсек?» деген сұрау ұлт зиялыларын қай заманда да ойлантты. «Орысша оқу керек, хикмат те, мал да, өнер де, ғылым да – бәрі орыста зор. Залалынан қашық болуға, пайдасына ортақ болуға, тілін, оқуын, ғылымын білмек керек. Оның себебі олар дүниенің тілін біледі. Сен соның тілін білсең, көкірек-көзің ашылады» [1, 379].

Осылайша Абай екі жағымсыз жағдайдан сақтандырады. Біріншісі – орыстың жақсысы мен жаманын айыра білу, жақсысын үйреніп, жаманынан жирену. Ресеймен араласқан қазақ даласына талай залалды дүниелердің келгені өтірік емес. Екіншісі – орыс ғылымын, өнерін қазаққа күзетші болайын деп, біз де ел болып, жұрт білгенді біліп, халық қатарына қосылудың қамын жейін деп ниеттеніп үйренудің орнына, қазаққа қарсы қару ретінде пайдаланушылардың көбеюі. Осы екі қауіптен бойымызды аман сақтасақ, орыспен тереземіз тең болар едік, - дейді Абай.

Белгілі қоғам қайраткері, ғалым Н.Төреқұлов 1916 жылы «Қазақ» газетінде жарияланған «Әдебиетімізге көз салу» деген мақаласында былай дейді: «Еуропаға еліктеу, меніңше, онша қорқынышты емес. Өйткені, Еуропа мәдениетінің бір асылы дух критицизм-рух сыны; бұл бізді жүре алмайтын тұйыққа, шыға алмайтын шыңырауға алып кетпес. Еліктеуіміз өлшеуден шығып бара жатса, рух сыны бізді және көзімізді

ашып, катемізді көрсетер. Абай – әдебиетіміздің атасы, бұл жолдың қорқынышсыз, біз үшін пайдалы екендігін сезіп, сол жолға бұрылды. Әйтпесе, Абай үшін араб, ғалам жолы да ашық еді...» [2, 85].

«Заманды заман билеп» жатқан тұста Абайдың «Өз қолыңнан кеткен соң енді өз ырқын», «Басың дауға, малың жауға кетеді» дегені қазақ даласын емін-еркін аралап кетті. Бұл кез – отарлық бұғау алаш зиялыларының заманына қарағанда әлі босаң кез.

1917 жылға дейінгі көркем шығармалардың көбінде орыстың отаршылдық пиғылы ашық әшкереленбей ишарамен берілген. 1917 жылғы төңкерістен кейін онан үлкен үміт күткен ұлт зиялылары қазақ тәуелсіздігін басыбайлы ету жолындағы діттеген мұраттарын, замандастарына деген көзқарастарын ақтарыла, жарыса айта бастады.

Бұндай еркін ой арылтудың ғұмырын Абайдың «жүрегінің басына у мен дерт жинаған» өңі айналған отаршылдық пиғыл 5-6 жылда қайтадан толықтырды, ақыры жұтып алды. «Жан бостандығы» қайтадан таразы басына тартылды. Толғану мен торығу жаңа сипат алды. Қазақ басын сұққан экономикалық, саяси, әлеуметтік, әкімшілік, ең бастысы рухани тәуелділік зиялылар санасына салмақ салды.

Бұл күйді Мағжан:

Жарқ еттің, көз ашқанша ғайып болдың,

Ашылмас қара тұман қаптады түн,-деп жырлайды.

Күннің көзін көлегейлеп, жарықты жапқан ашылмас қара тұманның түндерді қаптатуы – образ. «Қаптаған түн» діттеген мұратқа жеткізбесін, арман -үміт үзіліп, түн баласы қазақты қайтадан құшағына аларын меңзеу бар. «Түн» дәстүрлі мағынасынан кеңейіп, сөз–экспресмеадан образ дәрежесіне көтерілген. Халқының болашағын ойлаған ақын қазақ бойынан жаңа өмірдің белгісін көргісі келеді.

Ойламай біздің қазақ текке жатыр,

Бір іске жанаса алмай шетте жатыр.

Ақын халқым оқу-өнерге үйренсе, осы арқылы дамуда алға жылжыса, «аспан - көкке асатын», «өнер - білім кілтін» ашса деген ниетті.

Мағжан дербес елдікке жету үшін көкіректі сәулелендіру керек екенін қағида іспеттес ұсынады:

Жаның жасып кірлеген,

Жаныңды, алаш, аласта!

Қазақтық сана-сезімге серпіліс берер төмендегі жолдардың отаншылдық отын алаулатуға қай кезде болсын септігі тиері сөзсіз.

Сарыарқамның топырағы,

Менің жанымның тұрағы.

Сәкеннің «Түс» өлеңінде Ресей бодандығындағы қазақтың жәй-күйі аллегориялық тәсілмен берілген. Ақын түсінде бар сәнінен айырылған бақшаны көреді.

Жайқалған көкпеңбек боп тұрған толып,

Көк шалғын сұлап жатыр қуқыл болып.

Қызылды-жасылды боп желкілдеген,

Гүл-шешек кеткен қурап -солып.

Өзгерген өмірге себепші не, бұл тозудың сыры неде? Ақын мұның себебін білгісі келеді, жауапты бақша шетіндегі мұңайып тұрған талдан естиді.

Ынтымақсыз иеміз болғаннан соң,

Жанжал қып, харап қыпты бірі-бірін.

Түсіпті қараңғылық содан бізге,

Хақ тәңірі аяғандай бізден нұрын.

Ақың меңзеуінде бақша – қазақ кейпі. Өлең ұлт психологиясының өзгеріп, үстемдікке толық тәуелді болған ұлт табиғаты қандай өзгеріске ұшырайтынын астарлай жеткізіп отыр. Өлең өзегінде ескі жалғанды аңсау да бар. Ақын өлең соңында ел болашағын көркейтуде жастарға сенім артатынын жасырмайды. Осындай мүшкіл халден елді

күтқаратын оқу-білім, «бақшаның» қайғысын ағатушылық жолмен сейілтуге болады дегенге ден қойып, көңіл аудартады.

Сәкеннің «Қазақ сабағы» – Мағжанның «Жатыр», Сұлтанмахмұттың «Жарлау» өлеңдерімен үндес. «Қазақ сабағы» – Сәкеннің тұңғыш өлеңдер жинағына енген туындысы. 1917 жылдан кейін Сәкен бар болмысымен бүтіндей «қызыл» болып, таптық мүдде жетегінде кетіп, ұлттық сезімнен адаланды деп те айта алмаймыз. Ұлттық құндылықтарды сақтауда Сәкеннің атқарған ісі қыруар.

С. Сейфуллин «Қазақ арасындағы сауатсыздықты жою», «Барлық күш оқуға», «Зор міндет», «Әр қазақтың жадында оқу болсын» деген мақалаларында елдікке жетудің кілті оқу жүйесін дамыту екенін қадап айтады. «Қазаққа оқу бұрын бір мәртебе керек болса, енді мың мәртебе керек. Қазақ алдындағы болашағын ойлауы керек», «Ісіңмен, күшіңмен, тіліңмен болса да оқу ісіне жәрдем қылмасаң кейінгі жас буынның қолы жағанда» деген Сәкен нәсихаты қазақ тағдырының көкейкесті мәселелеріне дер шағында үн қатудың үлгісі.

Қазақстан үкіметінің төрағасы қызметін атқарған Сәкен қазақ тілінің мәртебесі ресмиленуін басты назарда ұстаған. 1924 жылғы «Қазақ тілін мекемелерде жүргізу туралы Қазақстанның губерниялық һәм уездік совет комитеттерінің төрағаларына Ашық хатында»: «Сөйлесе кетсең қызмет басқарып отырған адамдардың ешбірі қазақ тілін мекемеге кіргізбеймін дейтіні жоқ. Бірақ қазақ тілі әлі де қазақтың өз аузында. Қазақ азаматы аузын ашатын емес. Тіл жұмылған ауыздың ішінде ... Біздің қазақ коммунистерінің кейбіреулері қазақ тілі туралы қатты кірісуге «біреу ұлтшыл деп айтады» деп бой тартады. Бірақ ол – қулық. Бұл – коммунистік қылық емес, жарамсақтық, жағымпаздық» деп әлеуметтік індетті ашып айтады [3, 100].

Смағұл Садуақасұлы: «Біздің ойымызша, қазақ жастары бірі қалмай оқу керек. Ойда, қырда оқымаған жас қалмасын. Ата-бабамыздың надандығы таңдайымызға татиды. Тағы да солардай жүз жылдап, мың жылдап құлдық көреміз демесек, біз жапатармағай оқуымыз керек. Оқусыз, өнерсіз адам баласы ешбір жақсылыққа жете алмайтындығын иман қылып, шүбәсіз сену керек» деп жаңа буын, жас қауымды болашақтың рухани қазынасына жетелейді [4, 264].

Міржақып Дулатов Бутырск түрмесінен жазған хатында былай дейді: «...Мен өзімнің құлдыққа түсіріліп, езгіге салынған бейшара халқымның осы құлдық жағдайдан шығуына көмектесуді өз борышым деп санадым. ...Саяси саладағы оқиғаларды дер кезінде болжай алмадым деп санаймын, ал қазір Кеңес өкіметіне қарсы күресті деп отырғанның бәрі менің қазақ ұлтын дербес, тәуелсіз, бақытты жағдайда көргім келген тілегім ғана...» [5, 85].

Алдыңғы қатарлы қазақ зиялыларының ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды қорғауы мақсат етуі, азаттық алу жолындағы күрескерлігі, тіліне, діліне, дініне деген адалдығы ғылыми мақалаларында да, сыни еңбектерінде де көркемдік таным-білігі бар дүниелерде де көрініс тауып, идеялық негізін қалай бастайды. Қоғамдық сана да жол айрығына тіреледі. Аңсаған тәуелсіздік идеологиясы ол тұстағы саясатпен қабыспайтыны айтылып та, жазылып та жатты. Қазақ зиялылары таратқан саяси идеялар қазақ қоғамының сана сілкінісіне, құқықтық, эстетикалық таным-талғамына, ой-өрісіне ықпал етті.

А. Байтұрсынұлы «Қазақ қайраткерлерінің жайынан» дейтін мақаласында: «Жалғыз қалам қайраткерлері емес, қазаққа жаны ашитын басқа азаматтар да қазақтың басқалардан көрген кемшілігін айтпай тұра алмайды. Қазақтың сөзін қаймықпай сөйлеу керек. Бауырмал десін, қазақшыл десін, ұлтшыл десін, оған құлақ асып, ауыр алмаса керек. Қазақ қасындағы жұрттардың қатарына жетіп, теңелуіне керекті ісімізді қолға алайық. Қазақ азаматтары мәдениет жігін жою жолындағы жұмысқа күшін, ісін сарп етуі керек. Басқалармен мәдениеті теңеліп, жарыса, жармаса күнелтуге қазақ жеткен күні қазақты қасындағылар қаңсылатуын қояды, қазақ азаматтарының қазақ үшін айрықша қайғыруы, қан қызуының жоғырылауы, бауырмалдық сонда өзінен - өзі жоғалады. Бас өзгерді, бастық өзгерді, төбе өзгерді, төре өзгерді, басқасы әлі қарап тұр. Қазақ көрген қорлық пен зорлық көбеймесе, кеміген жоқ. Жеуге жеңіл тұрғанда жеу – табиғи іс. Қазақты бұрын жегендер әлі де зорлық

қылып отыр. Қазақ мәдениеті орыстан кем болған соң жем болатыны сөзсіз. Қазақ жем болудан түбінде декрет қуатымен құтылмайды, мәдениет қуатымен құтылады» [6, 201.].

Ұлт намысын ойлаған алаш қайраткерлері әдеби - ғылыми мұраларында ғана емес, әр жағдайға байланысты жазған көсемсөздерінде де өткінші өлшемнің құрсауынан шығып, қоғамдық-әлеуметтік сананың серпілуіне ықпал еткен, оның жаңғырығы әлі де естілуде.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Абай. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы, 2005. – Т. 2.
- 2 Мырзахметов М. Қазақ қалай орыстандырылды? – Алматы, 1993.
- 3 Сейфуллин С. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы, 1988.5-т.
- 4 Садуақасұлы С. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы, 2003.2-т.
- 5 Дулатов М. Шығармалары. – Алматы, 1997.
- 6 Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы, 1998.

В статье анализируются взгляды, мнения и стихотворения национальной интеллигенции в пробуждении национального самосознания. Просветительскую, демократическую позицию Абая в начале XX века продолжает интеллигенция идеей борьбы против колониализма. Исследуется, что в произведениях всех жанров национальной интеллигенции, центром является колониализм и патриотизм. Анализируется также, что А. Байтұрсынов, М. Дулатов, С. Сейфуллин, Н. Торекулов, С. Садуақасов писали о том, что будущее народа заключается в образовании молодежи. Говорится о том, что политические идеи, распространенные национальной интеллигенцией, способствовали развитию сознания и мыслей в обществе.

The article analyzes the views, opinions and poems of the national intelligentsia in the awakening of national self-awareness. The educational, democratic position of Abai, in the early twentieth century, the intelligentsia continues the idea of a struggle against colonialism. It is investigated that in the works of all genres of the national intelligentsia, the center is colonialism and patriotism. It is also analyzed that A. Baitursynov, M. Dulatov, S. Seifullin, N. Torekulov, S. Saduakasov wrote the future of the people in educating the youth. It is said that the political ideas spread by the national intelligentsia contributed to the development of consciousness and thoughts in society.

ӘОЖ 821.512.122

Г.Ә. Сағынаева, М.И. Оразханова
Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты
Павлодар, Қазақстан
Gulzirasaghaeva@mail.ru

Т. ӘБДІКӘКІМОВ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалаға қазақтың көрнекті, дәстүр жаңғыртушы ақыны Т. Әбдікәкімовтың поэзиясы негіз болды. Өлең құрылысына қатысты ғалымдар еңбектері сараланады. Ақын поэзиясындағы түрлік ізденістер жан-жақты зерделенеді. Оның дәстүрлі өлең үлгісіне өзіндік өзгерістер енгізіп, іздене жырлайтын ерекшелігі әр қырынан қарастырылады. Ақынның көрікті ойды жеткізу шеберлігі, өлеңдерінің табиғаты, құрылымы, өзіндік болмысы, тіл оралымдылығы туындылары негізінде талданады.

Кілт сөздер: поэзия, дәстүр, түрлік ізденістер, құрылым, ырғақ, интонация.

Қазақ поэзиясында өлең өлшем-өрнектері турасында ғылыми еңбектердің, зерттеулердің жарық көргендігін білеміз. Поэзия да өмір заңдылығына бағынып бір орында тұрмай, үнемі даму, шарықтау үстінде болатын болғандықтан, оның да дәстүрді негізге ала отыра өз жаңашылдығы болатындығы белгілі. Ғалым С.Ержанова: «Біздің поэзиямызға рухани және формалды ағымдар жетіспейтіндей. Демек, қазақ поэзиясы үшін алдағы меже формалды ізденістерге бару және рухани кеңістігін кеңейту. Мұның өзі, ең бірінші, ақындық даралықты тудыруға мүмкіндік береді. Ақын шығармашылығының ерекшелігі оның тыңнан түрен сала білуінде. Тыңнан түре салу шын талантты, рухани кемеліне келген, кесімді пікір, шешімді ой айта білетін поэтикалық тұлғадан көрінсе керек» [1, 263].

Осы тұрғыдан алғанда қазіргі поэзияда дәстүрлі формадан тыс түрлік ізденістер жоқ емес. Олардың бойында прозалық сипаттағы элементтер мен графикалық формаларды құрайтын өлеңдік ізденістер мен жаңашылдық үлгілер де жоқ емес. Ақын ойының ішкі бұлқынысы мен сол кездегі толқынысын, сезімін сурет негізінде өлеңдік өлшемге салып құрап берушілік те бар. Мұнда синтаксистік шумақ құрамындағы тармақтардың өзара байланысу ерекшеліктері тікелей бір-бірімен сабақтас боп отырады. Енді оларды сындырып немесе шашу арқылы жаңа тармақтарға бөлу өлеңнің тыныс белгілік сипат алуына итермелейді. Тыныс белгінің қызметі ырғақты, әуезді сөйлем мен сөздің дұрыс оқылуына да әсер ету, яғни ішкі мазмұннан бөлек сыртқы түр-тұлғасының өзгеруіне де әсер ететіні белгілі. Сол себепті қазіргі ақындардың поэзиясында тыныс белгілер жүйесінің мән-маңызы жекелеген сөздерден кем емес мәнге ие боп отыр. Адам ойындағы сөздің сыртқа шыққандағы көрінісі бірнеше нұсқаға құрылған ерекшелігімен де ойландырады. Автор ойындағы ұғымды жеткізу үшін бірнеше нұсқалы сөздерді ойында жинақтап, соның ішінде ырғақ пен әуенге негізделген, шығуға ытқып тұрған, суырылып салар ойдың толқынына сәйкес бір нұсқаны ғана сыртқа шығаруы мүмкін.

Т. Әбдікәкімовтің бейнелі, образды тіл көркемдігін айтпағанда дәстүрлі өлең үлгісіне өзіндік өзгерістер енгізіп, сөз өнерінің арнасын бұрып отыратын ізденгіш ақын ретінде танытты. Ақын өлеңдерінің тақырыптық ауқымы өте кең. Қандай тақырыпты жазса да өлеңдерінен шындық жарқырап көрініп тұруға тиіс. Ол үшін ақындық талант, үлкен шеберлік және асқан суреткерлік, философиялық терең ойлылық керек. Т.Әбдікәкімов өз кезеңінің тағдыр өрнектерін шын бейнелей білгентақындардың қатарынан. Бұл да ақынның қазіргі поэзияның тақырыптық аясын кеңейту, мазмұнына жаңалық енгізу арқылы ерекшелуге басты назар аударғанын байқатады. Ақын өлеңдерінің өзегіне біткен шындық пен шынайылық өмірдің өзекті мәселесін сөз етуде тың ойлар мен толғамдардың басын ашады. Суреткер ақын терең ойлы толғаныстарымен өмір, заман, тағдыр болмысын асқан шабытпен кең толғап, жұртшылықтың болашаққа деген сенімін арттырады.

Т. Әбдікәкімов өзі жете таныған, өзі көріп, жүрегімен сезінген жайларды ғана жазады. Өмірде ақынға тақырып болмайтын құбылыс жоқ. Әңгіме сол құбылыстың ішкі сырына үңіліп, нағыз ақындық қуатпен, шеберлікпен зерделей білуде. Ақынның жырлары өмір шындығын табиғи қалпында көшіретін көркем әлем деуге болады. Кез келген тақырыпты талғаусыз жаза бермейтін ақын өзі көрген, өзі жақсы білетін жайларды ғана тереңнен толғайды. Өзін толғандырған тақырыбының ішіне бойлай еніп, оны жаңа бейнелеулер арқылы әсерлі де ұтымды етіп беру – Т.Әбдікәкімовтің ақындық шебер қасиеттерінің бірі.

Қаламгер өлеңдерінің әр жолын халықтың мақсаты мен арманынан, мұңы мен сырынан бір сәт бөліп ала алмайсың. Бұрыннан да тақырыбы тың, образы оқшау, орындалу өрнегі өзгеше, айла-тәсілі тым бөлек өлеңдер жазып жүрген ақынның жинақтарынан бүгінгі күннің бітім-болмысы байқалып тұрады.

Т.Әбдікәкімов жалпы мәселелер, оның ішінде өмір мен өлім, ой, сезім, қоғам, табиғат туралы жырлады, осы тақырыптар төңірегін жеңіл емес, ойы терең, мән-мағынасы үлкен ізденістің нәтижесінде ұғынатын, ерекше философиялық ой елегінен өткізіп, астары терең әлем суретін ой өрнегімен әрлеген. Мәселен бір ғана уақыт ұғымын пенденің қалай жұмсайтынын немесе пендені уақыт қалай билеп алатыны туралы толғамды өлеңіне көз

жүгіртейікші. Әрине уақыттың әр сәті қымбат, тіпті бір секунд пен минуттардың ішінде қаншама іс атқарылатынын ақын бір ғана бейнелі сөзбен, яғни дерексіз уақыт ұғымына «тіл» бітірген. Суреткер дерексіз уақыт ұғымды кемелдендіріп, ұлғайтуда да ізденіс өрісін кеңейткен:

Секунд, минут...
Өтеді сағат тағы.
Ал, көңілде – көз табы, қабақ табы...
Қара Өлеңнен қаперге қанат тағып,
Қара Аспанға кетердей Жан Аппағы!..

Дүйсенбі де сейсенбі...
Сенбі тағы!
Суылдайды парақтар!..
Ар Кітабы?
Көз етінді суырып көркем дүние,
Көрге дейін санаңды қаңғытады!

Қараша да желтоқсан...
Мамыр тағы!
Сайтан сүйреп барады Көңіл Тағын!..

Қоян, Ұлу,.. Қой, Мешін...
Доңыз тағы!
Қорс-қорс ішіп-жеу-дағы...
Табыс табу!
Әлде Адам бола алмай намыстану?!..

Түн.
Таңсәрі.
Түс!
Бесін...
Ақшам тағы!
Шапшандасаң, Уақыт, шапшандағын!
Кірпігімді енді бір қақсам тағы,

Шалға айналып кетермін, тоқсандағы... [4, 205]. Уақыттың кешегі, бүгінгі адамның сабасына түсірген ояну, сілкіну лебін қамтитын мұндай жолдардың, қарап отырсақ, формалық жағынан да өзгешелігі бар, сондықтан да бір сарындылықпен оқырманын жалықтырып алмайды. Қазіргі кездегі жаңашылдық үрдіспен жазылған өлеңдердің бір ерекшелігі қазақ өлеңіне оның буын жүйесіне әдемі сіңіп қазіргі өлең танудың ықпалына бейімделіп жаңа ырғақты жүйелерін жатырқамай енуі қуантарлық нәрсе. Бұндай дәстүрден тыс ырғақтық жүйелер диалогтық негіздегі әр тармақтың өзінше бір ой танытып, өзінше бір жаңа бастаманың негізі ретінде алынса да, түптеп келгенде бір ортақ идеяның ашылуымен мақсатына жетеді. Бұл ең бірінішіден, оқырманды әдемі ырғақ әуенмен ғана жай тербеп қоймайды, әр сөздің астарына кідіріс жасау арқылы мән беру, дыбыстық әуенге күш салу, ақиқатты тура көрсетпей, абстрактылы оймен астарлап беру, салмақты оқырманға салу сияқты жасырын оймен аяқталып отырады. Жоғарыдағы келтірілген өлеңге уақыт кеңістігіндегі әр кез, әр түрлі оқиғалар мен суреттерді көз алдыңызға келтіре отырып, жасырын сұлбаны әрқилы әрекетімен көз алдыңызға келтіреді. Бұрынғы поэзиядағыдай барды бар, жоқты жоқ деудің орнына түйінді мәселені жасырып қойып, соны таныту, көрсету мақсатында бірнеше детальдық, оқиғалық, ұғымдық әрекеттермен шиленістіру арқылы көрсетуге тырысқан. Сонда бұл жерде тек ой ғана көрінбейді сонымен бірге қимыл-әрекетке көшкен образ, образдылық тұлғасындағы жанды әрекеттерді де байқаймыз. Бүгінгі

күннің өлеңінің ерекшелігі де сол – өлеңнің қозғалысқа түсуі, лириканың бойындағы қанның денедегі шапшып жылжуы ғана емес, содан көрінген эмоциясы «жаны» бар жанды поэзияға айналады. Мәселен, өлең алғашқыда уақыттың жылдамдығын айтумен басталса да есік пен төрдей аралықтағы адам өмірінің өмір сүру заңы жазылғандай. Сол өмірді қалай өмір сүру керек? Бір қарағанда өзімізге таныс бейнелерді көз алдымызға келтіреміз, төбедегі ұшақтан жерге қарап тұрған кісінің, сырттай бақылаушының, әрекеті сияқты көрінеді, екіншіден өткен өміріңді таспаға түсіріп алып, соны зуылдатып қарап отырып ойланатын, өз-өзіңе есеп беретін тұлғаны танимыз.

Осыған ұқсас ерекшелік келесі өлеңінен де көрінеді. Ақын мұнда да аз сөзге көп мән сыйғызып, әсерлі өлең туғыза алған:

Ойлар қандай, күндіз-түні мыйды ұрған?!
«ОРТАҚ?» «МЕНШІК?»..
Опа бермес бұлдыр мән?
Күллі дүниенің Қуанышы мен Қайғысын
Құдайым-ай, екі-ақ Сөзге сыйдырған!
Қалай өзі?..
Қайғы-зарға жеңсік пе ел?
Қазына бар ма, көңілдерді көншіткен?
Сайқал сөйлеу, саудаласу, соғысу,
Қожа болу
Қозады-ай кеп МЕНШІКТЕН! [2]

Өлеңдегі лирикалық «мен» сезімін ақын өлеңнің өзіндік құрылысы арқылы шебер жеткізе білген. Дәстүрлі бірыңғай буынды тармақтарға құрылмай, іштегі ойды өңін бұзбай сыртқа шығаруа өлеңдегі тармақтарды «сындыра» қолдану да өз мәніне ие.

Ақынның «Өлең» атты шығармасының тек мазмұндық-мағыналық сипаты ғана емес сонымен бірге бейнелік сипаты да ерекше:

Ол
жаңа ғана
Осы жаңа ғана,
Топырақ аңқулы жасыл сағым болатын...
Көшедегі электрлі күлкілердің өтінде,
Өрмекшінің көзіндегі ғана аппақ Ой болып оянып,
Жарық Дүниеге тіл шығарды Ол, жымыып.
Сен күрсіндің құбыланың түбінен [4, 120].

Бір оқып шыққан адамға ешқандай ырғақтың, буынның жүйесі сақталмаған, «жылуы жоқ» өлең сияқты. Мұны біз қазіргі кезде ақ өлеңдер, прозалық сипаттағы өлеңдер деп жүрміз. Ақынның бір сәттік көңіл күйін жеткізу мақсатында айналадағы, қоршаған ортаның әсері, ақынның соны қабылдауы, әр қабылдауда өзінше бір ой, ұғым тудыру. Ең біріншіден, айналадағы құбылыстардан өзіне жауап алу, олармен іштей «тіл табысу» әрқайсысынан өзінің тіршілігіне немесе жаратылысына сай сұрақ іздеу, тереңіне бару, түсіну, түйсіну деп білеміз. Ақынның нәзік сезімі, жүрегі үп еткен желді сезініп, жансыз дүниеге тіл бітіріп, өз жанына содан рухани азық алу сияқты әрекеттер көрінеді.

Өлең мәтінінің әсер ету сипаты да формалық өзгешелікті танытатын белгілермен, яғни, тыныс белгінің қызметімен іске асып отырады (сызықша, үтір, леп белгі, буынға бөлу). Мәселен:

...Өледі Ақын! Өледі!..
Өлмейтін қуат бойыма
Береді досым?! Береді! –
Жарлауға біткен Жалбыздың
Жапырағын әкеп береді [4, 27].

Леп белгісі, сұрақ белгісі сияқты сыртқы пішіндік белгілерге құрылған өлеңдердің де мазмұны солай бір-бірімен жымдасып кетеді. Бұлардың негізгі қызметі – өлең жолының немесе мәтіннің әуезділік және интонациялық күшін үдету. Бұл жалпы өлең атаулыда көптеп кездеседі. Өлең әуезі мен күшін, қарқынын танытуда да әсері бар. Шешендікке құрылған өлеңдерде немесе сұрау сипатындағы өлеңдерде пайдаланады, қос леп белгісіне тең келеді, кейде интонациялық мағынаны бейнелеу түрінде де жүзеге асады.

«Дүниенің басы Түнекпен перделенген.
Соның бәрі білінбейтін бір Ағыс еді.
Ұлы Ышқыныс ұшқынынан Тұтастық туындады,
Ғайыппен көмкерілген.
Кім осыны ең жоғарғы Аспанда көрген болса,
Сол ақиқат біледі.
Ал, білмесе ше?..»
Судыр-судыр, судыр-судыр [4, 91].

Ақынның өз ойын ертеден келе жатқан дәстүрлі өлшемдермен беруі шығарманың әсерлілігін төмендетпейді. Халық құлағына сіңіп қалған ырғаққа салынған өлең оқырман жүрегіне тез жол табатыны белгілі. Мұның өзі өлеңнің таңбалық белгілеріне күш салу, өлеңнің қызметін арттыру мақсатында іске асқан. Дәстүрлі өлеңдерде бұл тек тілдік көркемдіктерге ғана емес, өлең пішінін қалыптастыру мақсатында да жүзеге асырылған. Демек тілдің ойлау ерекшелігіне сай поэтикалық мәтіннің образдылыққа орайласатыны көрінеді. Әрбір сөздің ішкі болмысы, қуаты көркемдікпен өлшенсе ғана, жақсы нәтиже бермек. Ол оқырманға жету үшін де бірнеше әрекеттерді басынан кешіріп өтуі мүмкін. Көбінесе бейнелілік үрдіске бейімделген өлеңдердің нышанын байқаймыз. Бұл жерде өлеңдік қуат мәселесінің бір шегі көрінеді. Ырғаққа құрылған сөздердің мағыналарының байланысуы олардың поэтикалық мәтін болып қалыптасуының негізі. Қазіргі қазақ поэзиясының тосын жаңа ырғақтық интонациялық сипаттарының орын алуы поэзиямызды одан әрі дамыта түсетіні анық. Ең бастысы өлеңнің эмоционалдық-экспрессивтік мазмұны талап ететін жіктердің көрінуі, тіпті тыныс белгілерінің қойылу сипаты да өлеңге ерекше мән беріп, жаңаша өріс алуына жол ашатынын көреміз. Сөздің ұғым, түсінік беретін мәнін, бейнелі мағынасын, оның өлеңдегі ырғағымен, әуезділігімен күшейетіні белгілі. Көбінесе адам өз-өзімен жалғыз қалғанда немесе іштей қайталап оқығанда сол тыныс белгілерінің өзі адам санасында жаңғырып, белгілі бір ұғымды қалыптастыруда, еске түсіруде жақсы қызмет атқарады. Мұның өзі оқып отырған оқырманға әсерін тигізбей қоймайды. Өлеңдік өлшемдері қазақ өлеңінің өлшемдік заңына сай келе бермейтін мұндай өлеңдердің саны көбейіп келетіні де рас. Көбінесе дәстүрлі өлшемдердің өзінен тасымал арқылы екі немесе бірнеше тармаққа таралу үлгілері кеңінен кездеседі. Әрине, бұл үрдістің сексенінші жылдардағы поэзиядан бері көрініс алып отырғанына куәміз. Бұл әрекет оның ішкі логикалық өрісімен байланысты болса керек. Логикалық немесе интонациялық екпіні мығым өлеңдердің ырғақтық күші де эмоционалдық мазмұнды болмақ. Бүгінде бүтін ырғақтық интонациялық құрылымдарда екі не көп ырғақты тасымалдау әрекеті көрініп жүр. Кейде он бір буынды өлшемнің өзін ақындарымыз бірнеше бунақтарға бөліп, тармақ тіркесіне таратып, төрт, бес, алты буынды өлеңдерді құрайтыны бар. Яғни дәстүрлі өлеңдік өлшемдерді тармақтарға тасымалдап, «шашып» жіберетін құбылыс үрдіске айналып келеді.

Тыныштықбек Әбдікәкімов кескінді өлеңде де өз шеберлігін сынайды:

ЕЛІКТЕР – ТӘҢІР
ГЕ ДЕГЕН
СЕНІМ
Э
лектр
темірге д
еген сенім т
үріне түпкілікті ау
ысып. Уақыт жылдам
дығы барған сайын үдей
түсіп, түрлі үкіметтік төңкеріс
тер мен табиғи жойқын апаттар ө
рті бықси тұтанып, О ЖАЛҒАН: А+М. [2]

«Ақын пішіндік жағынан сөздермен құм сағаттың суретін салуы уақыттың өзгергіштішін, баянның жалғандығын сөз суретімен көрсетуді мақсат еткен. Егер кескінсіз, суретсіз жазғанда, мынадай мәтінді көресіз: «ЕЛІКТЕР– ТӘҢІРГЕ ДЕГЕН СЕНІМ электр темірге деген сенім түріне түпкілікті ауысып. Уақыт жылдамдығы барған сайын үдей түсіп, түрлі үкіметтік төңкерістер мен табиғи жойқын апаттар өрті бықси тұтанып, О ЖАЛҒАН: А+М.» Өлеңде өлшемдік негіздің ешқайсысы көрінбейді. Тек өлеңнің сыртқы суреті құм сағат пен оның мәнін ашатын уақыттың өткіншілігі туралы ой толғам бар»- [3, 91] деп ғалым Үсенова А. Өзінің «Қазіргі поэзиядағы дәстүрден тыс ырғақтар» мақаласында орынды пікір білдіреді.

Сөйлеу интонациясына күш түсіру Т.Әбдікәкімовтің өлеңдеріне тән сипат болса да, жоғарыдағы келтірілген өлеңінде дауыс кідірісі, екі сөз арасындағы үзіліс, ішкі ой ағымы кілт тоқтап, тоғысып келген ойды басқа арнаға бұрып жіберу, оқырманды терең мазмұнға тарту, жұмбақ шешімін таптырту соны әр оқырманның өз деңгейінде қабылдауына күш түсіреді. Тармақтардың синтаксистік қатынасының мұндай ерекшелігінің негізі – сөйлеу интонациясында жатқанын байқауға болады.

Шығарманың көркемдік қуатты болуы, бір жағынан, суреткердің интеллектуалдылығы мен эрудициясына, шеберлігіне байланысты болса, екінші жағынан, оқырман талап-тілегіне, оның эстетикалық тұщыну, қабылдау дәрежесіне тәуелді.

Мұндай жаңа түрлердің дүниеге келуі, тууы ерекше соны құбылыс болуымен бірге әлі де талай сұрлеулі, соқпақты шығармашылық үдерістен өтетін құбылыс екені белгілі. Мұндай түрдің жаппай белең алып кетуі болмаса да, ара-арасында өлеңнің формалық, кескіндемелік сипатын танытуға күш береді. Форманың түрленіп, жаңа формаға айналып келе жатқанын яғни жаңа түрдің туу процесі жүріп жатқанын бірден байқау оңай нәрсе емес. Ол жаңа түрдің бәрі айналып келгенде дәстүрлі форманың негізінде жатқанын соның нышан белгілерін танытып отыратыны заңдылық. Қазіргі қазақ поэзиясының жетістіктерінің негізіне оның тақырыптық идеялық жаңалықтары мен мазмұн байлығында жатса, сол мазмұнды ашуға жұмылдырылған форманың, яғни өлеңнің өрнектік ерекшеліктерінің маңызын кемітуге болмайды, қайта олардың пішіндік, түрлік ерекшеліктері мазмұнды шынайы жеткізер форма, оған қосымша көрік дарытып, түрлендіріп ерекше сипат беретіні рас. Демек өлеңнің айтылу қалпы, әсем үнділігі, құлаққа жағар тиімді үнділігі өлеңнің мазмұнымен, суреттілігімен, бейнелілігімен қатар жүрсе құба-құп. Осылардың бәрі өзара жымдасып, бірін-бірі толықтыра түскенде ғана өлеңнің әсер етуі, қабылдауы ерекше қуатқа ие болмақ.

Прозаның нышандары байқалатын өлеңдердің лирикалық шегіністер мен лирикалық толғаныстарға жүгінетінін білеміз. Сөйлеу тілінің синтаксистік нормасын бұзып, сөйлемнің баяндаушының белгілі бір топтағы формаларға құру – өзгешелеу ақынға тән ерекшелік. Өлең жолының бойында сөздердің тәртібі де сөйлемге ұласу үрдісі де өзгеше болып, өлеңнің заңдылығына бағынып тұруы көзделеді. Ақынның өлеңдерінде кездесетін цитаттық, аралық жол, өлеңнің жанрлық, тілдік, стильдік ерекшелігін байқатып қана қоймай, Тыныштықбекке тән қолтаңбалық ерекшелікті танытады. Оның құралына айшықты тіл де орамды ой да сонау

өте ерте заманда жасалған дәстүрлі түсініктегі балбал тастар сияқты жаңаша сайрайды. Ақын жаңа үлгі жасап, тек ұқсастықты ғана тудырмай, белгілі бір сөз орамдағы ішкі мағына, ұлт ұғымындағы дәстүрлі түсініктің тамырына қарай тартып әкетеді.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Ержанова С. Қазақ поэзиясы тәуелсіздік тұсында. – Алматы: Білім, 2010. - 320 б.
2. <http://www.minber.kz/2>
3. Үсенова А. Қазіргі поэзиядағы дәстүрден тыс ырғақтар.
4. Әбдікәкімов Т. Шығармалары. Ырауан. т.1. Өлеңдер, балладалар, толғаулар. – Астана: Фолиант, 2013. – 344 б.

В статье рассматриваются труды и разностороннее поэтическое творчество видного казахского просветителя – акына Т. Абдыкаримова, который внес свое видение в традиционное восприятие песенного искусства посредством поиска и исследования. Произведен анализ авторской идеи и мастерства структуры описания природных явлений в языке произведений.

The article examines the works and diverse poetic art of prominent Kazakh enlightener – akyn T. Abdykarimov by name, who has introduced his vision to the traditional perception of the singing art by searching and research. The analysis of the author's ideas and the skill of structure description of natural phenomena in the language works have performed.

ТІЛДІҢ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

УДК 378: 44.5

Р.А. Айкенова, С.К. Омарова, Б.Ж. Абильмажинова
Университет «Туран-Астана»
Астана, Казахстан

ryskeldy.aykenova@mail.ru, omarovask@mail.ru, abilmazhinova.baldyrgan@mail.ru

**ИНТЕРАКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ
КОММУНИКАТИВНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ СТУДЕНТОВ**

В данной статье рассматриваются вопросы о формировании лингвистической компетенции студентов через электронные издания, компетентно владеющей профессиональными языковыми знаниями. А также анализируется рациональное применение учебного материала посредством ИТ и эффективное управление деятельностью студентов на основе учета его индивидуальных способностей и стимулирование учебной и познавательной деятельности студентов.

Ключевые слова: учебный мультимедиа комплекс, компьютерный тренинг, виртуальная лаборатория, полнота содержания образования, качество содержания, наглядность, интерактивность, интегрированность.

Современное информационное общество и социальный заказ государства требуют формирования креативной личности, готовой к самореализации и умеющей решать проблемы наиболее оптимальными способами. Поэтому одним из современных условий высшей школы является изменение целевой установки обучения – формирование творческой личности, компетентно владеющей профессиональными языковыми знаниями.

Основной задачей профессионального высшего образования является подготовка квалифицированного специалиста соответствующего уровня и профиля, конкурентоспособного на рынке труда, компетентного, свободно владеющего своей профессией и ориентированного в смежных областях деятельности, способного к эффективной работе по специальности на уровне мировых стандартов. В последнее время в Казахстане активно развиваются интеграционные процессы, что способствовало росту профессиональных и академических обменов, углублению международного сотрудничества [1].

В связи с этим создание электронного продукта, является актуальным, так как учить по традиционной методике неэффективно. В имеющихся учебно-методических пособиях учебные материалы, в том числе теоретические уже морально устарели. И тут на помощь приходят электронные учебники, учебно-методические пособия, профессионально ориентированные, которые позволяют безболезненно ликвидировать имеющиеся проблемы.

Как пишет О.И. Руденко-Моргун, *электронная книга* – это информационная интерактивная система, обеспечивающая пользователю доступ к постранично организованной информации. Информация, содержащаяся на страницах электронной книги, может быть трех типов: эстетическая, информативная и контрольная [2].

Электронные книги, как подчеркивает автор, условно можно разделить на четыре класса: *энциклопедические* (содержащие огромный объем информации по определенной тематике); *информационные* (они похожи на энциклопедические, но сохраняемые в этих книгах информации не столь обширны); *экзаменующие* (имеющие три компонента: банк вопросов (задач), модуль тестирования и ответов, экспертную систему, используемую для

анализа ответов читателя) и *обучающие*.

Основные критерии, предъявляемые к составлению электронных продуктов, концептуально ориентированы на современные принципы, методы и формы организации процесса обучения, в которых необходимо учитывать профессиональную направленность создаваемого электронного обеспечения.

В.А. Кривовой, О.В. Федоровой дана классификация применяемых в учебном процессе компьютерных средств обучения (*КСО*) на основе категориального критерия, которые авторами понимаются как совокупность определенного методического назначения, имеющих одинаковую структуру. Ими выделены шесть категорий: учебный мультимедиа-комплекс; компьютерный тренинг; исследовательская программа; виртуальная лаборатория; мультимедиа-лаборатория; контрольное тестирование [3].

Согласно данной классификации в разработанном нами профессионально ориентированном учебном электронном комплексе (ПОУЭК) по формированию лингвистической компетенции студентов медицинских вузов выдержаны четыре категории:

- *учебный мультимедиа комплекс*, представленный как электронное учебное пособие, в состав которого входят обучающие программы, аутентичные материалы, терминологический словарь, обучающие тексты, тексты для перевода, этимологический словарь «Почему мы так говорим», теоретический материал. Данный учебно-методический комплекс на электронном носителе предназначен для организации деятельности студентов по овладению лингвистическими навыками и умениями, изучению, структурированию и закреплению полученных знаний, расширению стратегических возможностей преподавателя и студента повышению мотивации к изучаемой дисциплине.

Основными дидактическими целями данного комплекса в обучении языку посредством ИТ являются:

- 1) создание целостной картины изучаемого материала, формирование и совершенствование базовых лингвистических умений и навыков;
- 2) формирование навыков самостоятельной работы с информацией и выработка у студентов потребности в ее продуктивном использовании;
- 3) развитие памяти, произвольного внимания, креативного мышления;
- 4) максимальная индивидуализация и дифференциация деятельности студентов в процессе обучения языку.

- *компьютерный тренинг*, основными задачами которого в обучении языку являются:

- 1) создание программных условий для тренинга теоретических и практических знаний и умений;
- 2) автоматизация в отработке знаний и навыков по модулям;
- 3) закрепление полученных знаний;
- 4) организация самостоятельной деятельности студентов по проверке изученных материалов;
- 5) отработка наиболее трудных для студентов тем изученной теории.

- *виртуальная лаборатория* включает в себя систему лингвистических практикумов, выполняемых на компьютере для выполнения практических заданий и языковых исследований на материале профессиональных текстов на русском и латинском языках; развитие навыков профессиональных языковых знаний, формирование общей информационной культуры.

- *контрольное тестирование* определяется как компьютерная контролирующая программа, назначение которой состоит в проверке знаний и формализованном получении результатов учебной деятельности студентов.

Нами составлен комплекс «Тестовый контроль», основными дидактическими задачами которого являются: организация технологичного контроля; проверка уровня знаний студентов; формализованное получение результатов учебной деятельности обучаемых.

Такая классификация позволяет наглядным образом представить и обосновать построение учебного процесса по дисциплине, структурировать и систематизировать учебную работу компьютерного тренинга.

При создании электронных изданий (ЭИ), как правило, разработчики сталкиваются с двумя видами структурирования: самого ЭИ; учебного материала.

Для решения первой задачи необходимо создание специальной компьютерной учебной программы. Информационная учебная программа является специфическим видом учебного материала в системе средств обучения языку.

Вторая задача требует разрешения определенных проблем, среди которых основными являются: как переработать учебный курс для его автоматизации; какую долю учебного материала и в каком виде представить и реализовать с использованием ИТ, как построить учебный процесс с применением ИТ.

Для переложения курса на информационную технологию обучения преподаватель должен иметь навыки систематизации знаний, быть хорошо информированным о возможностях ИТ, а также знать, какими средствами компьютерной поддержки достигается тот или иной дидактический прием.

Следует помнить основное требование к ЭИ – студент не является объектом обучения со стороны преподавателя, а является субъектом, который сам определяет, что ему учить, как и в какие сроки и поэтому все дидактические принципы, методы и приемы должны найти свое отражение именно в структуре и форме представления учебного материала.

С учетом данных категорий разработан предлагаемый нами комплекс, имеющий медицинскую направленность, практическая реализация которого будет способствовать повышению качества профессиональных языковых знаний будущего специалиста-медика.

В УМК входят учебники, как ведущие компоненты комплекса, учебнометодические пособия (сборник текстов и упражнений, словарь и т.п.), методически согласованные между собой как в плане содержания, так и по структуре. Электронные учебные материалы, включенные в ПОУЭК и применяемые в учебном процессе, позволяют обеспечить выполнение определенных функций: стимулирование учебной и познавательной деятельности студентов; эффективное управление деятельностью студентов на основе учета его индивидуальных способностей; рациональное представление учебного материала посредством ИТ; обеспечение организации виртуальных учебных занятий на основе интерактивных методов и приемов обучения.

Считаем, что применение образовательных электронных изданий в учебном процессе создают комфортные условия для активного усвоения нового материала в ходе аудиторной и самостоятельной работы, способствуют реализации обозначенных в комплексе активных методов и приемов обучения языку посредством ИТ, ориентируют на будущую профессиональную деятельность, обеспечивают развитие творческих способностей студентов.

Данный комплекс создавался на основе учета следующих критериев:

а) *полнота содержания образования*, т.е. структура и объем учебного материала по формированию лингвистической компетенции студентов соответствует базовому минимуму содержания обучения языку в неязыковом вузе, определенному ГОСО РК;

б) *качество содержания* - учебный материал соответствует требованиям рабочей программы по дисциплине. В содержание обучения включены разноуровневые и дополнительные материалы (познавательные, страноведческие, культурологические и др.);

в) *наглядность* - учебный материал представлен в виде схем, таблиц, опорных конспектов и т.д., с учетом принципа методической целесообразности;

г) *интерактивность* - комплекс предоставляет возможность участникам образовательного процесса изменить ход занятия в зависимости от результатов выполнения предыдущих действий;

д) *открытость* - комплекс предоставляет возможность пополнить элементную базу ресурсов пользователями, ее использования для самостоятельной работы и т.д.;

е) *наличие справочного материала* - в комплексе имеется словарь-справочник, терминологический словарь, словарь частотных выражений, таблицы и т.д.;

ж) *интегрированность* – ПОУЭК составлен с учетом междисциплинарного взаимодействия специальных курсов по медицине и изучаемых языков.

В каждый модуль включены контрольные работы обобщающего характера в виде тестов для проверки знаний, которые позволяют преподавателю провести мониторинг знаний студентов по пройденной теме и умения применять их на практике. Предлагаемый материал для практических занятий построен с учетом уровневой дифференциации, в каждое занятие включен разный по трудности и объему материал, что позволяет самостоятельно, по своему усмотрению выбрать нужную программу.

Например, интерактивные таблицы «Звуки и буквы русского языка», «Фонетические явления» призваны помочь формированию фонетической компетенции студентов. Изучение фонетических явлений является лингвистической основой овладения видами речевой деятельности - говорения, чтения, письма, аудирования, предупреждения ошибок в произношении, устранения акцента, возникающего из-за интерферирующего влияния родного языка студентов. Именно развитие фонематического слуха определяет степень функциональной грамотности, является существенной характеристикой современного специалиста. Так, при изучении фонетической темы «Разделительный ь и ъ» невозможно упустить орфографический аспект лингвистической компетенции: правильное употребление букв в профессиональной речи: *инъекция, стерильный, скальпель и т.п.*

Для выработки орфографических знаний, умений и навыков обучаемый должен приобрести умения выделять, проанализировать и содержательно обобщать те лингвистические отношения, которые составляют основу орфографических действий. Позже эти исходные отношения надо конкретизировать и развернуть в систему лингвистических понятий, отражающих свойства языка как знаковой системы. Правописание безударных окончаний глаголов, которые, как показывает опыт, являются камнем преткновения для студентов национальных групп, а также студентов-иностранцев. Поэтому на начальном этапе обучения важно сформировать навыки различения спряжения глаголов с *ударными личными окончаниями*. Студенты осознают, что, не зная орфографического правила и не владея способами его применения, невозможно грамотно писать *безударные личные окончания*. Так возникает противоречие, проблемная ситуация, побуждающая к поиску, к исследовательской деятельности. Выполнение заданий от элементарных до творческих помогает студенту постичь алгоритм учебных действий, способ применения правил к конкретному языковому материалу.

Итак, использование ИТ в обучение языку состоит в создании целостной, устойчивой системы, в которой структурируется взаимосвязь понятийных, причинно-следственных и алгоритмизированных компонентов обучения с учетом индивидуальных особенностей личности. Экспериментальные данные подтвердили, что учебно-методический комплекс оказывает эффективную помощь субъектам учебного процесса, выполняет все функции, необходимые для достижения высокого уровня в овладении языком, способствует приобретению систематических знаний, практических умений и навыков.

Итак, ПОУЭК представляет собой интегрированный комплекс, в котором все модули взаимосвязаны и взаимообусловлены, учитывающий все этапы учебного процесса, обеспечивая интенсивное обучение языку посредством ИТ. Формирование лингвистической компетенция изучающего неродной язык зависит прежде всего от интерактивных технологий обучения в подготовке будущего квалифицированного специалиста. «Обучаемый должен уметь добывать, самостоятельно новые знания, уметь применять их в своей практической деятельности. Информатизация, развитие коммуникационных связей и автоматизированных технологических процессов в систему образования ставят высокие задачи перед обучающими: обеспечение современными средствами обучения, совершенствование методов, приемов и форм преподавания, что способствует возникновению новой парадигмы в лингводидактике.

Следовательно, традиционная классическая модель образования перестает соответствовать социальным и культурным потребностям зарождающегося информационного общества, так как обучать простой передачей готовых знаний из одной головы в другую – устаревшая модель обучения. Современное образование предполагает формирование креативной личности, целеустремленного индивидуума. Изменение целевой установки обучения требует формирование языковой творческой личности, когда обучаемый перестает быть пассивным объектом знаний, а учится не только добывать, но и конструировать, анализировать, обобщать знания, умения и навыки в условиях продуктивной деятельности, учится использовать языковые средства в разных ситуациях общения» [4, 31].

С учетом будущей специальности нами предлагается эффективное дидактическое средство формирования лингвистической компетенции студентов медицинских вузов, представленное профессионально-ориентированным электронным учебным комплексом (ПОУЭК). Анализ учебно-методической литературы по русскому и латинскому языкам для студентов медицинских вузов показал, что в настоящее время наблюдается неуккомплектованность профессионально-ориентированными учебниками, а на электронном носителе УМК совершенно отсутствует.

Список литературы

1 Ударцева С.М. Применение интерактивных методов обучения в процессе формирования профессионально-коммуникативной компетенции у студентов неязыковых вузов на занятиях иностранного языка / С.М. Ударцева, Т.С. Ударцева, А.С. Изотова // Молодой ученый. 2015, №5. –С. 540-547.

2 Руденко-Моргун О.И. Принципы моделирования и реализации электронного учебно-методического комплекса по русскому языку на базе технологии гипермедиа // Автореферат док. дисс. – М., 2006. –42 с.

3 Кривовой В.А., Федорова О.В. Новые методические подходы к классификации программных продуктов в системе компьютерного тренинга. СГА, 2007. –№ 8. – С. 246.

4 Айкенова Р.А. Обучение языку с применением информационных технологий. (Поиск и решение проблемы) // Монография. Караганда, 2009. –319 с.

Мақалада электронды басылымдар арқылы кәсіби тілді меңгере бастаған студенттердің лингвистикалық құзыреттіліктерін қалыптастыру мәселелері талданады. Сондай-ақ ақпараттық технологиялар арқылы оқу материалдарын тиімді пайдалану жолдары сипатталып, студенттердің тілді меңгеру әрекеттері кезінде жеке қабілеттерін есепке алу және студенттердің кәсіби тілді меңгеру үдерісінде оқу-танымдық әрекеттерін ынталандыру жолдары қарастырылады.

This article addresses questions about the formation of linguistic competence of students through electronic publication, competent professional possessing linguistic knowledge. They also analyze the rational application of educational material through it and the effective management of the activities of students on the basis of his individual abilities and encourage the educational and cognitive activity of students.

ОСНОВНЫЕ ОРИЕНТИРЫ ПОЛИЯЗЫЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

Данная статья посвящена исследованию аспектам полиязычного образования в Казахстане; современным объективно-обусловленные ориентирам полиязычной ситуации, сложившейся в стране на современном этапе развития. Приводится анализ нормативной базы: законодательной и методологической. Исследование вектора полиязычного образования является основой для дальнейшего роста всех жизненноважных сфер казахстанского общества.

Ключевые слова: полиязычное образование, языковая политика, нормативно-организационная база, государственные программы, законодательная база, современные языковые тенденции.

Полиязычное образование направлено на развитие страны по всем направлениям, т.к. образование – фундамент жизнедеятельности как отдельного индивидуума, так и государства в целом. Выбранный аспект, то бишь полиязычное образование в Казахстане, обусловлен актуальной внешней ситуацией в мире, где продвижение вперед возможно при условии взаимодействия сторон, заинтересованных в прогрессе. Основой любого научного исследования служит имеющаяся нормативно-методологическая база. Определяющим вектором полиязычного образования является нормативно-организационный материал: законы о языке, об образовании, о науке, государственная программа, концепции языковой политики и полиязычного образования.

Первым в ряду нормативной документации по направлению развития полиязычного образования в стране выдвигается Закон Республики Казахстан от 11 июля 1997 года о языках в Республике Казахстан (с изменениями и дополнениями по состоянию на 24.11.2015 г.) [1]. Закон основан на Конституции РК. Важное место отводится государственному языку – казахскому; языку законодательства, судопроизводства, делопроизводства, осуществляющееся на территории Казахстана. Также в законе о языках говорится: «Долг каждого гражданина РК – овладение государственным языком». Наряду с государственным, официально используется и русский язык; оформление и защита научно-исследовательских диссертаций ученых проводится в Казахстане на казахском и русском языках.

Согласно одноименному закону, все языки находятся под защитой государства. В законе указывается на то, что государственные органы создают необходимые условия для функционирования и развития языков. Иностранному языку тоже отводится значимая роль. Международное сотрудничество, которое и есть миротворительный мост, может осуществляться на государственном языке, и по договоренности сторон, на любом иностранном, в целях развития межнационального партнерства.

Профессионально-иноязычное образование основывается и на Законе Республики Казахстан об образовании от 27.07.2007 г. (с изменениями и дополнениями по состоянию на 22.12.2016 г.) [2]. Важно учитывать направляющие принципы, данные в статье 3 Главы 1:

1. Основными принципами государственной политики в области образования являются:
 - 1) равенство прав всех на получение качественного образования;
 - 2) приоритетность развития системы образования;
 - 3) доступность образования всех уровней для населения с учетом интеллектуального развития, психофизиологических и индивидуальных особенностей каждого лица;

4) светский, гуманистический и развивающий характер образования, приоритет гражданских и национальных ценностей, жизни и здоровья человека, свободного развития личности;

5) уважение прав и свобод человека;

6) стимулирование образованности личности и развитие одаренности;

7) непрерывность процесса образования, обеспечивающего преемственность его уровней;

8) единство обучения, воспитания и развития;

9) демократический характер управления образованием, прозрачность деятельности системы образования;

10) разнообразие организаций образования по формам собственности, формам обучения и воспитания, направлениям образования.

Следование вышеуказанным принципам ведет к гармоничному осуществлению не только профессионально-иноязычному образованию, но и других аспектов образования в целом. Любая концепция в сфере образования должна базироваться на основных десяти принципах, изложенных в законе об образовании, с внесением определенных специфических особенностей, указывающих тот или иной аспект.

Далее в главном государственном нормативном документе об образовании делается акцент на обучение языкам. Так, образовательное заведение должно обеспечить изучение казахского как государственного, русского и иностранного языков – общеобразовательный стандарт. К тому же, казахский и русский языки являются обязательными для прохождения аттестации.

Наряду с законодательным материалом для реализации полиязычного образования важно внимать и словам Президента из первых уст. Так, на встрече Президента Назарбаева Нурсултана Абишевича с выпускниками программы «Болашак», которая состоялась 30-го января 2008 г., Глава государства представил проект «Интеллектуальная нация - 2020». Как отметил Президент, в основу проекта составляют три аспекта.

- Первый аспект: Прорыв в развитии системы образования Казахстана.

Реализация осуществляется путем открытия и активной деятельности Интеллектуальных школ, открытых во многих городах Казахстана. По имеющемуся преподавательскому опыту, нельзя не отметить, что выпускники вышеотмеченных школ разительно отличаются от сверстников. Ребята прекрасно владеют иностранным языком (т.к. некоторые предметы в Интеллектуальных школах преподают носители языка-учителя с США и других стран.) Основной акцент в этих школах делается на изучение точных и естественных наук, развитие критического и креативного мышления.

- Второй: Развитие науки и повышение научного потенциала страны.

В целом следующие четыре направления окажут большое влияние на научно-технологическую картину мира.

~Первое - биотехнологии и биохимия - важное направление поддержания продовольственной безопасности, укрепления иммунной системы человека, создания интеллектуальных систем. Создание Национального центра биотехнологий в Астане и есть ответ и надежда на будущие благотворные открытия.

~Второе - экоэнергетика. Это - возобновляемые источники энергии, «зеленая энергетика», топливные элементы, сверхпроводники, улавливание и хранение двуокиси углерода, источники света с низким потреблением энергии.

~Третье - экология. Будут активно развиваться технологии уменьшения выбросов парниковых газов, очистки воды, быстрого распознавания различных биосубстанций, внедрения биоразлагаемых пластиков, создания бактерий, уничтожающих загрязнителей окружающей среды.

~Четвертое - антиэйджинг (от англ. antiaging - антистарение). Это исследования продления жизни и омоложения. Как бы сложно не выглядели эти исследования, человечество рано или поздно решит все эти вопросы.

- Третий аспект проекта «Интеллектуальная нация» - это развитие системы инноваций.

По словам Президента: «В обществе должен доминировать инновационный, креативный тип поведения», «Прежде всего, необходимо создать комплексную систему трансферта технологий и знаний».

Для успешной реализации стратегии вхождения Казахстана в ряды конкурентоспособных стран мира выдвинута задача - воплотить идею «Интеллектуальная нация - 2020». Как верно отмечает Глава государства, нет пути вперед без внедрения инноваций и развития науки. Общеизвестным фактом является то, что языком науки и инноваций является английский язык. Иноязычное образование – нелегкий путь, и в тоже время, процесс, плодами которого являются продвижение вперед к развитому во всех сферах жизнедеятельности человечества. Профессионально-иноязычное образование – это следование верному вектору, который обозначил Президент Назарбаев Н. А., влекущим за собой инновации, открытия, так необходимых для Казахстана.

Российские ученые также стараются шагать в ногу со временем, предлагая все новые открытия в различных областях деятельности человека, в том числе и медицине. Нам, казахстанцам, в силу сложившихся исторических обстоятельств, можно сказать, что повезло: люди с ранних лет являются билингвальными членами общества, а в последнее время и вовсе владеют иностранными языками, не ограничиваясь лишь одним из иностранных языков, молодых людей привлекают языки стран Дальнего Востока, Восточной Европы. Современное поколение молодежи понимает, что зная только лишь один определенный язык, каким бы он ни был (родной, неродной), невозможно достигнуть высот, особенно в научной деятельности, которая в свою очередь, является определяющей для дальнейшего роста общества, будь то экономическая сфера, либо образовательная, или медицинская.

Перед системой высшего образования на сегодняшний день выступают принципиально новые задачи. Президент Назарбаев Н. А. является инициатором национального проекта. Одной из важнейших задач «Интеллектуальная нация - 2020» представляется в воспитании казахстанцев новой формации, в превращении страны с конкурентоспособным человеческим капиталом. Становление и формирование интеллектуальной нации обозначено одной из стратегических целей развития современного Казахстана. Для достижения поставленной цели качественное образование и поддержка молодого амбициозно-настроенного и энергичного поколения крайне необходимо. Согласно отзывам зарубежных специалистов в сфере образования и плюс к этому показателям олимпиад, конкурсов, тестирований, казахстанская молодежь обладает высоким интеллектуальным потенциалом. Важно правильно направить поток энергии в нужное русло.

Эксперты мировых агентств в Глобальном индексе конкурентоспособности по высшему и профессиональному образованию за последние годы отвели Казахстану 51-52 места. Подготовка прежних специалистов - кандидатов и докторов наук постепенно заменяется по мировому опыту подготовкой бакалавров-магистров-докторов философии (PhD) и внедрением кредитной технологии обучения.

По Болонской декларации идет интеграция вузов Казахстана с лучшими вузами стран Евросоюза, США и Канады, развитых стран Юго-Восточной Азии. В новой редакции Закона РК «Об образовании» усилено влияние вузов на развитие инновационной экономики, определены статус педагога и социальные гарантии для обеспечения его творческой деятельности, права и обязанности участников учебно-воспитательного процесса, задачи перехода средних школ на 12-летнее образование, повышения качества подготовки и конкурентоспособности специалистов-профессионалов.

По индексу развития образования Казахстан вышел на мировой уровень. В международных олимпиадах призовые места все больше занимают ее школьники. Компьютеризация постепенно охватывает все школы и вузы с доступом в мировую сеть Интернет. Расширяется применение мультимедиа и интерактивного оборудования как в школах, колледжах и вузах развитых стран мира.

Как отмечает Нурсеит А. Ш., ректор ЕврАзИРа, доктор экономических наук, профессор, академик, Лауреат “Платинового Тарлана”, Золотой и Серебряной Медалей в США и Англии, член “Международного Ордена Заслуг” (Кембридж), “Клуба Ректоров Европы” (Оксфорд): «Только когда эффективно будет использован мощный интеллектуальный потенциал вузов для обеспечения конкурентоспособности страны на мировых рынках и сознательно-планомерное выполнение стратегической программы, тогда “Интеллектуальная нация-2020” даст желаемые плоды в виде огромной пользы в прогрессе общества» [3].

Исключительно важно с ориентацией на мировые достижения образования, науки, техники и технологии оптимизировать структуру материально-технической базы и профессорско-преподавательского состава вузов, специальностей по различным направлениям индустриально-инновационной экономики и культуры, улучшать государственные стандарты, учебные планы и программы, качество работы, оценки состояния и стимулирования высоких результатов деятельности вузов, всех обучающихся, а также новых учебников на казахском, русском и в обоснованной мере - английском языках и т.д.

Далее ученый Нурсеит А. Ш. утверждает: «Следует с учетом необходимости огромных финансовых ресурсов дифференцированно подходить к эффективной реализации проектов “Триединство языков”, предусматривая нарастающий рост доли трехязычных выпускников школ, колледжей и вузов, допустим, от 3% по РК в 2010 году до 5% в 2015, до 10% 2020 и до 15% в 2025, 20% - 2030 году, а затем решать вопрос в сопоставлении этой доли среди выпускников таких учебных заведений в развитых странах Европы, применяя коэффициент учета влияния на этот сложный процесс плотности населения на быстрое изучение языков соседних стран при более интенсивных сношениях, чем в РК».

Неоднократно Президент делал акцент на развитие многоязычия в стране в своих обращениях, интервью, как отечественным, так и зарубежным представителям средств массовой информации. В ходе различных официальных выступлений Глава государства неоднократно говорил о триединстве языков. Впервые эта идея была озвучена в 2006 году, когда Нурсултан Назарбаев отметил, что знание как минимум трех языков важно для будущего поколения казахстанцев. Год спустя, Президент предложил начать поэтапную реализацию культурного проекта «Триединство языков» [4]. «Казахстан должен восприниматься во всем мире как высокообразованная страна, население которой пользуется тремя языками. Это: казахский язык - государственный язык, русский язык - как язык межнационального общения и английский язык - язык успешной интеграции в глобальную экономику», - отметил Н. Назарбаев. Идея триединства является прагматичной и реалистичной, и появилась в связи с жизненной необходимостью, поскольку в настоящее время успешными являются страны, которые открыты миру и внедряют у себя, так называемую умную экономику. Знание нескольких языков ценится с древности, поскольку это расширяет коммуникационные и интеграционные способности человека, а если брать шире - народов и стран. Для многонационального Казахстана триединство языков имеет и другое важное значение – это единение общества, а также сохранение межнационального согласия и мира. При этом особое значение имеет государственный язык - родной язык этноса, давшего название Казахстану. «Государственный язык - это такой же символ, как Флаг, Герб, Гимн, с которых начинается Родина. И он призван объединять всех граждан страны», - сказал в одном из своих выступлений Президент РК Н. Назарбаев. Отрадно, что многие граждане страны, не являющиеся этническими казахами, осознают свой патриотический долг и изучают государственный язык. А для этого в республике созданы максимальные условия: существуют бесплатные курсы, издаются и распространяются научно-методические материалы, поощряются материально сотрудники государственных органов неказахской национальности, владеющие государственным языком. Вместе с тем, знание государственного языка позволяет гражданам быть конкурентоспособными и востребованными в любой сфере деятельности.

Иными словами, идею триединства выражает простая и понятная формула: развиваем государственный язык, поддерживаем русский и изучаем английский.

Посыл триединства возник не просто как красивая концепция и новый формат языковой политики, замысел был выработан в связи с жизненной необходимостью. Сегодня успешно развиваются те страны, которые внедряют так называемую умную экономику и открыты миру. А успехи в этих областях и новые познания даются именно через овладение доминирующими на планете языками.

Владение несколькими языками всегда расширяло коммуникационные и интеграционные способности стран и народов. Знание языков ценилось еще во времена древнего Египта, где толмачи занимали на иерархической лестнице привилегированное положение и часто освобождались от налогов. И вот уже в современной Европе многоязычие является общепринятой нормой. Известно, что в некоторых странах и вовсе существуют и действуют несколько официальных государственных языков. Например, в Швейцарии давно активно функционируют четыре официальных языка. Безусловно, данный факт имеет объяснение, сложившиеся условия и обстоятельства предают толчок для принятия судьбоносных решений и направлены на лучшее качество жизни населения - любое государство на первое место ставит благополучие народа, проживающего на территории страны. Что касается Казахстана, то, помимо государственного казахского языка, русский используется также активно – это признанный факт и неотъемлемая действительность; английский же претендует на статус официального. На сегодняшний день, пока идет полным ходом реализация полиязычного образования, иностранный язык - английский язык для большинства населения страны используется активно в сферах жизнедеятельности общества как общепризнанный язык межкультурного и межнационального общения.

Таким образом, Казахстан, взяв курс на овладение его гражданами тремя языками, исходит из сегодняшних реалий – триединство языков будет являться свидетельством конкурентоспособности страны.

Лингвистическое богатство влечет мощный социально-психологический эффект «открытого мышления», заряженного на поиск нового знания. Сами граждане, свободно владеющие несколькими языками, будут конкурентоспособными личностями как внутри страны, так и за рубежом.

Важно отметить, что в условиях многонационального Казахстана предложенное триединство языков является существенным фактором укрепления общественного согласия. При этом надо подчеркнуть, что приоритетное внимание развитию трех языков отнюдь не означает, что без внимания остаются другие языки народов Казахстана. Многообразие культур и языков – это национальное достояние Казахстана. Начиная с первых лет независимости государством проводится самая либеральная на всем постсоветском пространстве языковая политика, гармонично учитывающая интересы всего народа Казахстана. Она на деле обеспечивает соблюдение языковых прав всех этносов нашей страны, обеспечивает свободный выбор языка общения, воспитания, обучения и творчества. Наряду со школами с казахским и русским языками обучения в стране сегодня действуют 2067 школ со смешанным языком обучения и 90 школ – с каким-либо национальным языком обучения. В стране создана широкая сеть воскресных школ и этнолингвистических центров для удовлетворения языковых запросов диаспор. Их численность ежегодно растет.

Действительно, в нашей стране выработана уникальная формула развития культуры и языков всех этносов, которой мы можем и должны гордиться. Вместе с тем мы помним, что «вопрос государственной важности, тесно связанный с патриотизмом, – вопрос государственного языка». Это подтверждается мировым опытом. Вспомним хотя бы, сколько прилагалось усилий Францией для укрепления, а также поддержки отечественной культуры и государственного языка в условиях конкуренции с внешним миром. Общеизвестно, сколько мигрантов постоянно прибывает в Великобританию и ФРГ, но везде государственный язык играет главенствующую роль.

Казахстан в данном смысле не является исключением. Сейчас создаются все возможности для овладения казахским языком. В госучреждениях и на предприятиях открываются курсы, издаются и распространяются научно-методические материалы. По

поручению Главы государства материально поощряются сотрудники государственных органов неказахской национальности, владеющие государственным языком. Многие наши сограждане осознают свой патриотический долг – учиться казахскому языку. К тому же пришло понимание, что знание государственного языка является фактором личной конкурентоспособности, карьерного продвижения в любой сфере деятельности.

Следует совершенствовать методику обучения казахскому языку, модернизировать ее с учетом современных требований. Нужны новые учебники, методические пособия, в том числе на электронных носителях. Следует поддерживать инициативы национально-культурных центров и объединений в данном направлении. В этом плане весьма интересен и положителен опыт русских и славянских объединений по организации курсов обучения государственному языку.

С другой стороны, необходимо учитывать ключевую потребность в сохранении позиций русского языка. Всем ясна роль русского языка как языка межнационального общения, и понятны его интеграционные функции.

В Конституции РК закреплено, «что в государственных организациях и органах местного самоуправления наравне с казахским официально употребляется русский язык». Поэтому введение делопроизводства на казахском языке не означает прекращения использования в государственных органах русского языка. Все государственные органы должны четко соблюдать действующее законодательство в языковой сфере.

Справедливо заметить, что в нашем информационном пространстве русский язык играет значимую роль. В обозримом будущем знание русского языка будет оставаться фактором личной конкурентоспособности.

И, наконец, третья составляющая идеи связана с необходимостью изучения английского языка. Сегодня знание английского, по существу, открывает окно в большой глобальный мир с его колоссальным потоком информации и инноваций. Овладение этим иностранным языком дает возможность обучения за рубежом в лучших вузах мира и создает возможность получения практического опыта в передовых странах планеты. Знание английского языка – это обязательное требование для делового общения и ведения бизнеса в любой точке мира.

В целом, говоря об эффективности обучения языкам, необходимо предпринимать шаги по системному усовершенствованию данной работы. Нужен поиск инновационных методов. В частности, необходимо создавать и укреплять в каждой области специализированные центры по внедрению передовых технологий обучения языкам.

По сути, триединство языков в Казахстане – концепция, направленная на дальнейшее укрепление страны, ее потенциала, которую общество должно поддерживать. Идея языкового триединства, по сути, является частью национальной идеологии, нацеленной на становление и развитие конкурентоспособного Казахстана – равного среди лучших.

Молодое поколение населения Казахстана строит будущее страны уже сейчас. Углубляясь в многочисленные аспекты многоязычия, молодые люди осознают значимость и механизмы использования полиязычия не только в стенах учебных заведений, но и в повседневной жизни.

Глава государства доверяет молодежи Казахстана, поэтому и возлагает большую надежду на молодых. Осенью 2009 года (14.10.2009) состоялось знаменательное событие, которое сыграло роль маяка для многочисленной казахстанской молодежи: проведена лекция Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева в Казахском национальном университете имени аль-Фараби.

Речь Президента была ясной и четкой, приводились многочисленные примеры со всего мира и конечно же, касательно нашей страны. Нурсултан Абишевич поведал о мировом экономическом кризисе и о путях его преодоления конкретно в Казахстане; также Глава государства рассказал и грандиозных, и главное, вполне реальных перспективах на светлое будущее Казахстана. Сейчас по прошествии восьми лет, население может наблюдать, что многие цели достигнуты и что самое приятное, молодое поколение не останавливается, а все

время идет вперед. Именно об этом и говорил Президент. Можно привести множество примеров из жизни о том, как молодежь стремится к светлому завтра и интересуется инновациями в различных сферах. Студенты, обучающиеся по специальности «Математика», например, помимо того, что являются отличниками в учебе, владея английским языком (казахским и русским владеют свободно), учат корейский язык, и кроме того, успевают посещать дебатные кружки и уроки танцев. Есть еще по численности скромная часть молодежи, которая для себя четко определила цели, покорять научный Олимп, принимая активное участие в научных конференциях по волнующим тематикам, посещая практические семинары, публикуя статьи не только по профильному направлению, но и по философии, ведь философия – мать всех наук. Школьники тоже преуспевают в развитии казахстанских ноу-хау. Будучи совсем юными, дети создают приложения для мобильных телефонов, которые полезны простым обывателям. Можно еще много писать о неугасаемом рвении молодого поколения стремиться только вперед.

Президент Республики Казахстан Н. А. Назарбаев ставит перед системой образования задачу подготовки конкурентоспособного специалиста, владеющего несколькими языками. В Послании Президента прямо указывается: «Народ будет мудр в воспитании потомства, заботясь о его здоровье, образовании и мировоззрении... Будет одинаково хорошо владеть казахским, русским и английским языками... Он будет патриотом своей страны, известным и уважаемым во всем мире» [5]. В Послании Президента «Новый Казахстан в новом мире» предложена реализация культурного проекта «Триединство языков», согласно которому необходимо развитие трех языков: государственного языка – казахского, русского как языка межнационального общения и английского как языка успешной интеграции в глобальную экономику.

Список литературы

- 1 Закон Республики Казахстан о языках в Республике Казахстан от 11 июля 1997 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 24.11.2015 г.)
- 2 Закон Республики Казахстан об образовании от 27.07.2007 г. (с изменениями и дополнениями по состоянию на 22.12.2016 г.)
- 3 www.eurazir.kz/e-book/articles/Нурсеит
- 4 http://www.inform.kz/ru/triedinstvo-yazykov_a2814770
- 5 Назарбаев Н.А. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана от 27.01.2012

Берілген мақалада Қазақстандағы көптілдік білім беру көрінісінің негізгі мәселелері мен бағыттар қарастырылады. Мақалада көптілдік білім беру дамуы мен оның келешектегі маңызы зор құбылыс ретінде таныстырылады. Автор Қазақстандағы қазіргі замандағы көп тілдік бағыттағы білім беру жүйесінің нормативтік құжаттар негізінде сипаттама ұсынады.

This article discusses the issues of polylingual education in modern Kazakhstan, the main directions and the magnificence of it. The article also provides the segments and the tough analysis of the normative based material such as principal laws and state programmes. The author presents the analysis in the easy-to-comprehend way.

А.Б. Альжанова, С.С. Смагулова
Кокшетауский Государственный Университет им. Ш. Уалиханова
Кокшетау, Казахстан
alamina@list.ru, smagulova_saule_1954@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНО ОРИЕНТИРОВАННОМУ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ В НЕЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ

В статье рассматриваются основные подходы и принципы обучения иностранному языку в неязыковом вузе. Подчеркиваются основные составляющие мотивации студентов, и в зависимости от этого предлагается примерное содержание учебного процесса. В основе изучения иностранного языка в неязыковом вузе лежит потребность повышения профессиональной компетенции студентов.

Ключевые слова: иноязычная компетенция, профессионально ориентированное обучение, неязыковой вуз, учебный процесс, межкультурное общение.

В наше время владение иностранным языком считается одним из основных условий успешной профессиональной работы. Новые социальные условия жизни в обществе диктуют и более ответственный подход к изучению иностранных языков, что не является исключением и для неязыковых вузов.

В последние годы возросли требования к профессиональной подготовке выпускников. В этой связи, принцип *профессиональной направленности* приобретает особую значимость и приоритетность. Умения профессиональной речи будут служить базой для дальнейшего самообразования и самосовершенствования в избранной студентами профессии.

Проведённые исследования педагогической работы показывают, что обучение английскому языку сегодня невозможно без *инновационной составляющей*. Традиционное обучение профессионально-ориентированному английскому языку ориентировано на **чтение, понимание и перевод специальных текстов**, включая изучение грамматических особенностей научного стиля. В настоящее время акцент переместился на развитие навыков и умений устной коммуникации. Устная речь включает в себя слушание и чтение, понимание и репродуктивное воспроизведение прослушанного или прочитанного как в устной (диалогической или монологической), так и в письменной форме.

В качестве основной задачи современного этапа преподавания профессионально-ориентированного английского языка является создание методик, интегрирующих интерактивные подходы к обучению и их преимущества для решения основной проблемы преподавания профессионально-ориентированного английского языка – иноязычному общению в профессиональных ситуациях.

Процесс овладения иноязычной компетенцией в неязыковом вузе непременно должен ориентироваться на конечный результат. А те компетенции, которые формируются в ходе учебного процесса, надо квалифицировать как запланированные цели [1, 35]. Студенты вузов – это уже взрослые люди со сложившимся мировоззрением и хорошо представляющие цель, которую они преследуют в процессе обучения, «они стремятся организовать свое обучение так, чтобы в последствии реализовать определенные потребности, например, популяризировать свои исследования, продвинуться по карьерной лестнице, не упустить возможности бизнеса, или просто помочь своим детям с домашней работой, или быть успешными пользователями языка в ежедневном общении. Им, как правило, необходимо понимать насколько актуально именно для них обучение языку» [2, 93].

На неязыковых факультетах при изучении иностранного языка следует опираться на *родной язык*. В этом случае *компонент сознательности* в учебном процессе помогает исключить механическое и бездумное формирование умений и навыков у учащихся. Важным

моментом является активная и самостоятельная учебная деятельность студентов. Именно **самостоятельность** в учебе способствует эффективному изучению иностранного языка. Немаловажным является и вопрос о практической цели изучения иностранного языка. Она формулируется как *коммуникативная компетентность*, т.е. овладение устными и письменными языковыми умениями и навыками. Очень важным моментом на этом этапе является преодоление языкового барьера. Задачей преподавателя неязыкового факультета является максимальное приближение учебного процесса к реальным условиям коммуникативного общения. С этой задачей помогает справиться профессиональная направленность учебного процесса. Как считает О.Н. Федорова, иностранный язык является путем повышения профессиональной компетенции в рамках межкультурного общения.

В целях оптимизации учебного процесса возможно использование модульной системы обучения иностранному языку, что подразумевает на каждом этапе работу с определенной учебной информацией. Это могут быть поэтапно аутентичные профессиональные тексты, блок упражнений, контрольные тесты и работы, проектная работа по заданной теме.

В наше время от профессионала требуется уверенное владение иностранным языком, что является обязательным условием осуществления межкультурных и профессиональных коммуникаций. Мотивация студентов играет важнейшую роль в свете профессионально ориентированных занятий по иностранному языку. Таким образом, мотивация выступает в роли ускорителя, который помогает накоплению знаний в определенной области [3, с.28-33].

Средством повышения мотивации студентов является четкая постановка целей и задач в процессе изучения иностранного языка. Таким образом, задачей преподавателя иностранного языка является обеспечение условий, повышающих интерес к учебному процессу. Занятия должны быть организованы таким образом, чтобы учащиеся четко видели перспективу использования иностранного языка в своей профессии и осознавали необходимость владения данной языковой компетенцией.

Профессионально-ориентированное обучение в неязыковом вузе предусматривает формирование необходимых умений и навыков говорения и чтения с использованием аутентичных учебных материалов лингво-страноведческого и социо-культурного содержания.

Профессионально-ориентированное обучение невозможно без обучения **специальной лексике**, которая играет в данном процессе существенную роль. Исследование процесса обучения лексике позволило выделить принципы обучения профессионально-ориентированной лексике. К ним относятся:

- **дидактические** (принцип наглядности, принцип межпредметной интеграции, принцип сознательности);
- **лингвистические** (принцип минимизации языка, принцип концентризма), психологические (принцип поэтапности в формировании лексических навыков и умений);
- **методические** принципы (принцип обучения лексике в различных видах речевой деятельности, принцип дифференцированного подхода в зависимости от цели усвоения лексики, принцип профессиональной направленности обучения, принцип взаимообучаемости).

Последний принцип является характерным для обучения **профессионально-ориентированной лексике**, поскольку в некоторых ситуациях студенты **лучше** владеют предметом своей специальности и могут корректировать преподавателя. Все вышеназванные принципы взаимосвязаны и дополняют друг друга.

В профессионально-ориентированном обучении лексике основной единицей обучения, как правило, является аудио, видео и печатный текст. Тщательный отбор текстов является обязательным условием эффективности обучения. В современных условиях быстрого развития науки, стремительного обновления информации невозможно научить человека на всю жизнь; важно заложить в нём основы языковых знаний, развить интерес к их накоплению и к непрерывному самообразованию.

В российской и зарубежной педагогике основными путями достижения профессионализма считаются самооценка и самоанализ, которые являются главными психологическими факторами профессионального становления.

С учетом этого в неязыковом вузе содержание обучения иностранному языку можно классифицировать следующим образом:

- **повседневные и бытовые ситуации;**
- **общение личностного плана;**
- **общественно-политическая тематика общения;**
- **профессиональное общение.**

Итак, эффективный учебный процесс предполагает совместную работу преподавателя со студентами, когда происходит активная передача знаний и не менее активное их усвоение. Социальный заказ, поступающий в вуз на подготовку определенных специалистов, детально разрабатывается и воплощается в целях и задачах учебного предмета, в методике обучения. Из этого следует, что содержание учебного процесса по иностранному языку теснейшим образом связано с требованиями к подготовке специалистов с учетом характерных особенностей их профессиональной работы. В неязыковом вузе обучение иностранному языку должно обеспечивать органичное сочетание всех компонентов учебного процесса и их взаимосвязь с учетом требований профессионально языка и индивидуальных целей и запросов студентов. Таким образом, эффективность и качество обучения иностранному языку в неязыковом вузе основано на принципах активного взаимодействия преподавателя со студентами и индивидуального подхода в процессе обучения, что во многом способствует адаптации учащихся в образовательной профессиональной среде.

Результат профильно-ориентированного обучения иностранному языку представляется профессионально-ориентированной иноязычной компетенцией, включает в себя следующие ее виды: информационно тематическая (предметный план); понятийная; концептуальная; речевая (умение строить связное высказывание в устной и письменной формах для выражения своих мыслей в процессе общения); социолингвистическая (владение речевыми регистрами в соответствии с ситуациями общения); страноведческая - культуроведческая (знание традиций, обычаев, образа жизни). Указанные виды профессионально-ориентированной иноязычной компетенции успешно реализуются в системе междисциплинарного обучения иностранному языку, базирующегося на социально педагогических, психологических, дидактико-методических и общеметодических принципах [4, 42]. В последние годы в теории и практике профессионально ориентированного обучения в неязыковых вузах большое внимание уделяется вопросам, связанным с использованием его как инструмента общения в диалоге культур (И.Л. Бим, Н.Д. Гальскова, А. А. Мильруд, С.Г. Тер-Минасова). Коммуникативное и социокультурное развитие студентов средствами учебного предмета «иностраный язык» осуществляется в большей мере за счет правильной реализации лингвострановедческого подхода. Такой подход обеспечивает усвоение языка в тесной связи с иноязычной культурой, которая включает в себя разнообразные познавательные сведения об истории, литературе, архитектуре, быте, нравах, образе жизни страны изучаемого языка.

Овладение иностранным языком и его использование предполагают знание социокультурных особенностей носителей изучаемого языка, широкий спектр вербальной и невербальной коммуникации. В технических вузах это связано, прежде всего, с изучением современной жизни и истории страны изучаемого языка, искусства и литературы, обычаев и традиций народа.

Социокультурный компонент в содержании обучения иностранному языку играет существенную роль в развитии личности обучающегося, так как дает возможность не только ознакомиться с наследием культуры страны изучаемого языка, но и сравнить его с культурными ценностями своей страны, что способствует формированию общей культуры студента. Данный компонент призван расширить общий, социальный, культурный кругозор обучающихся, стимулировать их познавательные и интеллектуальные процессы.

Социокультурные знания включают в себя страноведческие и лингвострановедческие знания. К страноведческим, по мнению Н.Д. Гальсковой [5, 19], относятся энциклопедические и фоновые знания, а также знание реалий страны изучаемого языка. Во вторую группу входит знание обучающимися лексики, выражающей культуру страны изучаемого языка в семантике языковых единиц.

Социокультурные знания помогают адаптироваться к иноязычной среде, следуя канонам вежливости в инокультурной среде. Следует при этом отметить, что главным является не воспитание с позиции норм и ценностей страны изучаемого языка и не вызубривание фактов, а умение сравнивать социокультурный опыт народа, говорящего на изучаемом языке, с собственным опытом. Резюмируя сказанное выше, можно признать социокультурные знания обязательным компонентом содержания модели профессионально-ориентированному обучению иностранному языку студентов нелингвистических специальностей.

Современные социально-экономические процессы актуализируют проблему эффективной языковой подготовки студентов и формирования профессионально-языковой компетентности. Так, Ф.М. Зиннурова понимает под профессионально-языковой компетентностью интегративное качество личности, адекватно регулирующее ее профессиональное и социальное становление. Оно позволяет специалисту мобилизовать в ходе общекультурной, коммуникативной и профессиональной деятельности приобретенные языковые знания и умения, а также использовать обобщенные способы коммуникативной деятельности в условиях реализации профессиональных функций [6, 11].

Вместе с тем профессионально-языковую компетентность можно рассматривать как уровень языковой подготовки специалиста, обеспечивающий успешность коммуникаций, позволяющий оперировать специальной терминологией и формирующий культуру речевого поведения в предстоящих ситуациях профессиональной деятельности [6, 14]. Данный тип компетентности формируется в процессе профессиональноориентированной языковой подготовки, базирующейся на системном, личностно-ориентированном и функционально-деятельностном подходах. Профессионально-языковая подготовка понимается как процесс овладения языками и формирование умений и навыков их применения в разнообразных ситуациях.

Современный профессионально-ориентированный подход к обучению иностранного языка предполагает формирование у студентов способности иноязычного общения в конкретных профессиональных, деловых, научных сферах и ситуациях с учетом особенностей профессионального мышления, при организации мотивационно-побудительной и ориентировочно-исследовательской деятельности. Подготовка специалистов нелингвистических специальностей заключается в формировании таких коммуникативных умений, которые позволили бы осуществлять профессиональные контакты на иностранном языке в различных сферах и ситуациях. Под сферой общения понимается совокупность однородных коммуникативных ситуаций, характеризующихся однотипностью речевого стимула, отношениями между коммуникантами и обстановкой общения [6, 13]. Иноязычное общение может происходить как в официальной, так и в неофициальной формах, в ходе индивидуальных и групповых контактов, в виде выступлений на конференциях, при обсуждении договоров, проектов, составлении деловых писем.

В этом видится его основное отличие от обучения языку для общеобразовательных целей и социализации (разговорного общения). Тем не менее профессионально-ориентированное обучение иностранному языку на неязыковых факультетах вузов не сводится только к изучению «языка для специальных целей». Сущность профессионально-ориентированного обучения иностранному языку заключается в его интеграции со специальными дисциплинами с целью получения дополнительных профессиональных знаний и формирования профессионально значимых качеств личности. Подготовка специалистов в неязыковых вузах заключается в формировании коммуникативных умений,

которые позволили бы осуществлять профессиональные контакты на иностранном языке в различных сферах и ситуациях.

Иностранный язык в данном случае выступает средством повышения профессиональной компетентности и личностно-профессионального развития студентов и является необходимым условием успешной профессиональной деятельности специалиста-выпускника современной высшей школы, способного осуществлять деловые контакты с иноязычными партнерами. Главная и конечная цель обучения - обеспечить активное владение иностранным языком студентами нелингвистических специальностей как средством формирования и формулирования мыслей в области повседневного общения и в области соответствующей специальности.

Таким образом, под профессионально-ориентированным понимают обучение, основанное на учете потребностей студентов в изучении иностранного языка, диктуемых особенностями будущей профессии или специальности, которые, в свою очередь, требуют его изучения. Термин «профессионально-ориентированное обучение» употребляется для обозначения процесса преподавания иностранного языка в неязыковом вузе, ориентированного на чтение литературы по специальности, изучение профессиональной лексики и терминологии, а в последнее время - и на общение в сфере профессиональной деятельности.

Список литературы

1 Фомина Т.Н. Инновационные технологии преподавания иностранных языков в неязыковом вузе / Т.Н. Фомина, Т.Г. Зеленова. - Ярославль, 2005

2 Родионова И.В. Специфика мотивационной основы обучения иностранному языку взрослых / И.В. Родионова, О.А. Титова // Актуальные проблемы германистики, романистики и русистики: Материалы ежегодной международной конференции (Екатеринбург, 5 февраля 2016 г.) / Урал. гос. пед. ин-т. - Екатеринбург, 2016. - Ч. II. - С. 92-98.

3 Артамонова Л.А. Инновации в обучении английскому языку студентов неязыковых вузов / Л.А. Артамонова, М.В. Архипова // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. - 2012. - №2. - С. 28-33.

4 Хусаинова М.А. Становление профессиональной позиции студентов - будущих менеджеров средствами иностранного языка: Дис. канд. ... пед. наук. Самара, 2006. 165 с.

5 Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранному языку: Пособие для учителя. М: АРКТИ-Глосса, 2000. 165 с.

6 Зиннурова Ф.М. Формирование профессионально-языковой компетентности студентов ССУЗ в полиэтническом регионе (на примере строительных специальностей): Автореф. дис. ... канд. пед. наук. Йошкар-Ола, 2006. 25 с.

The article deals with the main approaches and principles of teaching a foreign language in non-linguistic higher educational institutions. The main components of motivation of students are emphasized and depending on it the approximate content of educational process is supposed. In non-linguistic higher educational institutions requirements to increase the professional competence of students is the cornerstone of learning the foreign language.

Мақалада тілдік емес жоғарғы оқу орнында шеттілді оқытудың негізгі жолдары мен қағидаттары қарастылылады. Студенттерді ынталандерудың негізгі құрамдастығы атап өтедеді, және осыған байланысты оқу үдерісінің үлгілік мазмұны ұсынылады. Тілдік емес жоғарғы оқу орнында шеттілді зерделеудің негізінде студенттердің кәсіби құзыретін көтеру қажеттілігі жатады.

К.И. Большина
Кокшетауский государственный университет имени Ш. Уалиханова
Кокшетау, Казахстан
Kalam.62@mail.ru

О НОВЫХ ПОДХОДАХ В ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

В данной работе подробно рассматривается вопрос о национально ориентированном бикультурном подходе в процессе преподавания русского языка как неродного. Представлены основные черты национально ориентированного бикультурного подхода. Особое внимание уделяется принципам его успешной организации на разных уровнях усвоения языка: А1, А2, В1, В2.

Ключевые слова: национально ориентированный бикультурный подход, коммуникативная компетенция, начальный, среднепродвинутый и продвинутый этапы изучения языка, самостоятельная работа студента, речевое поведение, построение высказываний, подготовленная и спонтанная речь.

Динамично развивающийся современный мир с каждым годом предъявляет все более новые требования как к образованию в целом, так и к преподаванию русского языка как неродного в частности. Отсюда вытекает необходимость пересмотра содержания, организации, построения процесса обучения в зависимости от контингента студентов и условий преподавания.

Коммуникативная компетенция как способность человека участвовать в общении на неродном языке, как способность через языковое общение понимать мысли других людей и выражать свои мысли, является конечной целью изучения любого иностранного языка. Формирование коммуникативной компетенции у студентов, изучающих русский язык, – это сложный и длительный процесс, и его успешность зависит от множества не только объективных, но и субъективных факторов. Национально ориентированная направленность обучения, которая реализуется в национально ориентированном подходе, в наши дни является одной из ведущих тенденций в преподавании русского языка как неродного [3, 10].

Практика обучения русскому языку в казахской аудитории показывает, что студенты сталкиваются с особыми трудностями в процессе обучения речевому общению в целом и развитию умений говорения в частности. Если говорить о начальном и среднепродвинутом этапах изучения русского языка как иностранного (уровни А1, А2), то целью обучения в основном является овладение языковой компетенцией. Овладение же речевой, коммуникативной и социокультурной компетенциями достигается ситуациями повседневного общения. Даже на этих этапах следует использовать национально ориентированный бикультурный подход. Это должно учитываться и при составлении текстов, и при формулировке заданий, вопросов, иначе ни текст, ни вопросы не будут поняты студентами в полном объеме.

Говоря о продвинутом этапе обучения (уровни В1, В2), следует понимать, что потребность в бикультурном подходе на занятиях русского языка как неродного на этом этапе существенно возрастает, потому что традиционный уклад жизни, стереотипы поведения, философские воззрения – менталитет в целом – у носителей разных языков заметно различаются.

Определенный преподавательский опыт работы также подтверждает необходимость научно-практического рассмотрения данных вопросов. Изучение научно-методической литературы показало, что тема данного исследования диктуется не только требованиями практики, но и широким обсуждением названной проблемы в методической литературе

(Арутюнов А.Р., Балыхина Т.М., Бурвикова Н.Д., Быкова О.П., Вагнер В.Н., Высоцкая Н.А., Ильин М.С., Костомаров В.Г., Лобанова Н.А. и др.).

Процесс обучения русскому языку как иностранному основывается на большом количестве составляющих, важное место среди которых занимают учебные материалы: тексты с различными заданиями, грамматические упражнения, тесты и т.д. подготовленный лексический материал, содержательные тексты, правильная формулировка заданий, вопросов дают возможность вывести в активную речь обучающихся довольно обширный пассивный запас слов, помогут выявить причины возникновения и характер трудностей на продвинутом этапе и наметить пути их преодоления. Дальнейший анализ системы заданий и упражнений позволит преобразовать или дополнить их новыми формулировками заданий и новым содержанием упражнений с точки зрения национально ориентированного подхода к обучению русского языка как иностранного. Новые виды заданий и упражнений будут способствовать активизации самостоятельной работы студентов в обучении говорению (разные комментарии, работа со словарями, задания, требующие обращения к Интернету и др.) [4, 193].

Использование национально ориентированных элементов в формулировке заданий и в самом содержании упражнений – это важнейший путь как для формирования лингвокультуроведческих знаний, так и для коррекции речевого поведения и построения высказываний на русском языке, выявление типичных ошибок в подготовленной и спонтанной речи.

Значимость национально ориентированного подхода особенно высока на продвинутом этапе преподавания русского языка как иностранного. Специфика данного подхода к обучению студентов продвинутого этапа заключается в том, что учебные материалы должны быть наполнены новым актуальным содержанием и дополнены заданиями и упражнениями, учитывающими бикультурные характеристики русского и казахского языков в условиях общения и речевого поведения при говорении на двух типологически разных языках. Причиной многих речевых ошибок обучающихся на продвинутом этапе является не столько плохое знание языковых норм, сколько незнание словоупотребления, особенностей речевого поведения носителей языка. Часть этих трудностей может быть снята за счет введения в обучение заданий национально ориентированного характера.

Создание и использование материалов по обучению говорению в направлении бикультурного подхода становится основой для формирования коммукативной компетенции данного контингента обучающихся, повышения их общеобразовательного уровня. Анализ типичных ошибок, которые допускают студенты на уровне А1 и А2, показывает, что грамматические ошибки (например, неправильное образование форм будущего времени, отсутствие навыка в правильном употреблении рода имен существительных или неумение оперировать инфинитивом) – это в большей степени является следствием вышеназванных этапов обучения.

Использование национально ориентированного бикультурного подхода на занятиях по русскому языку в группах с казахским языком обучения могло бы стать базой для интенсификации процесса обучения, так как при нем учитываются и особенности родного языка, из культура, менталитет, национальные традиции. При данной методике рассматриваются вопросы, связанные с самим понятием говорения как вида речевой деятельности, а также методические основы обучения говорению, предлагаются различного рода задания, которые призваны активизировать процесс обучения говорения студентов. Особое внимание уделяется самостоятельной работе студентов, а также роли преподавателя в разных аспектах его деятельности.

Овладение спонтанной речью в естественных условиях – это конечная цель изучения любого иностранного языка. Для этого необходим очень тщательный подход к отбору как языкового, так и внеязыкового материала для усвоения, чтобы переход к естественной спонтанной речи был максимально облегчен. С этой целью в процесс обучения следует

включать овладение правилами, нормами и традициями, принятыми в среде носителей изучаемого языка и культуры.

При определении данных терминов мы опирались на формулировки, предложенный Э.Г. Азимовым и А.Н. Щукиным в «Новом словаре методических терминов и понятий». Итак, *задание* – это одно из средств обучения, представляющее собой письменную или устную инструкцию по работе с конкретным учебным материалом. В понятие же *упражнение* входит сам материал и действия с ним. Таким образом, понятие *задание* представляется нам родовым, а понятие *упражнение* – видовым [1, 43].

Здесь идет речь преимущественно о классификации упражнений, поскольку наше внимание сосредоточено на особенностях деятельности студентов по выполнению тех или иных заданий. Это, например, работа над формой слова или построением фразы для выполнения лингвистических заданий; вопросы-ответы, соотнесение информации с иллюстративным материалом, самостоятельное воссоздание текста с опорой на слова, иллюстрации, стимулирующие построение аналогичного текста, самостоятельное создание текста с опорой на заданную тему или ситуацию и т.п. – для выполнения коммуникативных заданий.

Достаточно эффективны задания, дополняющие упражнения по отдельным темам. Это, например, некоторые конкретные вопросы, при ответе на которые студенты должны опираться на свои знания, жизненный опыт, рассуждения (вид – вопросно-ответные упражнения); формулировка тех или иных ситуаций, в том числе, проблемных – в дополнение к речевым ситуациям (вид – ситуативные упражнения). Для такого вида упражнения, как дискуссионные, были предложены промежуточные задания для облегчения комментирования и наполнения его конкретным смыслом; упражнения вида «учебная дискуссия» были дополнены пословицами и поговорками с проблемным содержанием, а также списком вопросов для обсуждения. Для так называемых инициативных упражнений предлагается организовать интервью по соответствующим темам.

Дополнительные задания усложняются по мере усложнения видов упражнений. Наиболее трудными являются композиционные упражнения, для которых в качестве дополнения предлагаются темы для устного рассказа, соответствующие обсуждаемой проблематике и уровню подготовленности студентов, и импровизации с опорой на интервью как образец учебной спонтанной речи.

Приведем пример. Студентам предлагается текст и следующие задания.

Какая любовь самая сильная? Говорят, что самая сильная любовь – материнская (любовь матери к детям), вторая по силе – собачья (любовь собаки к хозяину), затем – романтическая (любовь мужчины и женщины) и, наконец, наименее сильная любовь – любовь детей к родителям.

Задания:

1. Ответьте на вопросы: Вы согласны с этим? Полностью или частично?
2. Расскажите, какая еще бывает любовь (к своей земле, любовь к богу, отцовская любовь, к себе, к науке, к «красивой жизни» и т.д.). Какая любовь сильнее всего?
3. Вспомните казахские стихи и песни о любви. О какой любви в них идет речь?
4. Найдите в Интернете фотографии, иллюстрации, открытки на эту тему, выберите среди них ту, которая вам больше всего понравилась, и опишите ее. Попросите ваших друзей по группе определить, какую картину вы описали.
5. Какой казахстанский фильм о романтической любви вы недавно посмотрели? Подготовьте дома краткий пересказ его содержания.
6. Найдите и посмотрите в Интернете фильм «Барышня-крестьянка» по рассказу А.С. Пушкина. Подготовьте самостоятельно вопросы по фильму. Задайте на занятии эти вопросы и обсудите фильм в группе.

Постановка и решение вопросов, связанных с самостоятельной работой студентов и выполнением ими различных видов заданий, показывает, что студент в значительной степени является не объектом, а субъектом обучения. Самостоятельные занятия должны

занимать большую часть всего времени, которое студент затрачивает на учебную деятельность, чтобы она была успешной.

Таким образом, самостоятельная работа студента не исключает участия преподавателя на разных этапах обучения: преподаватель сначала осуществляет прямое руководство подготовкой к самостоятельным занятиям в аудитории, затем он направляет самостоятельные действия студентов, помогает в выполнении предлагаемых им заданий и упражнений, формулирует рекомендации относительно способов и сроков их выполнения и, наконец, контролирует самостоятельные высказывания во время последующей работы в аудитории. Особое внимание нужно обратить на психологический фактор, который предполагает отношения сотрудничества между преподавателем и студентом, а также на заинтересованность студента в самостоятельных занятиях.

На всех этапах самостоятельной работы студентов могут быть использованы рекомендации преподавателя. Так, например, для подготовки написания сочинения по теме «Проблемы города» можно предложить сначала самостоятельно проанализировать материал по нескольким дополнительным подтемам («Транспорт в городе», «Достопримечательности моего города», «Городское жилье», «Экология города» и др.), затем организовать дискуссию с опорой на различные задания, перечисленные выше.

Понимание того, что на занятиях следует различать групповые и коллективные формы работы, помогает более оптимальной организации учебного процесса: если речь идет просто о совместной работе все группы, например, хоровое проговаривание, характерное для работы в национальной аудитории, то это – групповая работа, но не коллективная, потому что на фоне присутствия всей группы срабатывает механизм сотрудничества и сопричастности, а в коллективной работе на фоне сотрудничества – механизм солидарности.

В реализации национально ориентированного подхода в обучении русского языка как иностранного следует учитывать, что русский и казахский языки типологически различны, учет этого обстоятельства позволяет предотвращать многие типичные ошибки. Можно в этой связи широко использовать резервы памяти студентов-казахов (обращение к существующим традициям), но в то же время инициировать творческий подход к выполнению заданий нового типа; использовать психологические особенности казахов: эмоциональность, творческие способности, с одной стороны, и сдержанность, скромность – с другой (это важно для подбора тематики для разговора и способов организации диалогов, обсуждений и дискуссий).

Кроме этого, можно также предложить еще целый ряд заданий, помогающих переориентировать материалы уже существующих учебников, сделав их национально окрашенными. Это задания на анализ, классификацию и бикультурное сравнение в виде монологического высказывания, задания с использованием Интернет-ресурса, задания на перевод с последующим обсуждением и сравнительным анализом. Приведем примеры.

Задание с использованием Интернет-ресурса с выходом на монологическое высказывание: откройте сайт «<http://moskvahod.ru/>», прочитайте, выпишите в тетрадь, какие достопримечательности есть в г. Москве. Расскажите, что вас заинтересовало и почему. Используйте следующие конструкции: Ч хотел(а) бы посмотреть ..., потому что я увлекаюсь... Когда я буду в Москве, я посмотрю ..., хочу сходить на (в) ..., потому что я интересуюсь ... Найдите подобный казахстанский сайт. Если бы вы были его составителем, то о каких достопримечательностях Астаны вы рассказали бы туристам?

Задания на подмену объекта одной культуры на соответствующий объект другой культуры с последующим обсуждением: Замените в анкете слово «Москва» на слово «Астана». Как могут измениться ответы на поставленные вопросы? Запишите ваши варианты ответов. Обсудите их в группе.

Задание на перевод с последующим обсуждением и сравнительным анализом: переведите на казахский язык песню Булата Окуджавы «Арбат». Обсудите ваши переводы. Вспомните, какие вы знаете песни об Астане. Переведите одну из них на русский язык. Проанализируйте тексты песен о Москве и Астане, как в них отражен «дух» города, его

атмосфера? Разработанные студентами туристические маршруты по российским и казахстанским городам, их достопримечательностям могут быть использованы в качестве стимулов для высказываний, в том числе и в реальных экскурсионных группах.

Учитывая, что на Востоке при обучении русскому языку преподаватели любят использовать сказки как текстовый материал, поскольку сказки являются важным источником народных мифологических знаний и помогают пониманию особенностей менталитета того или другого этноса, будет интересно использовать сказочный дискурс в задании. Предлагаем примеры таких заданий.

1. В русских народных сказках часто употребляется имя числительное «три». Приведите примеры словосочетаний, где оно присутствует («три богатыря», «три девицы», «три брата», «три сосны», «три дня и три ночи» и т.д.).

2. Тестовый вопрос: «Почему в России осень называют «золотой»?

А) Это любимое время года всех россиян.

В) Листья на деревьях становятся желтыми, как золото.

С) А.С. Пушкин любил осень и посвятил ей много прекрасных стихов.

Необходимость использовать задания нового типа расширяют возможности самостоятельной деятельности, позволяют студентам не просто изучать материал, но и осмысливать его, сравнивать, а следовательно, лучше его усваивать.

Таким образом, модификации, дополнения традиционных упражнений и заданий в рамках бикультурного подхода в конкретных условиях обучения не просто возможны, но необходимы и эффективны. Использование национально ориентированного бикультурного подхода вносит определенный вклад в оптимизацию учебного процесса студентов, пробуждает творческую активность и повышает мотивацию обучения.

Список литературы

1 Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – М.: ИКАР, 2009.

2 Дао Н.Т. Некоторые формы организации самостоятельной работы учащихся с выходом в речь на продвинутом этапе обучения // Актуальные проблемы современной лингвистики и гуманитарных наук. – М., 2015.

3 Депонян К.А. Национально ориентированный подход к обучению русскому языку как иностранному в Республике Корея (на материале русской антропонимической системы). Автореферат дисс. на соиск. к.п.н. – М., 2015.

4 Михайлова Е.В., Назарко Е.В. Национально ориентированные учебные материалы в процессе преподавания РКИ. – Минск: Lingua mobilis, № 5 (19), 2009.

5 <http://nauka-pedagogika.com/pedagogika-13-00-02/dissertaciya-natsionalno-orientirovannaya-sistema-zadaniy-po-obucheniyyu-rki-studentov-filologov>

Мақалада орыс тілін шет тілі ретінде оқыту үрдісінде байланыстырып сөйлеу ұлттық әдістері қарастырылған. Ұсынылған негізгі белгілері ұлттық бағдарланған тәсіл. Оны ойдағыдай ұйымдастыру түрлі деңгейде (A1, A2, B1, B2) тілді меңгеру принциптеріне ерекше назар аударылады.

In hired in detail a question is examined about the nationally oriented bikulture approach in the process of teaching of Russian as unnative. The basic lines of the nationally oriented bikulture approach are presented. The special attention is spared to principles of his successful organization on the different levels of mastering of language: A1, A2, B1, B2.

Ж.А. Есқалиева, Г.Б. Нәжікенова
Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
Атырау, Қазақстан
zhanargul1971@mail.ru

КӘСІБИ БІЛІКТІЛІК – МҰҒАЛІМГЕ ҚОЙЫЛАР БАСТЫ ТАЛАП

Қазақ елінің келешегі – ұрпақ тәрбиесінде мұғалімге қойылар талап ерекше. Өйткені, ұстаз – өскелең ұрпақ тәрбиесіне бірден-бір жауапты тұлға. Демек, мұғалім-педагог, яғни тәлімгер, оқытушының кәсіби білікті болуы – бүгінгі таңдағы ең өзекті мәселелерінің бірі.

Педагогикалық шеберлік – кәсіби әрекетті жоғары деңгейге көтеретін мұғалімнің жеке қасиеттерінің, оның білімі мен білігінің жүйесі. Педагогикалық шеберлік – педагогикалық іс-әрекеттің жоғары деңгейде меңгерілуі; педагогтың оқушылардың оқу - танымдық іс-әрекетін тиімді басқарып, мақсатты түрде педагогикалық әсер мен өзара әрекеттестікті жүзеге асыруына мүмкіндік беретін арнаулы білімдерінің, біліктері мен машықтарының, тұлғалық кәсіптік маңызды қасиеттерінің кешені.

Олай болса, педагогикалық шеберлік іскерліктен, педагогикалық қабілеттен, кәсіби білімдер мен кәсіби сапалар жиынтығынан, педагогикалық техникадан және т.б. тұратындықтан осы педагогикалық шеберлікті жасаушылардың мазмұнына тоқталып көрелік.

Тірек сөздер: біліктілік, кәсіби ұстаным, тұлғалық даму, педагогикалық жауапкершілік, тілдік қарым-қатынас, педагогикалық шеберлік.

Кіріспе

Мемлекетіміздің өзіне және тәрбиеленушісіне тұлғалық-гумандық позицияны ұстауға қабілетті мұғалімге деген сұранысы оның кәсіби шеберлігін, кәсібилігін, күзиреттілігін көтеру мәселесінің өзектілігін байқатады. Демек, бүгінгі мұғалімнің, педагогтың, тәлімгердің, оқытушының кәсіби шеберлігін, күзиреттілігін жетілдіру бүгінгі педагогика және психология ғылымдарының ең өзекті мәселелерінің бірі болмақ [1].

Жалпы, педагогикалық шеберлік – кәсіби әрекетті жоғары деңгейге көтеретін мұғалімнің жеке қасиеттерінің, оның білімі мен білігінің жүйесі. Педагогикалық шеберлік – педагогикалық іс-әрекеттің жоғары деңгейде меңгерілуі; педагогтың оқушылардың оқу - танымдық іс-әрекетін тиімді басқарып, мақсатты түрде педагогикалық әсер мен өзара әрекеттестікті жүзеге асыруына мүмкіндік беретін арнаулы білімдерінің, біліктері мен машықтарының, тұлғалық кәсіптік маңызды қасиеттерінің кешені.

Олай болса, педагогикалық шеберлік іскерліктен, педагогикалық қабілеттен, кәсіби білімдер мен кәсіби сапалар жиынтығынан, педагогикалық техникадан және т.б. тұратындықтан осы педагогикалық шеберлікті жасаушылардың мазмұнына тоқталып көрелік.

Негізгі бөлім

Іскерлік - белгілі жағдайда белгілі іс-әрекетті орындауға мүмкіндік беретін білім мен икемді дағдының жиынтығы. Педагогикалық іскерлік – мұғалімнің түрлі әрекеттерінің жиынтығы, олар, ең алдымен, педагогикалық іс-әрекет функцияларымен теңестіріледі, елеулі мөлшерде мұғалімнің даралық-психологиялық ерекшеліктерін айқындап, оның пәндік-кәсіби құзырлығы жөнінде дәлел келтіреді.

Ғалым-зерттеуші А.К.Маркова педагогикалық іскерліктің 9 тобын сипаттаған.

1-топ. Педагогикалық міндетті анықтау кезінде өз мотивтері мен мақсаттарын, оқу-тәрбие беру процесінің белсенді даму үстіндегі қатысушы ретінде оқушыға бағыттау; педагогикалық ситуацияны зерттеу және қайта түрлендіру; педагогикалық міндеттерді сатылы және жедел түрде нақтылау, белгісіздік жағдайда оңтайлы педагогикалық шешім қабылдау, педагогикалық мақсаттар мен міндеттерді педагогикалық жағдаяттардың өзгеру шамасына қарай икемдеп бейімдеу; қиын педагогикалық жағдаяттардан абыроймен шығу; педагогикалық міндеттерді орындаудың жақын және алыс нәтижелерін болжай алу, т.б. іскерліктер.

2-топ: 3 топшадан тұрады.

I-ші топша: «Нені оқыту керек». Оқу материалымен жұмыс жасай білу іскерлігі (оқыту туралы жаңа концепциялар мен технологияларды меңгеру), оқу пәні бойынша негізгі қағидаларды бөліп алу, оқу пәнін жаңарту (ұғым, термин, дискуссияларды пайдалану арқылы), педагогикалық жаңалықтарды талдау қабілеттілігі, мектеп оқушыларында жалпы білімділік және арнайы ептілікті, дағдыны қалыптастыру, пәнаралық байланысты жүзеге асыру.

II-топша: «Кімді оқыту керек». Оқушылардың жеке психологиялық процестерін зерттеу (ес, ойлау, зейін, сөйлеу т.б.), іс-әрекет түрлеріне сипаттама (оқу, еңбек); оқушылардың білімділігі мен тәрбиелілігін зерттеу, оқушының оқуға шынайы мүмкіндіктерін зерттеу; оқу үлгерімі және жеке бас сапаларын ажырату, жас ерекшеліктеріне байланысты бір кезеңнен II-ші кезеңге өтуді зерттеу, үлгермеушілермен және дарынды оқушылармен жоспар бойынша жұмыс т.б.

III-топша: «Қалай оқыту керек». Оқыту және тәрбиелеу формаларын, әдістерін дұрыс таңдап алу іскерлігі, оқытушы мен оқушының жұмсалатын күшін, уақытын есепке алу; педагогикалық ситуацияны салыстыра алу, жалпылай алу, біріктіру; оқушының өзіндік оқу іс-әрекетін ұйымдастыру; педагогикалық міндетті шешудің бірнеше жолдарын іздестіру; қолайлы жол таңдау.

3-топ: Психологиялық-педагогикалық білімді қолдана білу іскерлігі, педагогикалық тәжірибелерді қолдану; өз еңбегінің қорытындысын тіркеу, еңбегінің күшті және әлсіз жақтарын көре білу, оқушылардың қиындықтарын өз жұмысындағы кемшіліктерімен байланыстырып отыру; өзінің жеке бас стилін бағалау, өз тәжірибесін саралау, басқа мұғалімдердің тәжірибесімен салыстыру, алмастыру; педагогикалық әрекетті дамыту барысында жоспар жасай білу іскерлігі.

4-топ: Кең спектрдегі коммуникативті міндеттерді шешу. Психологиялық қауіпті болдырмау, жою.

5-топ: Жоғары дәрежедегі қарым-қатынас тудыратын жолдарды іздестіру, қолдану. Оған мыналар жатады: қарым-қатынаста басқаның позициясын түсіну іскерлігі, оған деген қызығушылықты арттыру, оқушыны дамытуға бағыт, мінез-құлық бойынша оқушының ішкі жағдайын түсіну (мимика, жест), өзін оқушының орнына қоя білу («децентрация»); сенімді, жайлы атмосфера қалыптастыру, басқарудың демократикалық стилінің басымдығы; оқушыны мақтауға, кешірім сұрауға дайын болу, оқушының сөзін бөлмеу, оқушының қарым-қатынастық әрекетінен қорықпау; көпшілік алдында сөз сөйлей білу.

6-топ: Кәсіби позициясын сақтай алу іскерлігі, яғни өз кәсібінің мәнділігін түсінетін, оның әлеуметтік және жалпы адамзаттық құндылығы жолында қиындықтарға төтеп бере алуға қабілеті; өзінің педагогикалық қабілеттерін, олардың перцептивтік (басқа адамды түсіну және зерттеу, оның көзқарасымен қарау) және басқару (оқушының тек мінез-құлқы мен қылықтарына ғана емес, сондай-ақ оның түрткілеріне, мақсаттарына әсер ету) компоненттерін қамти отырып жүзеге асыру және дамыту; өзінің эмоционалдық күйін басқару; өзінің және оқушылардың позитивті мүмкіндіктерін қабылдау және осылайша өзінің «Мен»-тұжырымдамасын нығайтуға ықпал ету; еңбек эталондарын меңгеру (педагогикалық шеберлік); шығармашылық ізденісті іске асыру.

7-топ: Кәсіби дамуды сезіне алу іскерлігі, өзінің жеке бас стилін анықтау, күшті жақтарын нығайту, әлсіз жақтарын ығыстыру, жаңалық енгізуге ізденіс, новаторлық деңгейге өте білу.

8-топ: Оқу жылының басы мен аяғында оқушының білім деңгейіне сипаттама бере алу; өзін-өзі тексеру, бағалау; дағдылану, оқыту көрсеткіштерін табу (оқушыға көмек көлемі, үлгермеушілік себептерін ашу, жеке және жалпылай әсер ету), кезеңдерге сай оқудың және оқытудың компоненттерін даярлау; өз бетімен білім алуға, үзіліссіз білім алуға дайындықты ынталандыру.

9-топ: Оқушының тәрбиелілігін мұғалімнің бағалау іскерлігі; мінез-құлық арқылы оқушының адамгершілік нормасы мен көзқарасын болжау. Әлсіз дамыған мінез көріністерін дамытуға жағдай жасау (мысалы, белсенділікті арттыру, алаңдаушылық коэффициентін төмендету, лидерлікке жетуге жағдай жасау) [2,69 б.].

Іскерлік өз қалыптасуында бірнеше кезеңдерден өте отырып, соңында *шеберлік* пен *шығармашылыққа* айналады.

1- кезең. *Бастапқы іскерлік* - іс-әрекет мақсатын ертеректе қамтылған білім мен дағдыға негіздей отырып сезіну және оған жету құралын іздестіру; іс-әрекет байқап көру – қателесу жолымен орындалады.

2 – кезең. *Іскерліктің жеткіліксіздігі* – іс-әрекетке қатыссыз ертеректе жинақталған білім мен оны іске асыру тәсілдерін қолдану.

3 – кезең. *Жекеленген жалпы іскерлік* - әртүрлі іс-әрекет түрлеріне қажетті, дамыған, бірақ ауқымы тар іскерлік қатары (өзінің іс-әрекетін жоспарлау іскерлігі, ұйымдастырушылық іскерлік).

4 – кезең. *Жоғары деңгейдегі іскерлік* – нақты іс-әрекетте білім мен дағдыны шығармашылықпен қолдану; мақсатын ғана емес, оған жету тәсілдерін таңдау мотивтерін сезіну.

5- кезең. *Шеберлік* - әртүрлі іскерлікті шығармашылықпен қолдану.

Қабілет – алған білімді белгілі бір іске нәтижелі етіп жұмсай білуінде және сол ісін белгілі бір дәрежеде дағдыға айналдыра білудегі адамның индивидуалдық психологиялық ерекшеліктері.

Талант – белгілі іс-әрекетті шығармашылықпен орындау мүмкіндігін қамтамасыз ететін қабілет.

Кемеңгерлік – шығармашылық қабілеттің ең жоғарғы деңгейдегі көрінісі.

Негізгі педагогикалық қабілеттілік *саналары*:

- балаға білімді қысқа және қызықты формада жеткізу қабілеттілігі;
- баланы бақылай отырып түсіну қабілеттілігі;
- өз бетімен және творчестволық ойлай алу қабілеттілігі
- тапқырлық немесе тез және нақты бағыт алу;
- ұйымдастыру қабілеттілігі.

Педагогикалық қабілеттілікті зерттеген В.А. Крутецкий оның бірнеше түріне ажыратыды:

1. *Дидактикалық қабілеттілік* – оқу материалын оқушыға нақты, түсінікті етіп бере білу; пәнге қызығушылық тудыру; белсенді өзбетілік ой тудыру. Қиын материалды жеңіл, түсініксізді-түсінікті қылып бере білу қабілеттілігі. Оқушыны өзбетімен еңбек етуге үйрету, білім алуға жол сілтеп отыру.

2. *Академиялық қабілеттілік* – нақты ғылым бойынша (математика, физика, биология, әдебиет) қабілетті мұғалімнің өз пәнін, курсың көлемі бойынша ғана емес, терең де ауқымды түрде меңгеруі, ғылыми жаңалықтарды үнемі бақылап отыру, шағын болса да ғылыми жұмыс атқару;

3. *Перцептивті қабілеттілік* – оқушының ішкі жан дүниесіне үңіле білу қабілеттілігі; психологиялық байқағыштық, түсіну, талдау.

4. *Сөйлей алу қабілеттілігі* – ойды нақты, анық, түсінікті түрде жеткізе алу қабілеттілігі, мимика, пантомимиканы қолдану. Ұстаз сөзі үнемі оқушыларға арналуы керек.

5. *Ұйымдастырушылық қабілеттілігі* – оқушы ұжымын ұйымдастыру; өзінің ұйымдастыру жұмысын дұрыс жүргізу. Дұрыс жоспарлау, бақылау.
6. *Беделділік қабілеттілігі*. Оқушылар арасында беделге ие болу.
7. *Коммуникативті қабілеттілік*. Оқушылармен қарым-қатынастың жолдарын дұрыс табу.
8. *Педагогикалық қиял* немесе прогноздық қабілеттілік оқушының болашағын болжау.
9. *Зейін бөлгіштік қабілет*. Бір мезгілде ұстаздың бірнеше әрекетті атқара алуы [3, 89б.].

Педагогикалық іс-әрекеттің шыңына апаратын келесі баспалдақ – *кәсібилік*. Кәсібилік мәселесімен айналысқан белгілі ғалым А.К. Маркова мұғалімнің кәсіби деңгейге көтерілуінің төмендегідей психологиялық критерийлерін анықтаған:

1. Объективті критерийлер: мұғалімнің өз мамандығына қаншалықты сәйкес, әлеуметтік тәжірибеге қосар үлесі қандай екендігі. Жоғары еңбек көрсеткіші, әртүрлі мәселелерді шығармашылықпен шеше білу біліктері т.б.

2. Субъективті критерийлер: адамның мамандығының қаншалықты оның табиғатына, қабілеттері мен қызығушылықтарына сәйкестігі; өз ісіне қанағаттануы, сондай-ақ кәсіби-педагогикалық бағыттылық, кәсіптің маңыздылығын, оның құндылығын түсіну, маман иесі ретінде өзіне позитивті көзқарасының болуы.

3. Нәтижелі критерийлер: мұғалім өз ісінде қоғам талап етіп отырған талаптарға қол жеткізіп отыр ма деген мәселе тұрғысынан қарастырылады.

4. Шығармашылық критерийлер: мұғалімнің өз кәсібінің шекарасынан шыға алуы, сол арқылы өз тәжірибесінің, еңбегін өзгерте алуы жатқызылады. Сондай-ақ, ғалым-зерттеуші кәсіби сапаларға келесі сапаларды жатқызады: педагогикалық эрудиция (білімдарлық); ғылым салаларын терең меңгеру; педагогикалық мақсат қоя білушілік; педагогикалық (практикалық және диагностикалық) ойлау; педагогикалық интуиция (сезімталдық); педагогикалық импровизация (суырып салмалық, жанынан жедел шығару, шешім қабылдау); педагогикалық байқағыштық; педагогикалық көрегендік [2, 91б.] .

Л.М.Митина болса кәсіби сапаларға мыналарды жатқызады: әдептілік; сыпайылық; сезімталдық; тәрбиелілік; зейінділік; ізденімпаздық; шыдамдылық; адамгершілік; іскерлік; тәртіптілік; белсенділік; саяси сауаттылық; сыншылдық; патриоттық; болжағыштық; өзбеттілік; принципшілдік; батырлық; кешірімшілдік; кішіпейілдік; балаға деген сүйіспеншілік.

М.М.Мұқанов бойынша педагогқа лайықты сапалар: педагогтың идеялық сенімі; педагогтың қабілеті; педагогтың ұстамдылығы; әділеттілік және абырой. Осының ең ортасы, өзегі, яғни жеке бас сапасының ядросы – *бағыттылығы, бейімделушілігі, өзін-өзі бағалау, «Мен» бейнесі*.

П.Ф.Каптерев бойынша педагогтың субъективті қасиеттері объективті және субъективті мазмұндағы болып бөлінеді. *Объективті мазмұндағы*: мұғалімнің пәні туралы білімі (меңгеруі), ғылыми дайындығы, қосымша пәндер туралы білімі; пәннің методологиясымен, дидактикалық принциптерімен танысу, баланың ерекшеліктерін меңгеру. *Субъективті мазмұндағы*: сабақ бере алу шеберлігі, таланты, өнері.

Роджерс бойынша педагогтың субъективті қасиеттерін *анықтаушы бағыттар*:

Гуманистік бағыт – ұстаздың оқушының мұқтажы мен қажеттілігіне көңіл аударуы;

Эгоцентрлік бағыт – ұстаздың тек өзіне, өз мүддесіне, қажеттілігіне назар аударуы;

Бюрократтық (төрешілдік) бағыт – ұстаздың әкімшіліктің нұсқауларын, жоғарыдан келген құжаттарды өзіне бағыт етуі.

Конформистік бағыт – ұстаз әрекетінің ұжым өмірімен, өзінің әріптестерімен қатынас жасауға негізделуі.

Авторитеттік бағыт – ұстаз оқушының ата-аналарына, олардың қоғамдағы орнына сүйенуі.

Когнитивтік бағыт – ұстаздың өзі беретін пәннің мазмұнына сүйенуі.

Мұғалімнің акме жағдайына жетудегі ерекше бір кезеңі – оның *кәсіби құзіреттілігі* .

«Компетенттілік» (құзыреттілік) ұғымы әр түрлі түсіндіріледі. Шетел сөздері түсіндірмелі сөздігінде «компетентті» ұғымы қандай да бір мәселені жан-жақты меңгерген адам, француз тілінде (Competent) – компетентті, құқылы. Ағылшын тілінде қабілеттілік, латын тілінен аударғанда (Competentia) «дегеніме жетемін», «сәйкеспін», «лайықпын» деген, яғни белгілі бір саладағы толық игерілген білім мен жинақталған тәжірибені білдіреді. Құзіреттілік - адамдағы таным мен тәжірибесі бар аймақ сұрақтарының ауқымы. Белгілі бір аймақтағы құзіреттілік – осы аймақ көлеміндегі материалды білім мен қабілеттілікке сәйкес меңгеру және осы аймақтағы негіздемеге орай өзінің көзқарасын еркін білдіру мен әрекет ету [4;5].

Олай болса, бүгінгі мұғалім заманауи талапқа сәйкес іскерлік пен қабілет түрлерін толықтай меңгеріп, педагог бойында болуға тиіс кәсіби және кәсіби жеке тұлғалық сапаларды дамытатын болса ғана педагогикалық іс-әрекетті ұйымдастыратын, өз ісіне толықтай жауап бере алатын, кәсіби құзіретті маман болып табылады.

Қорытынды

Қорыта келгенде, мұғалімдердің кәсіби құзіреттілігі тәжірибе, теориялық білім, практикалық іскерлік және мәнді жеке тұлғалық сапалардың негізінде пайда болатын өзекті педагогикалық іс-әрекетті орындауға мүмкіндік беретін күрделі индивидуалдық-психологиялық білім.

Байқасақ, акме жағдайға жеткен маман ұлттық білім беру жүйесін нығайтуға және оны әрі қарай дамытудың кепілі болады, оған әлемдік білім беру кеңістігінде өз орнын алуға, ал Қазақстандық ғылымға бәсекеге қабілетті экономикаға тірек болуға мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер:

1 Қазақстан Республикасы жаңа формация педагогының үздіксіз педагогикалық білім беру тұжырымдамасы. Алматы, 2005.

2 Маркова М.М. Психология труда учителя. М.,1993.

3 Шолпанқұлова А. Кәсіби құзырлылықтың мәні // Қазақстан мектебі. №2, 2007, 42-44 беттер.

4 Тұрғынбаева Б. Акмеология – кәсіби биіктерге жету жөніндегі ғылым. //Бастауыш мектеп. №8, 2005, 23-27беттер.

5 Лукьянова М. И. Психолого-педагогическая компетентность учителя: диагностика и развитие .М., 2004.

Профессионализм учителя – главный фактор в системе преподавания, повышающий качество обучения и эффективность. То есть содержание образования в любом обществе основывается на профессионализме учителя. В статье личностные качества учителя и особенности педагогического мастерства классифицируются на 9 групп и анализируются. А также формулируются выводы о компетенции учителя.

The professionalism of the teacher is the main factor in the teaching system, which improves the quality of teaching and efficiency. That is, the content of education in any society is based on the professionalism of the teacher. In the article, the personal qualities of the teacher and the characteristics of pedagogical skill are classified into 9 groups and analyzed. And also conclusions about the competence of the teacher are formulated.

А.К. Курманова
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау, Қазақстан
K_Ainash_K@mail.ru

БАҒАЛАУДЫҢ ЖАҢА ЖҮЙЕСІ- КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУ

Қазіргі кезде Республикамызда заманауи білім берудің жаңа жүйесі жасалып, Қазақстандық білім беру жүйесі әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағыт алуда. Бұл педагогика теориясы мен оқу-тәрбие үдерісіндегі елеулі өзгерістерге байланысты болып отыр. Себебі білім беру парадигмасы өзгерді, білім берудің мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас, жаңаша қарым-қатынас пайда болды. Осы тұрғыдан келгенде, бүгінгі білім беру жүйесінің ерекшелігі – білім алушының қандай да бір іс-әрекетке құзіреттілігін дамыту. Сондықтан оқушылардың білім нәтижелерін бағалау оқыту үдерісінің маңызды бөлігі болып табылады. Аталмыш мақалада бағалаудың жаңа жүйесі – критериалды бағалауға тоқталған. Оның міндеттері, түрлері, маңызын ашуға тырысқан. Сонымен қатар қалыптастырушы, жиынтық бағалаудың алгоритмін де берген.

Тірек сөздер: критериалды бағалау, қалыптастырушы бағалау, жиынтық бағалау, критерий, дескриптор.

Заманауи білім беру «білікті адамға» бағытталған білімнен «мәдениет адамына» бағытталған білімге көшуді көздейді. Бұл білім беру жаңаша ұйымдастыру- оның философиялық, психологиялық, педагогикалық негіздерін, теориясы мен тәжірибесін тереңірек қайта қарауды қажет етеді. Сондықтан бүгінгі күні еліміздің білім жүйесінде оқыту үдерісін тың идеяларға негізделген жаңа мазмұнын қамтамасыз ету міндеті тұр.

Француз қайраткері «Адамға оқып – үйрену өмірде болу, өмір сүру үшін қажет» дегендей оқыту процесін технологияландыру, осыған сәйкес оқу бағдармаларын жасау, ғалымдар мен жаңашыл педагогтардың еңбектерімен танысу жұмыстары мұғалімдердің үздіксіз ізденісін айқындайды. Жаңа педагогикалық технологиялардың негізгі мәні пассивті оқыту түрінен активті оқытуға көшу оқу танымын ұйымдастырудағы бастамашылдығына жағдай туғызу, субъективтік позицияны қалыптастыру. Білім сапасын арттыру және нәтижеге бағытталған үлгіге бет алуы барысында мұғалімдер мемлекеттік стандарт берілген нәтижелерге жетуде кәсіби шеберлікпен меңгерген зерттеу біліктері мен дағдылары нәтижесінде проблеманың шешімін таба алатын, ақпараттық – коммуникативті мәдениеті жоғары тұлғалық - дамытушылық функцияны атқарады. Қазіргі заман адамның осы құзыреттілікті меңгере отырып тек «кәсіби икемділігін оңтайландыруды қамтамасыз ету ғана емес, іске асырылу мүмкіндігін» үнемі оқып – үйрену және өзін-өзі жасау талабын қалыптастыра алады.

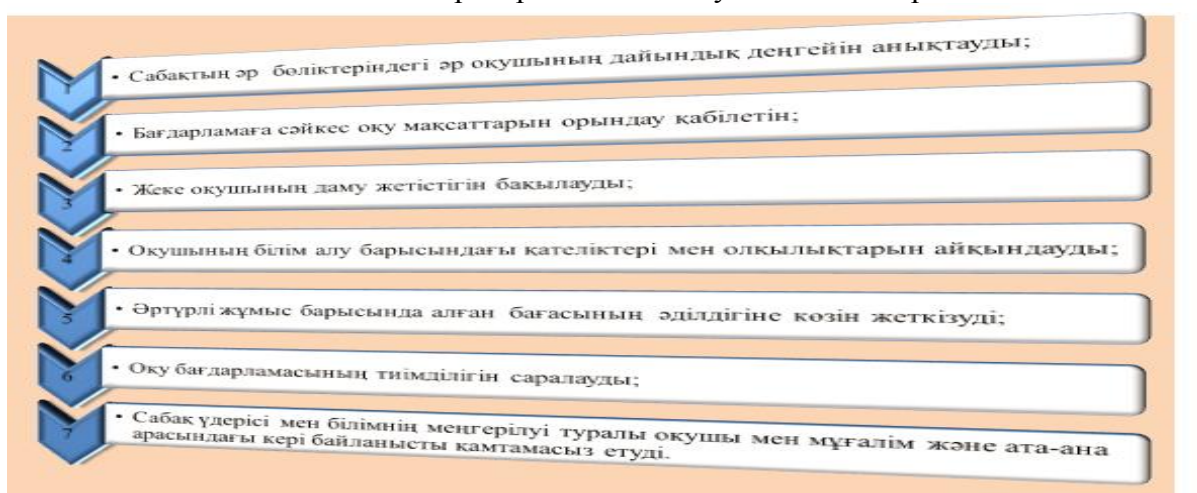
Қазақстандағы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы жобасында Қазақстанда оқитындарды сапалы біліммен қамтамасыз етіп, халықаралық рейтингілердегі білім көрсеткішінің жақсаруы мен қазақстандық білім беру жүйесінің тартымдылығын арттыру үшін, ең алдымен, педагог кадрлардың мәртебесін арттыру, олардың бүкіл қызметі бойына мансаптық өсуі, оқытылуы және кәсіби біліктілігін дамытуды қамтамасыз ету, сондай- ақ педагогтердің еңбегін мемлекеттік қолдау мен ынталандыруды арттыру мәселелеріне үлкен мән берілген [2]. Осыған байланысты қазіргі таңда еліміздің білім беру жүйесіндегі реформалар мен сындарлы саясаттар, өзгерістер мен жаңалықтар әрбір педагог қауымының ойлауына, өткені мен бүгіні, келешегі мен болашағы жайлы толғануына, жаңа идеялармен жаңа жүйелермен жұмыс жасауына негіз болары анық. Олай болса, білімнің сапалы да саналы түрде берілуі білім беру жүйесіндегі педагогтердің, зиялылар қауымының деңгейіне байланысты. Дәстүрлі білім беру жүйесінде

білікті мамандар даярлаушы кәсіби білім беретін оқу орындарының басты мақсаты – мамандықтарды игерту ғана болса, ал қазір әлемдік білім кеңестігіне ене отырып, бәсекеге қабілетті тұлға дайындау үшін адамның құзырлылық қабілетіне сүйену арқылы нәтижеге бағдарланған білім беру жүйесін ұсыну – қазіргі таңда негізгі өзекті мәселелердің бірі.

Оқыту - мұғалімдердің оқушыларға жасаған сыйы емес, бұл күзиреттіліктер білім алу үшін оқушылардың өздері де оқу үдерісіне белсенді қатысуын талап етеді. Мұғалімдер, өз кезегінде, өзінің сабақ беруіне емес, оқушылардың оқу ептілігін дамытуға назар аударуы тиіс. Осы мақсатта мұғалім оқыту ортасын құру керек. Осыған байланысты оқушылар арасында өзара түсіністік және ұжымдық қарым-қатынасты орнатып, оқушылардың сенімсіздіктерін жойып, мүмкіндіктерін арттыруға жол ашатын критериалды бағалау болып табылады.

Критериалды бағалау - бұл білімнің мақсаты мен мазмұнына сәйкес келетін, оқушылардың оқу-танымдық біліктілігін қалыптастыруға себепші болатын, айқын анықталған, ұжыммен шығарылған, білім процесінің барлық қатысушыларына алдын ала белгілі критериялармен оқушылардың оқу жетістіктерін салыстыруға негізделген процесс. Егер оқушыға оның белгілі бір деңгейге жеткендігін айтса, бұл оның үздік нәтижеге жетуі үшін не істеу керектігін түсінуге көмектеспейді. Ал егер баламен бірге оның жұмысында мұндай бағалауға не әкелгенін және бағалау өлшемдерін түсіндіріп, талдау жасаса, онда оқушы өзінің нәтижесін жақсарту үшін кейін не істеу керектігін түсінеді. Критериалды бағалау, міне, осы мүмкіндікті оқушыға береді [2, 107]. Сондықтан критериалды бағалауды енгізудің мақсаты мектепте оқыту сапасын жоғарлату, мектеп бітірушілердің білімін халықаралық стандартқа сәйкестендіру болып табылады. Ол өз алдына төмендегі кестеде берілген міндеттерді шешуді көздейді.

Кесте -1. – Критериалды бағалаудың міндеттері.

Аталмыш міндеттерді шеше отырып, критериалды бағалаудың практикалық маңызын ашуға болады. Бұл ретте, біріншіден, тек қана оқушы жұмысы бағаланады; екіншіден, орындалған жұмыс алдын ала белгілі үлгі (эталонмен) салыстырылады; үшіншіден, оқушы өзінің жұмысын бағалауға мүмкіндік беретін нақты бағалау алгоритмін біледі және ата-анасына толық ақпарат бере алады; төртіншіден, критериалды бағалау белгілі оқу мақсаты бойынша бағаланады. Міне, бұл айтылған мәселелер міндетті түрде критериалды бағалауда басшылыққа алынады.

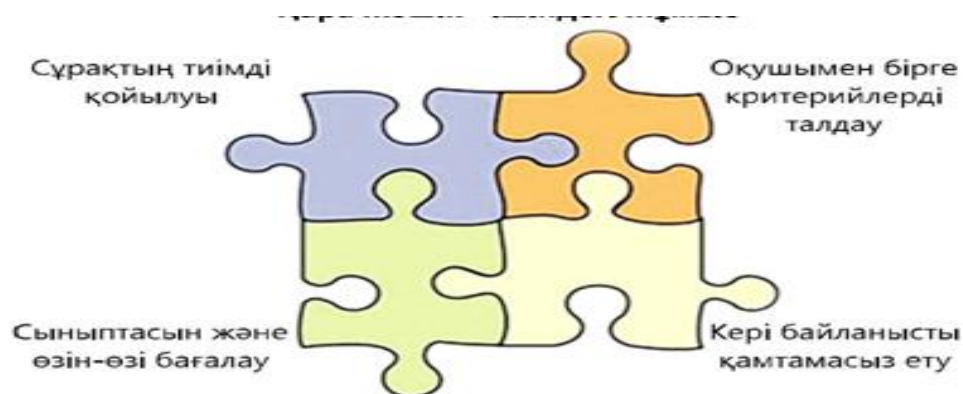
Жалпы критериалды бағалау мұғалім үшін де, оқушы үшін де, ата-ана үшін де маңызды. Оның маңыздылығын кестеде бердік.

Кесте -2. – Критериалды бағалаудың маңызы.

Мұғалімдер үшін	Оқушылар үшін	Ата-аналар үшін
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Сапалы нәтижеге әкелетін критерийлер құрастыру; ✓ Өз іс-әрекетін саралап және алдын ала жоспар жасауға мәлімет алу; ✓ Сабақ берудің сапасын арттыру; ✓ Оқушының жеке ерекшеліктерін ескере отырып, оқытудың әр тұлғаға арналған ауқымын жоспарлау; ✓ Бағалаудың әртүрлі әдістерін пайдалану; ✓ Оқу бағдарламасын қолжетімді ету үшін ұсыныстар енгізу. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Танымдық қабілеті мен ойлау деңгейін арттыратын оқытудың әртүрлі әдістерін пайдалануға; ✓ Табысқа жетелейтін бағалау критерийлерін түсінуге; ✓ Өзін және өзгелерді бағалау арқылы кері байланысқа түсуге; ✓ Сыни ойлауына, еркін ойын айтуына, өзінің білімін көрсетуге 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Баласының білім сапасының дәлелдемелерімен танысуға; ✓ Оның оқуындағы табыстылықты бақылауға; ✓ Оқуына қолдау көрсету үшін бағыт алуына мүмкіндік туғызады.

Критериалды бағалау жүйесінің білім беру үдерісіндегі қолданысы оқушылардың жетістіктерін бағалау жүйесін жеке пәннің мақсаттымен байланыстырады. Оқушылардың мектептегі құзыреттіліктерін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Сондай-ақ белгілі критерийлерді қолдану арқылы тапсырманы орындауға машықтанады. Әр оқушының дайындық деңгейін, оқудағы жетістіктерін критериалды бағалау жүйесімен анықтау, тек оқушылардың білім алуға деген қызығушылығын ғана емес, мектептегі білім беру үдерісінің де сапасын көтереді.

Негізі осы уақытқа дейін білім мен білікті тексерудің түрлі әдістері қолданылып келді. Бағалау оқушының жетістіктерін басқа оқушының нәтижесімен салыстыру арқылы жүзеге асырылып отырды. Оның бірқатар кемшіліктері бар. Атап айтсақ, біріншіден, мұғалімге, ата-анаға және оқушыға түсінікті білім беру жетістігін бағалайтын нақты өлшемнің жоқтығы; екіншіден, мұғалім әр оқушының жетістігін алдын-ала айқындалған өлшеммен емес, сыныптың орташа білім деңгейімен бағалауы; үшіншіден, оқушыға қойылған баға оқу бағдарламасы бөлімдері бойынша алынатын нақты білімді, білікті, дағдыны көрсете алмауы, яғни, әр оқушының жеке мүмкіндіктерін аша алмауы; төртіншіден, қорытынды баға қоюда ағымдағы бағаларды есепке алуы; бесіншіден, оқу үдерісінде мұғалім мен оқушы арасында тығыз байланыстың болмауынан оқушының білім алуы төмендейді. Алайда қазіргі заманауи бағалау жүйесі мозайка құрастыру бағытында қарастырылып отыр [3,]. Оған төмендегі сурет дәлел бола алады.

1-сурет. Оқушының өзін-өзі дамытуы

Себебі жоғарыдағы суретте берілген мозайка қалыптастырушы бағалаудың негізгі төрт бағытын айқындап тұр. Мәселен, сабақтың тиімді қойылуы, оқушымен бірге критерийлерді талдау, сыныптасын және өзін-өзі бағалау, кері байланысты қамтамасыз ету. Аталған компоненттер бірі-бірінсіз бұл үдерісті жүзеге асыру алмайды. Керісінше бұлар бірлесіп қолданғанда ғана біз белгілі бір мозайканы құра алып, қажетті нәтижеге қол жеткізе аламыз.

Біріншіден, сабақтың тиімді құрылуы дегеніміз – мұғалім сабақта белгілі бір оқу мақсатын жүзеге асыруды көздейді. Оған қол жеткізу үшін ол түрлі әдіс-тәсілдерді таңдайды, оқулықтағы жаттығуларды түрлендіреді, қосымша білім, білік, дағды қалыптастыру үшін арнайы тапсырмалар орындатады, барлығын сөйлеу әрекетінің түрлеріне негіздейді. Сабақты жоспарлау мен ұйымдастыруда сабаққа қойылатын барлық талаптар ескерілуі керек.

Екіншіден, оқушымен бірге критерийлерді талдау қажет. Ол оқушылардың не үшін бағаланғанын түсіну үшін өте тиімді болады. оқушы өзінің бойындағы өзгерісті, прогрессті біліп отырады. Критерийлерді орындау арқылы ол өзін-өзі реттеу, өзін-өзі жетілдіру ісімен айналысады.

Үшіншіден, сыныптасын және өзін-өзі бағалауды иегерді. Өол жеткізген жетістіктеріне сараптама жасай алады. Алдағы уақытта немен айналысу керектігін біледі. Сол бағытта өзін дамыта алады.

Төртіншіден, тиімді кері байланысты қамтамасыз ете алады. Кері байланыс сабақтың әр кезеңінде қолданылады, мұғалімнің білім алушылармен үздіксіз өзара әрекет етуін жүзеге асыруға, нәтижесінде оқу үдерісін түзетіп, сабақты әрі қарай жоспарлауға мүмкіндік береді.

Кері байланыс беру кезінде мұғалімдерге:

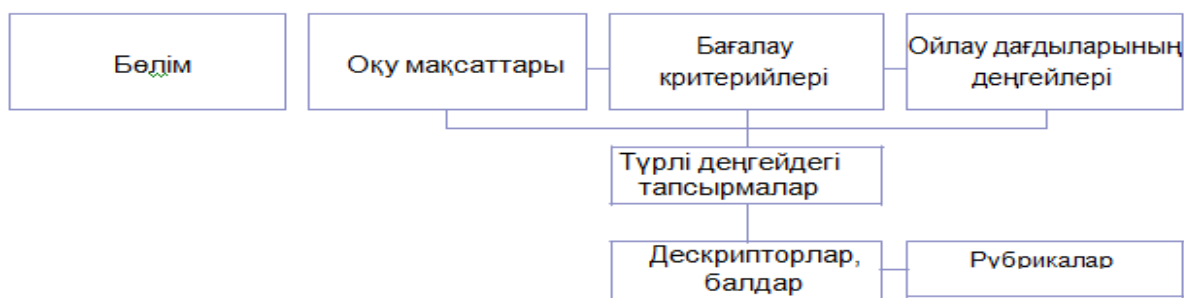
- білім алушылардың жақсы жақтарын ескеру;
- тапсырманың дұрыс орындалмағанын нақты түсіндірмей тұрып, «олай емес», «дұрыс емес» деген сөздерді қолданбау;
- білім алушылардың жұмысын жетілдіру немесе кемшілік тұстарын жөндеудің жолдарына ұсыныс беру;
- кері әсер ететін сөздерді, білім алушыларды кекету, келемеждеуге қатысты, мысалы, «орынсыз жауап», «осыны ойлауға қалай ақылың жетті» деген сияқты сөздерді мүлдем қолданбау ұсынылады.

Кері байланыс беру кезінде мұғалімге де, білім алушыға да төмендегі кестеде ұсынылған сұрақтарды негізге алған дұрыс. Аталған сұрақтарға толық жауап беру кері байланыстың тиімділігін көрсетеді.

Кесте -3. – Кері байланыстың тиімділігін тексеру сұрақтары

Мұғалім	Білім алушы
<ul style="list-style-type: none"> • Білім алушы оқытудың қай сатысында? • Олар білім алуда неге талпынады? • Бұған жетуге көмектесу үшін не істеу керек? 	<ul style="list-style-type: none"> • Мен оқытудың қай сатысында тұрмын? • Нәтижеге қалай қол жеткіземін? • Кемшіліктерімді жою үшін не істеуім қажет?

Ол бір жағынан оқып үйренген материалдарын тиянақтап отырса, екінші жағынан алдағы іс-әрекетіне кеңес алуға мүмкіндік береді. Әрі оқушының сыпайы сөйлеу мәдениеті де дамиды. Сонымен қатар, мұғалімдер суретте берілген келесі алгоритмдерге сәйкес өз бетінше бағалау құралдарын құрастырады.

2-сурет. Жиынтық бағалаудың тапсырмаларын құрастыру алгоритмі

1. оқу бағдарламасы, бөлім/ортақ тақырыптар бойынша оқу мақсаттарын меңгеру;
2. жиынтық бағалауда тексерілетін оқу мақсаттарына сәйкес бағалау критерийлерін анықтау, ойлау дағдыларының деңгейлерімен сәйкестендіру;
3. ойлау дағдыларының деңгейлеріне сәйкес келетін тексерілетін критерийлердің, оқу мақсаттарының мазмұнын қамтитын бір немесе бірнеше тапсырмалар дайындау;
4. әр тапсырмаға дескрипторлар құрастыру;
5. білім алушыларға, олардың ата-аналарына жиынтық бағалау нәтижелерін ұсыну үшін бөлім/ортақ тақырыптар бойынша жиынтық бағалауға рубрикалар құрастыру (бағалау критерийлерінің деңгейлерге сәйкестігін сипаттау). Осылайша мұғалім бөлім немесе ортақ тақырыптар бойынша жиынтық бағалауды жоспарлау кезінде оқу мақсаттарының негізгілігін көрсететін, ойлау дағдыларының деңгейлеріне сәйкес екенін белгілейтін бағалау критерийлерін анықтайды.

Десек те, бағалау жүйесі және оқушылардың оқу жетістіктерін тіркеу білім беру үдерісінің құрамдас бір бөлігі болып табылады. Ол оқушы және мұғалім мен ата-ананың арасында тиімді кері байланыс жасаудың негізгі құралы. Осы тұрғыдан келгенде, критериалды бағалауда оқушы оқытудың негізгі субъектісіне айналса, мұғалім кеңес беруші, маман, бағыттаушыға ауысады.

Жоғарыда айтылған мәселерді қорытындалай келе, білім беру жүйесін дамытуда критериалды бағалаудың орны ерекше. Себебі бағалау не үшін қажет деген сұраққа біз білім игерудегі жетістіктерді анықтау үшін, белгілі бір уақыт аралығында білімгердің өсу және даму қарқынын анықтау үшін, білімгердің белсенділігін арттыру үшін, ынталандыру үшін, топ жұмысына қосқан жеке үлесін анықтау үшін, алдағы білім игеру әрекеттерінде жетістіктерге жету үшін, алған білімін одан әрі дамыту үшін, білімгерлердің әрекеттері арқылы оқытушының деңгейін анықтау үшін қажет екендігін түсіндік. Себебі оқытушы шәкіртінің білімін әдеттегідей берілген мәліметті жаттап, мазмұндауына емес, оның сол тақырыпты игеруіне, ойының тереңдігіне, логикалық ұшқырлығына, мәліметтерді жинақтап, жүйелі түрде жеткізуіне мән беріп бағалайды. Осы бағытта жұмыс жасау болашақтың еншісінде болмақ.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. <http://adilet.zan.kz>
- 2 Бастауыш сынып мұғалімдеріне арналған критериалды бағалау бойынша нұсқаулық. Оқу-әдістемелік құрал. – Астана, 2016. – 48 б.
- 3 Тренерге арналған нұсқаулық. 1 басылым. – Астана, 2015. -120 б.

На сегодняшний день в Республике Казахстан стремительно развивается новая система современного образования, направленная на вхождение в мировое образовательное пространство. Это связано с существенными изменениями в теории педагогики и в учебно-воспитательном процессе. Меняется парадигма образования, обновляется содержание образования, появляются новые взгляды и подходы. С этой точки зрения, особенностью

современной системы образования является развитие компетенции обучающегося в соответствии с образовательной программой. Поэтому оценка итоговых знаний обучающихся является важнейшей частью процесса обучения. В данной статье рассматривается новая система оценивания – критериальное оценивание. Автор стремится раскрыть особенности, виды и значение критериального оценивания. Вместе с тем в статье приведен алгоритм совокупного и формирующего видов оценивания.

Nowadays a new system of modern education is rapidly developing in Kazakhstan. The Kazakhstan system of education is focused on entering the world educational space. It is connected with essential changes in the theory of pedagogy and educational process, changing of paradigm. It is important to point out that the content of education has been updated, new views and approaches have appeared. From this point of view the main characteristic feature of modern system of education is the development of the learner's competence related to the curriculum. That's why the evaluation of students' final achievement is an important part of the learning process. Thus this article considers a new system of assessment - the criteria-based assessment. The author discloses main principles, types and significance of criteria-based assessment as well as the algorithm of summative and formative assessment.

УДК 37.24.5

А.Ж. Наурызбекова, Қ.М. Абдрахманова, Г.Ж. Жұманова
Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова
Кокшетау, Казахстан
aisulushka82@mail.ru, aruana05@mail.ru, gulnura_zhumanova@list.ru

К ВОПРОСУ О ПОВЫШЕНИИ МОТИВАЦИИ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ К ИЗУЧЕНИЮ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

В статье анализируется метод моделирования конкретных ситуации (речевая игра) как инструмент развития коммуникативной компетенции и повышения мотивации. Осознание студентами того, что они не только анализируют проблемы, связанные с будущей специальностью, но и обсуждают реальные события, позволяет им поверить в собственные силы и дает дополнительный стимул к изучению иностранного языка.

Данный метод обучения способствует повышению мотивации к изучению иностранного языка, поскольку сознание студентами того, что они не только анализируют проблемы, связанные с будущей специальностью, но и обсуждают реальные события, позволяет им поверить в собственные силы и дает дополнительный стимул к изучению языка. Кроме того, игровой момент на занятиях способствует снятию напряжения, возникновению положительного эмоционального климата, позитивного характера общения и атмосферы взаимодействия. Студенты приобретают навыки работы в команде и создания ситуации сотрудничества, ведения дискуссии, то есть учатся логично структурировать собственное высказывание, уметь слушать собеседника, тактично реагировать на его сообщения, аргументировано доказывать свою точку зрения, корректно приводить контраргументы, делать выводы, и, что не мало важно, проявляет творческий подход к решению задач.

Ключевые слова: изучение иностранному языку, мотивация, речевая игра, метод кейсов, интервью.

В настоящее время задачей образования является подготовка конкурентоспособных специалистов, свободно осуществляющих профессиональное общение в едином

международном пространстве. Следовательно, возрастает значение формирования коммуникативной компетенции. Иными словами, современные специалисты должны знать и уметь использовать средства иностранного языка в ситуациях речевого взаимодействия. Специалист, не подготовленный к международному общению, не владеющий одним или двумя иностранными языками, обречен на провал, поэтому роль и значения обучения иностранному языку возрастает.

Управление мотивацией изучения иностранного языка является одной из центральных проблем методики обучения в школе. Иностранный язык как предмет обладает рядом специфических черт, одной из которых является овладение иностранным языком путем обучения умению общения на иностранном языке. К сожалению, на данный момент, обучение иностранным языкам в основном носит искусственно-учебный характер в силу отсутствия у школьников «естественной потребности» в общении на иностранном языке. В связи с этим перед учителем стоит задача создания обстановки иноязычного речевого общения в процессе обучения языку, максимально приближенной к естественным условиям. Важнейшим фактором, стимулирующим процесс иноязычного речевого общения, следует считать мотивацию усвоения иностранного языка.

В последние годы данная проблема исследуется в рамках деятельностного подхода к учению, разработанного С.Л. Рубинштейном, А.Н. Леонтьевым и др. Для оптимальной организации учебного процесса важно в первую очередь глубокое знание мотивов учения школьника, и во-вторых, умение правильно выявлять их и разумно управлять ими. В связи с этим необходимо обратиться к теоретическим исследованиям по проблемам мотивации, а также определить ее связь с содержанием обучения иностранным языкам; т.к. «учебная РД направлена на достижение общающимися определенного положительного или отрицательного результата в конкретной ситуации общения на изучаемом языке». [9, а] Анализ имеющейся отечественной и западной литературы показал следующее. На данный момент нет единого мнения или однозначного решения данной проблемы, а именно, что же такое мотивация в целом и мотивация учебной деятельности в частности. Поиск путей решения вопроса о мотивации учения возможен в плане психологических исследований этого направления, где рассматриваются психологические основы мотивации. По словам И.А. Зимней, «мотив - это то, что объясняет характер данного речевого действия, тогда как коммуникативное намерение выражает то? какую коммуникативную цель преследует говорящий планируя ту или иную форму воздействия на слушающего». В области обучения ИЯ психологические вопросы мотивации решаются в работах А.А. Алхазисвили, И.А. Зимней, А.А. Леонтьева, Н.М. Симоновой и др. В зарубежной литературе так же уделяется большое внимание роли мотивации, называемой зарубежными авторами «Motor», «Key-word» в обучении ИЯ. Взяв за основу указанные выше работы, мы понимаем под мотивацией систему побуждающих импульсов, направляющих учебную деятельность, в случае положительной установки преподавателя, на более глубокое изучение иностранного языка, его совершенствование и стремление развивать потребности познания иноязычной речевой деятельности [1, 15].

Многочисленные эксперименты показали, что в течение одного учебного года отношение обучаемых к различным видам речевой деятельности (РД) на ИЯ может резко изменяться в отрицательную или положительную стороны. Это в свою очередь зависит от стиля работы преподавателя (постоянное использование одного лишь учебника, однообразных видов упражнений ослабляет положительные эмоции, и учащийся превращается в пассивного созерцателя), от УМК, от результатов обучения и т.п. Так, эксперимент Н.М. Симоновой показал, что чем выше успеваемость по иностранному языку, тем глубже в подсознании обучаемого положительная установка к изучению иностранного языка. И наоборот, низкая успеваемость сильно коррелирует с отрицательной когнитивной, мнемонической, коммуникативной установкой. Положительная установка на изучение иностранного языка способствует улучшению результатов научения РД.

Следующие принципы обучения иностранному языку (общие и частные) нашли свое отражение на занятиях и реализуются в ходе проведения речевых игр:

- коммуникативная направленность обучения;
- доминирующая роль упражнения на всех уровнях и во всех сферах овладения иностранным языком;
- обучение на речевых образцах (моделях);
- сочетание языковых тренировок с практикой;
- взаимодействие основных видов речевой деятельности; устное опережение в обучении чтению и письму;
- аппроксимация учебной иноязычной деятельности (подразумевает терпимость к ошибкам, которые не нарушают коммуникативного акта).

С точки зрения методики речевая игра представляет собой учебное задание для решения коммуникативной, системно-деятельностной и языковой задачи.

Обмен учебной информацией на иностранном языке моделирует способ деятельности всех участников общения. Коммуникативные игры разделяют согласно применяемому методическому приему на следующие группы:

- Ранжирование-распределить в порядке значимости, по группам и т.д.;
- Запрос недостающей информации;
- Подбор вариантов;
- Поиск пары;
- Интервью;
- Ролевая игра;
- Анализ конкретных случаев (casestudy).

Будучи эффективным методом обучения, речевые игры вызывают положительный настрой со стороны студентов. Особенно импонирует возможность проявить инициативу, почувствовать самостоятельность в освоении теоретических положений и овладении практическими навыками. Также не менее важно и то, что эмоциональный подъем и оживление, которые царят в аудитории во время проведения игр, а также элемент занимательности делают процесс изучения иностранного языка приятным и посильным, что особенно ценно [4, 160].

Повышение мотивации обучения и получение видимых результатов сделали ролевые игры популярными в студенческой среде. После изучения новой темы и освоения студентами основных лексических единиц, отработки грамматических конструкций преподаватель объясняет правила, примерный ход и результат игры, очерчивает круг поднимаемых вопросов и создает список участников с примерным описанием из ролей.

Слово «интерактивный» происходит от слова «интеракция» - взаимодействие (учителя и обучаемых, детей друг с другом и т.п.), В современной практике преподавания иностранного языка эффективно применяется ряд личностно ориентированных технологий, которые обеспечивают самоопределение и самореализацию ученика как языковой личности в процессе овладения и использования иностранного языка. Технология интерактивного обучения (обучение во взаимодействии) основана на использовании различных методических стратегий и приемов моделирования ситуаций реального общения и организации взаимодействия учащихся в группе (в парах, в малых группах) с целью совместного решения коммуникативных задач. Конечно, для опытных педагогов не новы такие формы обучения во взаимодействии, как:

- диалогическая, парная;
- политологическая;
- групповая;
- игровая.

Это традиционные формы обучения. Однако хочется остановиться подробнее на технологии обучения в сотрудничестве и вариантах метода такого обучения. Обучение в сотрудничестве использовалось в педагогике довольно давно [3, 68].

На первых порах разумно возложить на самого учителя, а затем — на активных студентов; впоследствии вся аудитория должна иметь возможность проявить себя и показать свои знания. Возникновение живой дискуссии и полемики по предложенной теме только приветствуется.

Новой формой речевых игр является решение проблемы (дилеммы), с которой столкнулись многие фирмы и многонациональные корпорации. Студенты предлагают свои конструктивные методы и способы выхода из сложившейся затруднительной ситуации, отождествляя себя с сотрудниками компании и действуя от ее лица. После проведения мозгового штурма и коллективного выбора способа решения проблемы студентам предлагается прослушать диск с аудиофрагментом, содержащим ключ к решению данной задачи. [2, 45].

Таким образом, данный метод обучения способствует повышению мотивации к изучению иностранного языка, поскольку сознание студентами того, что они не только анализируют проблемы, связанные с будущей специальностью, но и обсуждают реальные события, позволяет им поверить в собственные силы и дает дополнительный стимул к изучению языка. Кроме того, игровой момент на занятиях способствует снятию напряжения, возникновению положительного эмоционального климата, позитивного характера общения и атмосферы взаимодействия. Студенты приобретают навыки работы в команде и создания ситуации сотрудничества, ведения дискуссии, то есть учатся логично структурировать собственное высказывание, уметь слушать собеседника, тактично реагировать на его сообщения, аргументировано доказывать свою точку зрения, корректно приводить контраргументы, делать выводы, и, что не мало важно, проявляет творческий подход к решению задач.

Приемы проведения игр помогают студентам успешно проводить анализ конкретных случаев (метод кейсов). Студентам предлагают осмыслить затруднительную ситуацию, представленную в учебниках или предложенную преподавателем. Чаще всего это история реальной компании, которая позволяет актуализировать комплекс знаний по иностранному языку и по специальности (менеджмент, маркетинг и т.д.) необходимый, чтобы решить данную проблему. При этом сама проблема однозначных решений не имеет.

В ходе проведения речевых игр не только повышается мотивация обучения, формируется положительное отношение к иностранному языку как средству межкультурной коммуникации, но и происходит взрослению студентов. Ситуация успеха повышает самооценку студентов и готовит их к взаимодействию с представителями разных стран и народов.

Таким образом, задача игры — достижение поставленных целей путем «погружения» в среду, приближенную к реальным условиям профессиональной деятельности студентов.

Метод моделирования конкретной ситуации является сильным мотивирующим фактором, так как позволяет обсуждать проблемы, связанные с будущей специальностью. Данный метод обеспечивает реализацию следующих целей:

- Применение полученных студентами на занятиях знаний и умений (языковые умения коррелирует с теоретическими знаниями по специальным дисциплинам);
- Развитие личных и профессиональных качеств (умение общаться, слушать собеседника, аргументировано и корректно высказывать свою точку зрения, владеть эмоциями в ходе обсуждения, т.д.);
- Формирование умений профессиональной деятельности будущих специалистов, способных адекватно принимать решения в различных ситуациях профессиональной деятельности.

Таким образом, систематическое использование речевых игр способствует приобретению более глубоких и прочных знаний, развитию творческого мышления и

способностей обучающихся, формированию у них мотивационной готовности к использованию приобретенных компетенций, умений и навыков в реальных ситуациях.

В результате студенты демонстрируют прекрасное владение активной лексикой конкретного раздела и грамматическими конструкциями; умение формулировать собственную мысль и реагировать на высказывания собеседника; умение излагать информацию профессионального характера полно, логично и правильно. Зачастую это происходит подсознательно, так как студенты концентрируют внимание, прежде всего, на том, что следует сказать, а не на том, как это правильно изложить по-английски. В этом двухстороннем процессе можно выделить основные функции, выполняемые преподавателем. Преподаватель осуществляет организующую, обучающую и контролирующую деятельность [2, 45]. А студенты вырабатывают умение использовать средства языка в реальных ситуациях речевого взаимодействия в соответствии с существующими нормами и правилами коммуникативного поведения личности, а также получают навык самостоятельного принятия решения. Творческий подход и автономность действий студентов позволяют развивать их активность, заинтересованность и повышают мотивацию обучения.

Список литературы

1 Маслыко Е.А., Бабинская П.К., Будько А.Ф., Петрова С.И. Настольная книга преподавателя иностранного языка. Справочное пособие. Минск: Вышэйшая школа, 2000.

2 Рогова Г.В., Верещагина И.Н. Методика обучения английскому языку на начальном этапе в общеобразовательных учреждениях. Пособие для учителей и студентов педвузов. 3-е изд. М.: Просвещение, 2000.

3 Чекалева Н.В. Современные теории и технологии образования: Учебное пособие для педагогических ВУЗов. Межвузовский центр многоуровневого педагогического образования, Омский государственный педагогический университет. ОмГПУ, 1993. – 68 с.

4 Мормужева Н. В. Мотивация обучения студентов профессиональных учреждений. Педагогика: традиции и инновации: материалы IV международной. научной. конференции. – Челябинск, 2013 г. – 160-163.

The article analyzes the method of modeling specific situations (speech game) as a tool for developing communicative competence and increasing motivation. The students' awareness that they not only analyze the problems associated with the future profession, but also discuss real events, allows them to believe in their own strengths and gives an additional impetus to learning a foreign language.

This method of teaching contributes to increasing the motivation to learn a foreign language, because the students' consciousness that they not only analyze the problems associated with the future profession, but also discuss real events, allows them to believe in their own strengths and gives an additional impetus to learning the language. In addition, the playing time in the classroom helps to relieve tension, the emergence of a positive emotional climate, a positive nature of communication and an atmosphere of interaction. Students acquire the skills of working in a team and creating a situation of cooperation, conducting a discussion, that is, they learn to logically structure their own statement, be able to listen to their interlocutor, tactfully react to his messages, reasonably prove their point of view, correctly lead counterarguments, draw conclusions, and, Important, shows a creative approach to solving problems.

Мақала коммуникативтік құзыреттілігін дамыту құралы ретінде нақты жағдайларды модельдеу әдісін талдайды және мотивацияны арттыру жолдарын қарастырады. Студенттердің шетел тілін оқуға деген қызығушылығын арттығуға деген әдіс-тәсілдер ұсынылған.

Шет тілін үйренуге қызығушылықты арттырудың бір әдісі — мотивация. Білім — қоғамды әлеуметтік-мәдени, ғылыми үрдіспен қамтамасыз ететін жоғары құндылық. Болашақтың бүгінгіден нұрлы болуына ықпал етіп, адамзат қоғамын алға апаратын күш

тек білімде ғана. Қай елдің болсын өсіп-өркендеуі, ғаламдық дүниеде өзіндік орын алуы оның ұлттық білім жүйесінің деңгейіне, даму бағытына байланысты. Жаңа ғасыр табалдырығын білім мен ғылымды инновациялық технология бағытымен дамыту мақсатымен аттауымыз үлкен үміттің басты нышаны болып табылады. «Ұрпағы білімді халықтың болашағы бұлыңғыр болмайды» дегендей, жас ұрпаққа сапалы, мән-мағыналы білім беру – бүгінгі күннің басты талабы. Шетел тілін оқытуда студенттердің тек өздерінің қабілеттерін ғана емес, сондай-ақ ұжымдық нәтижелерді бағалай алушылығына үйрету маңызды.

УДК 378(091)

Ж.Х. Салханова, Ж.К. Киынова
КазНУ имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан
Salkhanova.zhanat@mail.ru zhkiynova@mail.ru

РИТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ИЗУЧЕНИЯ ЯЗЫКА

Современное языковое образование связано с возникновением и развитием антропоцентрической парадигмы в лингводидактике. Язык трактуется как продукт развития общества, средство формирования мышления и ментальности, выдвигающей на первый план такие концепты, как «человек в языке», «языковое и когнитивное сознание», «полиязычное образовательное пространство», «субъект межкультурной коммуникации», «языковая и речевая личность», «вторичная языковая личность», «автономность учащихся» и другие. Курс современной риторики дает возможность учащимся и студентам осознанно овладеть не только культурой слова, но и культурой мысли об избранном предмете. В статье презентуется учебная программа по дисциплине «Риторика», ставящая целью воспитание и развитие поликультурной личности, владеющей навыками убеждающей речи и коммуникативной языковой компетенцией. В статье подчеркивается тезис о том, что обязательным условием востребованности риторического знания является его практический характер. Теоретические положения риторики следует направлять на практическое применение, на решение реальных задач, связанных с жизнедеятельностью человека.

Ключевые слова: риторика, образование, язык, речь, личность, компетенция, культура.

Риторика – классическая филологическая дисциплина родилась, как известно, одновременно с философией в Древней Греции. С тех пор и по сей день не прекращаются споры ученых о том, что есть риторика – философия, искусство или собственно речь? В 1698 г. преподаватель Славяно-Греко-Латинской академии грек Софроний Лихуд отметил, что ритор не занимается только лишь «уловлением» слов. Платон, один из первых теоретиков риторики, полагал, что искусство речи может основываться только на философии, служащей истине, благому, «богам», ритор же должен быть прежде всего «философски образованным человеком», «истинным же оратором может быть только мудрец». Таким образом, риторика изначально соединялась с философской образованностью и обучением мыслить, поиском способов аргументации и убеждения. М.В. Ломоносов в «Кратком руководстве к красноречию» четко разграничивает термины «красноречие» и «риторика»: первое означает искусство создавать творческие речевые произведения, риторика же является «наукой», правилами, теорией о способах «изобретения мыслей» [1, 10]. Н.Ф. Кошанский, учитель А.С. Пушкина в Царскосельском лицее, дал лучшее доказательство того, что риторика занимается убеждением через поиск аргументов и мыслей, он считал, что риторика есть

наука изобретать, располагать и выражать мысли. Если грамматика занимается словами, то риторика – мыслями, а поэзия – чувствами.

Именно эта функция риторики – изобретение касается мыслей и свидетельствует о связи риторики с общественной идеологией и безразличии к образу человека, который формируется через обучение словесным наукам. Риторическая идеология, или стилистический образ человека, который несет с собой риторика как учение о реальной речемыслительной деятельности, время от времени ставится под сомнение некоторыми исследователями. Так, авторитетный ученый-русист М.Т. Баранов в своих статьях «антириторического» характера явно противопоставляет «риторику» и «развитие речи», что представляется некорректным, если иметь в виду, что предмет риторики есть речь [2, 15]. В этой связи важнейшими задачами риторики считаем воспитание у учащихся представления о значении языка как инструмента человеческой деятельности, передачу знаний о практической роли языка в организации разных форм общественных связей и отношений, формирование речи учащихся как средства и способа выражения личности, орудия общения и обучения.

Риторика, имеющая собственный предмет обучения, является своеобразным продолжением знаний, полученных из общих сведений о языке, которые зафиксированы в отдельных разделах языкознания. В соответствии с традицией классического лингвистического образования вначале даются элементарные фонетико-грамматические сведения о языке, формируются умения и навыки читать и писать, затем изучается грамматика как общее нормированное представление о правильности языка в разделах – орфография, орфоэпия, морфология, словообразование, синтаксис, пунктуация. Далее следует переход к риторике, который означал научение пользованию речью, подготовка учеников к овладению Словом во всем богатстве реальных общественно-речевых связей. Риторика – теория и искусство речи, а большая часть учащихся не владеют историко-теоретическими знаниями о практике речевого общения, не владеют умением, технической «выучкой», практической ловкостью выражать мысли и слова в разных ситуациях общения. Очевидно, что риторика как прикладная наука, как умение и искусство – очень важна в практическом смысле.

Риторика – учение о речевом воспитании личности. Поскольку в речи выражен весь человек, риторика способствует формированию всей личности, ее мировоззрения, знаний, жизненной позиции, способности выражать и защищать свою позицию словом. Отметим всеобщность риторики как науки и искусства, речевого мастерства, средства общения для постижения и выражения знаний. Эта идея исходит опять-таки от классиков – Платона и Аристотеля, для которых риторика есть всеобщее знание, необходимое любому человеку, вступающему в речевой контакт и желающему убедить кого-либо в чем-либо. Именно в риторике разрабатывались правила и рекомендации речевой педагогики как теории речевого воспитания и образования личности. При этом классическая и современная риторика распространяют свои проблемы на всю совокупность условий речевой коммуникации: этос речи – условия ситуации речевых контактов, фактура речи; пафос речи – создание смысла речи, разработка содержания через знание общих мест, способов аргументации; логос речи – словесные средства, к которым риторика распространяет требования стилистического изящества; теория вкуса и благопристойности речи.

Риторика также ставит проблему образа ратора как уместного и целесообразного представления себя в речи. Для устной речи – это проблема образа оратора, для письменной речи – проблема образа автора. Совокупно проблема образа ратора связана с воспитанием целой личности, восприятием и проявлением личности в мысли и слове, поэтому основывается на понятии ораторских навыков – требований к личности оратора. Эти требования начинаются с этических качеств, таких как честность, мудрость, справедливость, доброта, скромность и заканчиваются внешностью оратора, но очевидно, что воспитание ратора осуществляется вкупе с физическим и духовным развитием личности. Исторически риторика возникла как ораторское искусство, но неверно было бы ограничивать

современную риторику только областью ораторики – теории устной публичной монологической речи. В настоящее время риторика распространяет свое влияние на всевозможные виды речевого общения – от устных и письменных до средств массовой информации и коммуникации. Современная теория риторики способна объяснить сложности современного информационного-речевого мира и подготовит к взаимодействию с ним.

Если проблема классического ораторского искусства связана с теорией монолога, то совершенно по-новому выглядит в современной риторической науке и педагогике теория диалога. Диалог осваивается как с точки зрения общей риторики, так и позиций анализа разных видов диалога: разговорно-бытового и делового. Традиционная структура риторического канона: изобретение, расположение, слововыражение, произношение, память, телодвижение начинают играть новыми красками в современной теории обучения риторике. Неориторика по-новому осваивает опыт хрии – общей схемы построения речи, вопрос о «качествах речи», правил риторической орфоэпии. Сейчас учеников и студентов следует специально учить делать паузы, развивать динамику голоса, учить ритму и темпу, давать понятие о тембре, учить «фигурам речи», обучать многим другим азам техники речи, а также искусству выразительного чтения. Все, что составляло гордость старой школы риторики XIX в. и советской педагогики, было утеряно в течение последних десятилетий, но подлежит возврату и возрождению. Риторика может стать действенным оружием в борьбе с акультурностью речи, которая стала почти нормой в конце XX-начале XXI вв. Предмет риторики иногда неверно истолковывают, ссылаясь на реалии сегодняшнего дня. Поэтому следует оговорить вопрос о том, что не есть риторика. Риторику нельзя понимать вульгарно (по-журналистски), она не есть ловкое ораторство, искусство словесного манипулирования в целях любой ценой убеждения аудитории, приукрашивание истины, многоречие, когда в СМИ, критикуя своих оппонентов, называют чужие речи «риторикой» в значении пустой, никчемной, никому не интересной болтовни. Такое пользование словом «риторика» необходимо отделить от научного смысла данного термина.

Учебная программа, разработанная нами, составлена в соответствии с концепцией коммуникативного образования, позволяет системно организовать процесс обучения языку и речи, направлена на формирование интегральной лингвориторической компетенции, образующейся тремя субкомпетенциями. Различные аспекты языковой, текстовой, коммуникативной субкомпетенций реализуются через механизмы лингвориторической компетенции – психолингвистические образования в структуре языковой личности, выделяемые на основе пяти составляющих классической риторики: инвенция – изобретение, диспозиция – расположение, элокуция – языковое выражение, меморио – запоминание, акцио – произнесение, а также четырех психологических этапов деятельности: ориентировка, планирование, реализация, контроль. Представить лингвориторическое образование как систему позволяет совокупность базовых категорий и понятий: трихотомия «язык – речь – речевая деятельность»; языковая личность и уровни ее структуры; классический риторический канон и этапы универсального идеоречевого цикла «от мысли к слову»; лингвориторический идеал, его этико-эстетические категории, нормы и принципы; сильная языковая личность как современная модификация лингвориторического идеала; гармонически диалогизированная коммуникация и субъект-субъектный характер речевых взаимоотношений; коммуникативный эффект (консонанс) и коммуникативная неудача (диссонанс); интегральная лингвориторическая компетенция и субкомпетенции (языковая, текстовая, коммуникативная); механизмы лингвориторической компетенции: рецептивный/продуктивный регистры, монологический/диалогический режимы, устная/письменная форма реализации; разноуровневая система: «речевой акт – речевой поступок – речевое поведение – речевое взаимодействие»; лингвориторическое образование - самообразование, воспитание - самовоспитание, обучение - самообучение, формирование - развитие [3, 8].

При составлении учебной программы мы исходили из того, что педагогическая лингвориторика дает возможность в определенной степени решить проблемы становления сильной языковой личности, обладающей общеобразовательной подготовкой, этической

ответственностью, лингвориторической и коммуникативной компетенцией. На наш взгляд, актуальность для личности риторической компетенции следует рассматривать широко, она связана не только с образованием, профессией, но и с деятельностью вообще. Язык и речь, находясь в оппозиции друг к другу, составляют языковую систему. В любой языковой системе вне зависимости от человека существует ее глобальная составляющая, подверженная тенденции филогенеза, неразрывно связанная с генеративно-трансформирующей составляющей языковой системой в целом и тенденцией онтогенеза, связанной с диссипативными явлениями этой же языковой системы. Учебная программа по риторике в рамках концепции лингвориторического образования позволяет организовать системно содержание обучения языку и речи в соответствии с образующими интегральную лингвориторическую компетенцию тремя субкомпетенциями, на которые направлено обучающее воздействие. Различные аспекты языковой, текстовой, коммуникативной субкомпетенций реализуются через механизмы лингвориторической компетенции – психолингвистические образования в структуре языковой личности, выделяемые на основе пяти составляющих классической риторики: инвенция – изобретение, диспозиция – расположение, элокуция – языковое выражение, меморио – запоминание, акцио – произнесение, а также четырех психологических этапов деятельности: ориентировка, планирование, реализация, контроль.

Если на уровне текстовой субкомпетенции ведущую роль играют инвентивно-парадигматический, диспозитивно-синтагматический, элокутивно-экспрессивный механизмы лингвориторической компетенции, то на уровне коммуникативной актуальны в первую очередь механизмы преддиспозитивно-ориентировочный, акциональный, психориторический. Что же касается психофизиологической базы эффективной работы, то ее создают мнемонический и редакционно-рефлексивный механизмы лингвориторической компетенции. Рецептивно-аналитические читательские умения параллельны продуктивно-творческим риторическим, а литературоведческая компетенция, выступая рецептивной проекцией лингвориторической компетенции, образует вместе с последней общефилологическую компетенцию языковой личности.

На уровне языковой субкомпетенции личность совершает языковые операции в соответствии с уровнями системы языка: фонетико-графическим, лексико-фразеологическим, морфемно-словообразовательным, морфолого-синтаксическим. На уровне текстовой субкомпетенции языковая личность осуществляет инвентивные, диспозитивные, элокутивные текстовые действия в соответствии с этапами идеоречевого цикла «от мысли к слову». Здесь происходит переход процесса обучения в систему координат «языковая личность – текст», который обеспечивается помимо языкознания смежными дисциплинами, такими как стилистика, культура речи, теория речевой коммуникации, лингвистика текста и другими. На уровне коммуникативной субкомпетенции языковая личность реализует лингвориторическую деятельность в рамках социально значимых речевых событий, совершает речевые поступки, которые вызывают ответную реакцию, определенные социальные последствия. Здесь главное для субъекта речи – донести до адресата смысл высказывания, достичь коммуникативного эффекта, языковые же операции и текстовые действия совершаются автоматически. Происходит выход процесса обучения в систему координат «языковая личность – речевое событие». С учетом того, как определяются центральные категории образовательно-воспитательного процесса и их иерархии, лингвориторическое образование как инновационная педагогическая система предстает в следующей последовательности: лингвориторическое обучение (самообучение), лингвориторическое образование (самообразование), лингвориторическое воспитание (самовоспитание). Синергетическим же результатом этих процессов выступает лингвориторическое развитие субъекта как языковой личности. Лингвориторическое развитие есть объективный процесс последовательных качественных и количественных изменений в структуре и механизмах интегральной лингвориторической компетенции, обеспечивающих оптимальное и эффективное совершение личностью речевых актов,

речевых поступков, речевого поведения и речевых взаимодействий. Оно выступает как общий прогресс языковой личности в результате осуществления комплекса структурных новообразований на всех ее уровнях – вербально-семантическом, лингво-когнитивном, мотивационном, что и обеспечивает максимальную творческую реализацию индивидуального мыслеревого потенциала. Уровень лингвориторического развития языковой личности определяется степенью адекватности реализации лингвориторической компетенции в условиях речевого события, достижением в процессе речевого взаимодействия консонанса – подлинного коммуникативного эффекта.

Лингвориторическое образование есть специально организованная система необходимых для лингвориторического развития личности условий, процесс и результат изучения, усвоения и творческого применения основ лингвистической и риторической теорий в целях эффективной, гармонически диалогизированной и этически ответственной речевой коммуникации. Лингвориторическое образование как процесс подразумевает переакцентровку в целях, содержании, методах обучения, организационных формах и методических условиях. Как результат образовательно-воспитательного процесса лингвориторическое образование есть готовность языковой личности решать реальные коммуникативные задачи в ходе целенаправленной лингвориторической деятельности, совершая в ее составе адекватные текстовые действия и языковые операции. Лингвориторическое самообразование есть система внутренней самоорганизации по усвоению мыслеревого опыта, направленный на развитие своей лингвориторической компетенции, образующих ее языковой, текстовой, коммуникативной субкомпетенций.

Лингвориторическое обучение есть процесс непосредственной передачи и приема опыта оптимальной мыслеречевой деятельности во взаимодействии учителя-словесника и учеников, который состоит из преподавания и учения. Это процесс взаимообусловленного расширения и углубления тезауруса языковой личности, логосно-когнитивных, инвентивно-диспозитивных параметров и ее ассоциативно-вербальной сети, пафосно-экспрессивного, метаболично-элокутивного спектров с целью достижения максимально возможной для нее полноты индивидуального преломления лингвоэтнического богатства через организованное в соответствии с объективными риторическими законами функционально-генеративно-коммуникативное присвоение языковой системо-структуры. Лингвориторическое самообучение есть процесс непосредственного освоения личностью опыта оптимальной лингвориторической деятельности поколений посредством собственных устремлений и самостоятельно выбранных средств.

Лингвориторическое воспитание осмысливается как облагораживание мотивационного уровня – прагматикона языковой личности, формирование ее деятельностно-коммуникативных потребностей на основе существующих этностных стереотипов. Лингвориторическое самовоспитание есть процесс усвоения личностью опыта эффективной и этически ответственной мыслеречевой деятельностью предшествующих поколений посредством внутренних факторов, обеспечивающих лингвориторическое развитие. Отправной точкой или механизмом лингвориторического самовоспитания является самопроектирование, основанное на комплексе представлений о лингвориторическом идеале, образцовой языковой личности, ведущая роль в формировании которой принадлежит учителю, его убеждающему слову, раскрывающему значение лингвориторической компетенции для социальной самореализации личности, создающему в сознании учеников привлекательный и мобилизующий лингвориторический идеал. Таким образом, лингвориторическое образование как инновационная педагогическая система представляет собой целенаправленный процесс становления ученика как сильной языковой личности демократического типа, обладающей этической ответственностью, общеобразовательной и профессиональной подготовкой и высокой лингвориторической компетенцией, основанных на взаимосвязанном совершенствовании субкомпетенций и механизмов последней в продуктивном и рецептивном регистрах, монологическом и диалогическом режимах, устной

и письменной формах речевой деятельности в целях эффективной, гармонически диалогизированной коммуникации.

Учебный предмет «Риторика» входит в образовательную область «Язык и литература» как важнейший компонент государственного общего среднего образования. Роль предмета, его место в ряду других учебных предметов определены первостепенными для обучения задачами воспитания и развития личности учащегося, формирования риторических и коммуникативных навыков для установления коммуникативных связей в целях успешного встраивания в любую жизненную ситуацию и в итоге адекватной социальной адаптации [4]. Риторика как самостоятельная лингвокультурологическая дисциплина отражает особенности речевого идеала, исторически сложившегося и принятого в данной культуре. Курс современной риторики дает возможность учащимся осознанно овладеть не только культурой слова, но и культурой мысли об избранном предмете. Учебная программа по предмету «Риторика», имеет целью воспитание и развитие поликультурной личности, владеющей навыками убеждающей речи и коммуникативной языковой компетенцией. Целью риторического образования является формирование и развитие творчески активной речевой личности, умеющей применять риторические знания и навыки в новых постоянно меняющихся условиях проявления той или иной коммуникативной ситуации, что предполагает решение следующих задач: формировать и развивать риторические знания о сути, правилах и нормах общения, о требованиях к речевому поведению в различных коммуникативно-речевых ситуациях; совершенствовать коммуникативно-речевые (риторические) умения с помощью анализа образцовых риторических текстов; научить искать и находить собственное решение многообразных коммуникативных ситуаций; привить умение решать коммуникативные и речевые задачи в конкретной ситуации общения; познакомить учащихся с сутью речевого идеала как компонента культуры и как образца коммуникативного общения с целью овладения ими умениями и навыками построения эффективных речевых высказываний в устной и письменной форме.

Основная задача учителя заключается в обеспечении понимания учеником основных элементов процесса речевого общения с целью выработки умения и навыков, необходимых для эффективного речевого поведения и решения коммуникативных задач в реальной ситуации общения. Важно, чтобы приобретенные знания и умения были восприняты как достаточные, но не окончательные, а как основа для будущего совершенствования риторической компетенции, которое должно продолжаться всю жизнь. Риторический аспект изучения языка означает осмысление принципов и методов работы над своей речью, умения применять на практике навыки ораторского мастерства, убеждать других средствами языка и речи, демонстрировать свою риторическую компетенцию в форме законченных речевых актов, обладающих убеждающей силой воздействия.

Таким образом, риторическая компетенция представляет собой способность применять в ситуации реальной коммуникации навыки построения убеждающей речи во взаимодействии с языковым материалом, это такой уровень владения приемами и принципами риторики, который обеспечивает результативность речевого поведения личности. Современная риторика не может быть только искусством элегантной речи избранных, она как наука должна быть действенным оружием противостояния акульности речи, для чего необходимо, в первую очередь, заново осмыслить сложившуюся ситуацию в сфере функционирования современной речи, внедрить принципы лингвориторического образования в практику общеобразовательной и высшей школы.

Список литературы

- 1 Ломоносов М.В. Краткое руководство к красноречию // Методика преподавания русского языка. – М., 1996.
- 2 Баранов М.Т. Изучение лексики как раздела науки о языке. – М., 1989.
- 3 Кабдолова К.Л., Кунакова К.У., Салханова Ж.Х., Аульбекова Г.Д. Риторика. Учебная программа для 11-12 кл. общеобразовательных школ с русским языком обучения. – Астана, 2009.

Шешендік өнер пәні өз еркімен сөз мәдениетің, тіл және ой мәдениетің меңгеруге оқушыларға және студенттерге мүмкіндік береді. Шешендік өнер пәніне арналған оқу бағдарламасының мақсаты көпмәдениетті сендіре білу сөз өнерін және коммуникативтік тіл құзырылығын меңгерген тұлғаны тәрбиелеумен жетілдіру. Негізгі талап ретінде осы пәннің практикалық қажеттілігі қарастырылады. Мақалада шешендік өнер білімінің қажеттілігі оның практикалық сипатымен айқындалатыны ерекше көрсетіледі. Шешендік өнердің теориялық ережелерін адам өмірінде кездесетін нақты мәселелерді шешумен байланысты практикалық қолданысқа бағыттау қажет.

Course of modern rhetoric allows pupils and students to learn not only conscious culture of speech, but also the culture of thinking about the subject of favorites. The curriculum for the discipline «Rhetoric» is aimed at the education and development of multicultural personality, possessing the skills of persuasive speech and communicative language competence. The article stresses the idea that a prerequisite demand rhetorical knowledge is its practical nature. Theoretical positions of rhetoric should be directed to a practical application in the solution of real problems related to human activity.

УДК 377.44.5

С.С. Смагулова, А.Б. Альжанова
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова
Кокшетау, Казахстан
smagulova_saule_1954@mail.ru, alamina@list.ru

ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОЕ ОБУЧЕНИЕ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ НА НЕЯЗЫКОВЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЯХ ВУЗА

Профессионально-ориентированное обучение является неотъемлемой составляющей в процессе обучения студентов в вузе. Подчеркиваются основные составляющие мотивации студентов, и в зависимости от этого предлагается примерное содержание учебного процесса. В статье представлена системная методика для развития этого вида учебной деятельности..

Ключевые слова: специализация, компетенция, ситуации, формы работы, активность, деятельность, самостоятельность, умения, подготовка, знания и.т.д.

В последние годы возросли требования к профессиональной подготовке выпускников. В этой связи, принцип профессиональной направленности приобретает особую значимость и приоритетность. Надо добиваться определённого уровня сформированности умений профессиональной речи, достаточного и необходимого для успешного осуществления профессиональной деятельности. Умения профессиональной речи будут служить базой для дальнейшего самообразования и самосовершенствования в избранной студентами профессии.

Владение ИЯ на уровне, достаточном для профессионального общения в профессиональной сфере, является одним из требований современного общества к молодым специалистам и выступает обязательным компонентом их профессиональной подготовки. Поэтому целью обучения профессионально-ориентированному английскому языку является

формирование у студентов коммуникативных компетенций по использованию полученных знаний применительно к своей профессии

Проведённые исследования педагогической работы показывают, что обучение английскому языку сегодня невозможно без инновационной составляющей. Традиционное обучение профессионально-ориентированному английскому языку ориентировано на чтение, понимание и перевод специальных текстов, включая изучение грамматических особенностей научного стиля. В настоящее время акцент переместился на развитие навыков и умений устной коммуникации. Устная речь включает в себя слушание и чтение, понимание и репродуктивное воспроизведение прослушанного или прочитанного как в устной (диалогической или монологической), так и в письменной форме.

В качестве основной задачи современного этапа преподавания профессионально-ориентированного английского языка является создание методик, интегрирующих интерактивные подходы к обучению и их преимущества для решения основной проблемы преподавания профессионально-ориентированного английского языка – иноязычному общению в профессиональных ситуациях [1].

Профессионально-ориентированное обучение английскому языку зародилось как научное направление в 1960-х годах за рубежом. В настоящее время, профессионально-ориентированное обучение английскому языку стало типом образовательной услуги, без которой обучение студентов не представляется возможным. Под профессионально-ориентированным обучением понимается такое обучение, которое основано на учёте потребностей будущих выпускников в изучении иностранного языка, диктуемых особенностями будущей профессии или учебной специальности, которые в свою очередь, требуют его изучения. В этом его отличие от обучения языку для общеобразовательных целей. Анализируя понятие цели профессионально-ориентированного обучения иностранному языку, следует отметить многокомпонентность и неоднозначность данного понятия. Выделяют следующие компоненты цели: образовательный, воспитательный, развивающий и практический. Для реализации образовательных целей предполагается приобретение студентами определённого объёма лингвистических знаний, связанных с избранной сферой будущей профессиональной деятельности, а также страноведческой информации.

В плане достижения воспитательных целей процесс овладения иностранным языком и владения им является действенным фактором социально-экономического, научно-технического и общекультурного прогресса общества. Такой процесс предполагает воспитание гражданственности, уважения к другим народам и культурам, общей культуры межличностного общения, познавательной активности, стремления к самообразованию, мотивации. Студенты должны осознанно овладеть иностранным языком как средством общения. Они должны познавать и самосовершенствоваться, а также получить эстетичное восприятие и художественный вкус [1].

Достижение развивающих целей, отвечающее современным требованиям, означает гармоничное психическое развитие личности студента в целом, что предполагает развитие мышления, психических функций, речевых коммуникативных способностей, интеллектуальной активности, языковых, познавательных и творческих способностей студента.

Наиболее важным компонентом категории цели является практический подход. Специфика подготовки студентов заключается в достижении такого уровня общения на иностранном языке, который позволит использовать его не только в профессиональной деятельности, но и для удовлетворения познавательных интересов и дальнейшего самообразования. Согласно требованиям программы, выпускники должны обладать коммуникативной компетенцией и её составляющими, необходимыми для квалифицированной информационной и творческой деятельности в различных сферах и ситуациях делового партнёрства. Практической целью обучения иностранному языку является «приобретение студентами коммуникативной компетенции, уровень которой

позволяет использовать ИЯ практически, как в профессиональной деятельности, та и для целей самообразования» [2].

Ключевым методом в обучении профессионально-ориентированному английскому языку является коммуникативный метод, в основе которого лежит представление о том, что язык служит для общения, следовательно, целью обучения ИЯ является коммуникативная компетенция. Профессиональная направленность обучения ИЯ даёт будущему специалисту возможность применения ИЯ не только как средства получения информации, но и как средства общения. Таким образом, процесс обучения ИЯ должен быть профессионально-ориентированным, так как цель такого обучения – формирование профессиональной иноязычной коммуникативной компетентности, что позволяет студентам профессионально ориентироваться в познавательной среде.

В коммуникативном обучении ситуации используются на всех стадиях освоения материала. На занятиях учебно-речевые ситуации призваны выполнять две основные функции: стимулирующую и обучающую. Очень важно обеспечить содержательность высказываний на изучаемом языке, исключить высказывания, не имеющие связи с действительностью, не соответствующие ей. Речевые ситуации способствуют также закреплению лексических единиц и грамматических структур.

Профессионально-ориентированное обучение невозможно без обучения специальной лексике, которая играет в данном процессе существенную роль. Исследование процесса обучения лексике позволило выделить принципы обучения профессионально-ориентированной лексике. К ним относятся:

- дидактические (принцип наглядности, принцип межпредметной интеграции, принцип сознательности);

- лингвистические (принцип минимизации языка, принцип концентризма), психологические (принцип поэтапности в формировании лексических навыков и умений);
- методические принципы (принцип обучения лексике в различных видах речевой деятельности, принцип дифференцированного подхода в зависимости от цели усвоения лексики, принцип профессиональной направленности обучения, принцип взаимообучаемости).

Последний принцип является характерным для обучения профессионально-ориентированной лексике, поскольку в некоторых ситуациях студенты лучше владеют предметом своей специальности и могут корректировать преподавателя. Все вышеназванные принципы взаимосвязаны и дополняют друг друга. В профессионально-ориентированном обучении лексике основной единицей обучения, как правило, является аудио, видео и печатный текст. Тщательный отбор текстов является обязательным условием эффективности обучения.

Переход на новые стандарты образования и недостаточное количество учебных часов, отводимых на ИЯ, требуют особого внимания к организации самостоятельной работы при обучении ИЯ. Самостоятельная работа студентов по ИЯ – это вид учебной деятельности, при которой студенты с определённой долей самостоятельности, а при необходимости, при частичном руководстве преподавателя выполняют различного рода задания, прилагая необходимые для этого умственные усилия и проявляя навыки самоконтроля. В программе по обучению ИЯ определена цель: подвести студентов к самостоятельному чтению оригинальных текстов по специальности. Читая и просматривая тексты, задавая вопросы и отвечая на них, делая различные виды упражнений, студенты учатся извлекать необходимую информацию. Каждый текст включает также серию упражнений, направленных на развитие навыков реферирования и аннотирования текста.

Роль преподавателя в организации самостоятельной работы определяется конкретными задачами, решаемыми студентами в зависимости от этапа обучения, уровня самостоятельной работы и индивидуальных особенностей обучаемых. На начальном этапе преподаватель выступает источником информации. В дальнейшем это чаще всего организатор студентов, который осуществляет контроль качества выполнения учебных заданий, анализирует итоги

групповой и индивидуальной работы. Познавательная деятельность студентов в процессе выполнения самостоятельной работы требует от них активности и является одной из составляющих приобщения студентов к творческой деятельности.

В современных условиях быстрого развития науки, стремительного обновления информации невозможно научить человека на всю жизнь; важно заложить в нём основы языковых знаний, развить интерес к их накоплению и к непрерывному самообразованию. Одна из целей, которую ставит перед собой преподаватель – сформировать личность учащегося, будущего специалиста, способного к саморегуляции в сфере непрерывного образования, а, следовательно, возникает вопрос о качестве профессиональной подготовки студентов. В реальной профессиональной деятельности специалист постоянно сталкивается с различными проблемами, его задача – непосредственно реагировать на них и самостоятельно их решать. Именно этому и нужно научить учащегося за время учёбы, сделав упор на перенос акцента с обучающей деятельности преподавателя на познавательную деятельность учащегося [3].

Таким образом, основная идея подобного подхода к обучению ИЯ, заключается в том, чтобы перенести акцент со всякого рода упражнений на активную мыслительную деятельность учащихся, где роль преподавателя – это роль помощника, способного подобрать методы и технологии обучения, способствующие личностному и профессиональному росту.

Основными методическими принципами организации процесса обучения профессионально-ориентированному английскому языку являются следующие интегративные принципы: принцип практико-ориентированного контекстного обучения, личностно-ориентированной направленности обучения, активности учения, проблемности, коммуникативно-ситуативного обучения, интерактивной направленности обучения, баланса осознанного и неосознанного в обучении, комплексности подхода, принцип коллективного взаимодействия, рефлексии в обучении.

Это предполагает использование в процессе обучения таких стратегий, которые будут стимулировать познавательную и коммуникативную деятельность студентов, применяя разнообразные коммуникативные технологии обучения английскому языку: технологию коммуникативного обучения, информационно-коммуникационную технологию, технологию обучения в сотрудничестве, проектную технологию, игровую технологию. Одним из методов, который предоставляет учащимся возможность самостоятельно приобретать знания в процессе решения практических задач или проблем, для чего нужны не только знания ИЯ, но и интеграция знаний из различных предметных областей, является метод проектов.

Немецкие методисты выделяют следующие признаки, характеризующие проектную работу при обучении ИЯ:

- проектная работа имеет практическую, профессиональную ориентацию и должна отвечать интересам учащихся. Должна быть видна связь теории и практики. При определении темы студенты ориентируются на свои собственные интересы;

- проектная работа имеет конкретную цель. На занятии ИЯ цель должна быть поставлена так, чтобы ИЯ мог быть использован в коммуникативной форме, устной или письменной;

- работа над проектом способствует самостоятельной деятельности учащихся;

- ориентация на результат, продукт деятельности. Продукт может принимать различную форму, это или вебсайт, презентация, записанный телефонный разговор, выставка, экскурсия, праздник, дискуссия, плакат, викторина, коллаж, брошюра и т.д.;

- социальная направленность учебного процесса. Для достижения поставленной цели студенты должны работать совместно, что предполагает развитие таких социально важных качеств как взаимоуважение, тактичность, умение высказывать и принимать критику, необходимо уметь устанавливать и придерживаться определённых правил поведения, разрешать конфликтные ситуации;

.- проектная работа способствует реализации межпредметных связей в процессе обучения.

Проектное обучение обладает большим образовательным потенциалом, так как мотивирует учащихся в получении дополнительных знаний, способствует развитию социальных и деловых компетенций (планирование, поиск информации, принятие решений, систематизация, общение в группе, дискуссии, сотрудничество, презентация результатов, оценка и т.д.). Метод проектов удовлетворяет потребность в активном, самостоятельном, практически ориентированном обучении и даёт возможность проявить себя и достичь успеха и более слабым учащимся. Так как ИЯ используется в максимально приближенных к реальности ситуациях, в том числе, профессионально ориентированных, студенты на практике видят целесообразность применения ИЯ. Используя аутентичные источники из интернета, они получают информацию об аспектах, связанных с будущей профессиональной деятельностью, не только в рамках собственной культуры, но и культуры страны изучаемого языка.

Немаловажная роль также отводится кейс-методике, поскольку её использование приводит к развитию, обновлению, повышению интенсивности и многообразию коммуникаций между субъектами учебного процесса, так как её характеристикой является ориентация на межличностное взаимодействие, воздействие на психическую и социальную структуру личности.

Инновационными коммуникативными методиками также являются методики, основанные на различных формах коммуникации с привлечением интерактивных средств обучения, что включает:

- методы самообучения – edu.pglu, печатные, аудио- и видеоматериалы;
- педагогические методы на основе коммуникации «один-одному» - электронная почта, использование социальных сетей;
- преподавание на базе коммуникации «один-многим» - аудио и видеолекции, электронные лекции;
- обучение на базе коммуникации «многие-многим» - синхронные аудиографические, видео-, аудио- и компьютерные конференции – например, форумы в edu.pglu, работа в социальных сетях, например, Facebook.

Таким образом, использование предлагаемых методов обучения, основанных на коммуникативной модели языка, а также разработка целостной системы обучения речевому общению на профессиональные темы способствуют формированию у студентов целого комплекса коммуникативных и профессионально-ориентированных компетенций. В процессе обучения профессионально-ориентированному английскому языку возникает вопрос «Чему учить в первую очередь: профессиональной лексике, грамматике или развивать умения монологической и диалогической речи?». Знание специальных терминов и основ грамматики не даёт свободы устно-речевого общения студентам, такая возможность появляется только в случае сформированности иноязычной коммуникативной компетенции. Наиболее приемлемой классификацией занятий по ИЯ является классификация, с точки зрения структуры урока, где заложены элементы процесса обучения. Структурное построение занятия зависит от конкретных учебных задач, характера планируемой на занятии деятельности и взаимодействия преподавателя и студентов.

Основными элементами занятия являются:

1. Организация и содержательная установка
2. Проверка глубины и прочности знаний
3. Взаимодействие преподавателя и студентов на основе сообщения – усвоения новых знаний, навыков и умений
4. Закрепление изученного материала и упражнения
5. Диагностика прочности усвоения знаний, сформированности навыков и умений
6. Инструктаж по выполнению домашней или самостоятельной работы.

На основе изложенного выделяют наиболее актуальные типы уроков :

1. Занятие изучения нового материала (лекция, теоретическое исследование, кино-урок)
2. Занятие применения и совершенствования знаний (практические задания, сочинения, выполнение упражнений, деловая игра)
3. Занятие обобщения и систематизации знаний (дискуссия, конференция, семинар, деловая игра)
4. Комбинированное занятие (сочетание различных видов занятий широким спектром заданий)
5. Контрольное занятие (тест, устный опрос, письменная работа, зачёт, викторин) [4].

Наиболее оптимальным является комбинированное занятие, являющееся самым распространённым типом, включающее все основные элементы, позволяющее за ограниченный временной отрезок совершить полноценный цикл ознакомления, переработки и закрепления учебного материала, что помогает в реализации интегрированного междисциплинарного подхода в обучении ИЯ. На примере специальности “Jurisprudence”, мы расскажем, как проводили подобные занятия. Составили план занятия, которое включало все основные моменты необходимые для отражения полного цикла изученного материала. Это был завершающий урок. Мы провели открытое занятие. Все студенты данной специальности принимали активное участие.

Plan of the lesson

Org. moment. Video.

What makes a good lawyer? Discussion. Speak about qualities of a lawyer.

Activity 1. Text.

Activity 2. Dialogue.

Activity 3. Role play.

Activity 4. Speaking. Topic «My future specialty»

Activity 5. Report. ” What is jurisprudence?”

Activity 6. Make up short dialogues using given words and expressions.

Activity 7. Write a business letter to your colleagues.

Все выше перечисленные виды деятельности были выполнены на занятии. На таком занятии мы наблюдали широкий спектр заданий для выполнения. Нами была разработана целостная система обучения речевому общению на профессиональные темы, что способствовало формированию у студентов целого комплекса коммуникативных и профессионально-ориентированных компетенций.

Таким образом, профессионально-ориентированное обучение ИЯ признаётся в настоящее время приоритетным направлением в обновлении образования. «Под профессионально-ориентированным понимают обучение, основанное на учёте потребностей студентов в изучении ИЯ, диктуемых особенностями будущей профессии или специальности которые требуют его изучения» [4].

Professional education is integral component in the course of training of students in higher educational institutions. The main components of motivation of students are emphasized and depending on it the approximate content of educational process is supposed. There is a system of methods aimed at this kind of activity in this article.

Кәсіби бағытталған үйрету – жоғарғы оқу орнындағы студенттерді оқыту барысында қажетті құрамдас бөлігі болып табылады. Студенттерді ынталандерудың негізгі құрамдаслығы атап өтедеді, және осыған байланысты оқу үдерісінің үлгілік мазмұны ұсынылады. Бұл мақаладағы оқыту әдістемесі студенттерді үйретуді дамытуға арналады.

Список литературы:

1 <http://ped-kopilka.ru/blogs/irina-aleksandrovna-aleksandrova/pedagogicheskaja-statja-profesionalno-orientirovanoe-obuchenie-angliiskomu-jazyku.html>

2 Белогрудова В.П. Об исследовательской деятельности учащихся в условиях проектного метода// Иностранные языки в школе. – 2005. – № 8

3 Богданчик Л.В. Инновационные методы обучения иностранному языку в неязыковом вузе // Современные тенденции в обучении иностранным языкам и межкультурной коммуникации. Материалы Международной заочной научно-практической конференции, 24 марта 2011 г. Электросталь: Новый гуманитарный институт, 2011.

4 Виленский М.Я. Образцов П.И. Уман А.И. Технология профессионально-ориентированного обучения в высшей школе. – Орёл: ОГУ, 2010.

УДК 37.031.1

Э.А. Урунбасарова, А.К. Балтаева
Казахский университет экономики, финансов и международной торговли
Астана, Казахстан
e.adalovna@mail.ru, baltaanar@mail.ru

К ВОПРОСУ О РАЗВИТИИ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ У СТУДЕНТОВ

В статье отмечается, что содержание процесса развития коммуникативной компетентности у студентов при изучении языков включает целевой, содержательный, технологический и результативный компоненты. В статье раскрывается психолого-педагогическое содержание этих компонентов. Статья предназначена для студентов и преподавателей вузов.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, развитие, студент, изучение языков.

Сокращения: РКК – развитие коммуникативной компетентности; КК – коммуникативная компетентность; Я – язык.

Одной из ключевых компетентностей является коммуникативная компетентность, которая обеспечивает успешную социализацию, адаптацию и самореализацию в современных условиях жизни. Коммуникативная компетентность означает готовность ставить и достигать цели устной и письменной коммуникации: получать необходимую информацию, представлять и цивилизованно отстаивать свою точку зрения в диалоге и в публичном выступлении на основе признания разнообразия позиций и уважительного отношения к ценностям (религиозным, этническим, профессиональным, личностным и т.п.) других людей [1].

Таким образом, развитие коммуникативной компетентности личности является актуальной проблемой, решение которой имеет важное значение, в том числе и для студентов, при изучении языков.

Цель процесса РКК – развитие высокого уровня коммуникативной компетентности у студентов.

Задачи процесса РКК у студентов:

- развитие интереса к практическому применению Я
- развитие уровня знаний Я в коммуникативном, социо-культурном, когнитивном аспектах
- развитие уровня коммуникативных умений и навыков практического применения Я в будущей социальной деятельности
- развитие личностных качеств

Рассмотрение коммуникативной компетентности и особенностей ее развития в образовательном процессе как самостоятельного феномена и научной проблемы наиболее перспективно, на наш взгляд, с точки зрения различных концептуальных подходов. Среди подходов, получивших статус общенаучных концепций особый интерес представляют такие, как: личностный, культурологический, полисубъектный.

Личностный подход в обучении не тождественен индивидуальному, он выступает как базовая ценностная ориентация педагога, определяющая его ведущую ориентацию на развитие личности обучаемого, а не на преподавание, а также стратегию его взаимодействия с личностью и коллективом в образовательном процессе на основе субъект-субъектных отношений.

Важно отметить, что личностный подход предполагает, что его может осуществлять лишь педагог, осознающий личность самого себя.

Культурологический подход рассматривает коммуникативную компетентность как уровень развития личности, обладающей культурой общения. Известно, что человек может стать личностью только посредством своего обращения к культуре, в стремлении внести свой вклад в её развитие.

В культурно-исторической концепции Л.С. Выготского показано, что высшие психические функции обязаны своему происхождению и развитию культуре [2], а личность как феномен может быть адекватно изучена только в культурных измерениях её отношений с социумом.

Таким образом, в рамках рассматриваемого подхода коммуникативная компетентность предстает как культурно-этическое образование, отражающее полноценное бытие человека в пространстве социума и культуры. Среди важных характеристик коммуникативной компетентности в данном измерении можно выделить такие как: культура речи, словарный запас, чистота языка, тактичность, порядочность, нравственность и духовный уровень общения.

На наш взгляд, наиболее эвристичное, адекватное понимание сущности и механизма коммуникативной компетентности личности открывается в рамках полисубъектного или субъект-субъектного подхода. Он полагает, что обучение и педагогическое общение реализуется по схеме, где педагог, человек, вызывающий подлинный интерес к предмету общения, к себе как к партнеру, информативная для обучающихся содержательная личность, интересный собеседник; и обучающийся, общение с которым рассматривается педагогом, как сотрудничество в решении учебных задач.

Ведущими *принципами*, на которые опирается процесс развития коммуникативной компетентности у студентов, явились следующие: демократизации, гуманизации, творческого саморазвития. Все эти принципы во взаимосвязи способствуют развитию коммуникативной компетентности у обучающихся и личности в целом.

Принцип демократизации означает предоставление участникам педагогического процесса определенных свобод для саморазвития, саморегуляции и самоопределения, самообучения и самовоспитания.

Гуманизация образования рассматривается как важнейший социально-педагогический принцип, отражающий современные общественные тенденции построения функционирования системы образования. Гуманизация – ключевой элемент нового педагогического мышления, утверждающего полисубъектную сущность образовательного процесса. Основным смыслом образования становится развитие личности, а это означает изменение задач, стоящих перед педагогом. Если раньше он должен был передавать учащимся знания, то гуманизация выдвигает иную задачу – способствовать всеми возможными способами развитию обучающегося. Гуманизация требует изменения отношений в системе «преподаватель-студент» – установление связи сотрудничества.

Принцип творческого саморазвития ориентирован на развитие у студентов способности самостоятельно находить решение не встречавшихся раньше задач,

самостоятельное «открытие» новых способов действий. Основной из основных задач учебного процесса становится формирование креативности. Умение создавать новое, находить пути решения нестандартных ситуаций стало сегодня неотъемлемой составной частью реального жизненного успеха любого человека.

Содержание процесса развития коммуникативной компетентности у студентов характеризуется компонентами, уровнями, критериями и показателями развития коммуникативной компетентности.

В основу содержания процесса развития коммуникативной компетентности у студентов в образовательном процессе вуза положена, на наш взгляд, взаимосвязь мотивационного, когнитивного, деятельностно-практического и энергетического компонентов.

Мотивационный компонент представлен совокупностью мотивов к учебно-познавательной деятельности, которые побуждают студентов стать лучше. Основой мотивационного компонента является мотив – побуждение к активности в определенном направлении. Направленность личности мы относим к мотивационному компоненту. Направленность личности – совокупность устойчивых мотивов, ориентирующих поведение и деятельность личности относительно независимо от конкретных условий. Характеризуется доминирующими потребностями, интересами, склонностями, убеждениями, мировоззрением.

Познание (когнитивность) – общий термин, характеризующий приобретение знаний посредством каких-либо умственных процессов, например концептуализации, перцепции, суждения или воображения. Основой *когнитивного компонента* являются знания. Знание – продукт познания (представления, понятия) людьми предметов и явлений действительности, законов природы и общества. Когнитивный компонент характеризуется предметными знаниями, непосредственно связанными с социальной деятельностью будущих специалистов и общим кругозором. Кругозор – «объем познаний человека, круг его интересов и представлений о жизни, диапазон ее восприятия, широта видения мира и глубина его понимания. Основой *деятельно-практического компонента* являются умения, навыки, опыт. Умения – овладение способами (приемами, действиями) применения усвоенных знаний на практике.

Основой *энергетического (личностного) компонента* являются качества личности. Под качествами личности понимаются обобщенные свойства личности: четыре основные подструктуры динамической функциональной структуры личности (направленность, опыт, особенности психических процессов, биопсихические свойства) и две на них наложенные (характер и способности). Мы включаем в энергетический компонент адекватную самооценку, умения самообразования и саморазвития, способности к самоорганизации, эмпатические способности, креативные способности, коммуникативные способности, организаторские способности.

У всех компонентов сложная взаимосвязь. Без мотивационного компонента не образуется когнитивный компонент, т.к. студенты не будут видеть смысла в учении, и не будут приобретать знания. Без когнитивного не образуется деятельно-практический компонент, поскольку знания не перейдут в умения, навыки и опыт. Без энергетического компонента, представленного качествами личности, не будет осуществлен на должном уровне деятельно-практический компонент, поскольку будущий специалист должен быть состоявшимся, как личность. Мотивационный компонент многие исследователи включают в энергетический (личностный), но мы считаем, что данный компонент необходимо выделить отдельно, так как он имеет большое значение в РКК у студентов. Так, например, такая подструктура личности как направленность, может относиться к мотивационному и энергетическому компоненту. Мы относим ее к мотивационному компоненту.

Мы включили в компоненты процесса РКК основные, но не исчерпывающие составляющие, которые, на наш взгляд, будут в большей мере способствовать РКК. Мы

считаем, что если сделать акцент на наиболее значимые составляющих компонентов, то можно развить КК наиболее быстрым путем.

Мы разработали *критерии и показатели* для определения уровня развития данных компонентов у студентов.

Мотивационный компонент процесса развития КК представлен *критериями* проявления мотивов к учебно-воспитательному росту как свойств личности и следующими *показателями*:

- Владение мотивациями к учебно-познавательной деятельности;
- Желание и интерес к познанию;
- Направленность учебно-познавательной деятельности студента.

Когнитивный компонент представлен критериями системности, целостности, прочности, глубины и полноты усвоения знаний и следующими *показателями*:

- Знание основной лексики;
- Владение грамматическими знаниями;
- Общий кругозор студентов;
- Любознательность.

Деятельно-практический компонент представлен критериями степени развития умений, навыков, опыта в учебно-познавательной деятельности и следующими *показателями*:

- Владение учебно-познавательными умениями, навыками, опытом;
- Оперирование предметными знаниями;
- Обобщение личного опыта;
- Владение ключевыми компетенциями.

Энергетический (личностный) компонент в нашей модели развития коммуникативной компетентности представлен *критериями* степени развития личностных качеств. *Показателями* энергетического компонента выступают:

- Адекватная самооценка;
- Сформированность эмпатических способностей;
- Владение умениями самообразования и саморазвития;
- Способности к самоорганизации;
- Креативные способности;
- Рефлексивные способности.

На основе разработанных критериев и показателей мы выделили *уровни* развития КК у студентов:

- первый уровень – неосознанная компетентность;
- второй – репродуктивная компетентность;
- третий – продуктивная компетентность;
- четвертый – творческая компетентность.

Каждый из выделенных уровней характеризуется следующими критериями.

Критерием первого уровня мы считаем несамостоятельную деятельность студента, построенную на подсказках преподавателя, когда педагог ведет в учебной деятельности и требует исключительно правильных ответов от студента, не признавая его права на ошибку и диалог.

Критерием второго, репродуктивного, уровня является наличие лингвистических знаний у студента при недостаточном умении их применять, репродуктивная деятельность выполняется по памяти или по заданному алгоритму.

Критерием третьего, продуктивного, уровня выступает достаточное владение студентами лингвистическими умениями: методами анализа, синтеза, сравнения, обобщения; при этом синтез лингвистических знаний и умений используется как инструмент познания. Для студентов этого уровня характерна уже самостоятельная продуктивная деятельность, выполняемая по самостоятельно созданному алгоритму или принятому типовому алгоритму.

Критерием четвертого, творческого, уровня является самореализация компетентной личности, способной к самостоятельной творческой учебной деятельности на базе обретенных знаний, умений, ценностей и смыслов. Студент ставит и решает задачи, требующие обобщения данных и творческого мышления, стремится к пониманию другого с целью поиска новой истины, вступает в «партнерство», транслируя социальную ответственность – высший уровень социализации.

Технологический компонент модели представлен инновационными технологиями личностно ориентированного, проблемного, активного, игрового обучения для развития коммуникативной компетентности у студентов.

Технология личностно-ориентированного обучения

В психолого-педагогической литературе проблема личностного развития освещается многими учеными и представлена в теории личностно-ориентированного (И.С.Якиманская[3]) или личностно-деятельностного (И.А.Зимняя[4]) обучения. В центре такого обучения (на всех уровнях образования) находится сам обучающийся, его мотивы, цели, психологический склад: он выступает не объектом воздействий, а субъектом познавательной деятельности. Студенты вовлекаются преподавателем в различные виды деятельности с учетом их способностей и потребностей. Образуется как бы соавторство в поиске истины, что способствует развитию коммуникативной компетентности у студента и его творческой индивидуальности. Весь учебный процесс преломляется через призму личности обучающегося. Учет индивидуально-психологических особенностей осуществляется через содержание и форму самих учебных занятий. Личностно-деятельностное обучение означает переориентацию учебного процесса на постановку и решение самими студентами конкретных задач.

Технология проблемного обучения

Проблемное обучение - это “тип развивающего обучения, в котором сочетается систематическая поисковая деятельность обучаемых с усвоением ими готовых выводов науки, а система методов обучения построена с учетом принципов целеполагания и проблемности”[5]. Для этого вида обучения характерно то, что знания и способы деятельности не даются в готовом виде, а являются в большей степени предметом поиска самими студентами. Преподаватель раскрывает возможные общие направления такого поиска, отмечает ложные пути, а обучающиеся пытаются сами решить проблему с помощью эвристических подсказок преподавателя. Процесс проблемного обучения уподобляется научному поиску. Создание преподавателем проблемных ситуаций, основанных на содержании материала учебных дисциплин, создает большие возможности для развития коммуникативной компетентности у студентов.

Преимущества в этой связи технологии проблемного обучения:

- оно доказательно, что способствует осознанности знаний, превращению их в убеждения;
- учит мыслить научно, диалектически, раскрывает этапы научного поиска, развивает мыслительные способности;
- эмоционально, в силу чего повышается познавательный интерес, пробуждаются творческие силы.

Технология активного обучения

Практика использования МАО, а также теоретическое осмысление этой проблемы нашли отражение в работах П.И.Пидкасистого [6], А.А.Балаева[7], А.А.Вербицкого[8] и др.

Надо отметить, что к настоящему моменту накопился огромный опыт в области активизации учебного процесса путем внедрения методов активного обучения (МАО). К ним относятся деловые игры, анализ конкретных ситуаций, игровое проектирование, проблемные и другие виды нетрадиционных лекций, дискуссий и т.п.

Опыт активного обучения во всех звеньях системы профессионального образования показывает, что с помощью его форм, методов и средств можно достаточно эффективно решать целый ряд задач, трудно достижимых в традиционном обучении:

- формировать познавательные и профессиональные мотивы и интересы;
- давать целостное представление о профессии;
- развивать системное мышление будущего специалиста;
- учить коллективной мыслительной и практической работе, формировать социальные умения и навыки взаимодействия и общения;
- овладевать методами моделирования, в том числе математического, инженерного и социального.

На наш взгляд, технология активного обучения является основополагающей и в развитии коммуникативной компетентности у студентов.

Технология игрового обучения

В теорию и практику игрового обучения внесли свой значительный вклад многие выдающиеся педагоги. В этой связи следует назвать А.В. Брушлинского [9], В.Т. Кудрявцева [10] и др.

Игра в широком смысле представляет собой одну из всеобщих форм практики, познания и общения людей. В ней приобретает опыт, вырабатываются навыки общения, развивается эмоциональная сфера, проявляются индивидуальные качества и способности личности. В настоящее время в педагогической литературе широко исследуются возможности игровых форм обучения, их эффективность, достоинства и недостатки. Игровая форма обучения заключается в организации и проведении учебных игр. Это активная самостоятельная деятельность, направленная на усвоение конкретных знаний, умений и навыков и их применение в процессе достижения целей игры.

Принципы игрового обучения:

- активность;
- динамичность;
- занимательность;
- коллективность;
- имитационное моделирование явлений окружающей или воображаемой действительности;
- исполнение ролей, основанное на игровом моделировании человеческой деятельности; обратная связь;
- проблемность; результативность, которая позволяет представить учебную игру как продуктивную деятельность.

На наш взгляд, игровая форма обучения – наиболее удачное и перспективное педагогическое нововведение последних лет. В процессе учебной игры развивается целеустремленность, активность, динамичность и продуктивность мышления, прочность и оперативность памяти, стремление к совершенству и вера в свои силы. С дидактической точки зрения игровое обучение перспективно тем, что не противостоит традиционному типу обучения, не противоречит современным педагогическим теориям и может стать одной из форм интегрированного обучения.

Игровая технология обучения может найти, на наш взгляд, наибольшее применение в целях развития коммуникативной компетентности у студентов на занятиях английского, русского и казахского языков.

Таким образом, инновационные технологии обучения мы рассматриваем как процесс управления учебно-познавательной деятельностью обучающихся, в основе которого лежит межсубъектное диалоговое взаимодействие, приводящее к качественным изменениям субъектов образовательного процесса, к развитию их коммуникативной компетентности.

Результативный компонент РКК представляет развитие высокого уровня коммуникативной компетентности у студентов, критерием которого, как было сказано выше, является творческая компетентность.

Список литературы

- 1 Ключевые компетенции – новая парадигма результата современного образования [Электронный ресурс] / И. А. Зимняя // Эйдос: Интернет-журнал / Центр дистанционного образования. - 2006. - 5 мая.
- 2 Выготский Л.С. Общая психология. – М., Просвещение, 1988, 87 с.
- 3 Якиманская И.С. «Технология личностно-ориентированного обучения». – М., 2000 – 176 с.
- 4 Зимняя И.А. Педагогическая психология. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 480с.
- 5 Вербицкий А.А. Деловая игра как метод активного обучения // «Современная высшая школа». 1982. – №3.
- 6 Пидкасистый П.И. Организация учебно-познавательной деятельности студентов. Образование XXI века. Педагогическое общество России, 2005.
- 7 Балаев А.А. Активные методы обучения. – М., 1986.
- 8 Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход. – М.: «Высшая школа», 1991.
- 9 Брушлинский А.В. Психология мышления и проблемное обучение. – М., 1983.
- 10 Кудрявцев В.Т. Проблемное обучение. – М., 1991.

В статье рассмотрены концептуальные подходы и принципы развития коммуникативной компетентности у студентов. Среди подходов, получивших статус общенаучных концепций особый интерес представляют такие, как: личностный, культурологический, полисубъектный. Ведущими принципами, на которые опирается процесс развития коммуникативной компетентности у студентов, явились следующие: демократизации, гуманизации, творческого саморазвития. Описаны основы процесса развития коммуникативной компетентности; показана сложная взаимосвязь компонентов; разработаны критерии и показатели для определения уровня развития мотивационного, когнитивного, деятельностно-практического и энергетического компонентов.

The article considers conceptual approaches and principles of the development of the communicative competence among students. Among the approaches that have received the status of general scientific concepts the following are of particular interest: personal, cultural, and polysubject. The leading principles, the development of communicative competence of students relies on, are the following: democratization, humanization, creative self-development. The bases of the process of the development of the communicative competence are described; a complex interconnection of components is shown; criteria and indicators are worked out to determine the level of the development of motivational, cognitive, activity-practical and energy components.

УДК 378.1.147

Ю.А. Цупкина, Г.С. Хасеинова
Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова
Кокшетау, Казахстан
czupkina1975@mail.ru, g.khasseinova@mail.ru

СИТУАТИВНЫЕ ДИАЛОГИ КАК СТИМУЛ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ

Одной из важных задач при обучении иностранному языку является развитие коммуникативных навыков. В статье приводятся интересные приемы, методики и формы работы с ситуативными диалогами на занятиях по иностранному языку. Подчеркивается

важность коммуникативного метода в обучении иностранным языкам в современной высшей школе и место диалога в данном процессе. Указывается на необходимость создания ситуаций общения.

Ключевые слова: ситуация общения, иностранный язык, коммуникативные навыки, ситуативные диалоги, приемы работы с ситуативными диалогами, диалогическая речь, формирование интереса к изучению иностранного языка, обыгрывание диалогов, функциональные опоры.

Процесс обучения иностранным языкам призван сформировать у учащихся способность участвовать в непосредственном и опосредованном диалоге культур, совершенствоваться в иностранном языке и использовать его для углубления своих знаний в различных областях науки, техники и общественной жизни. Эта способность предполагает формирование у учащихся умений осуществлять свое речевое поведение в соответствии с этими знаниями.

Ассортимент материалов для изучения иностранного языка достаточно широк: стихотворения, тексты, песни, кроссворды, упражнения и т.д. Мы намерено не упомянули в этом списке диалоги на иностранном языке, потому что хотели бы подробнее остановиться на этом материале. Всем известно, что речь мы делим на монологическую и диалогическую. Монолог – это речь одного лица, обращенная к слушателям или к самому себе. А вот диалог – это словесный обмен репликами между двумя и более собеседниками. Иными словами, диалог – это какой-либо разговор с неопределенным количеством лиц.

В нашей статье мы преследуем цель – обобщить имеющийся опыт работы в этом направлении и представить читателям как можно больше интересных методик, форм, приемов и способов использования ситуативных диалогов на занятиях по иностранному языку.

Все преподаватели иностранного языка используют на своих занятиях ситуативные диалоги. Но как работать с ситуативными диалогами? Какая польза от диалогов с переводом? Зачем вообще они нужны? Как с их помощью повышать свой уровень владения иностранным языком? Какие задания и формы работы могут быть использованы при работе с ситуативными диалогами?

Чтобы ответить на эти вопросы, начнем непосредственно с трактовки «диалога» на иностранном языке. Это «процесс общения людей между собой, а, как правило, конечной целью изучения любого языка является свободное владение этим языком в письменной и устной речи, то есть в процессе общения» [1, 78]. Что может быть лучше практики своих знаний в разговоре с собеседником? Только диалоги на иностранном языке с переводом. Почему именно с переводом? Безусловно, такой вариант диалогов вовсе не обязателен для тех, кто достиг в изучении иностранного языка определенных высот. Смысл диалогов им понятен сам по себе, не обязательно читать русскоязычную версию. А вот для начинающих и продолжающих диалоги на иностранном языке с переводом — именно то, что надо. Тогда смысл диалога раскрывается полностью и человек готов целиком передать необходимую информацию.

Мы убедились, что с помощью диалогов следует отрабатывать иностранную разговорную речь. Изучая иностранный язык, мы стремимся связно и грамотно выражать свои мысли и с легкостью понимать другого человека. Но это невозможно без определенной лексической базы, то есть набора слов, которые употребляются в той или иной ситуации.

Вот еще одна «важная особенность диалогов на иностранном языке с переводом – они описывают всевозможные бытовые ситуации, из которых складывается наша жизнь и в которых надо уметь разбираться. Этот факт автоматически делает диалоги ценнейшим материалом для изучения иностранного языка, потому что нам жизненно необходим словарный запас, который в них содержится, чтобы уметь правильно среагировать в той или иной ситуации» [2, 64]. Слова, которыми насыщена иностранная литература, не всегда

используются в беседе, она может быть насыщена сокращениями, аббревиатурами, сленгом, определенными конструкциями, междометиями и т.д.

Не удивительно, что любой разговорник на иностранном языке представляет собой сборник диалогов на иностранном языке с переводом, которые описывают жизненные ситуации. Например, диалоги с такими темами, как «В магазине», «На вокзале», «В супермаркете», «При устройстве на работу», «В больнице» и т.д. Именно на этом материале мы учим: что, когда и как нужно говорить.

Ни для кого не секрет, что диалоги на английском или немецком языке – это один из этапов прохождения международных экзаменов по английскому или немецкому языку для получения сертификата. Вы обязательно должны побеседовать с экзаменатором, ответить на все его вопросы, а, при случае, задать свои вопросы. Одним словом, провести интересную, увлекательную беседу на иностранном языке.

Именно поэтому на уроках иностранного языка преподаватель и старается использовать диалоги с переводом как можно чаще, чтобы научить своих учеников раскованно общаться при помощи иноязычной речи. Очень полезно заучивать не только новые слова из диалогов, а целые реплики и предложения, особенно те, которые являются универсальными и могут пригодиться не в одном разговоре. Так они останутся в вашей голове, а когда возникнет подходящая ситуация, обязательно всплывут в вашей памяти и помогут достойно поддержать беседу.

Диалоги на иностранном языке с переводом могут быть как просто в письменном виде (напечатанные в учебниках, пособиях, книгах), так и в аудио/видео формате. Обязательно обратите внимание на те, которые озвучены или проиграны. Ведь они помогут правильной постановке произношения и выработке необходимой интонации при произнесении той или иной фразы. Поэтому есть смысл изучать диалоги на иностранном языке с переводом, имея либо наглядный пример (видеозапись), либо диалоги, хотя бы озвученные профессионалами.

Из года в год появляются новые методики изучения иностранных языков. Цель у них всегда одна: сделать процесс обучения легким, интересным и доступным всем.

С ранних лет мы изучаем английский или немецкий с помощью диалога, потому что часто первые фразы, которые обычно предлагаются к изучению – формулы приветствия и ответа на приветствие. Так впервые мы пытаемся воспроизвести диалог между людьми на иностранном языке. В дальнейшем диалоги становятся более развернутыми. И, надо отметить, что большинство методик на сегодняшний день уделяют умению вести диалог существенное внимание, так как именно он помогает лучше освоить в первую очередь разговорный иностранный язык.

Чтение и последующее обыгрывание диалогов, а также самостоятельное построение беседы позволяет решить многие задачи:

- происходит закрепление активной лексики, которая повторяется из урока в урок, например, формул приветствия;
- преподаватели предлагают самостоятельно составлять диалоги с новыми словами. Такая практика позволяет быстро освоить практические навыки употребления новых слов и выражений;
- процесс обыгрывания диалогов помогает преодолеть языковой барьер, так как студенты раскрепощаются, и в дальнейшем им легче произносить уже выученные фразы в ситуациях, похожих на те, которые обыгрывались.

Автор программы элективного курса по английскому языку Титаренко Е.Ю. ставит перед собой цель «развития навыков устной речи с помощью включения в сферу общения на английском языке и формирование устойчивого интереса учащихся к изучению иностранного языка через активизацию процесса обучения» [3, 4].

Задачи курса:

1. расширить и углубить знания учащихся по английскому языку в области употребления лексики, речевых клише, овладения основными типами интонации английского предложения, стратегий речевого поведения;

2. формировать навыки самостоятельной и поисково-исследовательской работы по изучению особенностей культуры другой страны;
3. воспитывать уважение к культуре другой страны.

Автор считает, что использование ситуативных диалогов в процессе обучения поможет «обеспечить более высокий уровень автоматизации умений и навыков говорения»[3, 6]. Иногда учащиеся, овладев, в достаточной мере, грамматическими навыками, не знают, что сказать в элементарных ситуациях общения. Работа над ситуативными диалогами предполагает интенсивную речевую практику.

Предлагаемый курс рассчитан на учащихся, проявляющих интерес к изучению иностранного языка, стремящихся к коммуникации на иностранном языке. В нем представлены 12 ситуаций общения. В каждой ситуации общения дается тематически сгруппированный список слов и речевые образцы, необходимые для усвоения, посредством которых происходит общение в данной ситуации. К каждой ситуации подобраны упражнения, диалоги (в том числе записанные на кассетах носителями языка), тексты, кроссворды.

В систему устных форм работы входит 2 типа упражнений: тренировочные и коммуникативные. В конкретном виде – это работа с речевыми образцами, ситуативными диалогами и диалоги с заменами, подстановочные, трансформационные, вопросно-ответные, репродуктивные упражнения и упражнения на перевод. По усмотрению учитель может использовать и другие виды упражнений, менять их логическую последовательность.

Большое внимание уделяется творческим формам работы: создание проблемной и ролевой ситуации, условная беседа, комментирование, которые готовят учащихся к свободной беседе.

Работа с аудиоматериалами позволит учащимся не только совершенствоваться в понимании «живой» речи на слух, но и формировать собственные произносительные навыки, овладеть основными типами интонации английского предложения. Выполнение ряда упражнений на компьютере способствует более прочному усвоению лексики.

«Главной особенностью диалогической речи является её эвристичность, т. е. незапланированность, нестандартность, непредсказуемость, творческое начало, вероятный характер» [4, 5]. При обучении общению существенную помощь могут оказать так называемые функциональные опоры. Они представляют собой названия речевых задач, расположенных в необходимой для высказываний последовательности.

Функциональные опоры дают прекрасную возможность вызывать определённый материал в речи обучающихся. Функциональные модели диалога могут быть даны на карточках. Названия задач следует давать на иностранном языке, постепенно знакомя с ними учащихся. Методика работы с функциональными опорами следующая:

- 1) читаем диалог;
- 2) выясняем путём вопросов, какую функцию выполняет каждая реплика;
- 3) составляем по функциям модель диалога;
- 4) воспроизводим по модели диалог;
- 5) изменяю ситуацию и показываю, как изменится тактика говорящих;
- 6) попытаться высказаться по изменённой модели.

Примеры упражнений по развитию диалогической речи могут быть следующими:

1. *Complete the conversation between two friends. What does Gordon say to Mary? For questions 1-5 mark the correct letter A-H on your sheet.*

G: I'm fine. That's a lovely sweater
You are wearing! Where did you buy it?

M: (1) ...

A lot of clothes shops.

G: It looks very expensive!
From New Look.

A. Yes he always buys me nice things.

B. The shopping center has

C. No, I don't. He didn't tell me but he often
buys things

D. I'm fine thank's, Gordon. How're you?

E. I didn't. My brother gave it to me for my

M: (2) ...
 G: Do you know where he bought it?
 M:(3) ...
 G: Is that the shop next to the pizza restaurant?
 to me for my birthday.
 M:(4) ...
 have clothes for everyone.
 G: Do they sell sweaters for men?
 M:(5)....
 G: I must go and have a look.

birthday.
 F. Oh, I'm sure they do. They have clothes for everyone.
 G. Do they sell sweaters for men?
 H. No, it's on the other side of the road.

2. Ann is talking on the phone. Here is what she says. What are the answers?

A. Hello. May I speak to Mr. Burn?

B ...

A. No, thank you. I'll call back later.

B ...

Possible answers are: B Sorry, Mr. Burn is not available, is there any message?

B. Right. Good-bye.

3. Introduce this student to one of your friends.

A. Christine, do you know Clive?

C. No, I don't think I do.

A. Christine, this is Clive Barlow. Clive, this is Christine Devlin.

C. Hello.

A. Hello.

7. Look at the picture and say what's happening. Guess what the man will say to the girl and how she will respond.

8. Role play "At the shoe shop"

You are at the shoe shop. You want to buy suitable shoes but you are not sure whether shoes of your size are on sale. The flow chart will help you.

Student A-a customer	Student B-a shopkeeper
Greettheshopkeeper	Respond to greeting
Ask for the price	Give the price
Exclaim how expensive it is	Explain why expensive
Agree to buy the shoes	Explain how to look after leather
	Say good-bye

«Оптимальное сочетание повторяемости и вариативности языкового материала - важнейшее условие обучения диалогической речи» [5, 21]. Любой из говорящих на иностранном языке периодически прибегает к устойчивым словосочетаниям для выражения различных оттенков мысли. Таковы, к примеру, словосочетания, указывающие на нашу уверенность или неуверенность: I'm absolutely sure she won't do it. Of course he'll manage. He will certainly win. If I'm not mistaken.If I remember rightly. As far as I know. Используя заученные слова-клише легко составить любой вид диалога. Диалог невозможно построить без встречных вопросов.

A. Good morning, Mrs. Turner. How are you?
B. Good morning, Mr. Jackson. I am very well, thank you. And how are you?
A. I'm not feeling very well at the moment. I think I must have caught a cold.
B. I'm sorry to hear that. I hope you'll soon get over it.

В своей работе над ситуативными диалогами мы используем следующие приемы и методики:

1) Интересно почитать диалог "по ролям" в зависимости от ситуаций - персонажи сплетничают, ругаются, один другого поучает, персонажи шепчутся под кроватью или наоборот - пытаются докричаться друг до друга через шумную улицу, или говорят по испорченному телефону - и постоянно переспрашивают и т.д. И самих персонажей можно поменять - пусть это будут мама с дочкой, две подружки, начальник и подчиненный, влюбленные. В общем, что больше подходит к контексту (или что совсем не подходит). Иногда диалоги совсем по-другому начинают звучать, и учащимся нравится - не так скучно. А если поменять пол персонажей, то можно еще и отработать местоимения Он - Она, Его - Ее и др. В общем, так можно пять-шесть раз безболезненно прочитать один и тот же текст, и лексика быстрее запомнится.

2) Если диалог имеет ситуативную направленность (магазин, ресторан, кафе, передвижение по городу, приглашение куда-то и т.п.), то можно сделать карточки для ролевой игры с другими исходными данными для каждой роли и предложить "исполнить" этот диалог, обыграть ситуацию. Разумеется, сами диалоги составляются на уроке, но необходимые фразы, лексика - с домашней подготовкой (работа с диалогом из учебника). При индивидуальных занятиях одну из ролей выполняет учитель, затем происходит обмен ролями, таким образом, обучающийся обыгрывает обе роли.

3) До того как ученики увидят текст диалога, на любом уровне можно сделать такое задание: Распечатанный текст диалога разрезать на полоски (на реплики). Дать полоски студентам, можно каждому, можно по одному нарезанному диалогу на пару - попросить предположительно составить диалог, потом послушать и проверить. Или сначала прослушать, а потом разложить реплики в нужном порядке.

4) Можно составить текст диалога с пропущенными словами (репликами) или написать на доске несколько реплик с пропущенными словами. Задание: прослушайте и заполните пропуски.

5) Ролевая игра: «Поздно вечером вы прибыли в отель, где заранее забронировали комнату, но сонный служащий не может найти вашу бронь, а отель переполнен. Он предлагает вам дождаться утра...».

Ролевая игра: «Вы являетесь студентом по обмену и прибыли в Берлин для совершенствования своих знаний по немецкому языку. Вас никто не встречает в аэропорту. Вам необходимо самому найти вашу гостевую семью и представиться...».

6) Аудирование диалогов с выполнением заданий на соответствие содержанию или на несоответствие (True/ Fals).

Список литературы:

1 Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам. – М.: Издательство Астрель, 2008.

2 Вайсбруд М.Л. Использование учебно-речевых ситуаций при обучении устной речи на иностранном языке. – М.: Издательство Титул, 2001 .

3 Титаренко Е.Ю. Элективный курс по английскому языку «How to Say It?»lib.podelise.ru/docs/1377/index-3958.html

4 Божок Н.Ю. Обучение диалогической речи на английском языке, <http://festival.1september.ru/articles/608895/>

5 Перкас С.В. Повторяемость и вариативность в процессе обучения диалогической речи. // Иностранные языки в школе. 1997. – №3.

One of the important tasks in teaching a foreign language is the development of communicative skills. The article contains interesting techniques, methods and different forms of work with situational dialogues at foreign language lesson. The importance of the communicative method in teaching foreign languages in modern higher education and the place of dialogue in this process are emphasized. It also indicates the need to create situations of communication.

Шетел тілін оқытуда маңызды міндеттердің бірі коммуникативтік дағдыларды дамыту болып табылады. Мақалада шетел тілі сабағында қолданылатын әр түрлі технологиялар, әдістер және жағдаятты диалог жұмыстарының түрлі формалары келтірілген. Сонымен қатар шетел тілін оқытуда коммуникативтік әдістің жоғары мектепте қолданылу маңыздылығы және осы үрдістегі орны ерекшеленіп айтылады. Бұған қоса, мақалада қарым-қатынас тудыратын жағдаяттарды жасау қажеттілігін ерекшелейді.

УДК 378:81'246.3

А.Т. Чакликова, А.О. Альжанова
Казахский университет международных отношений и мировых языков
имени Абылай хана Алматы, Казахстан
qweras@inbox.ru, deimd@mail.ru

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ПОЛИЯЗЫЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ВУЗАХ КАЗАХСТАНА

Исследование полиязычного образования в университетах - неотъемлемая составляющая развития образования. Данная статья посвящена исследованию аспектам полиязычного образования в Казахстане; современному состоянию полиязычной сферы образования, полиязычию, как феномену, ознаменованному дальнейшим развитием страны в целом. Проведен анализ казахстанских ВУЗов по направлению полиязычия.

Ключевые слова: полиязычие, полиязыковая личность, полиязычное образование, языковая политика, современные языковые тенденции.

Полиязычие – основа формирования поликультурной личности. Полиязычным можно назвать человека, говорящего, понимающего и умеющего в различных ситуациях общения пользоваться иностранными языками. Изучение иностранного языка еще не говорит о получении образования. О полиязычном образовании можно говорить в тех случаях, когда на изучаемом иностранном языке преподаются еще другие учебные дисциплины, например, литература изучаемого языка, страноведение и т.п.

Полиязычие – это также употребление нескольких языков в пределах определенной социальной общности (прежде всего государства); употребление индивидуумом (группой людей) нескольких языков, каждый из которых выбирается в соответствии с конкретной коммуникативной ситуацией.

Полиязычное образование - это целенаправленный, организуемый, нормируемый триединый процесс обучения, воспитания и развития индивида как полиязыковой личности на основе одновременного овладения несколькими языками как «фрагментом» социально значимого опыта человечества, воплощенного в языковых знаниях и умениях, языковой и речевой деятельности, а также в эмоционально-ценностном отношении к языкам и культурам.

Чтобы обеспечить достижение международно-стандартного уровня владения несколькими иностранными языками, сформулирована концепция полиязычного

образования. Она предполагает становление полиязычной личности при определенном отборе содержания, принципов обучения, разработке специальной технологии с использованием многоязычных разговорников, словарей и учебно-методической литературы, где указывались бы сходства и различия базового, промежуточного и нового языка обучения. В новой технологии обучения необходимо обеспечить идентичность содержания обучения второму и третьему языкам, начиная с универсальных языковых явлений переходить к специфическим для нового, изучаемого, языка. Полиязычная личность – это модель «человека, рассматриваемого с точки зрения его готовности производить речевые поступки, создавать и принимать произведения» (высказывания и тексты) на трех и более языках.

В качестве основополагающей цели обучения иностранным языкам становится формирование поликультурной многоязычной личности, обладающей информационными, коммуникативными и интеллектуальными потребностями, способностями и компетенциями, которые позволят ей успешно действовать в условиях межкультурного общения и профессионально-языковой деятельности в роли субъекта иноязычного познания, иноязычного общения и иноязычного творчества.

Полиязычная компетенция представляет собой не просто владение несколькими иностранными языками. Полиязычная компетенция – это владение системой лингвистических знаний, умение выявлять сходное и различное в лингвистической организации различных языков, понимание механизмов функционирования языка и алгоритмов речевых действий, владение метакогнитивными стратегиями и развитой познавательной способностью. Полиязычная компетенция не является суммой знаний конкретных языков, но представляет собой единую сложную, часто асимметричную конфигурацию компетенций, на которую опирается пользователь. Она совершенствует понимание методов и процесса изучения иностранных языков и развивает способность общаться и действовать в новых ситуациях. Полиязычная компетенция делает возможной и успешной деятельность по самостоятельному овладению основами незнакомых ранее языков, поэтому компетенция полиязычия может рассматриваться не только как владение несколькими иностранными языками, но и как способность к изучению иностранных языков, владение «чувством языка», желание и умение самостоятельно изучать иностранные языки.

Поликультурность, полиязычие наряду с коммуникативной и информационной компетенциями, сегодня мировым образовательным сообществом определена как базовая компетенция образования и одно из магистральных направлений мирового образовательного пространства.

Обучение языкам, связанное с ознакомлением с культурными, историческими, социальными ценностями каждого языка должно служить средством взаимопонимания между народами. Формирование языковой компетенции представляет ценность в обогащении своей собственной культуры в целом.

Говоря о двуязычии и полиязычии, нельзя не упомянуть о тенденции экспансии английского языка. В настоящее время в республике широкое развитие приобретает английский язык. Зона активного использования английского языка расширяется.

Годы развития суверенного Казахстана показывают, что двуязычие и полиязычие в обществе не только не ущемляет права и достоинства казахского языка, но и создаёт все необходимые условия для его развития и прогресса. Процесс роста уверенно набирает ход благодаря глубоко продуманной языковой политике Президента Назарбаева и государства и способности национальной интеллигенции сохранить и развить культуру, историю и язык казахского народа.

Концепция языковой политики Республики Казахстан определяет русский язык как основной источник информации по разным областям науки и техники, как средство коммуникации с ближним и дальним зарубежьем. Развитие государственного, казахского, языка, сохранение и развитие русского, осуществление политики полиязычного образования – задача важнейшая, но трудная. Решить эту задачу можно только сообща, усилием всего общества. Начиная с 2012-2013 учебного года, в 32 университетах

Казахстана функционируют специальные отделения педагогического, инженерно-технического и естественно-научного направлений.

Из анализа, проведенному по казахстанским высшим учебным заведениям, рассматривая исследуемый аспект реализации полиязычного вектора образования, следует, что многие университеты современного Казахстана утвердили в своих заведениях концепции развития полиязычия, что, несомненно, радует. Данный факт свидетельствует не только о инертном следовании политики многоязычия или следовании модному тренду полиязычия, но и о осознанности граждан, казахстанцев о важности полиязычного образования как о неоспоримом механизме строения благополучного государства и развитии всего населения, независимо от возраста, пола, национальности, профессии. Со времен решения о последовательной реализации полиязычного образования в Казахстанских высших учебных заведениях открываются полиязычные центры. Жетысуский государственный университет имени И. Жансугурова осуществляет подготовку полиязычных кадров по двум специальностям: «Информационные системы» и «Педагогика и психология» [1].

Целью создания данного направления является повышение конкурентоспособности образования, развитие человеческого капитала путем обеспечения полиязычного качественного образования для устойчивого роста экономики региона.

Задачи, достигаемые путем внедрения полиязычного образования:

- подготовка специалистов с полиязычным образованием;
- повышение престижа профессии педагога;
- интеграция в мировое образовательное пространство;
- достижение высокого уровня качества высшего образования, удовлетворяющего потребности индустриально-инновационного развития региона;
- развитие личности в соответствии с лучшими образцами мировой практики в области образования;
- обеспечение функционирования системы обучения в течение всей жизни.

Возникает острая необходимость комплексной разработки ключевых проблем формирования полиязычия. В этой связи предпринимаются реальные и действенные шаги, находятся пути решения. Так, министерством образования и науки Республики Казахстан на 2011-2020 годы механизмом расширения объема кредитов по иностранному языку в цикле базовых дисциплин с внесением изменений в типовые учебные программы является последовательный шаг в решении насущных проблем языковой подготовки будущих специалистов. Расширение объема кредитов на изучение языков уже нашло отражение в Государственных стандартах по направлению «Образование». Теперь студенты третьего года обучения в объеме 2-х кредитов дисциплины «Профессиональный казахский/русский язык», «Профессионально ориентированный иностранный язык».

Со времен решения о последовательной реализации полиязычного образования в Казахстанских высших учебных заведениях открываются полиязычные центры.

Тем временем 24 октября в 2012 года приказом ректора Казахского государственного женского педагогического университета открылся Центр развития полиязычного образования. В состав центра входят специальные мультимедийные кабинеты государственного, английского, китайского, турецкого и персидского языков.

Функция Центра развития полиязычного образования – это подготовка специалистов конкурентоспособных в трудовом рынке и свободно владеющих тремя и более языками.

Главная цель центра является реализация полиязычного образования, направленного на подготовку конкурентоспособных специалистов, внедряя инновационные технологии трехязычного обучения в учебный процесс.

Поставленную цель специалисты центра планируют достичь путем реализации нижеуказанных задач:

- создание полиязычной среды в Казахском государственном женском педагогическом университете;
- введение трехязычного обучения в университете;

- разработка учебников, учебных пособий на английском языке;
- введение модели изучения языка по уровням;
- разработка компетентно-языковых моделей образовательных программ.

ЦРПО подготовил программу внедрения полиязычного образования на 2013-2016 г.г. (согласно протокола Научного совета Университета № 5 от 31 января 2013 г.), также осуществляет другие мероприятия по развитию полиязычного образования:

- подготовлены образовательные программы по развитию полиязычного образования на факультетах и кафедрах университета.

- в рамках развития полиязычного образования по программе «Болашак» профессорско-преподавательский состав университета проходят стажировку, поступают в магистратуру, PhD докторантуру.

- По Программе внедрения Полиязычного образования на 2013-2016 гг. в Казахском государственном женском педагогическом университете организованы курсы английского языка как среди научно-педагогического состава университета, так и среди студентов.

- Ежегодно в целях определения уровня знания английского языка Центре информационно-коммуникационных технологий среди студентов 1 курса неязыковых специальностей проводится тестирование.

В целях повышения языковой компетентности преподавателей в Центре развития полиязычного образования проводится круглые столы и семинар-тренинги.

- в Центре развития полиязычного образования был организован семинар-тренинг на тему: «Внедрение европейского стандарта в обучение языкам» с участием профессора Казахско-Британского технического университета С.К.Абдигапарова.

- Центр провел Республиканский научно-методический семинар совместно с изданием «45minut.kz» на тему: «Жаңа білім-Жаңа ғасыр – Новый век-Новое образование – New age - New Education».

- Отдел китайского языка при Центре развития полиязычного образования совместно с издательским журналом «Корши» организовали круглый стол на тему: «Укрепление взаимосвязи между Республики Казахстан и КНР в области науки и культуры»

- в Центре развития полиязычного образования был организован семинар-тренинг на тему: «Преимущества использования информационных технологий в обучении языка». Цель семинара - эффективное использование активных методов, создания методических материалов и способы их донесения, установление взаимодействия преподавателей и студентов, а также вопросы эффективности обратной связи в учебном процессе.

- отделом китайского языка при Центре развития полиязычного образования был организован научно-практический семинар с участием к.ф.н., доцента факультета востоковедения КазНУ имени Аль-Фараби Ф.Н. Дәулетовой на тему: «Использование компетентно-ориентированной технологии на уроках китайского языка».

- в Центре развития полиязычного образования лектор университета КИМЭП Сара Никол Осман провела практический семинар-тренинг на тему: «Методика преподавания английского языка для специальных целей» [2].

Также организация поэтапного внедрения в университете полиязычной программы образования по приоритетным специальностям естествознания, социально-гуманитарного, педагогического направления; проведение в университете ежегодного мониторинга обеспечения педагогическими кадрами, квалифицированными, свободно владеющими тремя языками; организация непрерывных языковых обучающих курсов по уровню знания языков для профессоров-преподавателей, ведущих учебный процесс по программе полиязычного образования; привлечение ученых, преподавателей ближнего и дальнего зарубежья для ведения лекционных и практических занятий в учебном процессе в полиязычных группах; проведение ежегодного анализа обеспечения учебниками, учебно-методическими пособиями специальностей бакалавриата и магистратуры, обучающихся по программе полиязычного образования; пополнение библиотечного фонда университета современной многоязычной

(учебной, методической, научной и др.) литературой; пополнение электронной базы библиотеки литературой и мультимедийными материалами.

Полиязычное образование находится под пристальным вниманием UNESCO. Американская Ассоциация психологов проводит специальные исследования по познавательным способностям полиязычия в педагогике и политике. Проблемы полиязычия, образования и культуры ежегодно рассматриваются на заседаниях Комиссии Европейского Сообщества с 2007 года. Более того, Еврокомиссия выделяет гранты для проведения исследований по полиязычию с применением средств электронного обучения (проект *Babylon & Ontology: «Multilingual and cognitive e-Learning Managenet system via PDA phone»*. www.bonynetwork.eu).

В мировой паутине появилось значительное количество научных статей, посвященных роли интернет-ресурсов в полиязычном образовании.

В казахстанском образовательном пространстве накопился определенный опыт осуществления полиязычного образования в системе средней и высшей школы. Это опыт полиязычного обучения в Назарбаев Интеллектуальных школах, в казахско-турецких лицеях, в школах для одаренных детей «Дарын» и др.

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева осуществляет обучение дисциплины «Профессионально-ориентированный иностранный язык» для студентов вторых, третьих курсов неязыковых специальностей всех функционирующих факультетов [3]. Всего студентов насчитывается около 18-ти тысяч. Для каждой специальности разрабатывается учебно-методический комплекс, включены упражнения, как по лексике, так и по грамматике. Прилагается и аудио и видео материалы, соответствующие тематикам модуля. Дисциплина «Профессиональный русский язык» ведется по учебнику, авторами которого являются практикующие преподаватели кафедры филологического факультета университета. Учебник состоит из заданий, направленных на выработку умений активного применения делового русского языка. Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева также проводит подготовку необходимых кадров, обучение профильным дисциплинам ведется на английском языке, что крайне важно для роста профессионализма молодого поколения. Обучающиеся специальностей «Вычислительная техника и программное обеспечение», «Строительство», «Социология», «Социальная работа». Студенты, желающие проходить обучение в полиязычных группах, обязаны пройти тестирование на выявление уровня английского языка. В некоторых полиязычных группах обучаются и иностранные студенты с различных стран. Так, например, в полиязычной группе специальности «Вычислительная техника и программное обеспечение» студент из Франции обучался с остальными ребятами.

Полиязычие основа формирования поликультурной личности. Цель поликультурного и полиязычного образования может заключаться в формировании человека, способного к активной жизнедеятельности в многонациональной и поликультурной среде, обладающего развитым чувством внимания и уважения других культур, умением жить в мире и согласии с людьми разных национальностей, рас и верований.

Для достижения цели на современном этапе развития Казахстана проводится ряд образовательных введений. Так, полиязычное образование в Казахском агротехническом университете имени С.Сейфуллина отражает динамику развития вектора полиязычия.

С 2012 года в Казахском агротехническом университете им. С.Сейфуллина в числе первых 20 вузов РК реализуется программа полиязычного образования [4]. Под процессом полиязычного обучения в вузе понимается целенаправленная деятельность структурных подразделений университета по осуществлению языковой подготовки квалифицированных, конкурентоспособных, владеющих казахским, русским и английским языками специалистов, а также соответствующим уровнем академического письма на английском языке.

Далее в строю казахстанских ВУЗов, провозгласивших полиязычное образование маяком следуют представители ПГУ: в Павлодарском государственном университете имени С. Торайгырова функционирует центр полиязычия, работающий по канонам «Концепции

полиязычного образования в Павлодарском государственном университете имени С. Торайгырова на 2014-2020 годы», утвержденной в 2014 г. целью данного проекта является реализация полиязычного образования, направленного на подготовку конкурентоспособных специалистов, путем внедрения в учебный процесс инновационных технологий обучения на трех языках [5].

Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана в плане проведения подготовки будущих специалистов педагогического направления (будущие педагоги иностранных языков) невооруженным глазом вырывается вперед. Как сказано на электронной странице официального сайта университета: «КазУМОиМЯ имени Абылай хана – как признанное в казахстанской высшей школе многопрофильное образовательное учреждение, специализируясь на подготовке кадров гуманитарного иноязычного и международного профиля, имея семидесятилетнюю историю традиций, передает ее своим выпускникам из поколения в поколение. Университет гордится не одним поколением ученых, преподавателей и студентов, которые внесли достойный вклад в развитие науки и образования, культуры и общественно-политической жизни государства» [6].

В университете отдельное престижное место отводится специальности. И, важно отметить, что полиязычное образование работает как нельзя лучше среди всех университетов страны, готовящие преподавателей иностранных языков.

Анализ литературных данных показал, что в Казахстане уже сформировались основные тенденции, определяющие развитие полиязычия. Начиная с 2007 года все организации образования, независимо от форм собственности, должны обеспечить знаниями обучающихся казахскому языку как государственному, а также изучению русского языка и одного из иностранных языков в строгом соответствии с государственным общеобязательным стандартом соответствующего уровня образования. Таким образом, обучение языкам является необходимым компонентом полиязычного образования обучающихся.

Список литературы

- 1 zhgu.edu.kz
- 2 kazmkpu.kz
- 3 enu.kz
- 4 kazatu.kz
- 5 psu.kz
- 6 ablaikhan.kz

Қазақстандағы университеттерлердегі көптілдік деңгейі зерттеленді. Осы бап зерттеу үшін көптілдік аспектілері талқыланды. Қазақстан жоғары оқу орындарының көптілдік жолдамасы бойынша талдау жүргізілді. Берілген мақалада Қазақстандағы көптілдік білім беру көрінісінің негізгі мәселелері мен бағыттар қарастырылады. Авторлар Қазақстандағы жоғары оқу орындардағы қазіргі замандағы көп тілдік бағыттағы білім беру жүйесінің сипаттама ұсынады.

Research of polylingual education at universities - the integral component of education development. This article is devoted to a research to aspects of polylingual education in Kazakhstan; to a modern issue and the current polylingual education situation, a multilingualism, as to the phenomenon. The analysis of the Kazakhstani HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS in the direction of a multilingualism is carried out. The article discusses the issues of polylingual education in modern Kazakhstan, the main directions and the magnificence of it.

УДК 316.334:378 (574)

Ж.К. Абильгазиева
Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова
Талдыкорган, Казахстан
abilgazyeva@mail.ru

ВОСТРЕБОВАННОСТЬ МОЛОДЫХ СПЕЦИАЛИСТОВ НА РЫНКЕ ТРУДА И ЕЕ СВЯЗЬ С СИСТЕМОЙ ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

В данной статье рассматриваются условия создания связи между образованием и рынком для укрепления позиции молодежи. Определяются ряд препятствий и необходимые шаги, которые помогут помочь в преодолении существующих барьеров на пути к более эффективному образованию, которое сможет соответствовать требованиям рынка в Республике Казахстан.

Ключевые слова: Человеческий капитал, потенциал, инновационная деятельность, диверсификация, инфраструктура, бизнес инкубаторы, реформирования образования.

Если обратить внимание на вклад сектора образования в Республике Казахстан можно заметить, что здесь преобладают устойчивые статистические показатели высокого уровня грамотности (99,5%, или 9 место в рейтинге стран ООН). Дело в том, что в настоящее время студенты добиваются высоких результатов в математике и науке, опережая многие страны со средним уровнем дохода, по данным Тенденций в международном изучении математики и науки (TIMSS) на 2007, что в свою очередь свидетельствует о многообещающем потенциале. Правительство намерено сделать образование продуктивным и экономику конкурентоспособной. Основываясь на обзоре публикаций, данная статья определяет ряд препятствий и необходимые шаги, которые помогут помочь в преодолении существующих барьеров на пути к более эффективному образованию, которое сможет соответствовать требованиям рынка в Республике Казахстан.

Предполагается, что для того, чтобы помочь молодежи Казахстана развить свой талант и творческий потенциал, профессионально-техническое образование должно стать основополагающим инструментом. Рассмотрение ряда докладов и документов, национальных и международных организаций, включая Республиканский научно-методический центр по развитию профессионального образования и обучения (2015) помогло сделать оценку ограничений существующей системы и предложить меры инноваций, которые могут способствовать значительному улучшению сферы образования.

Согласно статистическим данным, на 1 июля 2014 года, существует 786 технических и профессиональных учебных заведений по всей стране, в том числе 306 профессиональных школ и 480 колледжей. Некоторые, а именно 22,8% из них расположены в сельской местности. В общей сложности 32,7% выпускников общеобразовательных учебных заведений продолжают обучение в профессиональных школах и колледжах, 24,8% из них зачислены после 9-го класса и 7,9% после 11-го класса. В настоящее время насчитывается более 609000 людей обучающихся в технических и профессиональных образовательных учреждениях, из которых 36,3% обучаются по гранту правительства [1].

Казахстан по большей части делает упор на поставленной ранее цели привести свое образование в соответствие с более высоким уровнем стандартов. Казахстан ясно осознает

важность развития человеческого капитала для повышения потенциала роста страны и создания благоприятных условий для инновационной деятельности. Одним из основных преимуществ Казахстана является осведомленность и приверженность идеям совместных усилий и сотрудничества с национальными и международными партнерами в разработке и осуществлении совершенно новой и единой национальной квалификационной системы [2].

Казахстан стремится к продвижению инноваций как движущей силы экономического развития и диверсификации. Эта инициатива нацелена на улучшение некоторых компонентов национальной инновационной системы (НИС), в частности, создание общественных институтов для поддержки инновационной деятельности. Среди множества инициатив можно выделить создание инфраструктуры поддержки инноваций. Внесение структурных изменений в экономику и необходимость повышения национального потенциала поглощения одновременно с обеспечением технологического обмена имеют большое значение для Казахстана, подчеркивая важность образования для удовлетворения растущего спроса специалистов [3].

Если обратить внимание на последние политические сводки можно выделить те области, которые нуждаются в улучшении. Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2011 - 2020, нашедшая отражение в указе президента, является документом, который воспринимается как откровенная оценка сильных и слабых сторон образования в этой стране. В документе представлен беспристрастный и прагматичный взгляд на недостатки и ограничения, возникающие в сфере технического и профессионального образования в Республике Казахстан. В нем перечислены четыре конкретные области, в которых будут проведены реформы, так как страна стремится стать экономически более конкурентоспособной и добиться улучшения человеческого капитала страны путем повышения уровня образования и профессиональной подготовки. Во-первых, отсутствие профессиональных стандартов и современных квалификационных требований к специалистам не позволяют разработать адекватное по содержанию обучение персонала в соответствии с требованиями промышленности и работодателей. Во-вторых, это говорит о том, что существующая инфраструктура, материально-техническая база технического и профессионального образования не гарантирует достаточно высокое качество обучения персонала и привлекательность образования для молодых людей. В-третьих, отмечается, что низкая мотивация инженерно-педагогических работников для предоставления качественного образования стала причиной утечки мозгов в другие сектора экономики. Неэффективное управление не в состоянии гарантировать конкурентоспособность организации образования в условиях рынка. В-четвертых, недостаточное финансирование и стоимость расходов на обучение одного специалиста по схеме гранта правительства не поможет студентам получить необходимую квалификацию [4].

Национальная программа по реформированию системы профессионального образования рассматривает ключевые вопросы подготовки в Казахстане, так как он стремится к развитию конкурентоспособной экономики. Одной из проблем является то, что предоставление профессиональной подготовки является недостаточным, система страдала от нехватки ресурсов, и что более важно, учебный потенциал, который реагирует на сигналы рынка труда не полностью сформирован. Несмотря на опасения нашедшие отражение там, общественные мероприятия были сосредоточены в основном на институциональном наращивании, а вопросы, касающиеся связи и взаимодействия между различными компонентами национального обследования инноваций все еще ждут первоочередных шагов. [5]

Одним из важных шагов является оценка взаимосвязи между предпосылками на трех уровнях, а именно, личных, структурных и институциональных. Обзор ограничений выявил перечень вопросов, ожидающих решения, сюда относятся: стандарты знаний и подготовки, уровень квалификации, утечка мозгов квалифицированных учителей, стиль управления, компетентность персонала, уровни эффективности и результативности и, прежде всего,

использование эффективного прогнозирования для преодоления отсутствия баланса между предложением образования и спросом работодателей [6].

Посредством обзора рынка образования и отдельного внимания Костаная и Северному Казахстану можно выявить то, что нынешняя практика технического и профессионального образования в Республике Казахстан обусловлено не потребностями работников на рынке труда, а в первую очередь существующими возможностями преподавателей и доступных учебных программ. В результате, разрыв между навыками, которые существуют на сегодняшний день и необходимыми навыками увеличивается. Наблюдается отсутствие вспомогательных механизмов на местном и институциональном уровнях, которые могли бы стимулировать и координировать развитие партнерства на регулярной основе. В связи с несоответствием существующих навыков и необходимых умений, большое число вакансий остаются невостребованными [7].

В исследовании Всемирного банка, проводившемся в 2010 году, около 63% работодателей отметили, что из-за недостаточного знания и навыков среди современных кадров не позволяет обеспечить достаточный потенциал для развития их бизнеса. Крупным промышленным предприятиям трудно набирать кадры, которые бы обладали необходимой квалификацией. Необходимость соответствия навыков стандартам на товары и услуги постоянно растет. Предприниматели также указывают на увеличение спроса на качественные услуги в то время, когда новые технологии и конкуренция находится на подъеме. На долю современных образовательных учреждений ложится ответственность за отставание в удовлетворении растущих потребностей рыночной экономики. Анализ учебных программ и учебных пособий указывает на сбой в привитии профессиональных компетенций, направленных на реагирование на последние изменения на рынке труда или в удовлетворении желания тех, кто стремится улучшить свои навыки и знания и получить все необходимое, чтобы стать наиболее востребованным. Возможная причина этого в том, что существующие учебные корпуса устарели и стали неактуальны. Более талантливые люди проходят переквалификацию и присоединились к другим предприятиям [8].

В Казахстане все больше внимания уделяется научной базе системы высшего образования. Активно развиваются международные связи. Тем не менее, важно также способствовать развитию связей между национальными учреждениями, с тем, чтобы содействовать распространению знаний и обмену опытом.

Повышение информированности о подводных камнях и привлечение партнеров с коммерческим пониманием в исследовательских решениях является важным при оценке и реагировании на потребности рынка. Остается наблюдать, как в соответствии со стремлением Казахстана упрочить инновационную рыночную экономику, государственные и частные партнерства будут активно поощряться, так как они могут стать тем мостом, который связывает сферу образования с работодателями. Это подразумевает принятие целого ряда мер государственной политики, системы финансирования и образовательных программ, которые действуют для общей цели, чтобы создать более тесный контакт между преподавателями и работодателями.

Недостаточное развитие инновационных услуг и рыночной инфраструктуры ограничивает эффективность государственного вмешательства. В Казахстане предприниматели часто сталкиваются с большим числом законодательств и регуляций, что серьезно затрудняет их усилия в развитии инноваций.

Необходимо принять меры, которые помогли бы помочь университетам стать главными генераторами знаний в результате внедрения инноваций, как это делается в промышленно развитых странах. Одним из таких шагов могло бы стать создание технических парков и бизнес-инкубаторов, которые приносили бы выгоду от тесного сотрудничества с университетами.

Несмотря на согласованность на уровне общих целевых программ, механизмы координации в области развития инициатив и реализаций должны быть прикреплены к

программам, которые отражают расширенные способности фирм к внедрению инноваций и региональных аспектов инновационного процесса.

Согласно последним государственным программам, слабый спрос определяется, как одно из основных препятствий в продвижении инноваций в стране. Малые и средние предприятия (МСП), которые потенциально могут внести эффективный вклад в экономический динамизм и уже давно не являются ключевыми факторами инновационного развития в стране. Таким образом, МСП играют ограниченную роль в экономической деятельности и в основном участвуют в традиционных отраслях. В целях повышения качества своей подготовки и увеличения спроса на выпускаемые кадры, образовательным учреждениям необходимо регулярно контролировать рынок труда, поддерживать контакты с промышленным сектором и другими потенциальными работодателями. Они также могут извлечь пользу от предоставления советов по развитию карьерного роста, планирования и трудоустройства при сотрудничестве с заинтересованными в этом предприятиями.

Предполагаемая концепция реформы профессионального образования и обучения делает акцент на прогнозирование, как на инструмент, с помощью которого можно будет следить за рынком труда. Пока расчеты прогнозирования рабочей силы осуществляются эффективно, ее неэффективность может по-прежнему приводить к жестким методам при подготовке кадров. Таким образом, Казахстану требуется спрос, то есть система профессионального образования и обучения, которая не полагается на предоставление статистики, но при этом обладает достаточной гибкостью и чувствительностью для того. Чтобы реагировать на сигналы местных рынков труда. Хорошо функционирующая система обеспечения качества значительно облегчит этот процесс [10]. Исходя из количества проведенных работ по эффективности высшего образования в Республике Казахстан, можно сделать вывод о том, что социальные партнерства и трехсторонние системы должны развиваться на консультативной основе на местном и региональном уровне для того, чтобы убедиться, что система профессионального образования и обучения реагирует на потребности рынка труда и что работодатели уверены, что гибкие программы обучения выпускают всесторонне развитых сотрудников, которые будут идти в ногу с развитием технологий.

В постсоветском пространстве, как это описывает Оленйникова в контексте России, «Обе системы, система занятости и система профессионального образования и обучения, не развивают скоординированной и обоснованной концепции социального партнерства или социального диалога в области профессионального образования и обучения, которая послужит основой внятному и связанному общению. Можно ли надеяться, что заинтересованные в этом лица, а именно коалиция трудовых представителей, бизнесмены и преподаватели возьмут на себя ответственность за данную программу и регулирование. Как это было замечено в Германии, бизнес-ассоциации играют особенно сложную роль управляя системой контроля за качеством обучения, предоставляемого фирмами на основе частно-государственного взаимодействия. Исследования немецкой модели заключаются в следующих ключевых компонентах: (1) законодательная база, которая требует от фирм инвестиций в обучение вновь принятых работников; (2) механизм финансирования за счет сочетания федеральных, региональных и бизнес-расходов; (3) возможности для проведения анализа работы и разработки учебных программ; (4) местные учреждения, которые представляют интересы бизнесменов и; (5) профессионально обученные инструкторы и управляющие.

Жесткие и буквальные осуществления нормативов ограничивают возможности образовательных учреждений своевременно и эффективно реагировать на изменения на рынке труда. Эти устаревшие представления о качестве образования и медленная адаптация на какие-либо изменения вызванные недостаточной мотивацией. Это, в свою очередь, приводит к нехватки тренеров для подготовки новых кадров в соответствии с новыми стандартами. И как результат, число подготовленных специалистов продолжают испытывать устаревшие потребности, как при плановой экономике. Такого рода мероприятия

призывают к социальному партнерству для подготовки кадров в соответствии со спросом. В целях повышения способности людей находить работу и продолжать заниматься ею, мы обеспечиваем средства к существованию и создаем основу для участия в жизни общества. Профессиональная ориентация и трудоустройство могут поспособствовать значительному повышению спроса и предложения на рынке труда. Квалифицированная рабочая сила играет важную роль при создании компаний, конкурирующих на национальном и международном рынках, а так же помогает при привлечении инвестиций.

Существует так же и проблема нехватки стажировки на заводах и возможности прямого контактного обучения у тренеров с целью обновления своих практических навыков. Кроме того, испытывается нехватка прямого обмена студентов с потенциальными работодателями. Существует и нехватка сотрудничества в направлении повышения качества, помимо ограниченного желания внедрять новые технологии, которые бы пользовались спросом. Чтобы эффективно решать задачи модернизации трудовых навыков правительство должно поощрять социальные партнерства между государством и бизнесом в целях создания прочной связи между высшим образованием и рынком труда, при этом следует обратить внимание на Бруннера и Тиллета, которые предлагают следующее: во-первых, необходимо разработать неформальные связи в сфере высшего образования, которые должны возглавляться работодателями, а не представителями общественности или представителями высших учебных заведений. Такой подход мог бы создать точку отсчета для всех заинтересованных сторон; Во-вторых, важно, чтобы работодатели участвовали в создании образовательных стандартов и учебных программ до тех пор, пока это не станет обычной практикой для Казахстана. Так же необходимо развивать совместные образовательные программы между крупными предприятиями и вузами; такой подход будет способствовать пересмотру учебных планов и программ и, в-третьих, создать стимулы работодателям для сотрудничества. Практическое обучение является полезной вещью для улучшения качества образования выпускников. [12]

В связи с этим, Государственная организация технического сотрудничества подготовила предложения в отношении законодательных поправок на основе этой полезной практики, призывающей к «сотрудничеству профессионального образования и обучения» включить обязательные 50% -60% обучения по технической теории и практики в ПТУ и на предприятиях, а также участие социальных партнеров в выставлении промежуточных и конечных оценок.

Наконец, пример некоторые практические меры, которые принимаются в Казахстан в партнерстве с международными организациями: запуск технического и профессионального проекта модернизации образования в Республике Казахстан в партнерстве с международными организациями, чтобы помочь рынку труда идентифицировать и приобретать современные стандартизированные требования к работникам. Такие усилия, как ожидается, обеспечат подготовку кадров, которые будут способны на реализацию передовых технологий и обеспечат высокую производительность. Такой совместный проект между Правительством Республики Казахстан и Всемирным Банком предусматривает содействие при повышении производительности рабочей силы в ключевых секторах и расширение потенциала развития навыков в соответствии с требованиями основных отраслей промышленности и бизнеса в Республике Казахстан. Как ожидается, проект, осуществляемый Министерством образования и науки Республики Казахстан в период с 2013 по 2016 год, поможет в повышении качества, актуальности и эффективности технического и профессионального образования путем совершенствования основ политики и институционального потенциала. Это может проложить путь для дальнейшего развития конкурентоспособности страны путем укрепления учреждений, повышения качества образования и инвестирования в людей и принести долгосрочные выгоды за счет улучшенных возможностей трудоустройства выпускников, качества и актуальности технического и профессионального образования (ТиПО) наладить выпуск специалистов, востребованных на рынке труда. Для этого считается необходимым повышение ставки

доходности ПТО, так чтобы навыки и компетенции выпускников "новых ПТУ" систем значительно улучшились, и они могли бы соответствовать требованиям динамичного развития рынка труда, а также способствовать повышению производительности рабочей силы и конкурентоспособности.

В заключение, опираясь на реальную оценку недостатка в настоящей педагогике и практике профессионального образования и обучения, целенаправленный и постоянный подход, который гарантирует право связей между личными, структурными и институциональными предпосылками поможет достичь эффективности. Это так же позволит сравнить число кадров получающих образование и тех, кто получает работу от предпринимателей.

Список использованной литературы

- 1 Presidential Decree, 2010, *State Programme for Education Development: Kazakhstan 2011-2020*
- 2 Ouzoun, Dagmar (2010) *Torino Process 2010: Kazakhstan, Torino: European Technical Foundation*
- 3 UNECE, 2012, *Innovation Performance Review of Kazakhstan*, Geneva: United Nations Economic Commission for Europe
- 4 Presidential Decree, 2010, *State Programme for Education Development: Kazakhstan 2011-2020*
- 5 UNECE, 2012, *Innovation Performance Review of Kazakhstan*, Geneva: United Nations Economic Commission for Europe
- 6 Ouzoun, Dagmar (2010) *Torino Process 2010: Kazakhstan, Torino: European Technical Foundation*
- 7 Marketingovoe Issledovaniye v sfere obrazovnaiye (V Kostanai i Severo Kazakhstanskoye Oblastyakh, RK) www.spk-tobol.kz/files/file_2530.pdf
- 8 Marketingovoe Issledovaniye v sfere obrazovnaiye (V Kostanai i Severo Kazakhstanskoye Oblastyakh, RK) www.spk-tobol.kz/files/file_2530.pdf
- 9 OECD, 2007. *Higher Education in Kazakhstan*, Paris: OECD and The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank.
- 10 Postanavlениye o Sozdaniye Natsionalovo Sovet Po Podgotovke Professionalno-Tekhnicheskikh Kadrov <http://www.rnmc.kz/tabid/345/language/ru-RU/Default.aspx> and Ukaz o Gosudarstvennoe Programme Razvitiya Tekhnicheskovo u Professionalnovo Obrazovaniye v RK Na 2008-2012 gody, http://kazakhstan.news-city.info/docs/systemsw/dok_ieggci.htm
- 11 Hawley, Josh. 2007. *Public Private Partnerships in Vocational Education and Training: International Examples and Models*. Washington, D.C.: World Bank.
- 12 Brunner, José Joaquín, Anthony Tillett Brunner et al. 2007. *Higher Education in Central Asia: the Challenges of Modernization*. Washington DC: World Bank

Бұл мақалада жастардың ұстанымын нығайту үшін білім беру мен нарық арасындағы байланысты қалыптастырудағы жасалатын әрекеттер қарастырылады. Сондай-ақ, тиімді білім алу жолында кездесетін кедергілерді еңсеруге және Қазақстан Республикасындағы нарық талаптарына сай келуге септігін тигізетін тиісті қадамдар анықталады.

This article discusses the conditions for creating the link between education and the market to strengthen the position of youth. A number of obstacles and the necessary steps are identified that will help to overcome the existing barriers to better education which will meet the requirements of the market in the Republic of Kazakhstan.

Р.Ж. Қияқова

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті

Көкшетау қаласы, Қазақстан

Raua_5@mail.ru

АТАУЛАР СЫРЫ: ГИДРОНИМДЕР СУ НЫСАНДАРЫНЫҢ АТАУЫ

ҚР Білім және ғылым министрлігінің гранттық қаржыландыруының негізінде «Көкше өңірінің фольклоры» (1552\ГФ; 2012-2014) Ғылыми жобасы аясында іске асырылған (келісімшарт №1548; 20.09.2012). «Көкше өңірінің халық жауһарлары» атты хрестоматияда: «Бұл өңірінде небір поэтикалы, көркем жер-су атаулары кездеседі. Олардың әрқайсысы жайында ел арасында тараған ғажайып аңыз-әңгімелер бар. Мысалы, Бурабай өңіріндегі «Ақылбай асуы», «Ақбура» тауы, «Жеке батыр», «Оқжетпес», «Абылай» алаңы, «Шайтан ұршық» немесе ... т.б.» деген мағлұматтар берілген [1, 1].

«Жер жәннаты – Көкшетау» деп танылған өлкенің суреткер табиғаты сомдаған жұмбақ та тылсым сырлары жетіп артылады.

Әлмисақтан, жер бетінде тіршілік ең алғаш сулы ортада пайда болды, су барлық тіршілік иелерінің негізгі құрамдас бөлігі дегенді жиі естіп жатамыз. Осы су әлеміне қатысты барлық мәселені топонимнің бір түрі гидроним деген сала қарастыратынын баршамыз білеміз.

Гидронимдер дегеніміз не? Гидронимдер сол өңірдің жер бедерінен, жануарлар мен өсімдіктер әлемінен, климатынан, жер қойнауындағы табиғи байлықтарынан хабардар ететін қосымша ақпарат көзі болып саналады. Гидронимдер – географиялық атаудың, өзен, көл, көлшік, теңіз, мұхит атауларының қызметін, маңызын, шығу тегін, өзгеруін, дамуын, таралу ареалын зерттейтін топонимдердің бір саласы. Топонимдердің бұдан басқа да мына сияқты салалары бар: олар – ойконим, фитоним, зооним. Ойконимдер ауыл, елді-мекендерді зерттейтін сала болса, зоонимдер жануарлар, хайуанаттарға байланысты жер -су атауларын, ал фитонимдер өсімдіктерге байланысты атауларды зерттейтін сала болып қалыптасқан.

С.Н. Басиктің мына пікірімен ойымызды сабақтай түссек: «Раздел языкознания, изучающий имена собственные называется ономастика (от греческого *ὄνομαστική* – «искусство давать имена»). Ономастика изучает различные 7 имена собственные, или онимы – имена людей (антропонимы), клички и имена животных (зоонимы), имена небесных тел (астронимы), имена племен и народов (этнонимы), названия растительности (фитонимы), названия организаций и учреждений (эргонимы) и др.» [2, 4].

Бүгінгі таңда топонимнің аталмыш салалары тереңірек зерттеліп жатыр. Ендеше топонимдерді ұлттың тарихи шежіресі десек қателеспейміз.

Тарих тағылымынан ұлтымызды ұлықтайтын, тілімізді ардақтайтын, елдігімізді танымыл ететін тарихи атауларды ұлттық код ретінде жастардың жадында сақталатындай мүмкіндіктер жасау мақсатында талай жұмыстар жүргізіліп жатыр. Демек, Көкшетау өңіріндегі ғалымдардың да бұл мәселе төңірегінде айтары бар.

Олай болса, ұлан байтақ жері, айдын шалқар көлі бар, ұшы қиыры жоқ қазақ даласындағы жер-су атауларын сол этностың, танымы, тарихы, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы деп бағамдай білуіміз керек.

Белгілі ғалымдар А. Әбдрахманов пен О.А. Сұлтаньяевтың «Көкшетау өңірінің жер-су атаулар сөздігінен» бір ғана томар лексемасы арқылы жасалған «Найзатомар», «Ниязтомар», «Қарсақтомар», «Қауғатомар», «Қостомар», «Сарытомар», «Сулытомар», «Талассай томары», «Тойтомар», «Томар», «Ұзынтотомар» деген бірнеше гидроним атауларын сұрыптадық. Әрі осы сөздіктен томар лексемасы арқылы жасалған Айыртау ауданындағы «Томарағаш» деген шоқ ағаш атауы да қалтарыста қалмаған.

Енді осы гидронимдер туралы сөз қозғасaq:

Уәлихан (СҚО), Зеренді аудандарында Найзатомар деген көлшіктің бар екендігін көпті көрген көне көз қариялар, елінің, жерінің қиыршық тасына дейін назарынан тыс қалдырмайтын жергілікті тұрғындар өте жақсы біледі.

«Найзатомар гидронимі «Найза \зат есім + томар \зат есім\ сөздерінің бірігуінен жасалған атау. Бұл жақта батпақты, көлшікті жерде дөңбектей болып біткен шым түбірді *томар* деп атайды. Сонымен қатар осындай томары бар көлшік, батпақты жер де томар деп аталады. Әдетте мұндай томарлы, батпақты жерлердің шөбі шүйгін болады». Екіншіден, атау томарлардың найзаға ұқсас болып келуіне байланысты Найзатомар деп атанса керек. [3, 86]

Ниязтомар (Ниязтомар) – Зеренді ауданындағы көлшік. Нияз және томар зат есімдерінің бірігуінен жасалған атау. Ағаштың түбірі томар деп аталады, томары бар көлшікті де солай атайды. Сонда атаудың мағынасы Нияз көлшігі дегенді білдіреді, – дейді А.Әбдрахманов пен О.А.Сұлтаньяев сияқты профессорлар [3, 87].

Тіл білімінің заңдылығына сүйенсек, алғаш рет Ниязда *томары бар көлшік* деп қолданылса керек, кейін Нияз *томар көлшік*, (*бар* лексемасы эллипсистенген), бүгінде «*көлшік*» деген лексема эллипсистеніп, тек қана томар лексемасы ғана қалған. Сол себепті гидроним атауы Ниязтомар қалпындағы қолданысқа ие болған.

Қазіргі жастардың көпшілігі *томар* сөзінің семантикасын біле бермейді. Ол заңды да, себебі екінің бірі зерттеуші емес. Олай болса, тіл ғылымының заңдылықтарын, сол сияқты ғалымдардың пікірлерін басшылыққа алсақ, көлшікке қойылған Ниязтомар атауы Нияз көлшігі дегенді білдіреді екен.

2015 жылы жарық көрген «Көкшетау өңірінің жер-су атаулар сөздігінде» тағы бір «Сулытомар» атты көлшік бар екендігі еңбекте көрсетілген. Сөздікте берілуіне тоқталсақ:

«Сулытомар \ Сулытомар\ -көлшік,
Айыртау ауд., СҚО. Су (зат есім) + лы

(зат есімнен сын есім тудыратын жұрнақ) + томар (зат есім) сөздерінің бірігуінен жасалған атау. Мағынасы «томардың сулы жерде орналасқанын білдіреді», – деп жазылған [3, 111].

Сөздіктің 122-бетінде тағы бір гидроним атауын кездестірдік. Ол бір ғана Томар лексемасынан жасалған.

Сол сияқты Айыртау ауданындағы «Ұзынтомар» атты көлшікке берілген атауға назар аударсақ, бұл еңбекте мағыналары ұқсас, тек қосымша «көп жерді алып ұзарып жатқан көлшік» деп нақтылана түскен [3, 132].

«Қарсақтомар» – Айыртау ауданындағы жер, ...кескен ағаштың томарындай болып, үстіне қияқ шөп өскен шым кесекті атайды.

... Сонда атаудың мағынасы бұл томардың (көлдің, көлшіктің) маңында бұрын қарсақ атаулының көп болғандығын білдіреді» деп жазылған [3, 67]. Келесі гидроним, ғалымдардың пікірінше, ағаштың түбіріндей болып, суда жататын кесек шымның қауғаға ұқсастығы

ескеріліп, «Қауғатомар» атанған. Сөздікте: «...Қауға деп теріден жасалған шелекті атайды», – деп көрсетілген [3, 69]. Зеренді ауданында көлшік, батпақты көлшік бар. Сөздікке сай талап бойынша гидронимге грамматикалық сипаттама берілген. Содан соң тұтаса бірігу арқылы жасалған «Сарытомар» атауы туралы «топырағы сарғайып жатқан көлшік» деген айғақ келтірілген [3, 104].

А. Әбдрахманов пен О.А. Сұлтаньяевтың сөздігінен томар лексемасы арқылы жасалған

гидроним ғана емес, осы сөздің шоқ ағаш атауының жасалуына да қатысы бар екенін байқадық.

«Томарағаш» бұл – Зеренді ауданындағы шоқ ағаштың атауы. Сөздікке сүйенсек, ғалымдар тарапынан «... ағаш кесіп алынғаннан кейін түбірдің көп қалғанын білдіреді», – деген түсініктеме берілген [3, 122].

Олай болса, кесілген ағаштан қалған түбір «*томар*» деп аталса керек.

«Суы ащы теңізден томар да болса, көл артық» демекші, сөйлеу тілінде кездесетін «томар» сөзіне қатысты бірнеше қолданыстарға назар аударсақ, олардың тілімізде жұмсалуды төмендегідей көрініс тапқан:

- ✓ томардан томарға өту (пройти прыгая с кочки на кочку);
- ✓ кісі бойы томар (кочка в рост человека);
- ✓ сексеуілдің томары (кочки от саксаула, или засохшие пни);
- ✓ томарға отыру (сидеть на пне);
- ✓ томардың түбінде (у основания пня)

Гидронимдердің грамматикалық сипаттары:

Аналитикалық тәсіл арқылы екі зат есімнің тұтаса бірігуінен жасалған гидронимдер – «Найзатомар», «Ниязтомар», «Қарсақтомар», «Қауғатомар», «Тойтомар», ал бірінші компоненттері негізгі және туынды сын есім, екінші компоненттері зат есім арқылы

жасалған гидронимдерге «Ұзынтомар», «Сарытомар», «Сулытомар», сол сияқты тек негізгі түбірлі зат есімнен жасалған гидронимге «Томар» атауы жатады. Ал Зеренді, Щучье аудандарындағы «Қостомар» гидронимі жайында «...Қос екі деген сан есіміне синонимдес сөз... атаудың мағынасы екі көлшік дегенді білдіреді» – деп авторлар сөздіктің 73-бетінде грамматикалық сипаттама берген. «Талассай томарының» жасалуы мүлде басқа, атаудың бірінші компоненті *талас* етістігі, екінші компоненті *сай* зат есімі, әрі *томар* тұлғасы тәуелдіктің III жағында қолданылып күрделі атау жасалған.

Адам ағзасының ең басты мүшесінің бірі бас қуысында орналасқан ми лексемасының Көкшетау өңіріндегі Қосми, Қауданми, Ұзынми,

Үлкенми көл, көлшіктеріне қаншалықты қатысы бар деген сұрақ туындауы мүмкін?

Атаудың жасалуына мидың сапалық қасиетінің ұқсастығы ескерілген, сөйтіп «қатар жатқан екі саздақ көлшік» – Қосми [73], «қаудан өскен батпақ» – Қауданми [69], (қаудан диалект. 1.степная густая трава. Шөпшілер қауданды шауып жатыр – косари косят густую траву) [4], «көп жерді алып жатқан батпақ, көлшік» – Ұзынми [131], «көлемді келген батпақты көлшік» – Үлкенми [136] деген гидроним атаулары қалыптасса керек.

2014 жылы шыққан сөздікте бір ғана ми лексемасына байланысты мидай батпақ; ми батпақ; ми қойырпақ (мидай араласып кету); миын атала қылу (миын жеу, миын ашыту); миын бықыртты (сөйлеу. миын ашыту); миғұлалан (миғұла болу, ақылынан адасу); миқұрт (айналма, тентек аурулары); миқап (мидың қабы, сыртқы қорғанышы) деген сөздердің ана тілімізде қолданылатындығын аңғаруымызға болады. Осыншама сөздердің айналымда жүруімен қоса, кейде ми сөзі жөнінде «Ми миғұлалықтың ми батпағы ғана емес, сұңғылалықтың кең айдын шалқары» деп те жатамыз.

Томар туралы тағы да қосымша мағлұматтарға тоқталсақ.

Мемлекеттік сыйлықтың иегері, профессор Б.Қалиев «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» томар сөзіне байланысты Қ.Жұмаділовтің «Дарабоз» шығармасынан төмендегідей мысалдарды дәлел етеді. «Томар: Томар оқ ... – Аңшылық құрады екенсің ғой? – деді Қабанбай томар оқтың бірін ұстап көріп. Жебелері әр алуан: көбебұзар, қозыжауырын. Бірен-саран томар оқ, тіз оқтар ұшырасады».

Автор мұнымен шектелмейді, тілімізде сирек болса да, көркем шығармаларда қолданылатын көне сөздер бар. Ол садақ оғының бір түрі тіз оқ деп, 1982 жылдың 2 сәуірінде «Қазақ әдебиеті» газетінде жарық көрген мақалаға сүйеніп, автордың мына сияқты қолданыстарын келтіреді. Газеттен алынған материал: «...бұрын аз қолданып немесе тіпті қолданылмай келген: бұлғақ, түзем, күрен, тастеке, тізоқ, кезоқ, әндіген, **томароқ**, доғалок деген сөздері тарихи романның көркемдік әрін ашып тұр» [5, 610].

«Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінің» 253-бетінде кезоқты да көне сөз, зат есімнен жасалған садақ оғының бір түрі деп дәлелдей түседі, содан соң

«... шаншып ататын аламан оқ кезоқ деп аталады, – Көшек көп білетінін танытуға тырысқан мақтанышпен, – деген мысал берілген. (М.Мағауин, Аласапыран, 43)» [5, 253].

Тағы бір қызықты мәселе А.Әбдрахманов пен О.А.Сұлтаньяевтың сөздігінен өрбіген ойды жалғастырып, басқа сөздіктерді қарастырсақ, томар формасының бірде зоологиялық атау, бірде құрал атауы, бірде өсімдік атауы екендігі анықталды. Еңбекте зоологиялық атау саналатын **тауық** деген зат есім де **томар** сөзімен тұтаса бірігіп, құс атауы ретінде жұмсалған. Мысалы:

«... Томарлы, қопалы жерлерде тіршілік ететін тауық пішіндес ірірек құс. Ит мұрны өтпейтін шілікте **томартауықтар**, қамысшы, торғай тұқымдастардан сарышымшық, шырылдауық торғайлар тіршілік етеді (Қорғалжын, 23)» [5, 578].

Томарбалта зат. Ағаштың томарына жалғасқан сабымен қоса алынған балта пішініндегі сайман, қару. Мысалы: Сақтықта қорлық жоқ деп, томар балтаны өзім отырған диванның қуысына ыңғайластырып қойдым. (Қ.Шыңғысов. Бетпе-бет). [6, 254].

Томарбояу зат.өсімдік. Қырға, сортаң жерге шығатын, тамырынан тері бояйтын, күлгін сары бояу алынатын көпжылдық өсімдік. Мысалы: Томарбояумен боятқан жаңа сеңсең ішігі бар (М.Әуезов. Абай жолы) [6,254].

Томардәрі зат.өсімдік. Тамырынан алынатын дәрілермен зиянды жәндіктерді құртатын, көбіне ормандық және биік таудағы шабындықтарда өсіп-өнетін шөптесін, улы өсімдік; тамыр дәрі. Көп тараған арам шөптер: қызғыл сары кекіре, құмай, мысыққұйрық, шырмауық, томар дәрі, есекмияның бірнеше түрі, қурай және басқалары (Гербициттер) [6,255].

Демек, мақалаға негіз болған томар атаулы лексеманың уәжі біреу ғана, ол – форма яғни пішіннің ұқсастығы.

Кез келген жер-су әрі басқа да атаулар әр ұлттың өзіндік ерекшелігін танытуы тиіс. Егер ұлт өзінің кодын, генетикалық жадын сақтап қалмаса, тамырын құрт бойлаған бәйтерек сияқты салт-дәстүр, әдет-ғұрып, ел, жер тарихына сүйенбеген халық ұзаққа бармайды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1 Көкше өңірінің халық жауһарлары \Б.Б. Жахина, С.Н. Жәнбек, А.Ы. Есмағұлов, Р.Ж. Қияқова, О.А. Жұмағұлова, Л.К. Мусин, А.М. Бекмағамбетова. — Көкшетау: « Мир печати» ЖК., 2014. – 272 б.

- 2 Басик С. Н. Общая топонимика: Учебное пособие для студентов географического факультета. - Мн.: БГУ, 2006. – 200 с.
- 3 Әбдірахманов А., О.А.Сұлтаньяев. Көкшетау өңірінің жер-су атаулар сөздігі. – Көкшетау, 2015. – 153б.
- 4 <https://sozdik.kz>
- 5 Қалиев Б. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі /Б.Қалиев. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты. 2014. – 728 б.
- 6 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 15 том. 2011 . – 800 б.

РЕЦЕНЗИЯ

на учебник «Структура современного языкознания». Алматы, КазНПУ им. Абая, издательство «Улагат», 2015 г. – 240 с.
Авторы: Жумабекова А.К., Килевая Л.Т.

Авторы рецензируемого учебника д.ф.н., профессора Жумабекова А.К. и Килевая Л.Т. провели большую исследовательскую работу по анализу и систематизации очень крупной и актуальной научной проблемы структурирования современного лингвистического знания. Ими описаны его парадигмы, как традиционные, так и инновационные. Сложные и методологически важные теоретические положения лингвистики представлены в Разделе 1 логически подводящем к последующим разделам учебника.

Деление на антропоцентрическую и лингвоцентрическую парадигмы позволило авторам выделить в их рамках две крупные группы лингвистических направлений и последовательно описать их сущность, систему значимых понятий и основную проблематику. Во всех случаях теоретический материал опирается на солидную научную базу классических и современных авторов.

Во втором разделе авторы излагают основные вопросы пяти лингвистических направлений: когнитивной лингвистики, лингвофилософии, лингвистической прагматики, тезаурусного направления и теории межкультурной коммуникации. Читатели получают представление о базовых понятиях этих направлений, о их наиболее значимых актуальных научных проблемах, в изложении которых авторы стремятся показать взгляды признанных следователей в этих областях лингвистики.

Таким же крупным по объему и значимости является третий раздел учебника, в котором представлены лингвистические направления, основанные на принципе лингвоцентризма. Авторы разносторонне и глубоко показывают содержание основной проблематики таких традиционных лингвистических наук, как социолингвистика, психолингвистика, нейролингвистика, прикладная лингвистика, а также относительно новых направлений: экологическое языкознание, гендерная лингвистика, дискурсное направление, лингвокультурология и лингвосинергетика.

Уже сам перечень этих направлений позволяет нам судить о широте научной информации, изложенной авторами учебника с опорой на авторитетные имена и релевантный исследовательский материал.

Особенное внимание привлекает четвертый раздел, в котором анализируются основные направления современной казахстанской лингвистики. Раскрытие именно этого вопроса хотелось бы поставить авторам в особую заслугу. Большой перечень имен казахстанских исследователей в различных областях лингвистики, описание ее состояния и показ перспектив ее развития помогают нам получить четкое представление о казахстанской лингвистике 21 века.

Изучив содержание и структуру данного учебника, мы хотели бы отметить его достоинства, которые, по нашему мнению, определяют его теоретическую и практическую ценность. К ним мы отнесли:

1) Четкость структурирования материала.

2) Логичность и последовательность изложения изучаемого материала. Для специальностей, изучающих язык как неродной, в учебнике последовательно приводятся данные типологического и сопоставительно-контрастивного языкознания. Также весьма важно наличие материалов по лингводидактике.

3) Качественное содержание научного материала. Авторы учебника стремятся объективно и критически подходить к его изложению, приводятся разные научные взгляды на излагаемые вопросы. Это позволяет читателям (в первую очередь, магистрантам) вырабатывать собственное понимание сложных теоретических проблем современного языкознания.

4) Положительным моментом также следует считать наличие контрольных материалов, вопросов, заданий и тестов, а также литературы по излагаемым проблемам.

Таким образом, анализ учебника авторов Жумабековой А.К. Килевой Л.Т. «Структура современного языкознания». Алматы, КазНПУ им. Абая, издательство «Улагат», 2015 г. – 240 с. представляет собой значимое в научно-теоретическом и прикладном планах издание, которое будет востребованным для широкого круга специалистов, занимающихся проблемами современного лингвистического знания.

Почетный работник образования РК,
профессор кафедры русского языка
и литературы Павлодарского государственного
педагогического института,
д.ф.н., проф.

Суюнова Г.С.

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ МАҒЛҰМАТТАР

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

1 **Абдрахманова Кызжибек Мендыбаевна** – магистр образования, старший преподаватель кафедры иностранных языков Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова (Казахстан)

2 **Абильгазиева Жанар Курманалиевна** – магистр, старший преподаватель Жетысуского государственного университета имени Ильяса Жансугурова (Казахстан)

3 **Абильмажинова Балдырган Жоламановна** – кандидат филологических наук, доцент Университета «Туран-Астана» (Казахстан)

4 **Айкенова Рыскелды Айкеновна** – доктор педагогических наук, профессор Университета «Туран-Астана» (Казахстан)

5 **Акыш Ботагоз Отегеновна** – кандидат филологических наук, доцент, заведующий кафедрой Казахского университета международных отношений и мировых языков (Казахстан)

6 **Алдашева Камар Сагингалиевна** – М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, аға оқытушы, PhD доктор (Казахстан)

7 **Альжанова Айнаш Оралбаевна** – магистр педагогических наук, докторант Казахского университета международных отношений и мировых языков (Казахстан)

8 **Альжанова Амина Бекеновна** – старший преподаватель кафедры иностранных языков Кокшетауского государственного университета имени Ш. Уалиханова (Казахстан)

9 **Ауесбаева Пакизат Тенизбаевна** – кандидат филологических наук, доцент, ведущий научный сотрудник института литературы и искусства им. М.О.Ауэзова (Казахстан)

10 **Ахетова Адия Айдархановна** – магистр педагогических наук, преподаватель английского языка Кокшетауского университета им. А. Мырзахметова (Казахстан)

11 **Ахметова Бигайша Зейнулльевна** – кандидат филологических наук, доцент, заведующий кафедрой теории языков и литературы Костанайского государственного университета имени А. Байтурсынова (Казахстан)

12 **Аширова Анар Тишибайқызы** – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, оқытушы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент (Қазақстан)

13 **Әбдіқалық К.С.** – Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті (Қазақстан)

14 **Балтаева Анар Камиткановна** – магистр педагогических наук, старший преподаватель Казахского университета экономики, финансов и международной торговли (Казахстан)

15 **Балтымова Мира Рашидқызы** – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, қазақ әдебиеті кафедрасының меңгерушісі, филология ғылымдарының кандидаты, Қ. Жұбанов атындағы АӨМУ Қауымдастырылған профессоры (Қазақстан)

16 **Баяндина Сауле Жумажановна** – доктор филологических наук, профессор Казахского университета международных отношений и мировых языков (Казахстан)

17 **Бекбосынова Асия Хасановна** – кандидат филологических наук, доцент Костанайского государственного педагогического института (Казахстан)

18 **Большина Куралай Ильясовна** – преподаватель кафедры русской филологии и библиотечного дела Кокшетауского государственного университета имени Ш. Уалиханова (Казахстан)

19 **Гакрама Каламкас Муратовна** – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор КазГАСА (Казахстан)

20 **Галымжанова Зауре Тойшыбековна** – магистр педагогических наук, ученый секретарь Аркалыкского государственного института имени Ы. Алтынсарина (Казахстан)

- 21 **Дайрабекова Гульсима Курбанбековна** – магистр гуманитарных наук, преподаватель кафедры ИФ и ПД, КазНУ им аль-Фараби (Казахстан)
- 22 **Джамбаева Жанар Абинсериковна** – доктор филологических наук, доцент кафедры русской филологии Евразийского Национального Университета имени Л.Н Гумилева (Казахстан)
- 23 **Есқалиева Ж.А.** – Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті (Казахстан)
- 24 **Жумагулова Валентина Ивановна** – доктор филологических наук, профессор Казахского государственного женского педагогического университета (Казахстан)
- 25 **Жумагулова Наталья Станиславовна** – кандидат педагогических наук, доцент кафедры иностранных языков и переводческого дела Кокшетауского университета им. А. Мырзахметова (Казахстан)
- 26 **Жумагулова Омиргуль Акановна** – кандидат филологических наук, доцент кафедры казахской филологии Кокшетауского государственного университета имени Ш. Уалиханова (Казахстан)
- 27 **Жуманова Гульнур Жанатовна** – магистр образования, преподаватель иностранных языков Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)
- 28 **Жунусова Жаныл Ныгизбаевна** – доктор филологических наук, проф Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)
- 29 **Исмагулова Баян Хамзиевна** – доктор филологических наук, профессор Казахского университета международных отношений и мировых языков (Казахстан)
- 30 **Кажыбаева Гульден Кенесовна** – Ш. Уәлиханов ат. Көкшетау мемлекеттік университетінің доценті, филология ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
- 31 **Каирбекова Ибагуль Сулейменқызы** – магистр гуманитарных наук, старший преподаватель кафедры казахской филологии Кокшетауского государственного университета имени Ш. Уалиханова (Казахстан)
- 32 **Қамарова Нағбду Сұлтансихқызы** – Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, профессор филология ғылымдарының кандидаты, доцент (КМТИУ) (Қазақстан)
- 33 **Канаева Инкар Талгатовна** – магистрант 2 курса кафедры Иностранных языков и перевода Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата (Казахстан)
- 34 **Канайбекова Гулмира Торехуловна** – магистрант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)
- 35 **Карагойшиева Данель Алмасбековна** – кандидат филологических наук, PhD доктор КазНУ им аль-Фараби (Казахстан)
- 36 **Кенжебеков А.Х.** – Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова (Казахстан)
- 37 **Керимбекова Баян Даулеткановна** – кандидат филологических наук, ассистент профессор Университета имени С. Демирелья (Казахстан)
- 38 **Киынова Жанар Кабдыляшиымовна** – доктор филологических наук, доцент языкознания, и.о. профессора кафедры русской филологии и мировой литературы КазНУ им. аль-Фараби (Казахстан)
- 39 **Киякова Раушан Жексенбаевна** – кандидат филологических наук, доцент Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)
- 40 **Кошекова А.А.** – доктор филологических наук, профессор КазНПУ (Казахстан)
- 41 **Куркебаев Кенжетай Курманбаевич** – кандидат филологических наук, заместитель декана по научно-иннова деятельности КазНУ им аль-Фараби (Казахстан)
- 42 **Курманова Айнаш Курмановна** – Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, аға оқытушысы, педагогика ғылымдарының магистрі, академиялық доцент (Қазақстан)

43 **Кушкимбаева Айнур Серикбаевна** – доктор PhD, научный сотрудник Актюбинского регионального государственного университета им. К.Жубанова, Института Гуманитарных исследований (Казахстан)

44 **Малик М.М.** – магистр, PhD докторант КазНУ им. аль-Фараби (Казахстан)

45 **Мамырханова Жамила Темиргалиевна** – магистр филологии, старший преподаватель Таразского Государственного университета им. М.Х. Дулати (Казахстан)

46 **Мейрбеков Ақылбек Қайратбекұлы** – PhD доктор, декан факультета иностранных языков и подготовительного курса, Южно-Казахстанский государственный педагогический институт (Казахстан)

47 **Мурзинова Айгуль Сериковна** – PhD докторант 2-курса по специальности 6D020500 – Филология, Казахский государственный женский педагогический университет (Казахстан)

48 **Мүтәлиева Раушан Мамыровна** – С. Торайғыров ат. Павлодар мемлекеттік университетінің профессоры, филология ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)

49 **Набидуллин Айболат Сарсенбаевич** – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, PhD докторант (Қазақстан)

50 **Наурызбекова Айнур Жаскайратовна** – магистр образования, преподаватель иностранных языков Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова (Казахстан)

51 **Нурекешова Гульсим Рахметбековна** – кандидат филологических наук, и.о.ассоциированный профессор кафедры Иностранных языков и перевода Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата (Казахстан)

52 **Нәжікенова Г.Б.** – Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті (Қазақстан)

53 **Омарова София Кожиакпаровна** – кандидат филологических наук, доцент университета «Туран-Астана» (Казахстан)

54 **Оразханова Майгүл Иранғайыпқызы** – Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты, ПМПИ доценті, филология ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)

55 **Ордабекова Хафиза Арысбайқызы** – «Филология» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, филология ғылымдарының докторы (Қазақстан)

56 **Рахманова Нуржанат Малдыбаевна** – кандидат филологических наук, доцент Университета Алматы (Казахстан)

57 **Рашит Талғат Ержанұлы** – Ш. Уалиханов атындағы КМУ магистранті (Қазақстан)

58 **Сағынаева Гүлзира Әбдікәрімқызы** – Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты, аға оқытушы, PhD докторант (Қазақстан)

59 **Сагындыкова Жайлагуль Ораловна** – кандидат филологических наук, доцент Кокшетауского государственного университета имени Ш. Уалиханова (Казахстан)

60 **Садирова Күлзат Қаниқызы** – Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, теориялық және қолданбалы тіл білімі кафедрасының меңгерушісі, филология ғылымдарының докторы, доцент (Қазақстан)

61 **Салханова Жанат Хамаровна** – доктор педагогических наук, доцент языкознания, и.о. профессора кафедры русской филологии и мировой литературы КазНУ им. аль-Фараби (Казахстан)

62 **Сегизбаева Кенжегуль Кунусбаевна** – кандидат филологических наук, доцент Костанайского государственного педагогического института (Казахстан)

63 **Селиверстова Жанна Болатовна** – докторант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

64 **Смагулова Сауле Сапаровна** – старший преподаватель кафедры иностранных языков Кокшетауского государственного университета имени Ш.Уалиханова (Казахстан)

65 **Суюнова Г.С.** – доктор филологических наук, профессор Павлодарского государственного педагогического института (Казахстан)

66 **Таусогарова А.** – Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан)

67 **Темирова Жанна Германовна** – магистр, PhD докторант Кокшетауского государственного университета имени Ш. Уалиханова (Казахстан)

68 **Тлеубердина Гульден Токатовна** – кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры казахской филологии Кокшетауского государственного университета имени Ш. Уалиханова (Казахстан)

69 **Толемысова Куралай Муратовна** – магистр педагогических наук, преподаватель кафедры русской филологии Евразийского Национального Университета имени Л.Н Гумилева (Казахстан)

70 **Толеубаева Акнур Мухитовна** – магистр иностранной филологии, докторант 3 курса, ст. преподаватель кафедры переводческого дела, Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

71 **Тымболова Алтынай Оразбековна** – доктор филологических наук, профессор Казахского государственного женского педагогического университета (Казахстан)

72 **Түйте Е.Е.** – кандидат филологических наук, и.о. доцента Карагандинского государственного университета им. Е.А. Букетова (Казахстан)

73 **Урунбасарова Элеонора Адаловна** – доктор педагогических наук, профессор Казахского университета экономики, финансов и международной торговли (Казахстан)

74 **Утемгалиева Н.** – Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан)

75 **Хасеинова Гульнара Садибековна** - магистр педагогических наук, старший преподаватель Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)

76 **Цупкина Юлия Александровна** – магистр педагогики (методика преподавания) Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)

77 **Чакликова Асель Тураровна** – доктор педагогических наук, профессор, проректор по учебной работе Казахского университета международных отношений и мировых языков (Казахстан)

78 **Шакирова Катира Мирамовна** – магистр, старший преподаватель Аркалыкского государственного педагогического института им. И. Алтынсарина (Казахстан)

79 **Шарипова Гульнара Султанбековна** – кандидат филологических наук, и.о. доцента зам.зав.кафедры по научно-инновационной деятельности (Казахстан)

80 **Шаяхмет Асель Кинияткызы** – кандидат филологических наук, доцент Казахского национального университета имени аль-Фараби (Казахстан)

81 **Шерибай Куралай** – магистрант Казахского государственного женского педагогического университета (Казахстан)

82 **Шим Татьяна Валерьевна** – магистр филологии, старший преподаватель Таразского Государственного университета им. М.Х. Дулати (Казахстан)